

*Itinerarii
medievale*

Coperta și supracoperta:
IOANA DRAGOMIRESCU-MARDARE
Desene:
CĂTĂLIN GEORGESCU
Redactor:
PETRE LUPAN
Tehnoredactor:
ELENA DINULESCU

Itinerarii medievale

RAZVAN THEODORESCU

EDITURA MERIDIANE
1979

Cuprins

<i>Lămurire</i>	6
ARTĂ ȘI SOCIETATE ÎN EVUL DE MIJLOC	
„Monumentum princeps“ și geneze statale medievale în Europa răsăriteană	8
Cîțiva „oameni noi“, ctitori medievali	37
CONTINUITĂȚI ARTISTICE SUD-EST EUROPENE	
Pe marginea unor piese de argintărie și de podoabă din primul ev mediu balcano-dunărean	96
Despre planul triconc în arhitectura medievală timpurie a sud-es- tului european	114
MONUMENTE ȘI ÎNȚELESURI UITATE	
În jurul „despotiei“ lui Mircea cel Bătrîn sau despre un însemn sculptat și pictat de la Cozia	134
Portrete brodate și interferențe stilistice în Moldova epocii lui Ieremia Movilă și a lui Vasile Lupu	155
Un monument medieval din Muntenia dunăreană: Cătăluilul	168
<i>Prescurtări bibliografice</i>	180
<i>Indici</i>	181

Lămurire

Cititorului ce-și va fi dat osteneala să răsfoiască două dintre lucrările noastre de pînă acum — Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X—XIV) și Un mileniu de artă la Dunărea de Jos (400—1400) —, o parte a paginilor acestui volum îi va aduce imaginea a ceea ce a însemnat, de-a lungul a mai bine de un deceniu, prin studii parțiale răspîndite în câteva reviste de specialitate, pregătirea sau, dimpotrivă, prelungirea unora dintre încheierile la care ajungeam în abia amintitele cărți. Apărute în limba română sau în versiune franceză în Studii și cercetări de istoria artei, seria artă plastică (2/1967, 2/1968, 2/1969, 2/1973, 1977), în Revue Roumaine d'Histoire (2/1978) și în Revue des Études Sud-Est Européennes (2/1968, 4/1978), aceste studii mărturisesc, prin tematica lor, câteva constante ale preocupărilor mai vechi sau mai recente ale celui ce le-a scris nevrînd să uite nici formația sa de istoric și arheolog, nici convertirea-i timpurie la istoria de artă și nici interesul său pentru ceea ce se numește îndeobște istoria culturii. Adunarea acestor câteva studii sub un singur titlu nu va fi, poate, de prisos în măsura în care „itinerariul medieval“ va putea tălmăci ceva, foarte puțin, din drumul cercetării însăși în preajma sau chiar înlăuntrul unor asemenea domenii atît de îngemănate, pe drept cuvînt, la noi și aiurea.

AUTORUL

*Artă
și
societate
în
evul de mijloc*

„MONUMENTUM PRINCEPS“ ȘI GENEZE STATALE MEDIEVALE ÎN EUROPA RĂSĂRITEANĂ

Formarea Europei — cum a fost denumită în istoriografie¹, cu un cuvânt nu lipsit de unele temeieri, o anume epocă de la începuturile evului mediu — a cunoscut scrutări numeroase și din perspective felurite, îndeobște în ultimele decenii, revelînd geneza unor structuri politice și economice, sociale și mentale cărora le-au fost conturate tot mai precis etapele și mecanismele, obîrșile și posteritatea. Nu mai puțin, o anume cercetare istorică comparativă, cu priviri, deopotrivă, către Occidentul merovingian, carolingian și romanic, către Bizanț, către lumea scandinavă sau aceea islamică, a putut, pe multiple planuri ale vieții societăților dinainte și de după anul 1000, să indice, uneori neașteptat, legăturile și împrumuturile reciproce, originile nu o dată comune, clasice sau chiar protoistorice, ale unor evoluții paralele și, în mare măsură, interdependente.

De la integrările sau, dimpotrivă, de la dezintegrările statale la felurite aspecte ale cuceririlor militare din primul mileniu, de la feudalizarea progresivă a societății la circulația monetară, de la structurile ecleziastice — de felul celor parohiale — pînă la probleme de ideologie feudală — precum cultul suveranului —, gama chestiunilor pe care istoricii le-au dezbătut în legătură cu evoluția Europei în jumătatea de mileniu scursă între 800 și 1300 — pentru a ne opri la două repere cronologice din epoci ce începeau o relativă stabilitate, după două teribile seisme care au coincis cu tot atîtea pustiiri, cea arabă în veacul al VIII-lea, cea mongolă în secolul al XIII-lea — a fost extrem de variată; ea îngloba în discuție, mai de fiecare dată, atît Apusul cît și Răsăritul, chiar dacă accentele cele mai numeroase au fost puse asupra celui dintîi măcar și numai pentru faptul că principalii exegeți ai epocii au fost în primul rînd buni cunoscători ai istoriei medievale vest- și central-europene. Rațiune în plus, în ceea ce ne privește, a aborda aici, în aceeași perspectivă comparativă, un capitol al genezelor feudale europene văzute din unghiul creațiilor statale, limitîndu-ne la mai puțin cercetata — în acest mod — Europă răsăriteană și la un anume raport precis ce poate fi stabilit între, pe de o parte, genezele statale din spațiul bulgar-balcanic și maghiar, rusesc și sîrbesc, legate de împrejurarea capitală a convertirii unor triburi la creștinism sau a nașterii statului sub pavăza unei biserici de recentă dată și, pe de altă parte, apariția aici a unor monumente de excepție, prin dimensiuni, prin noblețea materialelor puse în operă, prin funcția politică și prin ecoul cultural în civilizația primului stat bulgar și a Ungariei arpadiene, a marelui cnezat de Kiev și a regatului din Raška Nemanizilor, din secolul al IX-lea pînă în cel de-al XIII-lea.

Cît despre sensul unor asemenea monumente excepționale ridicate în chiar centrele politice și spirituale ale unor state apărute în Europa răsăriteană în răstimpul abia evocat — la Pliska și la Preslav în secolele IX și X, la Székesfehérvár în secolele X și XI, la Kiev și Cernigov în secolul al XI-lea, la Studenica în veacurile XII și XIII² —, el ne apare limpede de la bun început. Fiecare dintre lăcașurile de cult, despre care va fi vorba mai jos din variate puncte de vedere, a constituit un simbol în piatră sau în marmură, în frescă sau în mozaic, al unui moment, și el de excepție, din viața ținutului unde a fost înălțat, fiecare a fost gândit ca un instrument impresionant, maiestuos și convingător în opera de evanghelizare, de misionarism creștin întreprins din Panonia pînă la Nipru, de la Marea Adriatică la Marea Neagră, de curia papală din Roma și de patriarhatul din Constantinopol în veacurile de cumpănă dintre primul mileniu și mileniul nostru, atunci cînd, rînd pe rînd, bulgarii la sfîrșitul secolului al IX-lea, maghiarii și rușii către finele secolului al X-lea treceau de la viața tribală păgînă la o viață creștină organizată, sau atunci cînd sîrbii, în jurul anului 1200, păseau spre o organizare ecleziastică proprie și autonomă, indisolubil legată de nașterea statului lor medieval.

Chiar dacă precedate de alte lăcașuri, mult mai modeste, astăzi dispărute în cea mai mare parte, durate la vremea lor în lemn sau în piatră, marcînd în limbajul artei unele prime tentative de creștinare din aceleași regiuni, vom constata nu mai puțin că marea bazilică de la Pliska sau „biserica rotundă“ de la Preslav, bazilica de la Alba Regia, biserica Sf. Sofia din Kiev sau cea cu hramul Spas Preobrajenski din Cernigov, în fine, biserica Maicii Domnului de la Studenica sînt toate, fără excepție, monumentele-simbol ale momentului genezelor statale, cele mai importante ale statului feudal; că au oglindit toate, în chip fidel și adesea strălucit, căutările și opțiunile noilor formațiuni statale în materie nu numai de artă, ci chiar de model cultural: că au fost înălțate în preajma imediată a unor ani în care istoria spirituală a Bulgariei și a Ungariei, a Rusiei și a Serbiei a cunoscut o cotitură decisivă pentru viitorul ei; că au fost deopotrivă, majoritatea, necropole ale neamului feudal întemeietor de stat, lăcașuri de îngropăciune ale suveranilor celor dintîi, prototipuri stilistice pentru arta secolelor următoare, receptacole de bogăție, de fast și de prețiozitate ca atare descrise în cronicile contemporane ridicării lor. Prin toate aceste trăsături comune pe care am putut a le stabili, fiecare dintre amintitele edificii începătoare de serie culturală, purtătoare ale unei ideologii pe care o vom comenta la locul cuvenit și ilustratoare ale unor origini statale, răspunde, credem, la ceea ce am încercat să denumim, cu un termen ce ni se pare îndeajuns de elocvent, „monumentum princeps“.

Dar a pune discuția pe asemenea făgașuri echivalează cu a acorda vizualului, în speță monumentului de arhitectură și podoabei sale parietale, odoarelor de tot felul ce-l împodobeau, un rol covîrșitor în mentalitatea medievală de început, făcînd din ele deopotrivă obiect al interesului istoricului și sociologului, al istoricului bisericii și al celui al artei. Nu mai puțin, în termeni teoretici pusă problema, se ajunge pentru epoca amintită și la o certă, plină de interes, particularitate a raportului artei, al culturii plastice, cu ideologia, particularitate pe care istoricul nu poate să nu o releve atunci cînd se apleacă asupra unui capitol anume, cu adînci semnificații în istoria civilizației, cel al genezelor culturale, al celor etnice chiar, mai apoi „naționale“, din evul mediu european. Ne gândim la împrejurarea că puținătatea datelor istorice referitoare la mentalitățile, la ideile, la gusturile și la concepțiile epocii — fie ele chiar la nivelul aulic feudal, reflectat în rēstul

timpurilor medievale în cronică, în documente diplomatice sau în poeme epice —, cu greu ne lasă să întrevădem în Apusul, dar mai ales în Răsăritul continentului european, din veacul al IX-lea pînă în cel de al XII-lea, altceva decît crîmpeie ale unei ideologii contemporane fenomenului creațiilor statale și celui al convertirilor la creștinism prin acte de autoritate imperială, princiară sau cnezială, conjugate cu opera de misionarism latin și bizantin, din Scandinavia pînă la Volga; și ne gîndim din nou la faptul că în această sferă istorică — într-o vreme de accentuată oralitate literară, de restriște pentru opera scrisă în întreaga Europă — în primul rînd și într-o proporție covârșitoare elementul vizual, pasibil a impresiona prin valorile-i senzoriale și, în mare parte, prin acelea simbolice, documentul plastic, faptele de artă, de artă a zidirii în materiale durabile și nobile, de artă a mozaicului, a frescei, a sculpturii în piatră și marmură, a prelucrării metalului prețios — fapte tot mereu aflate în orizontul fastului, simbolizînd puterea, autoritatea acum constituită într-o ierarhie rigidă, simbolizînd, nu mai puțin, o răsunătoare impunere de nouă credință maselor rurale pînă atunci, în cea mai mare a lor parte, păgîne —, sînt acelea care aruncă cele mai clare și mai neașteptate lumini tocmai asupra modului de a gîndi, asupra a ceea ce numim astăzi „ideologia” unei întregi epoci de geneze politice și sociale, ideologie ce ar rămîne complet criptică, nedeslușită, fără ajutorul operei de artă.

Cel ce își apleacă privirea asupra începuturilor statale medievale din Europa răsăriteană va fi adus să constate că pretutindeni aici — cu o singură și notabilă excepție, pe care o reprezintă spațiul românesc —, aceste noi întocmiri politice, fie că erau contemporane cu și în bună parte legate structural de procesul creștinării misionare a unor triburi turanice sau slave, în migrație sau sedentarizate (cazul Bulgariei, al Ungariei și al Rusiei), fie că se aflau într-un raport strîns cu întemeierea unei biserici independente într-un mediu mai demult creștinat (cazul Serbiei), își instaurau autoritatea însoțind-o de una sau mai multe spectaculoase edificări de monumente ce reflectau foarte precis ideologia momentului, simbolizau puterea unei monarhii recent întemeiate și intrate în posesia unor titluri sau coroane trimise de la Constantinopol sau de la Roma, monumente menite ca atare a se înălța în chiar inima noului stat, a fi împodobite cu cele mai scumpe materiale și în tehnici curente în Europa medievală timpurie, mozaicuri, marmură, odoare de aur și argint, a fi deci ceea ce am numi astăzi „frumoase” — în ideea exprimată într-o scrisoare a patriarhului bizantin Fotios către proaspăt convertitul cîrmuitor bulgar Boris-Mihail, anume că frumosul, unitatea armonioasă și perfecțiunea formei sînt caracteristici ale credinței creștine ea însăși³ —, a deveni autentice prototipuri în arta și în mentalitatea artistică, ba chiar, am spune, în ideologia posterității imediate, ajungînd a fi descrise cu admirație, uneori cu lux de amănunte, în cronică ce glorificau pe suveranii cîtor, întemeietori și creștinători de țară, sprijinitori de nădejde ai bisericii și ea nou întemeiate.

De la marii feudali laici și ecleziastici pînă la oamenii de rînd ai Europei răsăritene, în epoca scursă între secolul al IX-lea și cel de al XII-lea, un asemenea tip de „monumentum” ce întruchipa, unite, puterea și bogăția celor două instituții ivite acum pe scena istorică — anume „regnum” și „sacerdotium” trebuia să impresioneze printr-un fast și prin dimensiuni ce deveneau insolite într-un peisaj de civilizație mult „ruralizată”, obișnuită mai curînd cu construcțiile de lemn, într-o lume care de cîteva secole — de la sfîrșitul antichității clasice europene, mai precis spus — era lipsită de edi-

ficii monumentale aulice, înălțate în materiale nobile și durabile. În acest sens trebuie înțeles, credem, rolul cu totul excepțional al vizualului la cum-păna dintre cele două milenii și vom adăuga de îndată că el era propriu nu numai părților orientale ale continentului, ci întregii Europe în care atît întemeierile de state coincizînd cu creștinările, cît și cele nelegate direct de asemenea convertiri se conjugau cu ctitorirea unor monumente făcute să du-reze, cu semnificații mai mult sau mai puțin limpezi ale unor planuri de arhitectură, ale unor scene iconografice zugrăvite sau redată în mozaic, în cuprinsul cîte unui asemenea „monumentum princeps” dătător de măsură pentru concepția aulică, pentru ideologia feudală a timpului.

Pilduitor între toate și suficient de cunoscut pentru a nu insista asu-pră-i este cazul capelei palatine de la Aachen care, deși înălțată într-un mediu franc creștinat de mai multă vreme, rămîne monumentul principal, mai mult chiar, simbolul unui imperiu în care intrau treptat, înainte și după 800, grație acțiunii militare și misionare patronate de Carol cel Mare, tot mai multe neamuri germanice și slave aduse acum la credința creștină. Ridica-rea, la sfîrșitul extrem al secolului al VIII-lea, a unei „basilica Sanctae Dei genitricis Aquisgrani opere mirabili constructa”⁴, așadar purtînd un hram pe care îl va avea aproape fiecare „monumentum princeps” din Europa răsăriteană — și bazilica regală de la Alba Regia în Ungaria, și biserica Maicii Domnului de la Studenica în Serbia (în timp ce în biserica Sf. Sofii din Kievul Rusiei știm că altarul principal era dominat de mozaicul închipuind tot Fecioara) —, avea loc într-o atmosferă de „istorism”, am spune astăzi, îmbibată de tradiții romane creștine, într-o reședință imperială ce era o „Nova Roma” și pentru un suveran ce se voia el însuși și care era socotit în documentele vremii drept un „Novus Constantinus”, ca o referire precisă la primul împărat creștin, simbol al Imperiului roman în viziunea carolin-giană, modelul de predilecție al celui dintîi cîrmuitor feudal din Europa apuseană ce înțelegea misiunea sa politică și culturală față de dispărutul im-periu antic în sensul unei „renovatio” ilustrate în primul rînd prin monu-mente ridicate „romano more”⁵. Că modelul capelei octogonale ridicate de către Eudes de Metz se găsea într-un venerabil lăcaș ierosolimitan al seco-lului al IV-lea și că, pe de altă parte, ctitoria italică a unui alt model al suveranilor întregului ev mediu care a fost împăratul Justinian — ne re-ferim la biserica ravennată San Vitale — nu lipsise din inspirația arhitec-tului carolingian, lucrul este bine știut, după cum iarăși știut este prestigiul de care avea să se bucure biserica imperială din Aachen în ochii celor dintîi cîrmuitori feudali creștini și ai clericilor, misionari sau locali, din unele „reg-na” central-europene ale secolului al X-lea, la Praga, la Poznań, la Cracovia. Ceea ce merită însă a fi notat în acest context este faptul că abia amintitul prestigiu ținea de cel puțin trei factori ce vor reveni în discuția privitoare la monumentele nu mult ulterioare ale Europei răsăritene. Cel dintîi ar fi caracterul de necropolă imperială al capelei din Aachen, de lăcaș de veci al fondatorului⁶ unei dinastii de importanța europeană a celei carolingiene; cel de al doilea este împrejurarea că aici aveau să se săvîrșească multă vreme toate încoronările suveranilor unicului „imperium” al Europei apusene; în fine, cel de al treilea — situat în orizontul vizualului — este faptul că aici nici o bogăție nu fusese îndeajuns pentru împodobirea acestui „monumen-tum princeps” al statului lui Carol cel Mare, și din această perspectivă este suficient să ne reamintim că Eginhard — cel ce se va fi voit un nou Suetonius cu a sa „Vita Caroli Magni” — simțise nevoia să consacre rînduri întregi aurului și argintului — ce ornau capela sau din care erau cizelate vasele liturgice

dăruite de Carol —, porților, balustradelor și candelabrelor de bronz, coloanelor de marmură nu întîmlător aduse, cu învoirea papei Adrian I, tocmai de la Roma și de la Ravenna⁷.

Monumentele cele mai reprezentative din cele două principale arii politice și culturale ale Europei dinainte de și după anul 1000, aceea carolingiană și ottoniană pe de o parte, aceea bizantină pe de alta — fie că este vorba de Aachen, de Lorsch, de Fulda, de Saint-Denis, de Cluny sau de Reichenau, fie că avem în minte pe cele din Constantinopol, din Salonic sau de la Muntele Athos —, aveau să constituie, incontestabil, inspiratoare directe sau mijlocite ale acelor lăcașuri — îndeobște mai modeste, uneori însă foarte bogate și rafinate la rîndu-le — pe care misiunile latine și cele orientale, grijulii pentru ceea ce am denumi astăzi „propaganda vizuală” a ideologiei lor⁸, le vor răs-pîndi în vasta operă de evangelizare a secolelor IX—XI din nordul Germaniei pînă în Balcani și din Boemia pînă în Rusia.

Dacă, așa cum s-a subliniat foarte nuanțat⁹, misiunile latine pornite îndeobște din regiunile mărginașe ale imperiului german, de la Salzburg sau Magdeburg, de pildă, și nu din centrele culturale cele mai „moderne” și mai înfloritoare ale epocii de felul celor de pe Rin, erau mai puțin apte să răs-pîndească în părțile boemo-morave sau panonice o artă de foarte bună calitate care să reflecte fidel ideologia și estetica vremii, monumentele lor fiind de obicei fie de lemn, fie de piatră, dar înălțate cu dimensiuni și mijloace constructive mai curînd modeste — excepție făcînd aici doar ampla bazilică de la Székesfehérvár a lui Ștefan I al Ungariei, rod însă al unei misiuni pontificale și nu imperiale¹⁰ —, situația misiunilor bisericii din Bizanț era cu totul alta. Pornit de fiecare dată din capitala bazileilor de pe Bosfor, la inițiativă patriarhală și imperială conjugată, misionarismul bizantin, încheiat cu convertiri importante în Bulgaria secolului al IX-lea și în Rusia celui de al X-lea, cu întemeieri de biserici aduse în obediență ierarhică față de Constantinopol (excluzînd, așa-dar, acel complex episod ce s-a consumat în Europa centrală prin acțiunea chirilo-metodiană dintr-a doua jumătate a secolului al IX-lea), a oferit de fiecare dată, pe planul artei, modele de cea mai înaltă calitate, copiate întocmai sau prelucrate în monumente ale locului ce se constituiau în tot atîtea reflexe fidele ale lăcașurilor aulice bizantine din vremea împăraților Macedoneni și Comneni — de la podoaba parietală și planul de arhitectură, pînă la hramuri precum cel al Sf. Sofiei sau cel al Adormirii Maicii Domnului¹¹ —, și aceasta într-o Europă răsăriteană incomparabil mai bogată în resurse materiale decît Occidentul, dacă ar fi să ne gîndim măcar și numai la cazul Rusiei din timpul lui Vladimir¹².

Misionarismul latin și cel bizantin ajungeau în secolele IX, X și XI la o amploare nemaivăzută pînă atunci — este epoca creștinărilor din Boemia și din Ungaria, din Polonia și din Scandinavia, din Rusia și din Bulgaria¹³ —, într-un moment de desăvîrșiri de geneze etnice, de apariții de state noi, cu instituții proprii, cu monedă proprie¹⁴, cu o politică adecvată poziției lor culturale și geografice, într-un context de viață spirituală și de expansiuni teritoriale legate în bună parte de tot mai accentuata demarcare a Occidentului de Orientul continentului, tradusă în reforme și în schisme bisericești, în expediții militare ce au îmbrăcat curînd haina cruciadelor slujite deopotrivă de laici, de clerici mireni și de o călugărie aflată acum într-un moment de deosebită înflorire, fie că era vorba de ordinul benedictin în Apus, fie că ne gîndim la monahii basilieni din Răsărit. Aceste două misionarisme aveau să se întîlnească în epocă în Europa de sud-est, est-centrală și orientală, mai exact spus în Bulgaria, în Ungaria și în Rusia, într-o concurență semnifica-

tivă în primul rînd pentru pendulările și opțiunile culturale ale celor pentru a căror convertire la creștinism se înfruntau Roma și Constantinopolul. Căci una dintre trăsăturile ce trebuie reținute pentru fenomenul în cauză, pentru consecințele sale pe tărîmul civilizației materiale și spirituale nu mai puțin, este împrejurarea că, în măsuri diferite, cîrmuitorii de la Pliska și cnejii de pe Nipru, ca și primii conducători arpadieni din Panonia, au transformat acțiunea de creștinare a lor și a supușilor lor într-o diplomatică pendulare între cele două arii principale, politice și bisericești, ale Europei — cea dominată de papă și de împărații germani și cea supusă inițiativelor împăraților bizantini și ale patriarhilor ecumenici —, mai mult, într-o limpede acțiune politică de cîștigare a unei efective autonomii statale și eclesiastice prin orientări alternative către fiecare dintre ariile menționate și apoi prin acceptarea creștinării din acea direcție ce părea mai avantajoasă păturii feudale pe cale de constituire din fiecare regiune amintită¹⁵.

*

În ciuda tradițiilor puternice, în substratul local, ale unui creștinism roman tîrziu din secolul al IV-lea, ale unor creștinări — prin Constantinopol — de șefi nomazi cutriguri încă din secolul al VI-lea, ca și a datelor despre un misionarism bizantin la nordul Mării Negre încă înaintea plecării de acolo a protobulgarilor lui Asparuh la sfîrșitul secolului al VII-lea¹⁶, în ciuda, nu mai puțin, a supoziției logice — chiar și în lipsă de date — despre o creștinare treptată a slavilor balcanici între secolele VII și IX¹⁷, este sigur că acest din urmă veac găsea statul comunitar tribal conturat în actuala Bulgarie, după 681, cu două religii păgîne dominante — cea a slavilor mai demult coborîți dinspre nord și cea a turanicilor asiatici¹⁸ —, abia actul creștinării în masă din cel de al șaptelea deceniu al secolului al IX-lea — cel ce explică nu numai întreaga poziție „internațională“ a Bulgariei acelui timp în Europa răsăriteană, ci și unele prefaceri interne¹⁹ — ducînd la o unificare spirituală, la o centralizare statală și la o feudalizare accelerată pe plan social²⁰. Dorința bulgarilor de a avea în paralel cu și în completarea unei certe independențe politice față de Bizanț — pe care de-a lungul secolelor VIII și IX o obținuseră, uneori în mod răsunător, hani de felul lui Krum și al lui Presian, sau precum Tervel, Kormesios și Omurtag, cei numiți în inscripțiile din centrul cultural păgîn de la Madara cu titlul de „arhoniți“, datorat cancelariei imperiale din acel Constantinopol pe care tocmai ei îl ajutaseră sau îl amenințaseră în momente dificile²¹ —, și o autonomie bisericească, o dată cu convertirea din 864—866, este evidentă în întreaga politică a hanului Boris, cel botezat sub numele imperial bizantin de Mihail, în toată jumătatea de deceniu scursă pînă la 870, atît față de patriarhia Bizanțului, cît și față de curia romană. Dacă sînt mai neclare împrejurările militare ce par a fi contrapus în 863 pe bizantini bulgarilor, pregătind nemijlocit terenul creștinării²², sînt bine cunoscute în schimb, în sensul care ne interesează aici, atît corespondența cîrmuitorului bulgar cu patriarhul Fotios, cît și faimoasa „Responsa“ a papei Nicolae I²³, ezitățile bizantine și subordonarea directă față de scaunul patriarhal bizantin a clerului grecesc abia venit în Bulgaria convertită, tratativele din 866 — pe linia unora mai vechi, cu Ludovic Germanicul²⁴ — ale aceluiași Boris-Mihail cu o Romă ce avea aici tradiționale pretenții de preeminență eclesiastică, dar care nici ea nu dorea acordarea unei autonomii bisericii bulgare nou create, în fine, pertractările cu Constantinopolul în vremea în care avea loc în capitala imperială, în 869—870, un conciliu de oarecare importanță din lunga viață a bise-

ricii bizantine, la capătul cărora patriarhul Ignatie avea să numească în Bulgaria, cu asentimentul lui Boris-Mihail și cel al împăratului bizantin²⁵, un arhiepiscop²⁶; ierarh care în toate textele de sfârșit de secol IX și început de secol X va apare cu un rang foarte înalt în ierarhia ecleziastică bizantină și cu o autocefalie comparabilă, se pare, cu cea a bisericii cipriote și a celei de la Ohrida²⁷, într-o dioceză nouă pe care papii romani nu vor înceta o vreme să și-o dorească alipită²⁸. Dacă am amintit aceste evenimente și dacă mai amintim și împrejurarea că un temei al politicii bisericești și al pretențiilor Bizanțului în Bulgaria era și cuprinderea în noul stat a unor teritorii aflate cândva, printr-o celebră novelă justinianee, sub jurisdicția Justinianei Prima — cea la care se vor face referiri și mai târziu, în secolele XI și XII, când provincia bizantină a Bulgariei va face parte ea însăși, din punct de vedere ecleziastic, din dioceza ohridiană ce îngloba și amintitul venerabil scaun bisericesc din secolul al VI-lea²⁹ — este pentru rațiunea că într-al doilea caz pe care îl avem de cercetat, cel al Rusiei, constatăm întrucîtva același tip de tratative ale cîrmuitorilor feudali autohtoni cu Bizanțul și o aceeași dăinuire, în preajma noii dioceze născute printr-o spectaculoasă convertire, a unui centru bisericesc bizantin preexistent, cel al Chersonesului.

Evanghelizarea acestui vast ținut de la nordul Mării Negre și a unui popor la care în veacurile IX—X procesul genezei etnice nu pare a fi fost întru totul încheiat — când ceea ce va fi „russkaia zemlia“ a textelor medievale cunoștea încă, de la Ladoga la Kiev, un amestec de neamuri în care, deși triburile slave erau de departe predominante, nu trebuie total neglijate elemente finice și varego-scandinave ce vor fi topite în masa slavă abia la începutul secolului al XI-lea³⁰ —, a cunoscut și ea etapele unor tratative cu același Bizanț de unde veneau în anii 988—989, pentru Vladimir „Creștinătorul“, titlul de „basileus“ și soția porfirogenetă³¹. Faptul că încă înaintea convertirii prin filieră bizantină existaseră în ținuturile acestea de miez-noapte unele elemente de viață creștină pare a fi certificat, deși destul de vag, de călătoriile unor monahi ruși la Muntele Athos în cursul secolului al X-lea³² și de menționarea unor mănăstiri în timpul lui Vladimir³³ — așadar cu mai bine de o jumătate de secol înaintea începerii „oficiale“ a unei vieți monastice de aspect bizantin în Rusia, prin întemeierea Pecerskăi Lavra din Kiev sub Iaroslav Vladimirovici³⁴ —, mănăstiri care pot să fi fost încă mai vechi, răspîndind în lumea slavilor de răsărit, desigur nu străine de unele relații cu biserica orientală — în a cărei lege se botezase la Constantinopol, după 950, cneaghina rusă Olga, bunica lui Vladimir Sviatoslavici —, rînduieli ale noii credințe, de vreme ce în legăturile lor cu bizantinii, neguțătorii ruși din secolul al X-lea simțiseră nevoia unei biserici a lor, cu hramul Sf. Ilie, chiar la Constantinopol³⁵. Trecînd peste mult dezbătuta chestiune a raporturilor Rusiei cu biserica bizantină balcanică încă înainte de creștinare și menționînd numai împrejurarea că Roma pontificală nu a voit să lipsească nici aici, la nașterea acestei noi dioceze către care își trimitea în anii 990—991 — într-o efemeră încercare de captare — consacrarea și ambasadorii³⁶, trebuie reamintit că din Crimeea cea cu vechi trecut creștin și bizantin, din cetatea Chersonesului menită a face cultural legătura între Kiev și Constantinopol, aducea Vladimir în cnezatul său, exact în acei ani (989—990), o dată cu bizantina prințesă Ana, ierarhii, călugării și preoții ce vor boteza pe ruși³⁷, că un episcop de Novgorod, anume Ioachim, păstorind între 990 și 1000, era el însuși chersonesit și că tot din Chersones, hirotonișiți de arhiepiscopul de aici, par a fi venit clericii ce slujeau în acea biserică a „Decimei“ din Kiev³⁸, construită de meșteri greci, chemați de primul cneaz creștin, tocmai

în jurul lui 990, pe malurile Niprului. În acel context, dar în împrejurări concrete de tot neclare, apărea o arhiepiscopie a Kievului — relativ autonomă și ea, ca altă dată, la sfârșitul secolului al IX-lea, arhiepiscopia bulgară, și tot precum aceasta cu o situație întrucîtva comparabilă, în acest sens, cu cea a bisericilor de la Ohrida și din Cipru³⁹ —, arhiepiscopie rusească ce avea să dăinuie aproape o jumătate de veac ca un compromis între rigoarea ierarhică, atotstăpînitoare, a Bizanțului și aspirația locală — probabil determinată de Vladimir el însuși — către autocefalie⁴⁰; cîrmuitoarii ei sînt amintiți de cîteva ori între anii 989 și 1037⁴¹, moment în care, sub domnia cu mult mai „bizantină“ a lui Iaroslav cel Înțelept, dioceza kieviană are rangul, acum scăzut, de mitropolie a patriarhului din Constantinopol, cu un ierarh grec de origine, Theopemptos — amintit deopotrivă de cronică rusă și de actele sinodale bizantine⁴² —, nu mai puțin cu un lăcaș metropolitan ce avea hramul, podoaba și structura inspirate, stilistic și „ideologic“, direct din lumea constantinopolitană⁴³.

În vremea în care Kievul, puțin înainte și nu mult după anul 1000, trecea așadar printr-o fază în care creștinarea prin Bizanț avea să aducă după sine un moment, nu foarte lung, de „bizantinizare“ a principalelor structuri culturale, în vechea Panonie convertirea la creștinism a triburilor maghiare poposite aici cu un secol în urmă ducea, dimpotrivă, la inaugurarea procesului de rapidă „latinizare“ a civilizației Ungariei. Deși în această regiune est-central-europeană — ca o consecință a unor prime misiuni creștine venite aici, ca și în Moravia, prin centrele de propagandă care erau arhiepiscopia de Salzburg și episcopia de Passau — biserici creștine existaseră încă în secolul al IX-lea, în reședința de la Zalavár a unor șefi militari, precum Pribina și Kocel, dominînd peste o lume slavă, amestecată cu resturi avarice și cu infiltrații de colonizare franco-bavareză și deși, făcut de papa Adrian al II-lea episcop al unei dioceze panoniene ce reînvia tradiția celei antice de Sirmium, faimosul misionar Metodiu poposise tot atunci în aceste ținuturi, rînd pe rînd stăpînite în primul mileniu de migratori asiatici păgîni⁴⁴, abia venirea la finele extrem al veacului amintit a călăreților nomazi ai lui Arpad, definitiv înstăpîniți aici, avea să pună problema evanghelizării totale a acestor teritorii, a păturii conducătoare și militare a uniunii de triburi din cîmpia panonică în primul rînd, acțiune în care, deopotrivă și direct interesate, Roma și Constantinopolul se găseau din nou față în față. Însemnînd o epocă de feudalizare a structurilor sociale găsite de unguri la venirea lor în Pannonia⁴⁵, veacul al X-lea este în istoria Ungariei vremea coexistenței unor conducători politici și militari regionali⁴⁶, relativ autonomi față de clanul arpadian, preeminent, în relații directe, unii dintre ei, cu imperiul și cu biserica bizantină (cazul cel mai cunoscut este, desigur, cel al lui Gyula, stăpînind undeva spre răsărit, probabil în sudul Transilvaniei, la Alba Iulia, botezat la Bizanț, ca și amintita cneaghină de la Kiev Olga și în aceleași vremuri, primind spre mijlocul veacului pe acel episcop „al Turciei“, Ierotei, trimis de Constantinopol după mărturia cronicarului bizantin⁴⁷). Embrionar în timpul „ducelui“ Geza, desăvîrșit sub fiul și urmașul acestuia, Ștefan, regele-evanghelizator⁴⁸ care avea să apeleze la biserica romană și în virtutea legăturilor sale de familie, occidentale, statul ungar primea către anul 1000, o dată cu creștinismul oficial de nuanță „latină“ și atributul de regat „apostolic“, slujitor al papalității în aceste părți europene, iar principalele centre ecleziastice, arhiepiscopale și episcopale, ale noului regat — Esztergom, Veszprem, Kalocsa și deja vechea posesiune a neamului lui Arpad de la Alba Regia (Székesfehérvár)⁴⁹, devenită reședința principală a noii regalități —

aveau să reflecte, de la începutul veacului al XI-lea încă, precumpănirea netă aci a civilizației apusene, catolice, ai cărei principali emisari spirituali erau benedictinii, fără a putea fi neglijate, desigur, pînă către secolul al XIII-lea, ecourile confesionale și artistice — cu osebire puternice în Ungaria meridională și la curtea unor Andrei I și Geza I — ale Bizanțului.

O situație întrucîtva deosebită de cele pînă aici amintite, din Bulgaria, Rusia și Ungaria, ne întîmpină în cazul Serbiei, în sensul unei lipse de strictă coincidență cronologică între, pe de o parte, convertirea la creștinism a păturii conducătoare locale și apariția unei ierarhii ecleziastice unice sprijinite de aceasta, pe de altă parte, între creștinarea propriu-zisă și afirmarea impetuoasă pe plan politic „internațional” a statului abia creat. Dacă la bulgari, la ruși și la unguri, între apariția propriu-zisă a statului lor și creștinare trecuse relativ foarte puțină vreme, iar procesul feudalizării societății fusese strict contemporan cu cel al convertirii, cazul sîrbesc este întrucîtva diferit: sedentarizați definitiv încă înainte de 800⁵⁰, slavii din părțile apusene ale Peninsulei Balcanice vor cunoaște evanghelizarea, ca și bulgarii din zonele răsăritene, încă în cursul secolului al IX-lea — așadar cu patru veacuri înaintea apariției unui stat feudal sîrbesc —, fie cea întreprinsă de Roma, prin filieră francă, printre croați, la începutul secolului⁵¹ — resuscitîndu-se astfel viața creștină și episcopală de pe țărmul adriatic, cu nu puține monumente de factură preromanică⁵² —, fie cea a Bizanțului, la finele aceluiași veac, între 867 și 874 mai exact spus⁵³, cu episcopate în Raška și în Bosnia, în Macedonia și spre Dunăre⁵⁴. Fărămițării bisericești avea să-i corespundă, din secolul al IX-lea pînă în cel de al XII-lea, și una de natură politică — care o și explică pe cea dintîi și care nu era străină de condițiile geografice particulare ale acestor părți sud-est europene —, „regi” și „duci”, „arhonți” și jupani ereditari fiind numeroși și autonomi, cu dinastii locale independente, în Zahlumja și în Raška, în Bosnia și în acea Duklja de la care se vor reclama — pentru mai buna legitimare „istorică” a legăturilor lor cu Roma — înșiși Nemanizii⁵⁵. Abia coroana regală trimisă de papă în 1217 lui Ștefan Nemanja, devenit astfel „Prvovenčani” („Primul Incoronat”), avea să fie cea care venea să consacre, în ordinea statală medievală, existența statului feudal pe care tatăl primului rege sîrb, celălalt Ștefan Nemanja — marele jupan din Raška, mort în 1199⁵⁶ la Hilandarul Athosului sub numele de monahul Simion — îl întemeiase, independent față de Bizanț, încă dintr-al șaptelea deceniu al secolului al XII-lea. Mai mult, și ca o consecință firească a acestei recunoașteri politice din partea unui Apus catolic de care extrem de curînd Serbia se va îndepărta, în 1219 imperiul și patriarhatul bizantin de la Niceea — traversînd cunoscuta și plurala criză a Imperiului și a bisericii de răsărit declanșată de cea de a patra cruciadă — erau aduse a recunoaște, ca un pandant al regatului de sine stătător al Nemanzilor, un arhiepiscopat sîrbesc autocefal, desprins din acela bizantin al Ohridei, avînd în fruntea sa pe însuși egumenul de la Studenica, Sava Nemanja, frate al regelui sîrb și fiu al marelui jupan întemeietor de stat.

În nu puținele și mult orgolioasele manifestări ale independenței, exprîmînd și rolul major pe care era chemată să-l joace în Europa de sud-est dinastia „națională” sîrbească — în afirmarea de către Ștefan Nemanja, încă de la începutul extrem al secolului al XIII-lea, a egalității sale depline cu împăratul bizantin și cu regele Ungariei⁵⁷, în folosirea în titulatură a epitetului imperial de „autocrator”, ce va fi înrîurit și asupra textelor sîrbești de epocă unde se întrebuintează pentru domnia suveranilor sîrbi verbul menit să indice caracterul ei imperial („țarevati”) ⁵⁸ —, ca și în adoptarea unor

modele bizantine pentru unele instituții și practici feudale laice și ecleziastice⁵⁹, dar și în limpedea subliniere a temeiurilor autohtone foarte vechi și adânci ale acestui stat feudal sud-slav și ale bisericii sale (mergînd de la originea sîrbească a episcopilor, la liturgia slavă folosită și la inscripțiile slavone de pe frescele monumentelor de secol XIII⁶⁰), este sigur că va fi însemnat foarte mult colaborarea strînsă a primului rege nemanid cu cel dintîi arhiepiscop sîrb — fratele său chiar, călătorit prin Bizanț și impregnat de civilizația acestuia, dar conștient totodată de misiunea istorică a neamului feudal din care făcea parte —, iar această împrejurare, la rîndul ei, explică întrucîtva, prin puterea tradiției, permanenta apropiere dintre autoritatea laică și aceea religioasă într-o Serbie medievală care pînă tîrziu, în veacul al XV-lea, de la Nemanizi la Brankovići, va avea tendința, singulară în Europa, a canonizării tuturor suveranilor ei⁶¹.

✱

După cum lăsam să se înțeleagă undeva mai sus, unor evenimente de însemnătate fundamentală, precum cele pe care le-au reprezentat creștinările și întemeierile de biserici locale la popoarele slave și turano-slave din răsăritul european, le-au corespons, în același moment istoric, ctitoriri de monumente reprezentative pentru ideologia, scopurile și politicile unor state și ele de abia născute. Împrejurarea că *aceste monumente apar în chiar nucleele genetice ale formațiunilor statale respective, în reședințele de elecție — autentice „sedes regiae” sau „sedes regni principales”⁶² — ale cîrmuitorilor lor și chiar în preajma anilor în care s-a produs convertirea la creștinism și întemeierea „oficială”, recunoscută de una sau de alta dintre cele două autorități spirituale „supranaționale” ale evului mediu — Bizanțul și Roma —, este o primă trasătură comună, pe cît de firească, pe atît de ușor de dovedit printr-o simplă alăturare de date.*

Cel ce va fi fost monumentul reprezentativ, în orice caz grandios pe scară europeană, al primului stat bulgar, uriașa bazilică „regală”, trinavată, de la Pliska, aflată desigur în fruntea celor „șapte splendide catedrale” ridicate de Boris — după mărturia mai tîrzie a lui Teofilact din Ohrida — „ca și cum ar fi aprins un candelabru cu șapte lumînări”⁶³, era înălțată, într-un peisaj de arhitectură foarte specific, de sinteză bizantino-orientală⁶⁴ — cu zidiri masive, de piatră îngrijit lucrată, severe și extrem de monotone dacă judecăm după urmele lor, ce puteau fi și „palate” ale hanilor păgîni de felul lui Krum⁶⁵ —, în însuși centrul nord-est bulgar al acestei autorități politice balcanice de dată recentă, cîndva în vremea lui Boris-Mihail sau a fiului său Simion, într-a doua jumătate a secolului al IX-lea cînd are loc creștinarea bulgarilor de care vor fi fost direct legate atît baptisteriul cît și atriumul cu două portice de aci (și unul și celălalt necesare botezării noilor credincioși)⁶⁶, cu refaceri după secolul al X-lea⁶⁷, cronologia absolută a fazelor sale constructive fiind încă incertă; sigur este însă faptul că monumentul reproducea un tip arhitectonic antic ce nu mai era la modă în Bizanțul epocii⁶⁸, dar care era nu mai puțin foarte grăitor, aici în nordul Peninsulei Balcanice, pentru continuitatea pe care o reprezenta, fie, poate, în sensul cel mai propriu al cuvîntului — prin folosirea structurii unei bazilici paleocreștine justiniane aflate pe aceleași locuri⁶⁹ —, fie în mod ideal numai, trimițînd spre epoci ilustre ale antichității, cea elenistică, cea romană sau cea bizantină timpurie, de care politic și spiritual vor fi vrut să fie legați conducătorii unui tînar stat format prin conglomerarea unor triburi pînă de curînd păgîne și migratoare⁷⁰. Epoci ce cunoscuseră, adăugăm, tot pe aceste

Fig. 1

meleaguri, cu mai bine de trei veacuri în urmă mai cu seamă, înflorirea aceluiasi tip arhitectonic care, în mai multe exemplare identice, apărea la Pliska, alături de abia pomenita mare bazilică, în vremea imediat următoare creștinării, mărturisind pe plan monumental, cum foarte judicios s-a sugerat, obișnuitul zel al convertirilor specific unui asemenea moment din viața spirituală a unui popor⁷¹. În aceeași epocă, spre 900 sau, mai curînd, în primii ani ai veacului al X-lea, oricum în vremea lui Simion, în noua reședință de la Preslav legată de etapa creștină și slavă a vechii culturi bulgare — tot mai mult contrapusă celei păgîne și turanice întruchipate de învecinata Pliska —, era înălțat cel de al doilea monument reprezentativ al epocii, așa-numita „biserica rotundă“ sau „aurită“. Edificiu somptuos și singular al unei epoci în care conducătorul feudal bulgar crescut la Constantinopol, protector al misionarilor bizantini Clement și Naum, era încoronat ca „basileu“ sub zidurile Bizanțului de către însuși patriarhul ace-

Fig. 2

tuia⁷², în timp ce succesorul său imediat își vedea recunoscută o calitate imperială pe care Bizanțul nu o acceptase pînă atunci decît în cazul lui Carol cel Mare⁷³, biserica circulară de la Preslav era, foarte probabil, capela princiară a capitalei Bulgariei; cît despre reluarea, la începutul secolului al X-lea, în vremea maximei puteri a primului stat bulgar, a unui plan și el de tradiții romano-bizantine⁷⁴ — plin de cunoscute semnificații în privința spațiului central, găsit alădată la Ravenna secolului al VI-lea și, mai recent, în Aachenul sfîrșitului de secol VIII, spațiu corelat de medievali cu ideea unei puteri centrale atotstăpînitoare și „impêriale“ —, ea a făcut posibilă înălțarea unui lăcaș de excepție, cu linii și volume mișcate, cu o decorație bogată și strălucitoare, reprezentată mai ales de incrustațiile — cu sticlă, ceramică și piatră colorată — ale unor coloane și cornișe de marmură, dar și de o sculptură precumpănitor zoomorfă, ca repertoriu, și în relief înalt, ca tehnică a cioplirii⁷⁵, situată așadar la o distanță apreciabilă de „clasicismul“ constantinopolitan al vremii, dar foarte aproape de ceea ce va fi fost sensibilitatea și estetica unor slavo-bulgari ce nu uitau, la cîteva decenii de la creștinare și la nu prea multă vreme de la sedentarizare, unele elemente specifice fastului policrom din arta nomazilor de stepă.

Fig. 3

Aceeași tendință vădită spre un decorativism colorat și exuberant, corespunzînd unei sensibilități slave și contrastînd cu mai sobrele canoane ale artei bizantine — și ea pătrunsă treptat, nu mai puțin, în vremea bazileilor Macedoneni, de un decorativism de sorginte orientală —, înțîlnim, ceva mai bine de un veac după ctitorirea celor două monumente bulgare, în Rusia primei jumătăți a secolului al XI-lea, la biserica Sf. Sofii din Kiev. Urmînd cronologic și foarte îndeaproape unui prim vast monument de zid⁷⁶ din aceeași cetate de pe malul Niprului, menționat pentru anul 989 în cronică rusă, strict contemporan așadar cu anii convertirii rusești și ai căsătoriei cnezului Vladimir Sviatoslavici cu sora bazileului bizantin Vasile al II-lea — avem în minte biserica kieviană trinavată a Maicii Domnului, sau „Desiatinnaia“, înălțată de meșteri din Imperiu⁷⁷, cea care adăpostea și o parte a mult veneratelor moaște ale martirului-episcop de Roma, Clement, aduse din bizantinul Chersones, desigur în mod simbolic și în scopuri de propagandă legate de creștinarea supușilor săi și de ideea continuității spirituale kieviene față de Bizanț, de către Vladimir el însuși⁷⁸ —, lăcașul cu hramul bizantin al Sf. Sofii, cel mai mare monument religios al Rusiei vechi, începea să fie construit în 1037, exact în timpul întemeierii mitropoliei bizantine de Kiev, cea de care edificiul se va lega nemjlocit. Cu planul său cruciform, maiestuos

amplificat cu cele cinci nave încheiate cu tot atâtea abside și încununat de numeroase cupole, cu galeria deschisă inițial pe trei părți, această biserică ce constituia podoaba domniei lui Iaroslav Vladimirovici, fiul și urmașul creștinătorului Rusiei, își găsea modelul precis în ceea ce privește arhitectura — nu mai puțin, parțial, pentru mozaicuri și pentru fresce — în Constantinopolul⁷⁹ unde, cu câțiva timp înainte, solii lui Vladimir își mărturisiseră admirația pentru bogăția neobișnuită a bisericilor⁸⁰; așadar în chiar Bizanțul legăturilor imperiale ale unui mare cneaz de Kiev a cărui domnie însemna aici triumful definitiv al creștinismului, al organizării oficiale a bisericii locale și al puterii princiare ce adusese în jurul scaunului cnezial pământurile ruse și zdrobise — cu doar un an înaintea ridicării lăcașului Sf. Sofii și pe chiar locul înălțării ei⁸¹ — invadatoarele hoarde pecenege cărora le căzuse jertfă, șase decenii mai devreme, la capătul campaniei sale din Bulgaria, bunicul lui Iaroslav, cneazul Sviatoslav.

Cu o decorație în mozaic în partea-i centrală, datorată unui atelier bizantin și datată între 1043 și momentul primei sfințiri din 1046, cu o altă, în frescă, legată de un atelier bizantino-rus și aparținând aceleiași epoci, în ceea ce privește nava principală, și anilor dinaintea celei de a doua sfințiri din 1061 sau 1067 pentru navele laterale⁸² — însă cu un program hotărât tot în timpul lui Iaroslav cel Înțelept —, nu mai puțin dominată de o adevărată și, am spune, neofită „obsesie“ a simbolului crucii — vizibilă în decorația parietală interioară, în mozaic și frescă, în aceea, de cărămidă, a fațadelor sau în cea, în marmură, a sarcofagului ctitorului —, biserica Sf. Sofia vorbește de la sine parcă despre semnificația sa de lăcaș, reprezentativ prin excelență, al unei epoci de adânci preschimbări pe planul civilizației autohtone și pentru locul istoric al întemeietorului său în această fază esențială a vechii culturi rusești. Frescele cu limpezi aluzii iconografice la foarte recenta creștinare a Rusiei kieviene⁸³, cele din nava centrală cu reprezentarea, atât de bizantină, a marelui cneaz și a familiei sale⁸⁴ — legate matrimonial de importanți suverani feudali din acea Europă centrală, apuseană și de miazănoapte spre care și din care Kievul trimitea și primea soli și călugări, negustori și poate chiar artiști⁸⁵ —, cele din navele laterale extreme închinatelor unor cunoscuți sfinți militari sau cele — ținând de ciclul protoevanghelic — ale diaconiconului, referitoare iarăși, aluziv, la personalitatea lui Iaroslav Vladimirovici⁸⁶, mărturiseau, ca și somptuoasele mozaicuri de aici, nu numai nuanțate cunoștințe teologice care vor fi fost specifice unui cler cultivat⁸⁷ ce slujea în impunătoarea biserică (și în primul rând, se pare, presbiterului Ilarion, sfetnicul lui Iaroslav și primul mitropolit kievian de origine rusă⁸⁸), ci și voința acestui cneaz pravoslavnic și dătător de legi după model bizantin — și care acceptând supremația creștină a împăratului din Constantinopol se considera nu mai puțin pe sine un suveran absolut independent⁸⁹ — de a marca prin ctitoria sa, deopotrivă, legătura ecleziastică și artistică cu Bizanțul ce oferise „modelul ideologic“ al Sf. Sofii kieviene⁹⁰, dar și autonomia sa deplină, caracterul slav, rusesc, al civilizației pe care o patrona, trădat dealtminteri și de o serie de trăsături particulare, nebizantine, ale monumentului în discuție, mergând de la combinarea mozaicului cu fresca, pînă la bogăția ornamentală neobișnuită a interiorului și a exteriorului lăcașului⁹¹.

Că ridicarea unui asemenea tip de monument, inspirat din prototipuri vestite, din Bizanțul imperial, aducea cu sine pentru ctitori și un soi de „legitimare“ politică în mentalitatea medievală a acestor părți de lume, o confirmă, tot în Rusia primei jumătăți a secolului al XI-lea, cazul unei alte

biserici ce a precedat cu puțin înălțării celei a lui Iaroslav din Kiev. Ne referim la lăcașul cu hramul Spas Preobrajenski din învecinatul Cernigov — menționat în cronică rusă ca existent în anul 1036, dar sigur ceva mai vechi decât această dată, ridicat, se pare, prin 1030—1031⁹² —, la care regăsim jocurile de cărămidă pe fațade, cu numeroase cruci astfel compuse, pavimentele cu mozaic în medalioane sau galeria dominând spațiul interior, aceleași elemente ce puteau fi întâlnite la biserica kieviană a Sf. Sofii după 1037. Venind dintr-un același model bizantin aulic pe care îl prelua și aceasta din urmă, biserica din orașul de pe malul Desnei era ctitoria unui cneaz de Tmutarakan și Cernigov, Mstislav Vladimirovici⁹³, pe care cronicile l-au consemnat nu numai ca frate al lui Iaroslav cel Înțelept, ci și ca un rival politic al acestuia, lui datorându-i-se după 1024, deci tocmai prin vremea când bănuim că se ridică monumentul din Cernigov, temporara rupere în două a ținuturilor kieviene, de o parte și de alta a Niprului, pe al cărui țărm stîng se întindea cîrmuirea lui Mstislav pînă la 1036, anul morții și al îngropării sale în biserica Spas Preobrajenski, menționată întîi, tocmai cu acest prilej, de „Povestea vremurilor de demult”. Dincolo de înrudirile stilistice evidente — răspunzînd parcă, foarte plastic, chiar apropiatei înrudiri de sînge a ctitorilor — ale acestor două monumente rusești din secolul al XI-lea, cele mai vechi păstrate în părțile Kievului și Cernigovului, sensul lor în conturarea unor supremații politice locale ne apare evident, după cum, vom vedea, ecoul lor în arta rusească a epocii imediat următoare trebuie să fi ținut de un prestigiu cultural și de unul politic deosebit, pe care le-au păstrat în Rusia premongolă deceniile scurse între creștinarea din timpul lui Vladimir Sviatoslavici și sfîrșitul domniei lui Iaroslav cel Înțelept.

În exact aceleași decenii, imediat premergătoare și următoare începutului mileniului nostru, în ținuturile panonice unde triburile nomade maghiare, încă preocupate de incursiuni în teritorii vecine și mai îndepărtate, meceseră nu mai puțin de-a lungul veacului al X-lea spre o anume cristalizare statală desăvîrșită abia sub domnia lui Ștefan cel Sfînt, opera de evanghelizare patronată de papalitate și de acest energic suveran „apostolic” a fost întovărășită, în chiar centrul geografic al puterii acestuia, la Székesfehérvár — ce nu era decât străvechiul Aquincum roman așezat la încrucișarea unor importante drumuri europene, dinspre centrul continentului spre Balcani și Constantinopol, de la Kiev spre Italia⁹⁴ —, de ridicarea unei impunătoare bazilici cu hramul Fecioarei Maria, lăcaș ce inaugura programatic în chiar epoca creștinării ungarilor, în prima treime a secolului al XI-lea⁹⁵, șirul marilor edificii religioase de zid ale regatului arpadian. Monument de prestigiu ce va fi el însuși în secolul ctitoririi sale, ca și în cel următor, izvorul principal al prosperității și al privilegiilor cetății ce-l adăpostea⁹⁶, bazilica de la Alba Regia — încă comentată în ceea ce privește structura-i⁹⁷, dar oricum ținînd de un orizont de arhitectură occidentală, romanică, răspîndită aci mai ales prin călugării ordinului benedictin —, era chemată, tocmai prin originea sa venerabilă, prin legătura cu un ctitor de la care se vor revendica toți regii următori, să aibă în istoria primelor secole de existență ale regatului maghiar o însemnătate culturală, ideologică mai ales, de prim ordin, nici trecerea noii reședințe de la Esztergom, către 1100, pe cel dintîi loc al așezărilor urbane ale Ungariei⁹⁸ neputînd-o umbri, multă vreme, așa cum vom vedea mai departe. După cum iarăși un rol eminent, de data aceasta într-o altă istorie medievală est-europeană, aceea a Serbiei, era menit să-l joace monumentul cel mai reprezentativ al unei vechi

civilizații de aici — anume din Raška, însăși inima geografică și politică a teritoriului slavilor meridionali din părțile apusene ale Peninsulei Balcanice⁹⁹ — care este biserica, iarăși cu hramul Maicii Domnului (Bogorodica) de la Studenica¹⁰⁰, înălțată în ultimele două decenii ale secolului al XII-lea, între 1183 și 1196, de către cei ce aveau să fie foarte curînd principalii „eroi” ai întemeierii regatului independent și bisericii autonome a Serbiei, Ștefan și Sava, anume cel dintîi suveran încoronat al acesteia și primul ei arhiepiscop.

Chiar dacă din timpul cîrmuirii tatălui celor doi frați Nemanja, marele jupan Ștefan, lăcașuri precum cele de la Kuršumlja și de la Djurdjevi Stupovi putuseră mărturisii, în deceniile al șaptelea și al optulea ale secolului al XII-lea, însoțirea unei independențe efective obținute de sîrbi față de Bizanț cu ctitorirea unor monumente proprii, abia biserica mănăstirii Studenica — de tipul unei nave cu cupolă în a cărei arhitectură și sculptură ecourile romanicului italo-dalmat¹⁰¹, cultivat de benedictini îndeosebi, se întîlneau, cîțiva ani înainte de 1200, cu cele ale iconografiei bizantine și în a cărei pictură murală, monumentală și hieratică, începută către 1208—1209, se resimțeau noutățile față de întreaga tradiție a artei Bizanțului comnen¹⁰² — marca așa cum se cuvenea intrarea Serbiei într-o ordine ideologică și politică a sud-estului european, printr-un rege unit matrimonial cu Anghelii Comneni împărătești, dar și cu dogii venețieni din neamul Dandolo, printr-un înalt prelat aflat în contacte, deopotrivă, cu monahii de la Athos, cu clerul patriarhal ortodox de la Niceea, dar și cu cel catolic de la Salonic și din Constantinopolul latin. Că legătura acestor două personaje politice și culturale de excepție din cea de a doua generație a Nemanizilor cu monumentul de la Studenica a fost programatică și determinantă pentru rolul celui din urmă, o dovedește întreaga influență pe care a avut-o Sava — cel atît de apropiat prin sînge și ideologie de persoana suveranului — asupra programului iconografic al bisericii principale de aici, influență vădită, între altele, în rolul acordat Sf. Ștefan¹⁰³, cel ce dădea nu numai numele — cu semnificație de maiestate bizantină — care avea să fie adoptat de către toți suveranii din Serbia propriu-zisă, din Bosnia și de pe valea Moravei pînă în secolul al XV-lea, dar și cel ce era patronul statului și al puterii regale din Serbia nemanidă¹⁰⁴.

Fig. 5

*

Dacă ar fi să încercăm acum, după ce am constatat o primă trăsătură comună fiecăreia dintre ctitoriile amintite ale răsăritului european din secolele IX—XII — anume aceea a contemporaneității și a raporturilor lor directe cu monumente și personalități majore ale începuturilor vieții statale și ecleziastice ale popoarelor de aici —, să deslușim o altă, o a doua, trăsătură de unire între ele, *cea mai legată de rolul precumpănitor al vizualului, într-o epocă precum aceea a evului mediu timpuriu cînd se plasează toate aceste monumente, ne apare, desigur, cea a fastului*. Un fast care grăia de la sine despre rolul și locul, despre puterea și bogăția unor ctitori ce se voiau adesea aproape egali cu împărații bizantini — cîrmuitori ai unei lumi de fabuloase somptuoșități și bogății, a cărei pecete a fost fundamentală, și în această direcție, asupra slavilor est- și sud-est europeni —, ca și cu purtătorii coroanei imperiale a Occidentului, a unor „creștinători” de popoare ce trebuiau să marcheze, prin noblețea materialelor, prin acuratețea deosebită a realizării artistice și tehnice a lăcașurilor de cult, ridicate a doua zi după convertire și către care priveau, ca la un simbol strălucitor al noii credințe, toți supușii, răscrucea pe care ei — intrați în „familia” suveranilor medievali ai

Europei — și monumentele lor veneau să o reprezinte în istoria ținuturilor respective, fapt consemnat de contemporani și de urmași într-un mod ce ne face să fim siguri că era o realitate de toți simțită și împărtășită, că ținea de chiar mentalitatea colectivă a acelei epoci din jurul anului 1000.

Dacă nu știm mai nimic astăzi despre cum va fi arătat marea bazilică, zisă „regală“, de la Pliska — dar pe care avem motive să o bănuim bogat decorată de vreme ce palatele învecinate erau, se știe, împodobite la cerea lui Boris-Mihail cu fresce precum cele din Bizanț¹⁰⁵ —, marmura coloanelor și a placajului paramentului interior, incrustațiile cu ceramică pictată, sticla și pietrele colorate alcătuind cîndva mozaicuri, detaliile sculptate, mai ales la cornișe, ale „bisericii rotunde“ de la Preslav — aceeași, foarte probabil, cu așa-numita de contemporani „biserica aurită“, ridicată de Simion, de care vorbea în 908 o însemnare călugărească¹⁰⁶ —, ne îndreptățesc cu tărie să credem că ele se integrau întru totul unui aceluiași peisaj ce va fi fost împregnat de un anume fast ușor barbar, foarte colorat și oricum purtînd o pecete de bizantinism, pe care-l evoca tot la începutul secolului al X-lea, în „Šestodnev“-ul său, cărturarul bulgar Ioan Exarhul, atunci cînd vorbea de măreția edificiilor din orașul exterior, decorate, între altele, „cu zugrăveli și cu lemn sculptat“, dar mai ales — și în nota hiperbolică obișnuită a cronicarului medieval —, de sentimentele călătorului venit de departe (eventual, cum s-a încercat o interpretare a textului, un necreștin), pătruns în incinta interioară a reședinței de pe rîul Tîcea și uimit de frumusețea văzută și asociată de îndată cu măreția noii credințe ce cuprinsese Bulgaria: „...cînd intră în orașul interior și cînd vede palatele înalte și bisericile bogat împodobite pe dinafară cu piatră, lemn și zugrăveală, iar pe dinăuntru cu marmură, aramă, argint și aur, el nu știe cu ce să le asemuiască fiindcă n-a văzut niciodată asemenea lucruri în țara sa“¹⁰⁷.

În cazul bisericii rotunde de la Preslav, un epitet — precum cel de „aurită“ — dat de un contemporan, asociat cu descoperirile arheologice ce ne-au adus în față, în ultima jumătate de veac, imaginea unei reale bogății a ornamentării edificiului, ne îngăduie să refacem cu ochiul minții fastul acestei principale ctitorii a cîrmuitorului bulgar în vremea căruia statul slav din nord-estul Peninsulei Balcanice ajunsese la maxima înflorire.

Privind acum către cealaltă lume slavă, răsăriteană, a Rusiei din secolul imediat următor, vom constata că, mai ample și mai precise decît cel din Bulgaria secolului al X-lea, textele ce se referă la edificiul cu mult cel mai însemnat al Kievului veacului al XI-lea, biserica Sf. Sofia, cer și ele o asociere neapărată cu realitatea pe care pînă azi istoricul de artă o poate surprinde. Cronica bine știută sub numele de „Povest vremennîh let“ ne informează laconic că, în anul 1037, Iaroslav Vladimirovici „a împodobit (biserica Sf. Sofia — n.n.) cu aur, cu argint și cu vase bisericesti“¹⁰⁸ — în timp ce pentru contemporana biserică Spas Preobrajenski din Cernigovul învecinat, desi o menționează, nu face decît să-i evoce anecdotic dimensiunile¹⁰⁹ —, dar abia cercetarea nemijlocită a monumentului kievian — ca și în cazul de la Preslav, ba chiar cu mult mai mult, mai precis decît acolo — ar putea sugera atmosfera somptuoasă a principalului lăcaș de cult al Rusiei îndată după anul 1000.

Aidoma dispărutei biserici a „Decimei“, decorată cu marmură, porfir, mozaic și fresce de inspirație constantinopolitană înainte de amintita dată¹¹⁰, cea păstrată și purtătoare a hramului Sf. Sofii aducea în scînteierile multicolore, cu tonuri intense și cu nuanțe subtile, ale mozaicurilor, dominate de fon-

dul de aur pe care se conturează Fecioara orantă din absida centrală — mozaicuri la care a trudit un întreg atelier condus, se pare, de un artist venit din chiar capitala Imperiului și alcătuit din meșteri știutori ai artei provinciale bizantine, cu unele arhaisme regăsite pînă în Beoția veacului al XI-lea și care puteau fi mai ușor receptate de un mediu nou, precum acela rusec abia creștinat¹¹¹ —, ca și în frescele ce continuă logic, iconografic și estetic, pe cele dintîi sau în admirabilul decor în marmură, atît cel parietal așternut în fișii verticale alternînde cu zone de mozaic, cît și cel al balustradelor și mai ales cel al sarcofagului ctitorului — piesă de inspirație antică, conșunînd cu atmosfera de „clasicism“ macedonean, decorată cu motive animale cu sens simbolic creștin și cu altele, vegetale, regăsite în sculptura parapetelor și în benzile decorative ale frescelor¹¹² —, tot fastul unui Bizanț aulic și imperial; un Bizanț a cărui moștenire fusese hotărîtoare, politic și ideologic, și tot timpul manifestă vizual în timpul unor Vladimir Sviatoslavici și Iaroslav Vladimirovici — fondatori ai celor două monumente kievene de excepție, ridicate de-a lungul cîtorva decenii îndată după creștinarea rușilor —, moștenire care tot mai mult, în secolul al XII-lea, se va preschimba în sens local, pierzînd din eleganță și rafinament ceea ce dobîndea în vitalitate și, pe alocuri, în folclorică spontaneitate¹¹³.

Dacă fastul celor două monumente rusești ale primei jumătăți a secolului al XI-lea era remarcabil — iar cel, excepțional, al bisericii Sf. Sofia este evident pînă astăzi —, ilustrînd amplu și strălucit ceea ce laconismul cronicii kievene din secolul al XII-lea nu făcea decît să sugereze, cazul unui alt monument est-european al aceluiași vremi — avem în gînd marea bazilică de la Alba Regia înălțată în timpul convertirii maghiarilor — se prezintă exact invers, doar zidurile descoperite de arheologi sînd mărturie pentru amploarea unui edificiu de cult pe care, în schimb, ne lasă să-l întregim cu imaginația un izvor iarăși din veacul al XII-lea, „Vita Sancti Stephani regis“, redactat în vremea și din ordinul lui Coloman I de episcopul Hartvic. Biograful regelui „creștinător“ al Ungariei arpadiene — autor demn de încredere, întemeiat pe cercetări proprii privind momentul canonizării, din 1083, a primului suveran „apostolic“ maghiar, dar și pe felurite izvoare dintre care legenda „majoră“ și aceea „minoră“ a lui Ștefan cel Sfînt¹¹⁴ — ne vorbește pe larg în cel de al doilea deceniu al veacului de după 1100, într-un întreg capitol al lucrării sale, de edificiul înălțat de fiul „ducelui“ Geza „in ipsa regalis sedis civitate quae dicitur Alba, sub laude et tytulo Virginis“, anume o „famosam et grandem basilicam, opere mirifico“, cu podea de marmură („pavimento tabulis marmoreis strato“), cu „innumerabilia palliorum, paramentorum et aliorum ornamentorum“, cu un „ciborium arte mirabili supra Christi mensam erectum“, cu piese liturgice în aur bătute cu pietre prețioase („tabulas circa altaria plures, auro purissimo fabricatas, lapidum series preciosissimorum in se continentes“), adăpostind totodată vase de cristal, de aur și argint („omni genere vasorum cristallinorum, onichinorum aureorum, argendorum pleniter refertam“) ca și — unic exemplar de artă pînă astăzi păstrat aci — acel celebru „sarcophago candidi marmoris“¹¹⁵ așezat în bazilică și merit trupului regelui ctitor¹¹⁶ îngropt în anul 1038 în centrul monumentului său („in medio domus“)¹¹⁷.

Desigur, nimic nu ne poate împiedica, fie doar și în treacă, a face o legătură între șirul de atribute somptuoase și de epitete răsunătoare pe care episcopul-cronicar le găsește după aproape un secol pentru a sublinia, potrivit canoanelor medievale ale scrierilor de acest fel, splendoarea ctitoriei eroului

său, stăpînitor de succesiune carolingiană — într-un text amintind el însuși, parcă, de cel al lui Eginhard închinat capelei de la Aachen —, și ceea ce știm din izvoare, dar mai ales grație pieselor de argintărie maghiară (podoabe și arme investigate pe cale arheologică), despre preferința — de înțeles în lumina unei estetici nomade orientale — arătată de călăreții unguri, abia veniți din stepile nord-pontice, pentru culorile scînteietoare, pentru bijuteriile și stofele de preț, de-a lungul întregului veac ce a precedat înălțării bazilicii de la Alba Regia, veac plin de incursiuni maghiare în Europa de apus și meridională, dar și marcat de răsunătoarea victorie din 955 a lui Otto I asupra aceluiași maghiari, urmată, la cîteva decenii numai, de creștinarea în sens latin a descendenților migratorilor lui Arpad¹¹⁸.

Din păcate, din tot ceea ce este amintit de Hartvic ca putînd să fi contribuit la fastul orbitor al bazilicii lui Ștefan I s-a păstrat o singură piesă, deja amintitul sarcofag din calcar de Buda, evocînd un prototip antic roman, ca și acela, abia menționat și cvasi-contemporan, din biserica Sf. Sofia din Kiev, cu care cel de la Alba Regia se înrudește stilistic întrucîtva, ceea ce a putut chiar conduce la presupunerea unei anume înrîuriri a exemplarului din Ungaria asupra celui din Rusia¹¹⁹ în deceniile în care una din fiicele lui Iaroslav cel Înțelept, Anastasia, devenea soția regelui maghiar Andrei I, apropiat succesor al lui Ștefan cel Sfînt. Cu o iconografie și cu o ornamentică ce vorbesc din plin despre ambianța fastuoasă, veneto-bizantină¹²⁰, a atelierului ungar în care a fost cioplit acest exemplar de artă funerară medievală, către 1040 se pare, pentru mormîntul „creștinătorului“ ungarilor, împodobitul sarcofag de la Székesfehérvár — firesc de conceput într-o ctitorie regală arpadiană înălțată în chiar timpul activității misionare a benedictinilor sosiți direct din sau numai orientați cultural către o Italie în care Bizanțul era încă atît de prezent în jurul anului 1000 și către o artă romanică ce avea să cuprindă treptat, în secolul al XI-lea, ținuturile stăpînite de suveranul de la Alba Regia, pînă la cealaltă Alba, cea din sudul Ardealului — venea să încununează a avea senzația de noblețe și de bogăție pe care bazilica lui Ștefan cel Sfînt o va fi trezit în cei ce o admirau în chiar secolul înălțării ei, ca și în cel în care Hartvic îi dedica un întreg capitol al scrierii sale.

Aurul ce va fi poleit cupola bisericii de la Preslav și pe care-l amintea și Ioan Exarhul, acel aur evocat, pentru strălucirea podoabei parietale și a vaselor liturgice, în cronică rusească și în textul episcopului din Ungaria în legătură cu bisericile de la Kiev și Székesfehérvár, marmura care știm — iarăși din texte, dar și din mărturii materiale — că a ornățit fiecare dintre aceste lăcașuri din Bulgaria, Rusia și Ungaria secolelor X și XI — același aur și aceeași marmură care vor stăruii obsedant, probabil și pentru valoarea lor simbolică, în amintirea unui Gavriil Protul atunci cînd va lau pana să scrie despre ctitoria din Argeș a lui Neagoe Basarab, o jumătate de mileniu mai tîrziu — reapar, și faptul nu este deloc întîmplător, în ceea ce a fost prin excelență monumentul „princeps“ al Serbiei secolelor XII și XIII, biserica Maicii Domnului de la Studenica.

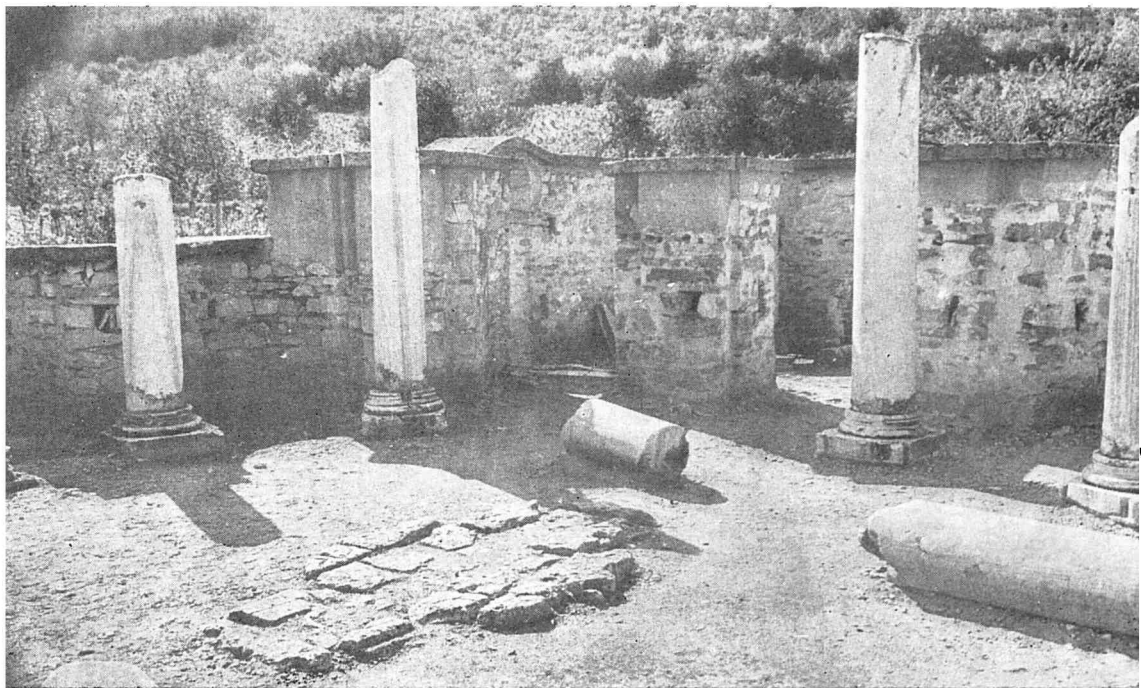
Frescele inițiale, datele 1208—1209 — deschizînd aici istoria picturii medievale sîrbești, la fel cum viața ctitorului Studenicăi, scrisă de primul egumen de aici, inaugura vechea literatură sîrbă¹²¹ —, picturi murale așternute pe un fond de galben-aur, datorate unui artist grec sau chiar din Constantinopol adus de Sava Nemanja¹²², ce voia și în acest fel să imite pentru stăpînitorul din Raška strălucirea și aspectul unor mozaicuri bizantine venerabile și celebre de la Constantinopol, Salonic și Ravenna, printr-un procedeu

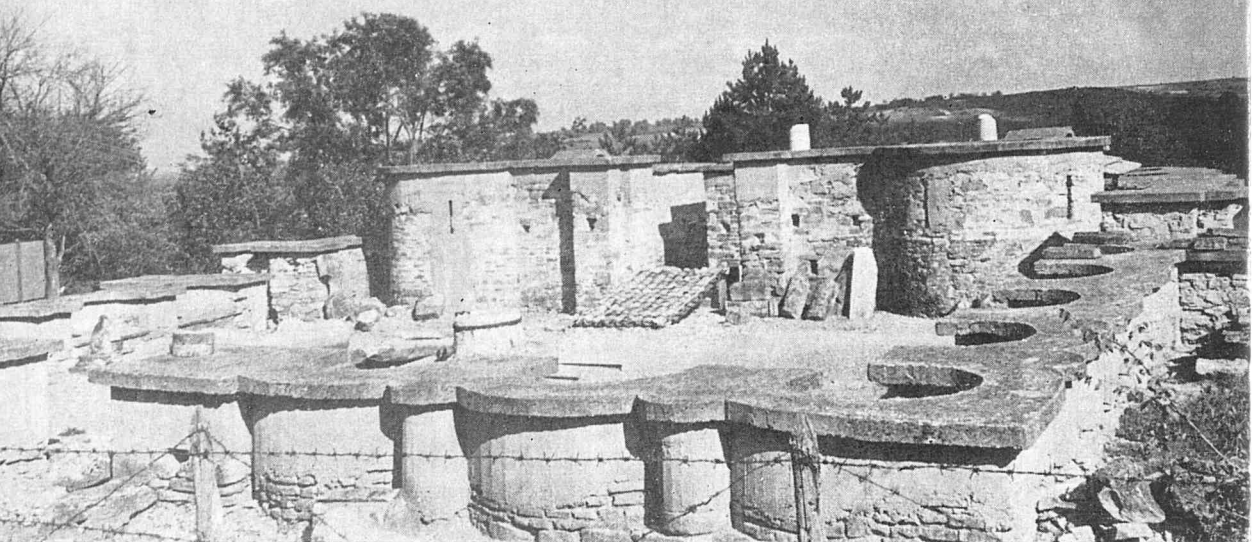

1. PLIȘKA. Marea bazilică. Vedere generală a ruinelor.

2. PRESLAV. Biserica rotundă. Naos. Vedere generală.

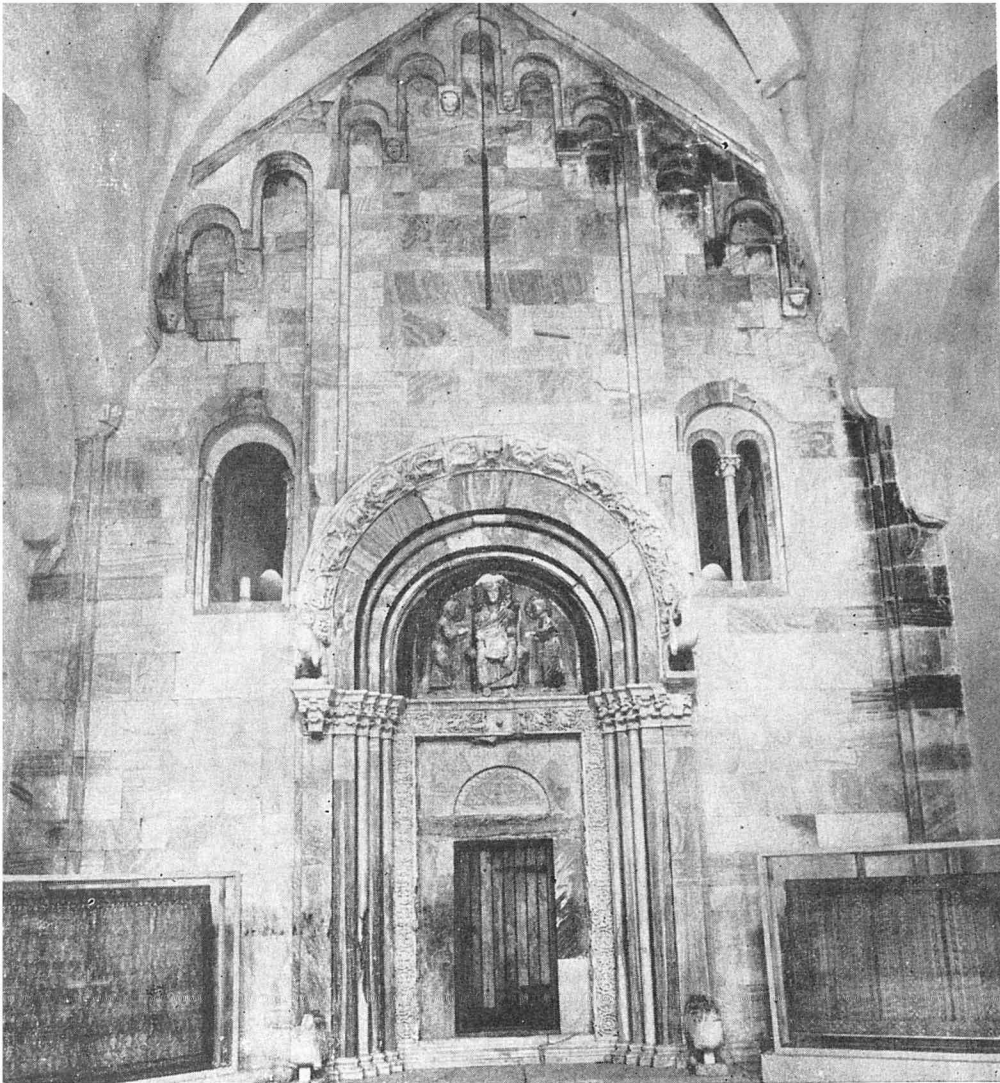

3. PRESLAV. Biserica rotundă. Vedere exterioară spre atrium.

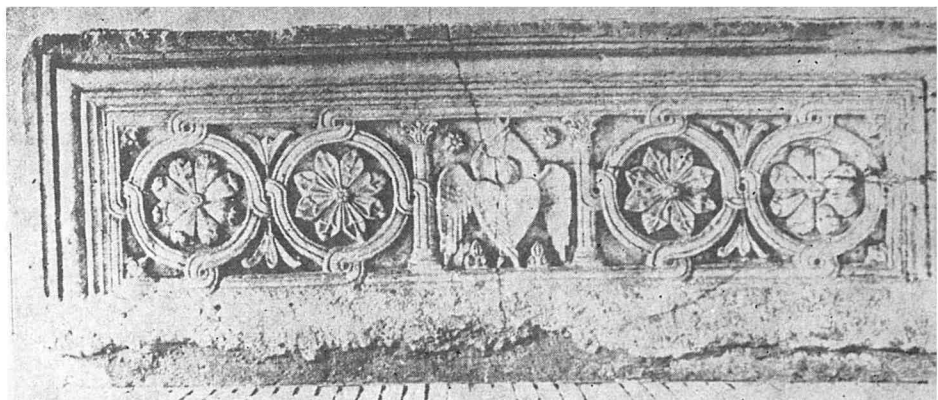
1. KIEV. Biserica Sf. Sofia. Vedere exterioară dinspre est.

5. STUDENICA. Biserica Maicii Domnului. Vedere a portalului cu același nume.

6. SZÉKESFEHÉRVÁR. Sarcofagul zis „al regelui Ștefan”. Vedere laterală.

7. CURTEA DE ARGEȘ.
Biserica Sf. Nicolae.
Vedere exterioară.

8. RĂDĂUȚI. Biserica Sf. Nicolae.
Vedere exterioară.

și el foarte costisitor — aplicarea de foaie de aur — ce avea să fie preluat la multe biserici înălțate în secolul al XIII-lea¹²³, căpătau în chip evident și un sens extra-estetic. Ca și marmura albă ce înnobila — într-o Serbie ce construise pînă atunci, și ce avea să construiască precumpănit de atunci înainte, doar în piatră și cărămidă — această biserică ctitorie colectivă a primilor Nemanizi (să nu uităm că peste nu multă vreme același Sava avea să aducă din Constantinopolul cu care întrețineuse numeroase relații ecleziastice, meșteri tăietori în marmură, alături de zugrăvi, în ctitoria sa de la Žiča¹²⁴), ele veneau în fapt să confirme, prin strălucirea și conținutul lor, o împrejurare ctitoricească particulară: aceea că atît marele jupan Nemanja, cel ce a zidit Studenica unde avea să se călugărească, dăruind-o cu icoane și vase de preț, cu cărți și odăjdii luxoase despre care — foarte laconic din nou, dar mai puțin expresiv pentru o anumite psihologie „participativă“ a autorului¹²⁵ — ne vorbește biografia-i scrisă de chiar fiul său, egumenul aceleiași Studenica și arhiepiscopul Serbiei, Sava¹²⁶, cît și acesta din urmă, el însuși, alături de regalul său frate Ștefan, marcînd în propria lor țară un moment cultural extrem de „bizantin“, am spune chiar aulic constantinopolitan — ca un fel de ilustră justificare de care par a fi avut nevoie toate începuturile politice medievale din Europa răsăriteană —, înțelegeau, exact așa cum o făcuseră la timpul și la locul lor un Boris-Mihail, dar mai ales un Simion, în Bulgaria, un Vladimir, dar mai ales un Iaroslav, la Kiev, să învăluie în splendoarea materialelor prețioase și a culorilor scînteietoare monumentul ce trebuia să le perpetueze amintirea și la a cărui împodobire ei, plini de munificență aproape imperială, puteau convoca meșteri din Constantinopolul cel dătător de măsură artistică și de legitimitate politică.

*

Era în ordinea firească a lucrurilor ca fiecare dintre aceste monumente ale căror moment de înălțare, amplasare în spațiu și bogată podoabă se aflau într-o legătură atît de strînsă cu triumful, aici, al creștinismului, cu întemeierea statului feudal și a bisericii sale, să aibă, în calitatea de cel mai însemnat lăcaș al aceluiași stat, funcții bine precizate și cu un caracter eminent, ceea ce ar constitui cea de a treia trăsătură care le leagă încă o dată: cele de *locuri de încoronare, de charismatică „ungere“ a suveranilor ctitori și a urmașilor lor, locuri de îngropăciune pentru membrii „dinastiei“ abia încheiate, uneori sedii ale celui mai înalt ierarh al țării și, implicit, ale instituției de el reprezentate și legitimate, o dată mai mult, în ochii credincioșilor, de relicve, adăpostite în asemenea lăcașuri, ale unor episcopi sau suverani gloriificați prin texte și imagini artistice.*

Din nou cele mai îndepărtate, în timp, ctitorii din seria noastră, cele din centrele politice și culturale ale primului stat bulgar, ne oferă datele cele mai puțin sigure în acest sens; ele permit totuși să se bănuiască faptul că în marea bazilică de la Pliska se vor fi săvîrșit, cu un fast aulic potrivit dimensiunilor monumentului, toate importantele ceremonii ale curții unui Boris-Mihail¹²⁷, sau că biserica rotundă de la Preslav — monument a cărui însemnătate era subliniată și de faptul că ridicarea sa a stat sub privigherea unui demnitar, un cartophylax¹²⁸ — fusese un lăcaș al curții lui Simion unde va fi slujit în secolul al X-lea, pentru suveranii bulgari, patriarhul a cărui biserică se găsea în aceeași oficială reședință¹²⁹. La Kiev, unde o ctitorie a „noului Constantin“ al cronicii ruse care era Vladimir Sviatoslavici¹³⁰ adăpostise multă vreme parte din relicvele sfîntului Clement Romanul¹³¹, biserica Sf. Sofia avea să adă-

postea în schimb mormîntul ctitorului ei, Iaroslav Vladimirovici — cel numit în chiar secolul al XI-lea, într-un grafit de aici, cu imperialul titlu de „țar“¹³² —, ca și pe cele ale unor urmași și mari cneji ce i-au succedat pînă la mijlocul secolului al XII-lea — de la Vsevolod Iaroslavici și Rostislav Vsevolodovici, la Vladimir Monomahul și la Viaceslav Vladimirovici —, după cum la Cernigov, biserica Spas Preobrajenski era necropola fondatorului ei, Mstislav Vladimirovici, ca și cea a nepotului său de frate, Sviatoslav al II-lea Iaroslavici¹³³ — fiul ctitorului bisericii Sf. Sofii din Kiev —, precum și a multor cneji locali din veacul al XII-lea; revenind la abia menționata biserică kieviană, trebuie spus că ea era în chip sigur și sediul înaltului ierarh ecleziastic a cărui apartinere fusese strict contemporană cu ridicarea bisericii, fapt pe care-l știm grație cronicii ruse ale cărei mențiuni pentru anii 1036—1037 numeau chiar lăcașul „mitropolia“¹³⁴.

În cazul bazilicii de la Alba Regia — primul monument în piatră al Ungariei medievale, marcînd un moment cu totul nou, fără legătură directă cu cel reprezentat, un secol și jumătate înainte, în Panonia, de lăcașuri de zid precum cel de la Zalavár din epoca unui Pribina¹³⁵ —, datele izvoarelor, mult mai abundente, ne îngăduie să aflăm că edificiul unde între 1038 și începutul secolului al XVI-lea au fost săvîrșite nu mai puțin de treizeci și șase de încoronări regale¹³⁶, își datorase această cinste, rangul de autentic centru sacral, faptului că aici fusese îngropt însuși „creștinătorul“ ungarilor, Ștefan cel Sfînt; și chiar dacă lăcașul de la Székesfehérvár nu avea să devină „oficial“ necropolă regală decît în timpul lui Coloman I, patronul amintitului episcop Hartvic, așadar la sfîrșitul secolului al XI-lea și la începutul celui următor, adăpostind ca atare mormintele a cincisprezece regi ai Ungariei¹³⁷, știm că încă în 1031 clerul de aici avea în păstrare, nu îndeplinitor, mantia de încoronare¹³⁸ și, probabil, însemnele regale ale suveranității.

În sfîrșit, la Studenica, acolo unde erau păstrate moaștele ctitorului așezămîntului și întemeietorului statului sîrb medieval — marele jupan Ștefan Nemanja, devenit călugărul Simion —, scenele pictate veneau să glorifice — sub înrîuriri literare datorate osteneților de hagiograf și autor de liturghie ale lui Sava Nemanja —, atît ceremonia aducerii relicvelor, în 1207—1208, de la Hilandar, cît și, în general, personalitatea acestui fondator politic și cultural — devenit protector al Serbei și intercesor, în mentalitatea medievală locală, a tuturor suveranilor ei pînă la sfîrșitul secolului al XIII-lea¹³⁹ —, așa cum alte mănăstiri sîrbești ulterioare (Mileșeva, Dečani, Sopoćani) aveau să comemo-reze în chip special pe ctitorii de neam regal ale căror morminte sau ale căror relicve le adăposteau¹⁴⁰.

Un atare „monumentum princeps“, fastuoasă necropolă a țarilor și cne-jilor, a regilor și jupanilor începători de țară, loc de încoronare a acestora — ba chiar, poate, în unele cazuri, precum cel al bazilicii mari de la Pliska, al bisericii „Decimei“ din Kiev, al bazilicii din Alba Regia, și loc de botez al unor proaspăt creștinați dintre supușii lui Boris-Mihail, ai lui Vladimir Sviatoslavici sau ai lui Ștefan, fiul lui Geza —, trebuia să fie și a fost, prin prestigiul său — și aceasta e cea de a patra trăsătură comună —, creator de posteritate, imitat în sfera arhitecturii și a podoabei parietale, de arhitecți, cioplitori și zugravi din generațiile următoare, în aceleași locuri sau în centre mai îndepărtate, de fiecare dată ostenind pentru succesori ai suveranilor „creștinători“ și întemeietori de stat și de biserică, ce se puteau socoti și în

acest fel continuatori politici, ideologici și ctitoricești ai operei marilor lor înaintași. Fără doar și poate, numărul mare al bisericilor de plan bazilical trinavat înălțate la Pliska (peste zece, dintre care câteva de dimensiuni apreciabile), datate la sfârșitul secolului al IX-lea și în secolul al X-lea — convenabile, cum s-a observat, nevoilor de cult ale unor abia convertiți¹⁴¹ —, ca și edificiile de același plan ridicate curînd după aceea la Preslav¹⁴², se explică prin influența avută asupra constructorilor de prezența mării basilici „regale” din aceeași Pliska — exprimînd ea însăși o întreață ideologie de sorginte bizantină imperială —, la fel cum sigur este că luxoasa biserică rotundă de la Preslav a dat, în jurul lui 900, moda decorului ceramic policrom pictat¹⁴³, a placajelor de marmură, a pavajelor multicolore, a cornișelor sculptate regăsite la alte monumente din secolul al X-lea, chiar dacă de planuri arhitectonice diferite, din aceeași reședință a țarilor bulgari¹⁴⁴. La fel, în secolul al XI-lea, sfîntirea în 1050, la Novgorod¹⁴⁵, a unei biserici ridicate aici curînd după 1045 și purtînd hramul Sf. Sofii — de două ori celebru în ochii credincioșilor din Rusia de miazănoapte datorită precedentului omonim constantinopolitan și celui kievian —, ctitorită de Vladimir Iaroslavici¹⁴⁶, fiul strălucitului ctitor al bisericii Sf. Sofii din Kiev pe care biserica Sf. Sofii din Novgorod o relua ca plan și structură, după un deceniu, simplificînd-o¹⁴⁷, dar adoptînd elemente similare de decor, de la mozaicul pavimentar la pictura murală plină de eleganță ce orna galeria de sud¹⁴⁸, era un evident semn al prestigiului cîștigat în lumea rusească de biserica-necropolă a lui Iaroslav cel Înțelept; după cum așijderea un semn în acest sens erau, chiar în Kiev de data aceasta, perperuările programului iconografic și ale decorului bisericii Sf. Sofii pînă la sfârșitul secolului al XI-lea și la începutul celui de al XII-lea, în interiorul bisericii Adormirii din mănăstirea Pecerska Lavra și în cel al bisericii Arhanghelului Mihail¹⁴⁹, aceasta din urmă adăpostind către 1108 ultimele mozaicuri bizantine lucrate în Rusia de meșteri de formație și poate chiar de origine greco-constantinopolitană¹⁵⁰.

Chiar dacă puținătatea și nesiguranța datelor legate de monumentele de arhitectură în piatră ale proaspăt întemeiatului și creștinatului stat maghiar din veacul al XI-lea nu permit nici pe departe afirmații categorice, pare sigur faptul că edificiul-simbol ce era bazilica din Alba Regală nu va fi rămas fără influență asupra altor monumente majore ulterioare din cuprinsul regatului arpadian, datorate tot unor eforturi benedictine, anume prima bazilică-catedrală a scaunului arhiepiscopal de la Kalocsa¹⁵¹ sau bazilica trinavată de la Alba Iulia atribuită celei de a doua jumătăți a secolului al XI-lea și episcopatului consolidat aici în epoca lui Ladislau cel Sfînt¹⁵²; cît despre ultimul „monumentum princeps” din seria de noi propusă, cel de la Studenica, posteritatea sa este foarte sigură și remarcabilă, el devenind un autentic model în arta sîrbească a veacului al XIII-lea și în timpul domniei lui Milutin¹⁵³ — mai ales în ceea ce privește iconografia și cu osebire, fapt semnificativ, cea referitoare la ciclul închinat fondatorului statului sîrbesc, marele jupan Ștefan-Simion —, însuși „momentul bizantin” marcat pe plan artistic de autorul primelor fresce din principala ctitorie a Nemanizilor avînd o posteritate a sa proprie, înainte și după 1250, la Mileševa și la Peć, reprezentată prin alți artiști „greci” ce străbăteau Serbia unui veac în care și meșterii sîrbi făceau, în epoca dintre 1230 și 1260, dovada științei lor de a picta, drumul

fiindu-le pregătit incontestabil de „momentul Studenica“, din jurul lui 1200¹⁵⁴, într-un chip care ne duce cu gândul, ca fenomen similar, la tot ceea ce pictura murală rusă a secolului al XII-lea datora unui alt „moment bizantin“, cel al bisericii Sf. Sofii a lui Iaroslav din Kiev.

✱

Simboluri în piatră și în cărămidă ale creștinării, ale începuturilor statale și ecleziastice, monumentele ce ne-au stat pînă acum înainte aparțin unor arii de civilizație est-europene foarte active, unor lumi care prin contactul culturii slave sau slavo-turanice a migratorilor de pînă ieri — treptat sedentarizați între Dunăre, Marea Neagră și Stara Planina bulgară sau pe malurile Niprului, în pusta ungară sau în Raška — cu Bizanțul și cu Apusul carolingian, preromanic și romanic, din secolul al IX-lea pînă în cel de al XIII-lea, au dus aceste părți ale continentului la înfloriri notabile la începuturile evului mediu. Nu i-a fost greu însă nimănui, desigur, să constate că în turul de orizont făcut și în încercarea de studiu comparat, cu revelarea unor trăsături comune, aplicat de noi fiecărui asemenea „monumentum princeps“ al Europei orientale, am ocolit pînă aici un singur spațiu geografic: cel al românilor. Rațiunea acestui demers devine mai limpede, ni se pare, după ce marile și bogat împodobite monumente de la Pliska și Preslav, de la Kiev și Cernigov, de la Alba Regia și Studenica, au fost de atîtea ori evocate.

Pămînturile de la Carpați și Dunăre erau cele care au cunoscut genezele etnice și culturale ale singurului popor est-european de descendență latină și unde creștinismul se răspîndise treptat încă din antichitatea tîrzie, la unul dintre hotarele de miazănoapte ale lumii „clasice“, înglobînd ținuturile carpato-danubiene în salba aceluia unde Roma, provinciile ei, misionarismul bisericii orientale răspîndiseră cuvîntul noii credințe, din Spania pînă în Caucaz. Nu mai puțin, marcate de împrejurarea istorică de excepție că în veacurile premedievale ale marilor mișcări de neamuri — spre deosebire de Peninsula Balcanică sau de Panonia — nu au cunoscut stabilirea definitivă și masivă, peste vechea populație rurală romanizată și creștinată, a unor triburi de războinici, călăreți și păstori, de migratori păgîni abia mai tîrziu sedentarizați și creștinați, precum slavii meridionali, bulgarii și maghiarii, aceste pămînturi sînt totodată singurele — constată istoricul culturii — care nu au văzut, la începuturile evului mediu, înălțarea cu ostentație, cu fast și bogăție apte a impresiona masele¹⁵⁵, a unor monumente de excepție grăitoare pentru o nouă ideologie și o nouă mentalitate, radical deosebită de aceea a unei vîrste nomade și păgîne; comparativ, constată același istoric, acele lăcașuri ce și-au legat originile de debuturile vieții de stat românești nu vin, nici unul, să marcheze în chip brusc și spectaculos o nouă, o cu totul nouă pagină de istorie, ceea ce i-a și făcut pe cronicarii medievali români să nu simtă nici ei, în textele lor, nevoia unor sublinieri ale momentelor de apariție ale lăcașurilor celor mai însemnate înălțate de feudalitatea laică și ecleziastică din Țara Românească și Moldova.

Monumentele românești care puntează hotărîtor apariția celor două abia amintite state feudale, biserica domnească din Cîmpulungul Muscelului, biserica Sf. Nicolae din Curtea de Argeș și biserica Sf. Nicolae din Rădăuți, toate trei necropole domnești ale Basarabilor, Bogdăneștilor și Mușatinilor, ctitorii cu semnificații artistice și general-culturale pe care le-am comentat în altă parte¹⁵⁶ și care aparțin, cîteșitrei, aceluiași veac al XIV-lea ce scoate oricum lăcașurile noastre de cult din seria tipologică est-europeană pe care am cercetat-o pînă

aici — după cum înseși începuturile statale și bisericesti-metropolitane de la Argeș și Suceava se plasează în același veac, cu unele caractere net deosebitoare de cele, anterioare, din lumea ortodoxă a Bulgariei, a Rusiei și a Serbiei¹⁵⁷ —, nu își găsesc oglindirea în cele mai vechi cronică medievale românești atât cât le cunoaștem, și faptul este foarte semnificativ pentru împrejurarea că ele nu însemnaseră pentru românii contemporani ridicării lor — vechi creștini și cu obișnuință veche a unor monumente de cult — ceva ieșit din comun și inaugurând o nouă epocă. Abia în cel de al XVII-lea secol „Letopisețul cantacuzinesc“ va spune că legendarul Radu Negru ridicase la Cîmpulung și la Argeș câte o biserică „mare și frumoasă“¹⁵⁸ — sînt singurele epitete pe care le găsește cronicarul și sînt atât de obișnuite, de simple, de echilibrate, dacă le comparăm cu unele din textele pînă aici citate —, și aceeași informație o dă, la începutul veacului următor, marele vornic Radu Popescu¹⁵⁹, după cum în aceeași epocă medievală tîrzie primul autor care menționează o ctitorie a celeilalte figuri voievodale de legendă, Dragoș Vodă din Moldova, a fost, pare-se, Nicolae Costin¹⁶⁰, înaintea sa „Letopisețul anonim al Moldovei“¹⁶¹ sau cel al lui Grigore Ureche¹⁶² legînd abia de numele lui Alexandru cel Bun unele inițiative ctitoricești. Și chiar dacă se constată că un monument al veacului al XIV-lea românesc precum biserica argeșeană a Sf. Nicolae — apropiat de situația Studenicăi sîrbești prin aceea că, întrucîtva, corespunde unei întemeieri, pe linie bizantină, a bisericii oficiale din statul feudal recent apărut — întrunește aparent condițiile esențiale ale unui „monumentum princeps“ est-european (în sensul ridicării sale cvasi-concomitente cu nașterea Țării Românești, a așezării aici a unor moaște multenerate în ortodoxia balcanică, a îngropării cîtorva dintre voievozii dinastiei Basarabilor, a unei bănuite și efemere funcții metropolitane și, ca atare, a unei vași posterități avute în secolul al XVI-lea în cealaltă cetate domnească din Muntenia, cea de la Tîrgoviște), trebuie să remarcăm împrejurarea că absența altor trăsături esențiale mai sus stabilite, lipsa unui fast ostentativ al decorului interior și exterior, ca și, consecutiv, lipsa unei zăboviri a cronicarilor medievali asupra-i, așază edificiul de cult de la poalele Carpaților într-o altă ordine estetică, într-o tipologie culturală și istorică alta.

Departate de a izvorî dintr-o modestie de mijloace a ctitorilor-întemeitori de țară din spațiul românesc — ce dispuneau, în anume împrejurări istorice știute, de uriașe sume de bani, de felul celor oferite de către Basarab I regelui Ungariei în 1330 sau împrumutate de Petru I Mușat regelui Poloniei în 1388 —, această situație specifică a primelor noastre monumente voievodale din evul de mijloc, în ansamblul Europei răsăritene, are rădăcini vechi și consonanțe precise cu poziția, aici, a singurei romanități medievale.

Spre deosebire de ceea ce se întîmpla, din acest punct de vedere, în spațiile europene „nou creștinate“ din Europa de Est — fie ele de moștenire occidentală carolingiană, ca Ungaria, fie de influență bizantină, ca Rusia, pentru a lua doar aceste două exemple dintre cele aflate în imediata vecinătate teritorială a „romanicilor Orientului“¹⁶³ —, prin populațiile turanice și slave multă vreme nomade și tîrziu sedentarizate, în preajma încheării statului feudal, odată cu creștinarea „de sus în jos“ și, uneori, odată cu importante cuceriri teritoriale ce au antrenat în chip programatic ample

și fastuoase realizări artistice care veneau în felul lor să legitimizeze un nou „regnum” și să aibă răsunet printre contemporani și în posteritate, românii, integrați — și rămași într-o perfectă continuitate de civilizație — într-o arie de „vechi creștinism” de tradiție greco-romană, erau singurul popor din aceste părți ale continentului care și-a păstrat, fără eclipse și de la sfârșitul Antichității încă, structurile vieții sale creștine de obârșie latină și cu caracter folcloric precumpănitor — pe cât putem să ne dăm seama pe temeiul izvoarelor arheologice, în primul rînd, referitoare la unele forme de artizanat, dar și al celor scrise ce fac trimiteri la unele mentalități colective¹⁶⁴ —, de-a lungul întregii epoci premedievale pînă la încheierea etnogenezei către secolele VIII—IX, corespunzînd spiritului unei populații sedentare care și-a avut și structurile sale economice și politice proprii — cu „țări” transformate în „Țara” sau voievodatul secolului al XIV-lea de la miazăzi și răsărit de Carpați —, ca și structuri artistice specifice nu mai puțin. Acestea din urmă ni se înfățișează impregnate de simplitate, este foarte adevărat, dar de o simplitate armonioasă, de descendență „clasică” pe care o regăsim și în aproape

Fig. 7 severele dar atît de elegantele paramente și volume arhitectonice de la Argeș și Rădăuți, și în eleganța discretă a Coziei — unele dintre monumentele amintite nefiind lipsite, totuși, de însemnate și „aulice” sugestii arhitectonice, iconografice sau heraldice din chiar Bizanțul imperial¹⁶⁵ —, biserici ale unor ctitori cărora le erau familiare costumele aulice, de ceremonie, ce se puteau compara cu tot ce era mai „modern” în acea vreme în Europa¹⁶⁶, dar care nu aveau nevoie pentru ctitoriile lor nici de marmura, nici de aurul, nici de pietrele scumpe sau de esențele rare de lemn (pe care mult mai tîrziu, cu o altă mentalitate și într-un cu totul alt moment istoric ce nu avea de ce să se mai refere la sobra maiestate a „începuturilor de țară”, un Neagoe Basarab, un Vasile Lupu sau un Constantin Brâncoveanu le vor folosi din belșug și cu artă în monumentele lor cele mai reprezentative). Asemenea structuri artistice tradiționale cunoscuseră din etapă în etapă, din veacul al IV-lea pînă în cel de al XIV-lea, o remarcabilă continuitate în care nu întîlnim nici un monument unde fastul orbitor să aibă un sens programatic, vorbind despre o convertire spectaculoasă la creștinism sau despre o întemeiere de stat cu supuși pînă atunci nomazi. Un asemenea „monumentum princeps” nu era deloc necesar în cazul românilor, creștinismul fiind cunoscut aici cu secole înaintea „întemeierii de țară”, iar aceasta din urmă era ea însăși, o știm acum prea bine, rodul unor prefaceri din sînul unei populații locale ce cunoscuse obștile ca și formațiunile politice prestatale din Dobrogea, din Banat, sau din Transilvania și care, cu străvechi rădăcini etnice antice, daco-romane, ajunsesese să-și configureze structuri ideologice, mentale și estetice, tranșant deosebite de cele ale popoarelor învecinate spațiului carpato-dunărean. Popoare cu care, împreună și alături, de-a lungul întregului ev de mijloc, hotărîtor pentru formarea fizionomiilor naționale moderne, românii au străbătut, spre conturarea unor remarcabile sinteze de civilizație — fiecare cu ritmuri proprii, cu etape și direcții felurite, pe care veacul căderii Bizanțului și cele, mai tîrzii, ale Turcocrăției le-au deosebit și mai mult —, un același drum. Un drum inaugurat tot mereu la etnogenezele și la originile culturale și politice medievale ale Estului continentului, cele care vin, fiecare în parte și toate laolaltă, să introducă în acea „formare a Europei” cu care începusem rîndurile de față, multiple, necesare și, pe alocuri, nebanuite nuanțe.

1 Avem în minte, în primul rând, cunoscuta carte a lui Christopher DAWSON, *The Making of Europe. An Introduction to the History of European Unity*, Londra, 1932, mai răspândită, sub alte titluri, în edițiile sale franceze: *Les origines de l'Europe et de la civilisation européenne*, Paris, 1934, sau *Le Moyen Age et les origines de l'Europe des invasions à l'an 1000*, Paris, 1960.

2 Cu aceasta am enumerat principalele monumente la care ne vom referi în studiul de față și pe care le-am cercetat în cursul unor călătorii de studii efectuate în țări ale Europei răsăritene și est-centrale (Ungaria și Bulgaria în 1969, Iugoslavia în 1971, URSS în 1975). Condiții deosebite și specifice ale ecourilor artistice avute de creștinările din secolele IX—X în Moravia și în Boemia, în Cehia și în Polonia (vezi înfra nota 9), numărul mare de monumente, rotonde și bazilici, legate de evanghelizarea slavilor de apus — la Mikulčice, la Staré Město și la Praga, la Cracovia, la Poznań și la Gniezno (pentru ele vezi A. MERHAUTOVÁ, *Bazilika sv. Jití na Pražském hradě*, Praga, 1966; idem, *Einfache mittel-europäische Rundkirchen (extras)*, Praga, 1970; idem, *Raně středověká architektura v Čechách*, Praga, 1971, p. 85, p. 218—224; J. ZACHWATOWICZ, *L'Architecture polonaise*, Varșovia, 1967, p. 11—13) —, ca și absența unui monument „de referință” de felul celor abia amintite din spațiul balcanic, din cel panonic și din cel rusesc, ne-au determinat a restringe discuția la zona indicată, legată direct, istoric și geografic, de pământul românesc. Menționăm că fotografiile reproduse la fig. 1—5 ne-au fost oferite cu amabilitate de: arh. Șt. Boladjiev (Sofia), dr. E. Azernikova (Moscova) și Institutul republican pentru protecția monumentelor culturale (Belgrad).

3 Apud A. GRABAR, *La conversion de la Russie en histoire de l'art*, în *L'Art de la fin de l'Antiquité et du Moyen Age*, II, Paris, 1968, p. 1111—1112.

4 EGINHARD, *Vie de Charlemagne* (ed. L. Halphen), Paris, 1947, cap. 17.

5 R. KRAUTHEIMER, *The Carolingian Revival of Early Christian Architecture*, în W. E. Kleinbauer, *Modern Perspectives in Western Art History. An Anthology of 20-th — Century Writings on the Visual Arts*, New-York, 1971, p. 377; cf. idem, *Introduction to an „Iconography of Medieval Architecture”*, în *JWCI*, V, 1942, p. 2 și urm.

6 EGINHARD, *op. cit.*, cap. 31.

7 *Ibidem*, cap. 26: „ac propter hoc plurimae pulchritudinis basilicam Aquisgranum

extruxit auroque et argento et luminariibus atque ex aere solido cancellis et janulis adornavit. Ad cuius structuram cum columnas et marmora allunde habere non posset, Roma atque Ravenna devehenda curavit”; „sacrorum vasorum ex auro et argento vestimentorumque sacerdotallium tantam in ea copiam procuravit”; *Karl der Grosse. Werk und Wirkung*, Aachen, 1965, p. 19—32; pentru legăturile, filtrate sau directe, ale capelei palatine din Aachen cu monumente romane și ravennate, vezi G. BANDMANN, *Die Vorbilder der Aachener Pfalzkapelle*, în *Karl der Grosse. Lebenswerk und Nachleben. III. Karolingische Kunst*, Düsseldorf, 1965, p. 428—429, p. 439—442.

8 A. GRABAR, *op. cit.*, p. 1108.

9 *Ibidem*, p. 1111 și urm.

10 *Ibidem*, p. 1109.

11 *Loc. cit.*

12 *Ibidem*, p. 1110.

13 J. KŁOCZOWSKI, *Les structures ecclésiastiques et les structures sociales et étatiques en Europe du IXe au XIe siècle*, în *L'Europe aux IXe—XIe siècles. Aux origines des Etats nationaux*, Varșovia, 1968, p. 445.

14 Interesante sînt, în acest sens, observațiile făcute de L. KIERSNOWSKI (*Coins in the Economic and Political Structure of the States between the 9-th and the 11-th Centuries*, în același volum, p. 459—460).

15 Într-un fel asemenea pendulării se vor repeta, vom vedea, într-un cu totul alt context politic și spiritual, curînd după 1200, din nou în Bulgaria ca și în Serbia, atunci cînd se punea pentru Asenizi și pentru Nemanizi problema reconstituirii sau numai cea a întemeierii unui stat feudal unitar și a unei biserici autonome, prin tratative alternative cu curia papală și cu curtea bizantină de la Niceea.

16 St. MICHAÏLOV, *Nouvelles fouilles à la grande basilique de Pliska*, în *Actes Bucarest, III*, București, 1976, p. 369—370.

17 P. CHARANIS, *The Slaves, Byzantium and the Historical Significance of the First Bulgarian Kingdom*, în *Balkan Studies*, 17, 1976, p. 18.

18 P. PETROV, *La politique étrangère de la Bulgarie au milieu du IXe siècle et la conversion des Bulgares*, în *Byzantinobulgaria*, II, 1966, p. 41; pentru caracterul fuziunii celor două etnii, vezi și I. DUJČEV, *Protobulgares et slaves (Sur le problème de la formation de l'Etat bulgare)*, în *Seminarium Kondakovianum*, X, 1938, p. 152—153.

19 P. PETROV, *op. cit.*, p. 42.

- 20 I. DUJČEV. *La formation de l'État bulgare et de la nation bulgare*, in *L'Europe aux IXe—XIe siècles*.... p. 223; vezi și D. ANGELOV. *Quelques problèmes de la nationalité bulgare au IXe—Xe siècles. La langue et la prise de conscience*. In *Byzantinobulgarica*. IV. 1973, p. 9—20.
- 21 V. BEŠEVLIJEV. *Die Kaiseridee bei den Protobulgaren*. In *Byzantinica*, 3, 1971, p. 90—91; idem, *Die protobulgarischen Inschriften*. Berlin, 1963, p. 99, p. 108—123.
- 22 P. PETROV. *op. cit.*, p. 46—50.
- 23 V. SWOBODA. *L'origine de l'organisation de l'Église en Bulgarie et ses rapports avec le Patriarcat de Constantinople (870—919)*. In *Byzantinobulgarica*, II, 1966, p. 68.
- 24 P. PETROV. *op. cit.*, p. 44—45; cf. G. CANKOVA-PETKOVA. *Contribution au sujet de la conversion des Bulgares au christianisme*. In *Byzantinobulgarica*, IV, 1973, p. 21—39.
- 25 V. SWOBODA. *op. cit.*, p. 77—78.
- 26 *Ibidem*, p. 71.
- 27 *Ibidem*, p. 76—77; cf. E. HONIGMAN. *Studies in Slavic Church History. A. The Foundation of the Russian Metropolitan Church according to Greek Sources*. In *Byzantin*, XVII, 1944—1945, p. 136—137.
- 28 V. SWOBODA. *op. cit.*, p. 74.
- 29 *Ibidem*, p. 80—81.
- 30 A. V. SOLOVIEV. *L'organisation de l'État russe au Xe siècle. In L'Europe aux IXe—XIe siècles*.... p. 267.
- 31 D. BOLENSKY. *Byzance et la Russie de Kie, in Byzantium and the Slaves: Collected Studies*. Londra, 1971, p. 28 și urm.; autorul plasând însă începuturile creștinismului rus „neoficial” către a doua parte a veacului al IX-lea chiar (*ibidem*, p. 25).
- 32 R. P. CASEY. *Early Russian Monasticism*. In *Orientalia Christiana Periodica*, XIX, 1953, p. 407.
- 33 *Ibidem*, p. 403.
- 34 *Ibidem*, p. 372—373, p. 414.
- 35 V. LAURENT. *Aux origines de l'Église russe. L'établissement de la hiérarchie byzantine*. In *Echos d'Orient*, XXXVIII, 1939, p. 279 și urm.
- 36 *Ibidem*, p. 279—283.
- 37 E. HONIGMAN. *op. cit.*, p. 134.
- 38 V. LAURENT. *op. cit.*, p. 291.
- 39 *Ibidem*, p. 295.
- 40 *Ibidem*, p. 292.
- 41 *Ibidem*, p. 284, p. 292—294; cf. E. HONIGMAN. *op. cit.*, p. 148—149.
- 42 V. LAURENT. *op. cit.*, p. 287; cf. E. HONIGMAN. *op. cit.*, p. 128 și urm.
- 43 A. GRABAR. *op. cit.*, p. 1109.
- 44 H. BULIN. *Aux origines des formations étatiques des slaves du Moyen Danube au IXe siècle*. In *L'Europe aux IXe—XIe siècles*.... p. 156—159, p. 164—166, p. 191.
- 45 G. SZÉKELY. *Le rôle de l'élément magyar et slave dans la formation de l'Etat hongrois*, in același volum, p. 226.
- 46 *Ibidem*, p. 231.
- 47 R. THEODORESCU. *Bizanț, Balcani. Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X—XIV)*. București, 1974, p. 75—77; idem. *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos (400—1400)*. București, 1976, p. 94, p. 108—110.
- 48 G. SZÉKELY. *op. cit.*, p. 236—237.
- 49 *Ibidem*, p. 238.
- 50 I. BOŽIĆ. *La formation de l'Etat serbe aux IXe—XIe siècles*. In același volum, p. 136.
- 51 *Ibidem*, p. 139.
- 52 *Loc. cit.*, nota 128.
- 53 G. Sp. RADOJČIĆ. *La date de la conversion des Serbes*. In *Byzantin*, XXII, 1952, p. 255.
- 54 I. BOŽIĆ. *op. cit.*, p. 141—142.
- 55 *Ibidem*, p. 147; cf. D. Sp. RADOJČIĆ. *Die politischen Bestrebungen in der serbischen mittelalterlichen Geschichtschreibung*. In *Südost-Forschungen*, XIX, 1960, p. 87—89; B. FERJANČIĆ. *Rayonnement de la culture et de la civilisation byzantine*. In *Congrès Athènes. Rapports IV*, p. 5.
- 56 Pentru această dată vezi M. ŽIVOJINOVIC. *On the Sava's sojourns in Salonika*. In *Congrès Athènes. Résumés I*.
- 57 B. FERJANČIĆ. *op. cit.*, p. 4—5.
- 58 *Ibidem*, p. 9.
- 59 *Ibidem*, p. 5—6, p. 11.
- 60 V. J. DJURIĆ. *La peinture murale byzantine. XIIe et XIIIe siècles*. In *Congrès Athènes. Rapports III*, p. 82.
- 61 K. GORSKI. *La naissance des Etats et le „rot-satni”. Problème de l'idéologie féodale*. In *L'Europe aux IXe—XIe siècles*.... p. 431.
- 62 Pentru asemenea centre situate în nucleele teritoriale ce au stat la originea unor state din Europa răsăriteană și est-centrală, vezi J. BARDOCH. *L'Etat polonais au Xe et XIe siècle*. In *L'Europe aux IXe—XIe siècles*.... p. 281—282, p. 291.
- 63 Apud D. STRIČEVIĆ. *La rénovation du type basilical dans l'architecture ecclésiastique des pays centraux des Balkans au IXe—XIe siècles*. In *Actes Ochrida*, I, p. 186—187; pentru aceste monumente bazilicale, ca și pentru cele ce li s-au adăugat între secolul al IX-lea și cel de al XI-lea, *ibidem*, p. 187—205.
- 64 Pentru unele sugestii ale esteticii orientale la Pliska, vezi și G. FEHÉR. *Les monuments de la culture protobulgare et leurs relations hongroises (extras)*. Budapest, 1931, p. 83—84, p. 159.
- 65 K. MIATEV. *Arhitektura v srednovekovna Bălgaria*. Sofia, 1965, p. 48—53.
- 66 St. MICHAÏLOV. *op. cit.*, p. 568.
- 67 *Ibidem*, p. 371.
- 68 M. TSONTCHEVA. *Les traditions de l'art ancien bulgare*. In *La culture médiévale bulgare*. Sofia, 1964, p. 127.
- 69 D. STRIČEVIĆ. *op. cit.*, p. 186, p. 205; S. MIHAÏLOV. *La grande basilique de*

Pliska et la tradition paléobyzantine de bâtir dans la Péninsule Balkanique, in *Actes Sofia, II*, p. 595.

70 Pentru acest din urmă sens: M. TSONTGHEVA, *loc. cit.*; D. STRIČEVIĆ, *op. cit.*, p. 208—210.

71 St. MICHAÏLOV, *Nouvelles fouilles* ..., p. 371, nota 15.

72 V. BEŠEVLIJEV, *op. cit.*, p. 91—92; cf. D. ANGELOV, *Affermissement et fondements idéologiques du pouvoir royal en Bulgarie médiévale*, in același volum, p. 20.

73 V. TĀPKOVA-ZAIMOVA, *L'idée impériale à Byzance et la tradition étatique bulgare*, in același volum, p. 292.

74 Pentru unii autori, de altfel, monumentul ar fi de origine paleobizantină (D. STRIČEVIĆ, *L'église ronde de Preslav et le problème des traditions paléobyzantines dans l'architecture balkanique du Moyen Age*, in *Actes Ochride, I*, p. 212—223).

75 V. IVANOVA-MAVRODINOVA, *Preslav, ancienne capitale de la Bulgarie*, in *La culture médiévale*..., p. 40; alte considerații similare la aceeași autoare, in *La civilisation de Preslav*, in *Actes Ochride, III*, p. 141—149.

76 Faptul că arhitectura în piatră apare în Rusia în legătură cu momentul creștinării e menționat de A. GRABAR, *op. cit.*, p. 1107.

77 V. LAZAREV, *Old Russian Murals and Mosques from the XI to the XVI Century*, Londra, 1966, p. 13.

78 *Ibidem*, p. 227; o parte a moaștelor acestui episcop roman exilat de împăratul Traian în Chersonesul Crimeii a fost dusă la Roma, în 867—868, de către celebrul misionar Constantin-Chiril, fiind depusă în bazilica San Clemente unde însuși aducătorul ei a fost îngropat. Cealaltă parte a relicvelor — păstrată de clerul chersonesit — avea să ajungă la Kiev după 988, când preoții din această veche cetate romano-bizantină o aduc lui Vladimir, cel puțin capul sfântului păstrându-se încă în Rusia către mijlocul veacului al XII-lea (P. DUTHILLEUL, *Les reliques de Clément de Rome*, in *REB*, XVI, 1958, p. 85—98).

79 V. LAZAREV, *op. cit.*, p. 44.

80 A. GRABAR, *op. cit.*, p. 1111.

81 Pentru legătura simbolică a evenimentului cu însăși ridicarea lăcașului, idem, *Les fresques des escaliers à Sainte-Sophie de Kiev et l'iconographie impériale byzantine*, in *L'Art de la fin de l'Antiquité*..., I, Paris, 1968, p. 262.

82 V. LAZAREV, *op. cit.*, p. 32, p. 48, p. 61, p. 64—65.

83 *Ibidem*, p. 45, p. 222. Asemenea imagini, referitoare îndeobște la „evangelizări apostolice”, sînt predilectate în lumea bizantină a puternicului curent misionar din secolele IX—XI (Sv. RADOJČIĆ, *Werdendes Europa im frühen und hohen Mittelalter*.

Die Ausstrahlung der byzantinischen Kunst auf die slawischen Länder in der Zeit vom 11. Jahrhundert bis zum Jahre 1453, in *Kunst und Geschichte in Südosteuropa* (ed. K. Wessel), Recklinghausen, 1973, p. 37.

84 V. LAZAREV, *op. cit.*, p. 48, p. 236; cf. idem, *Novte dannie o mozaikah i freskah Sofii Kievskoj. Gruppovoi portret semelstva Iaroslava*, in *Vizantitski Vremennik*, XV, 1959, p. 148—169.

85 A. GRABAR, *op. cit.*, p. 1113—1114.

86 V. LAZAREV, *Old Russtan*..., p. 48, p. 52—53.

87 *Ibidem*, p. 36.

88 *Ibidem*, p. 20.

89 F. DVORNIK, *Byzantine Political Idea in Kievan Russia*, in *Dumbarton Oaks Papers*, 9—10, 1955, p. 95.

90 A. GRABAR, *op. cit.*, p. 1109.

91 V. LAZAREV, *op. cit.*, p. 60.

92 N. N. WORONIN, *Die Baukunst der kiewer Rus.*, in *Geschichte der russischen Kunst*, I, Dresda, 1957, p. 73—75; N. V. HOLOSTENKO, *Mosceñița Spasa Cernigovskogo*, in *Kultura srednevekovol Rusi*, Leningrad, 1974, p. 201; pentru pictura de aici, poate datorată unui atelier bizantinorusc de felul celui de la Kiev, s-a păstrat drept singură măturie — și într-o stare mediocră — un fragment de frescă din jurul anului 1040 (V. LAZAREV, *op. cit.*, p. 216, p. 243, p. 244, fig. 40).

93 Pentru aceasta: N. de BAUMGARTEN, *Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides russes du Xe au XIIIe siècle*, in *Orientalia Christiana*, IX, 1, 1927, p. 8, tabel I. Cneazul Mstislav Vladimirovici, legat prin Tmutarakan de sfera bizantină a Crimeii, fusese citor al unei biserici, în aceste părți, meridionale ale Rusiei, în 1022 (N. V. HOLOSTENKO, *op. cit.*, p. 202); pentru legătura monumentului din Cernigov cu tradiția arhitecturii din Constantinopol, vezi *Répertoire d'Art et d'Archéologie*, 2, 1978, nr. 4729, p. 34.

94 K. BAKAY, *Beiträge zu der Frage der ungarischen Fürstresidenz nach der Landnahmezeit. Die Entstehung der Stadt Székesfehérvár*, in *Alba Regia*, VIII—IX, 1967, p. 77.

95 *Ibidem*, loc. cit.; cf. V. VĂTAȘIANU, *Arhitectura și sculptura romantică în Panonia medievală*, București, 1966, p. 10—11; A. NAGY, *Origine et iconographie du sarcophage de Székesfehérvár*, in *Alba Regia*, XIII, 1974, p. 170.

96 K. BAKAY, *op. cit.*, p. 77—78.

97 Trînavată, potrivit literaturii tradiționale — întemeiată pe cercetări arheologice din veacul trecut și din secolul nostru —, simplă, cu o singură navă și de inspirație benedictină italiană, după unele opinii mai recente (K. KOZÁK, *Felkörtves szentélyül templomaink a XI. században*, in *Archaeologiai Értesítő*, I, 1966, p. 56—58, fig. 14—16).

98 K. BAKAY, *op. cit.*, p. 80.

- 99 Raportul foarte strâns între monumentele sîrbești și asemenea centre de viață atîtală — mereu altele în istoria medievală a Balcanilor de apus — e surprins de K. H. ZEHM, *Serbischen Kirchenbau in seiner Beziehungen zu den territorialen Veränderungen des mittelalterlichen Serbien*, Berlin, 1972, p. 59.
- 100 Sv. RADOJČIĆ. *Geschichte der serbischen Kunst. Von den Anfängen bis zum Ende des Mittelalters*, Berlin, 1969, p. 21—25.
- 101 Asemenea ecouri sînt vădite în primul rînd în faimosul portal dedicat Maicii Domnului — la al cărei cult pare a fi fost foarte sensibil cîtorul lăcașului —, nu lipsit, în ciuda iconografiei bizantine, de unele elemente cu sens simbolic venite din aria romanicului (I. MAKSIMOVIĆ. *Studije o studentelkoj plastifi* în ZRVI, V, 1958, p. 137—148; S. RADOJČIĆ. *Der Kentaur-Bogenschütze in der serbschen Plastik des späten 12. Jahrhunderts*, în *Südost-Forschungen*, XXII, 1963, p. 184—191); acest fenomen de „occidentalizare” propriu secolului al XII-lea, parțial evident în arhitectură, foarte limpede în sculptură (vezi I. NIKOLAJEVIĆ. *La sculpture ornementale au XIIe siècle en Bosnie et en Herzégovine*, în ZRVI, VIII, 2, 1964, p. 295—309), atînge și domeniul manuscriselor (I. MAK-SIMOVIĆ. *Studije o Miroslavljevom jevanđelju* în *Zbornik Radova Narodnog Muzeja*, IV, 1964, 201—217), explicitîndu-se prin relațiile pămînturilor sîrbești cu lumea catolică a litoralului adriatic, cu Italia meridională și cu Roma, relații foarte susținute în secolul al XII-lea și la începutul celui de al XIII-lea.
- 102 G. BABIĆ. *Les plus anciennes fresques de Studenica (1203/1209)*, în *Congrès Athènes. Résumés III*.
- 103 *Ibidem*; cf. D. OBOLENSKY. *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500—1453*, Londra, 1971, p. 346—347.
- 104 M. COROVIĆ-LJUBINKOVIĆ. *Odras kulta svetog Stefana u srpskoj srednjovekovnoj umetnosti*, în *Starinar*, XII, 1961, p. 45—62; Sv. MANDIĆ. *The Virgin's Church at Studenica*, Belgrad, 1966, p. IX.
- 105 M. CONČEVA. *Sur les origines de la peinture monumentale en Bulgarie, ses particularités et son développement*, în *Actes Sofia, II*, p. 809.
- 106 V. IVANOVA-MAVRODINOVA. *Prestav, ancienne capitale...*, p. 39.
- 107 Apud I. AKRABOVA-JANDOVA. *La céramique peinte de Prestav, in La culture médiévale...*, p. 45; cf. I. DUJČEV. *Quelques traits spécifiques de la civilisation bulgare aux IXe—Xe siècles*, în RESEE, 1, 1977, p. 66—67; pentru interpretarea textului ca referitor la impresia făcută de monumentele acestei capitale creștine asupra unui pîgîn, vezi D. STRIČEVIĆ. *La rénovation...*, p. 209—210.
- 108 *Povest vremenih let*, I (ed. D. S. Lihačev). Moscova, 1950, p. 103, p. 303.
- 109 *Ibidem*, p. 101, p. 301.
- 110 V. LAZAREV. *op. cit.*, p. 31.
- 111 *Ibidem*, p. 18—19, p. 60—61.
- 112 Pentru sarcofagul kievan, idem. *Die Malerei und die Skulptur der kiever Rus*, în *Geschichte der russischen ...*, p. 110—111. Analogii, în ceea ce privește decorul piesei, găsește A. Grabar în alte exemplare de artă a „renașterii macedonene” (*L'Art du Moyen Age en Europe Orientale*, Paris, 1968, p. 132).
- 113 V. LAZAREV. *Old Russian ...*, p. 74.
- 114 A. KRALOVÁNSZKY. *Contributton à la question du sarcophage de Székesfehérvár dit de Saint Etienne*, în *Alba Regia*, VIII—IX, 1967, p. 86.
- 115 HARTVIC. *Vita S. Stephani regis*, în S. L. Endlicher. *Rerum Hungaricarum monumenta arpadiana*, Sangalli, 1849, p. 175—176.
- 116 Această atribuire, îndeobște adînisă în istoriografie, a fost amplu probată de G. ENTZ și E. SZAKÁL (*La réconstitution du sarcophage du roi Etienne*, în *AHA*, 3—4, 1964, p. 215—228). Pentru alte opinii, vezi nota următoare. Cît despre însemnăta-tea bazilicii de la Alba Regia ca necropolă a celui mai venerat rege arpadian, vezi A. F. GOMBOS, *Saint Etienne dans l'histo-torographe européenne du Moyen Age*, Budapesta, 1938, p. 20—21.
- 117 A. NAGY. *op. cit.*, p. 170, autorul înclinînd însă să atribuie sarcofagul în cauză prințului Emeric, fiul lui Ștefan I, îngropat în anul 1031 în aceeași bazilică (*Ibidem*, p. 171). O altă opinie privind același sarcofag de la Alba Regia este cea care îl atribuie tatălui lui Ștefan cel Sfînt, Geza, datînd implicit acest monument de artă funerară în veacul al X-lea (A. KRALOVÁNSZKY. *op. cit.*, p. 90).
- 118 G. FASOLI. *Le tcurstont ungare în Europa nel secolo X*, Florența, 1945, p. 7, p. 29—30. Pentru elementele orientale din portul ungarilor în epoca venirii în Panonia și pentru persistența lor în secolele imediat următoare, vezi Z. LOVAG. *A magyar viselet a XI—XIII. században*, în *Ars Hungarica*, 2, 1974—1975, p. 381 și urm. 119 G. ENTZ, E. SZAKÁL. *op. cit.*, p. 227.
- 120 *Ibidem*, p. 225. Despre o posibilă în-rîriure a venețianului Gerardus de Sagredo, episcop de Cenad, asupra iconografiei sarcofagului, vezi A. NAGY. *op. cit.*, p. 183. Legăturile artistice și, în sens mai larg, culturale, ca și cele politice sau chiar matrimoniale ale vîrfurilor feudale din Ungaria secolului al XI-lea cu Veneția sînt numeroase (J. L. CSÓKA. *I benedittint e l'intzto del rapporti letterari italo-ungheresi*, în *Italia ed Ungherta. Dieci secoli di rapporti letterari*, Budapesta, 1967, p. 13—14; G.

- MORAVCSIK, *Byzance et le christianisme hongrois du Moyen Age*. In *XVI Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina*. Ravenna, 1969, p. 329 și urm.).
- 121 SV. MANDIĆ, *op. cit.*, p. XIII.
- 122 V. J. DJURIĆ, *Vizantijske freske u Jugoslaviji*, Beograd, 1974, p. 31—33; cf. Idem, *La peinture murale serbe au XIIIe siècle*. In *L'Art byzantin du XIIIe siècle*. Symposium de Sopoćani, 1965, Beograd, 1967, p. 155.
- 123 *Ibidem*, p. 153.
- 124 Idem, *La peinture murale ....* p. 44.
- 125 Ajutată, desigur, de contemporaneitatea cu evenimentul cultural descris, de „participarea” sa directă la epocă, venind să ilustreze o observație a lui G. Duby despre valoarea unci astfel de mărturii (*Histoire des mentalités*, in *L'Histoire et ses méthodes*, Paris, 1961, p. 937—938).
- 126 *Jivot Stefana Nemanje (Sv. Simeona) od Sv. Save*. In *Stara srpska književnost*, I, Novi Sad-Beograd, 1966, p. 30; In biografia aceluiși personaj, redactată de celălalt fiu, regele Ștefan, Studenica este amintită (*Jivot Stefana Nemanje od kralja Stefana Provenčanog*, in același volum, p. 62) fără comentariile pe care le face în scrierea sa Sava, mult mai legat de înmăstirea pe care a condus-o și la a cărei împodobire a participat, în chip firesc, cu mult mai mult.
- 127 K. MIATEV, in coreferatul la tema: *L'Architecture de la Basse-Antiquité et du Haut Moyen Age dans les Balkans*, in *Actes Ochrade*, I, p. 395, p. 405; cf. St. STANTCHEV, *Pliska et Madara dans l'histoire culturelle bulgare*, in *La culture médiévale ...*, p. 30.
- 128 V. IVANOVA-MAVRODINOVA, *loc. cit.*
- 129 M. VOJNOV, *Preslav, Sredec, Ochrade — trois antennes capitales des tzars et patriarches bulgares*, in *Etudes historiques*, IV, 1968, p. 167 și urm.; St. BOJADŽIEV, *Une église cruciforme à cinq nefs à Preslav*, in *Byzantinobulgarica*, IV, 1973, p. 63, p. 71—73; cf. M. SPINKA, *A History of Christianity in the Balkans. A Study in the Spread of Byzantine Culture among the Slavs*, Chicago, 1933, p. 53, p. 57.
- 130 F. DVORNIK, *op. cit.*, p. 96.
- 131 Vezi nota 78.
- 132 V. LAZAREV, *op. cit.*, p. 48, p. 215.
- 133 N. de BAUMGARTEN, *op. cit.*, p. 18, tabel IV.
- 134 V. LAZAREV, *op. cit.*, p. 31, p. 215.
- 135 V. VĂTĂȘIANU, *op. cit.*, p. 8; despre bisericile înălțate din materiale perisabile (chirpici, nulele) ce au existat în Ungaria secolului al XI-lea ca și mai târziu, după cum o dovedește toponimia, vezi *ibidem*, p. 104. Cit despre veacul al IX-lea chiar, există dovezi arheologice precise ale ființării unor bazine în Panonia (D. DERCSÉNYI, *Vorromantische Kirehentypen in Ungarn*, in *AHA*, 1—2, 1974, p. 4, fig. 4).
- 136 K. BAKAY, *op. cit.*, p. 79.
- 137 *Ibidem*; de remarcat este faptul că în deceniile secolului al XI-lea scurse între domniile lui Ștefan I și Coloman I, suveranii maghării s-au îngropat în alte ctitorii din cuprinsul regatului, la Pécs, la Tihany, la Oradea etc. (A. NAGY, *op. cit.*, p. 169).
- 138 *Ibidem*, p. 170.
- 139 M. COROVIĆ-LJUBINKOVIĆ, *Uz problem ikonografije srpskih svetitelja Stjepana i Save*, in *Startnar*, VII—VIII, 1956—1957, p. 77—90.
- 140 V. J. DJURIĆ, *Istorijske kompozitije u srpskom stikarstvu srednjega veka i njihove knjaževne paratele*, in *ZRVI*, XI, 1968, p. 115.
- 141 St. STANTCHEV, *op. cit.*, p. 32.
- 142 K. MIATEV, *op. cit.*, p. 392—393.
- 143 I. AKRABOVA-JANDOVA, *op. cit.*, p. 51—52.
- 144 St. BOJADŽIEV, *Nouvelles considérations sur une église à Prestav*, in *Actes Sofia*, II, p. 612 și urm.
- 145 V. G. BRIUSOVA, *O vremeni sviascenita novgorodskot Sofit*, in *Kultura srednevekovni ...*, p. 111—113.
- 146 Pentru acest personaj, vezi N. de BAUMGARTEN, *op. cit.*, p. 8, tabel I; p. 15, tabel III.
- 147 M. K. KARGER, *Die nowgoroder Baukunst*, in *Geschichte der russischen ...*, II, Dresda, 1958, p. 14—16.
- 148 V. LAZAREV, *op. cit.*, p. 94—95.
- 149 *Ibidem*, p. 65—68.
- 150 *Ibidem*, p. 72—74.
- 151 Bazilică datată diferit — în secolul al XI-lea sau în prima jumătate a celui de al XII-lea — și discutată în ceea ce privește planul (V. VĂTĂȘIANU, *op. cit.*, p. 15; K. KOZÁK, *op. cit.*, p. 53, fig. 8; p. 55, fig. 13).
- 152 Este vorba de așa-numita bazilică Alba Iulia I B (R. THEODORESCU, *op. cit.*, p. 108; cf. K. KOZÁK, *op. cit.*, p. 59, fig. 17).
- 153 Sv. RADOJČIĆ, *Geschichte ...* p. 25; V. J. DJURIĆ, *La peinture murale serbe ...*, p. 161; Idem, *Istorijske ...*, in *ZRVI*, VIII, 2, 1964, p. 72—90.
- 154 Idem, *La peinture murale byzantine ...*, p. 83.
- 155 În acest sens, despre sensibilitatea maselor slave în fața ceremoniilor legate de creștinare, a botelului în special, vezi considerațiile lui M. SPINKA, *op. cit.*, p. 34.
- 156 R. THEODORESCU, *op. cit.*, p. 165—167, p. 175—186, p. 167—168; remarcăm totodată aici (*Ibidem*, p. 224, nota 46) o analogie de situații — alta decât cea arhitectonică — între cele două lăcașuri ortodoxe de plan bazilical, occidentalizat, din Cîmpulung muntean și de la Rădăuți; aceea de a fi adăpostit — unul în mod pro-

156 babil, celălalt în chip sigur — mormintele celor doi „intemeietori“ de țară din voievodatele românești extra-carpătice. Basarab I și Bogdan din Maramureș, în cea dintâi biserică găsim și în mormintul „intemeietorului“ mitropoliei muntene care a fost fiul lui Basarab, Nicolae I Alexandru. 157 R. THEODORESCU. *Bizanț, Balcani, Occident* .... p. 204—219.

158 *Cronici muntene*, ed. M. Gregorian, I. București, 1961, p. 83—84.

159 *Ibidem*, p. 228.

160 Pentru aceasta, vezi D. IONESCU. *Images du prince Dragoș dans les manuscrits de Moldavie au XVIIIe siècle*, în *RESEE*, 4, 1976, p. 616, nota 97.

161 *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI, publicate de Ion Bogdan* (ed. revăzută și completată de P. P. Panaitescu), București, 1959, p. 14.

162 Grigore URECHE. *Utopia țării Moldovei* (ed. L. Onu), București, 1967, p. 77.

163 Le regăsim, aceste exemple, la J. KŁOCZOWSKI, *op. cit.*, p. 448—449 și la K. GÓRSKI, *op. cit.*, p. 427.

164 Avem în minte exemplare de artizanat carpato-dunărean cu caracter creștin — opaițe, bijuterii, ceramică din secolele V—VII din Moldova, Dobrogea, Muntenia (R. THEODORESCU, *Un mileniu de artă* .... p. 24—25, p. 27) — sau unele aspecte de „ideologie“ populară creștină (Idem, *Bizanț, Balcani, Occident* .... p. 201—203, p. 219—220).

165 Ne gândim la planul și structura arhitectonică sau la iconografia frescelor din biserică Sf. Nicolae din Curtea de Argeș (*Ibidem*, p. 288—289), la iconografia „Innului Acatist“ din pronaosul bisericii mănăstirii Cozia — vezi G. BABIĆ. *L'Iconographie constantinopolitaine de l'Acatist de la Vierge à Cozia (Valachie)*, în *ZRVI*, XIV—XV, 1973, p. 173—189 — sau la însemnul despotiei bizantine, zugrăvit și cioplit în aceeași ctitorie-necropolă a lui Mircea cel Bătrân (R. THEODORESCU, *În jurul „despotiei“ lui Mircea cel Bătrân sau despre un înscorn sculptat și pictat de la Cozia*, în acest volum).

166 Idem, *Un mileniu de artă* .... p. 254—260, p. 269—273.

CÎȚIVA „OAMENI NOI“, CTITORI MEDIEVALI

Moștenire a secolului trecut, cu rădăcinile în scrierile unor Taine și Guyau, dar și în unele dintre paginile lui Burckhardt, interesul învățaților pentru aspectele sociale ale fenomenului artistic, pentru ceea ce este denumită îndeobște „istoria socială a artei“ — metodă de abordare a raporturilor dintre structurile sociale și cele artistice, alta decît sociologia artei cu un caracter mult mai generalizant¹ —, a căpătat în deceniile postbelice un statut mai limpede și o pondere remarcabilă în istoriografia de artă de pretutindeni, din pricini ușor de înțeles, între care sporul de nuanțe și lărgimea de orizont oferite de cercetarea marxistă autentică se numără în primul rînd.

Arta interpretată ca un domeniu esențial al cercetării istorice și nicidecum ca epifenomen istoric²; socialul și culturalul privite ca elemente componente ale actului analizei istoric-artistice și nicidecum drept corpuri străine, așa cum le-a socotit multă vreme un anumit monism de sorginte estetică neoidealistă; ba chiar considerarea operei de artă drept un sistem de semne ce poate exprima o anume psihologie individuală și colectivă, care poate lămuri unele resorturi sociale³ — constituie tot atîtea cîștiguri ale acelei generoase conceperii a istoriei artei drept o eteronomă „știință a spiritului“, o „Geisteswissenschaft“ pe care tradiția studiilor lui Max Dvořak a extins-o și pe linia investigării artei așa cum au practicat-o — în limite, e drept, criticabile și criticate aspru pentru rigiditatea și, uneori, pentru schematicismul lor — un Frederik Antal sau, mai cu seamă, un Arnold Hauser, pentru a menționa numele cele mai ilustre în acest sens⁴.

Alături de tipurile de cercetare a fenomenului artistic din perspectiva sociologică — fatal mai generale și mai puțin aplicate deopotrivă faptelor din sferele propriu-zise ale istoriei sociale și ale istoriei artistice —, acolo unde au interesat fie chipul în care un anumit grup social, o anumită clasă socială a putut determina apariția unor opere de artă, fie cel în care aceeași operă de artă poate reflecta unii factori sociali, fie, în sfîrșit, unele paralelisme între dezvoltarea artistică și dezvoltarea socială⁵, stăruie o întreagă problematică cu mult mai complexă a istoriei sociale a artei, unde sînt cercetate contextul general de cultură, de spiritualitate în care o artă se dezvoltă, incidența unor fenomene social-politice asupra artisticului și — chestiune care ne va preocupa aici întru cu mult cea mai mare măsură — patronajul artistic⁶.

De la Warburg și pînă la cele mai recente cercetări în această direcție — trecînd prin studiile unor Gombrich și Hartt⁷, spre a ne limita numai la

unele investigații ce au marcat o dată în istoriografie și numai la cele acoperind sfârșitul epocii medievale și începuturile Renașterii — patronajul de toate felurile — papal, imperial sau regal, nobiliar, comunal și de breaslă — a fost pus în lumină în cele mai multe dintre detaliile revelatoare pentru climatul artistic al Europei occidentale.

Problema patronajului artistic medieval a preocupat pe specialiști într-o cu mult mai mică măsură în ceea ce privește părțile centrale ale continentului — avem în vedere cele scrise despre unele cazuri particulare din Boemia, din Ungaria și mai ales din Polonia — și aproape deloc pentru cele răsăritene și de sud-est, rațiune în plus, pentru noi, după o cercetare a aceleiași capitol prin referiri exclusive la începuturile evului mediu românesc, de a aborda această chestiune, de a urmări modul în care unele noutăți notabile din sfera istoriei sociale românești s-au reflectat precis, nuanțat și cu rezultate estetice remarcabile în sfera istoriei de artă.

De la început trebuie să spunem că spațiul geografico-politic la care ne vom referi de-a lungul acestei prime încercări de istorie socială a vechii noastre arte este cel al Țării Românești și al Moldovei, iar epoca pe care o avem în vedere este aceea a secolelor XVII și XVIII, cu unele incursiuni în veacul imediat anterior lui 1600. Alegerea acestui răstimp nu este, evident, întâmplătoare — după ce în alte locuri am avut prilejul a ne rosti în legătură cu raporturile domniei și ale feudalității laice sau ecleziastice cu unele realități artistice românești de la cealaltă extremă, de început, a evului mediu⁸ —, iar circumscrierea teritorială pe care am amintit-o se impune de la sine, având în vedere regimul politic autonom al românilor menținut de-a lungul tuturor vicisitudinilor istoriei din evul mediu târziu (situație ce nu mai era similară cu aceea a principatului și apoi a provinciei imperiale a Transilvaniei).

Fără doar și poate însă că orice cercetare a unui asemenea capitol de istorie social-culturală precum patronajul artistic din evul mediu târziu implică luminarea unui peisaj de istorie socială mai larg, un asemenea tip de incursiune în arta feudală a ținuturilor românești cerând o prealabilă fixare a contextului est-european în care amintita artă evolua.

Problema în discuție este legată în primul rând, trebuia spus din capul locului, de evoluția mentalității diferitelor grupuri sociale, evoluție care după 1500 îndeosebi s-a petrecut în întreaga Europă într-un chip extrem de diversificat, după regiuni și nivele sociale. Ținând, în cele din urmă, de o istorie a mentalităților așa cum este ea exemplar ilustrată în deceniile din urmă de scrierile unor Dupront sau Duby⁹, pe mai vechile drumuri deschise de un Marc Bloch și Lucien Febvre —, raportul unui anume individ sau al unei anumite colectivități cu operele de artă și cu creatorii acestora cere lămurirea, pe de o parte, a contextului cultural, a intereselor politice, a altor forme de manifestare spirituală a primului grup de factori, iar pe de alta, a chipului în care cel de-al doilea grup răspunde prin anume, explicite sau implicite, conținuturi și aptitudini, estetice înainte de toate, dar și culturale într-un sens mai larg.

Dacă individul ca atare — în speță feudalul, seniorul interesat, din pricina felurite, de opera de artă și patron al artiștilor totodată — poate atrage atenția celui ce practică o istorie socială a artei, prin gusturile și tendințele pe care primul le manifestă în acțiunea sa de patronaj, schimbarea de la epocă la epocă a năzuințelor individuale — cum bine s-a spus, în țările române un boier sau un târgoveț de la 1600 nu este deloc același cu cei de

la 1700¹⁰ —, variația de parametri psihologici, diversitatea comportamentelor sociale ale indivizilor fac mai fertile, îndeobște, cercetările sociale asupra artei pornite de la scrutarea unor grupuri sociale, a unor indivizi integrați grupului social, cu toate schimbările de interese social-politice, dar și de gust, de la o generație la alta, nu mai puțin cu schimbările de limbaj pe care le revelă o atentă cercetare de semantică istorică prilejuită de parcurgerea textelor de tot felul ale unei epoci.

Știind că orice structură de imagine figurează o structură sufletească — și ne gândim cât de mult și de adânc exprimă mentalitatea epocii și a indivizilor, în Țara Românească de pildă, în acord cu scrierile și cu folclorul vremii, între sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui de al XIX-lea, imaginea familiară și ghidușă, deloc terifiantă ca altădată, a diavolului reprezentat în pridvoarele unor ctitorii din Vlcea, Gorj și Mehedinți, în scena „Judecății de apoi”¹¹ —, perspectiva cercetării noastre asupra imaginilor artistice, a monumentelor românești din evul mediu târziu nu se poate lipsi de cunoașterea structurilor mentale ale epocii și zonei respective, iar acestea din urmă nu pot fi evidențiate fără o cunoaștere a peisajului social, local și internațional, dintre, să spunem, 1600 și 1800.

Sîntem în această vreme, nu trebuie uitat, în întreaga Europă, în fața ascensiunilor sociale, uneori vertiginoase, mai lente alteori, ale noii clase burgheze compuse din negustori, meșteșugari, bancheri, ale unei noi pătri nobilitare, nobilime mică în special, tot mai mult ostilă unei „nobilitas maior”, și aceea „de robă”, intelectuală și administrativă, „aristocrație a literelor și legilor” cum a fost denumită¹²; este, prin excelență, epoca unor „oameni noi”, a unor „homines novi”, „newcomers” sau „parvenus”, care în ambianța celor două secole amintite, de declin general al feudalității tradiționale, găseau rapide posibilități de ascensiune în ierarhia societății¹³ din Apusul, dar și din Răsăritul continentului. Asemenea înnoiri sînt vizibile, în fond, de la schimbările cele mai imperceptibile, dar sigure și pline de nuanțe, din lumea țărgurilor balcanice și românești, a orașelor central-europene, pînă la spectaculoasele apariții și fulgerătoare impuneri politice ale unor noi dinastii europene, printre cele mai cunoscute fiind cazurile Romanovilor sau Stuartților și cel al casei de Hanovra.

Concret vorbind și privind către toate orizonturile europene — dintre care cele ale Răsăritului rusesc și polonez, ca și cele ale lumii germane, boeme și ungare au atras, poate, mai mult atenția specialiștilor, ca fiind extrem de revelatoare —, se observă, de pildă, între sfârșitul secolului al XVI-lea și mijlocul celui de al XVII-lea, în ceea ce a fost denumit, prin raportare la unele metafore ale textelor de epocă, „secolul de fier”¹⁴, cîteva trăsături pe care atenta cercetare a structurilor sociale și culturale, contemporane sau puțin ulterioare, din țările române le dă de asemenea la iveală.

Ne găsim în epoca în care un fenomen istoric caracteristic este sărăcirea și diminuarea vechii nobilimi feudale din Franța și Spania, de la Neapole și Veneția¹⁵, spre profitul celei noi, „moderne” am spune, care în acele timpuri eminentamente aristocratice — ne aflăm atunci cînd și țările române inaugurau și dezvoltau regimul nobiliar — copia normele de comportament social și cultural ale păturii deposedate de putere și bunuri, împrejurare extrem de elocventă în Prusia noii nobilimi formate din iunkerii, în Rusia boierimii create de Ivan al IV-lea, ca și în „republica de nobili” ce era Polonia șlehticilor și a marilor magnați¹⁶, dintre care unii, precum Radziwill sau Potocki, Corecki și Wisnowiecki, se aflau în știutele raporturi cu Movileștii sau cu Vasile Lupu.

Asistăm, pe de altă parte, în Europa secolelor XVI și XVII — și nu numai în părțile sale orientale, acolo unde dominația acuzată, politică, socială și economică, a nobilimii și-a avut ecoul direct în cea de „a doua iobăgie“ revelată de marxism —, la o marcată preferință, din partea noilor îmbogățiți și a recenților înnobilați, pentru căutarea unor legături cu tradiția nobiliară feudală, pentru însemnele exterioare ale reușitei lor sociale, pentru faptul ajuns la excese, pentru lux și pentru extravaganță chiar, pentru ornamente exterioare întâlnite de la costumul cotidian sau „de aparat“ pînă la arhitectura civilă și religioasă pe care o citoreau — îndeosebi în reședințele somptuoase ce izolau tot mai mult, către 1600, nobilimea de restul grupărilor sociale¹⁷ —, pentru constanta aplecare, regăsită în literatură și în plastică, spre afirmări și glorificări de reușite sociale, de parveniri, în limbajul feudal al heraldicii și al genealogiei, spre titluri și spre onoruri ajunse la o autentică „inflație“¹⁸ deopotrivă în țările catolice mediteraneene, între protestanții Angliei și ai Suediei sau în mediile ortodoxe din Rusia și din țările române.

În sfîrșit, ca un semn al realităților sociale în care noi pături dominante luau locul celor vechi, în care rînduiri burgheze se impun tot mai accelerat în ciuda veșmîntului aristocrat-feudal ce căuta să acopere, programatic, unele suprastructuri ale timpului, negoțul, ca și „industria“ incipientă — în fapt, meșteșugurile complexe ce vor ajunge curînd la stadiul manufacturier — devin îndeletniciri de la care nu s-au dat îndărăt nici nobilii epocii elisabetane, de pildă, nici, în secolul al XVII-lea, cei din părțile nordice și răsăritene ale Germaniei sau din cele centrale și central-orientale ale continentului¹⁹, după cum nu le vor ocoli, din veacul al XVIII-lea mai ales, nici unii boieri de la Dunăre și Carpați.

Din punctul nostru de vedere, revine a spune că acești „oameni noi“ ai Europei dintre 1600 și 1800 erau purtătorii unei ideologii pe care nu aici este locul de a o evoca și care exprima, deopotrivă, izbînzile economice și politice „moderne“, dar și nostalgiile culturale medievale ale noilor pături reprezentate de acești „homines novi“; ideologie ce avea să corespundă de la loc la loc și de la epocă la epocă, în cursul amintitelor două veacuri, unor anume expresii stilistice relativ unitare (precum barocul, rococoul sau neoclasicismul) ce oglindeau mentalitatea timpului²⁰, unor anume realități culturale și chiar sociale, unitare inițial, dar devenite treptat eterogene (acesta este, spre pildă, cazul „stilului brîncovenesc“ din Țara Românească, în ultima parte a răs-timpului avînt aici în vedere pe plan european), ca și unor anume „mode“ chiar, evidente mai ales în artele aplicate — de la elemente de costum la tapiserii sau broderii liturgice, de la bijuterii la ceramicile de lux —, exprimînd și ele, fără doar și poate, efemere fenomene de diferențiere socială²¹.

*

Afirmarea reușitei sociale, a bogăției, a locului conducător în societate, ca și aceea a unei ideologii în care continuitatea simbolică față de marile momente ale trecutului, imitarea acțiunii unor personalități ce au marcat istoria veacurilor precedente și a operei lor culturale erau subînțelese, sînt, toate, elemente ale chestiunii centrale pe care o cercetăm aici, aceea a patronajului, a „mecenatismului“ din țările române în evul mediu tîrziu.

Așa cum arătam undeva mai sus, cercetarea istorică a patronajului medieval și renașcentist în Europa occidentală și centrală are de acum o tradiție ce a început o dată cu secolul nostru, bibliografia problemei amplificîndu-se neîncetat în ultimul timp.

Dacă ar fi să ne referim la secolele medievale — atunci cînd, oricum, numărul „oamenilor noi“, al parveniților sociali, este totuși limitat față de epoca modernă²² — putem menționa aici, drept reprezentative, cîteva notabile momente de patronaj legate de numele unor papi, ale unor suverani sau ale unor orașe care în diferite momente și cu felurite scopuri și-au subliniat prin monumente de artă, uneori numai prin detalii ale acestora, sensurile unei anume politici și ideologii.

Din prima categorie avem în minte cazul papei Pascal al II-lea, care la începutul secolului al XII-lea determina, de pildă, folosirea unor anume tipuri de pavimente în ctitoriile sale, cu culori simbolice și materiale nobile anume alese spre a evoca ideea imperială și venerabilă tradiție constantiniană²³ într-una dintre aprigele înclăștări ale Romei cu împărații germani în lupta pentru investitură, sau cel al faimosului pontif din neamul Orsini care a fost Nicolae al III-lea, ce impunea, într-a doua jumătate a secolului al XIII-lea, într-o acțiune de afirmare a primatului „orașului etern“, o întregă politică artistică și bisericească în care refacerea atentă a monumentelor creștine timpurii din Roma, ca și inspirația artiștilor de el patronați din iconografii și formule stilistice ale frescelor și mozaicurilor vechilor lăcașuri romane se alia cu tendințele de întărire economică a familiilor nobile din orașul papal, precum și a cardinalilor de origine romană²⁴.

Din cea de-a doua categorie evocatoare ni se par a fi acțiunile de patronaj artistic ale unui rege precum Henric al III-lea din Anglia secolului al XIII-lea, ale cărui predilecții personale se reflectau în operele ctitorite de el și care ajuta, nu mai puțin, la realizare monumentelor altora, care scutea meșteri și artiști de obligații feudale și determina apariția unor autentici „agenți“ ai patronajului său²⁵, după cum interesante și deloc depărtate de exemplul englez sînt, în veacul următor, protecțiile și inițiativele artistice ale unei suverane de felul Elisabetei, în Ungaria angevină²⁶.

Cît despre patronajul colectiv, al unor „comune“ medievale, unele cazuri franceze precum cel al Amiens-ului²⁷ sînt pilduitoare pentru ideologia urbană a evului mediu, prima vîrstă a renașterii italiene — în Florența începutului de Quattrocento — prelungind și îmbogățind nespus, prin patronajul breslelor tradus într-un anume spirit civic, republican, al sculpturii exterioare a monumentelor orașului²⁸, de pildă, sensurile medievale ale raportului dintre monumente și comunitatea orașenească ale căror ctitorii erau.

Evident însă că o dată cu Renașterea și cu barocul — deci cu cele două momente de vaste experiențe stilistice și culturale traversate de societatea europeană într-o vreme care este aceeași, cronologic, cu cea pe care o cercetăm aici în cazul special al țărilor române —, forma socială de patronaj cea mai curent întîlnită rămîne, din rațiuni istorice limpezi, aceea nobiliară, princiar-aristocratică.

Asemenea mecenaji sînt numeroși și celebri în Italia veacului al XV-lea, desigur, și se numesc Cosimo de Medici²⁹ sau Federico di Montefeltro³⁰, Ludovico Gonzaga sau Francesco Sforza³¹ — fiecare un autentic „patronum artis“, dar și un „om nou“ al epocii³², toți avînd veleități politice internaționale, fiind umaniști cu mari biblioteci, cu gusturi precise, cu sugestii pentru artiști, atrași mai ales spre arhitectura ce trebuia să-i slujească pe fiecare „more suo“ —, dar ei nu lipseau nici în Franța începutului de secol XVI — unde putea fi întîlnit un Charles d'Amboise, cu gusturi conservatoare, goticizante, și totuși sprijinitorul artei celei mai „moderne“ a timpului său³³ —, după cum erau numeroși în alte părți ale Europei secolelor XVI, XVII și XVIII unde — Italia fiind, firește, exceptată — dintre cele mai

bine cercetate forme de patronaj ale epocii barocului — interesante și pentru investigațiile românești de același tip, din multe motive ușor de înțeles — rămân cele din Polonia³⁴.

Dacă aminteam mai sus excepția italiană, faptul se datorează și împrejurării că în acest caz beneficiem de o cercetare monografică plină de deschideri și sugestii pentru chestiunea întregului patronaj european din secolele Renașterii târzii și ale barocului, precum cea a lui Francis Haskell³⁵. Evident, abundența extraordinară a datelor de tot felul — culese din contracte între artiști și mecenai sau din texte ale scriitorilor epocii — ușurează mult sarcina celui ce abordează o asemenea problemă, de istorie și de istoria artei totodată, în cazul ținuturilor de la sud de Alpi, acolo unde pot fi invocate pentru secolele XVII și XVIII situații cu totul exemplare în sensul ce ne preocupă. Între acestea, extrem de caracteristică pentru mentalitatea „oamenilor noi“ ai epocii, a „parveniților“ aflați pe treapta cea mai de sus a scării ierarhiei sociale, este cea a cardinalului Maffeo Barberini devenit papa Urban al VIII-lea și care, ieșit dintr-un neam de negustori³⁶, căuta înrudiți cu străvechile familii aristocratice ale Romei, cărora nu ezita a le cumpăra proprietățile în același timp³⁷ — exact așa cum procedau la Genova și în Veneția, cea cu atâtea ecouri artistice în sud-estul european al evului mediu târziu³⁸, bancheri și negustori precum un Giustiniani sau un Rezzonico, recent înnobilați³⁹ —, se înconjura de oameni de cultură — el însuși, ca și toți membrii familiei sale, fiind un mare prețuitor al acesteia și un rafinat amator de artă⁴⁰ — sau punea să-i fie ornate ctitoriile cu armele și simbolurile heraldice ale neamului său⁴¹, toate trăsături specifice ale patronajului „oamenilor noi“, pe care le vom întâlni în epocă și în alte părți ale Europei, între care, foarte limpezi, în Moldova și Țara Românească. Sintem într-o vreme, dealtfel, în care vedem că papii cu origini mai puțin nobile, anume pentru a nu fi acuzați fățiș de mentalitatea unor „noi îmbogățiți“, își leagă numele, programatic și tradiționalist, de lăcașurile venerabile ale capitalei creștinătății catolice⁴², în care unele familii patriciene din Italia barocului își manifestă gustul pentru străluciri și fasturi cromatice la decorarea propriilor ctitorii⁴³, ceea ce ne amintește nu puțin de preferința aproape excesivă a evului mediu târziu românesc pentru somptuoase și încărcate combinații de roșu, aur și argint, cu osebire în arta patronată de voievozi și de boieri a căror calitate de „oameni noi“ se alia cu o anume ostentație pe care o vom cerceta mai jos.

✱

Considerațiile pînă aici făcute le putem socoti preliminare în măsura felului cum ele luminează și unele realități românești care, între 1500 și 1700 îndeosebi — cu un accent marcat asupra ultimei părți a amintitului răstimp —, au făcut posibil un anume tip de patronaj voievodal sau boieresc, anume cel legat de unii „homines novi“ ai secolelor XVI, XVII și XVIII.

Interesul nostru pentru aceste situații izvorăște din observația — ce ne-a fost dat a o face, cu mai multe prilejuri, în scrutarea vechii civilizații plastice românești — că o bună parte dintre monumentele cele mai spectaculoase, sub raportul proporțiilor și al decorului, sub cel al evidentei rînduirii într-o tradiție artistică medievală sau, dimpotrivă, sub cel al ruperii cu orice fel de asemenea tradiție, se leagă invariabil de ctitori ce coincid cu unele personalități ale trecutului românesc, unite între ele prin mai multe trăsături, dintre care cea dintîi poate fi amintită din capul locului: calitatea de „oameni noi“, de întemeietori ai unor dinastii voievodale sau de începători ai unor ascen-

siuni de neamuri boierești ce și-au legat numele de istoria socială, politică și culturală a evului nostru mediu. Au fost aceștia toți, fie ei domni ieșiți din stirpe boierească, de obicei înrudită, efectiv sau fictiv, mai îndeaproape sau mai îndepărtat, cu vechi voievozi ai Moldovei și Țării Românești — de la Neagoe Basarab la Ieremia Movilă, de la Vasile Lupu la Șerban Cantacuzino, de la Constantin Brîncoveanu la Nicolae Mavrocordat —, fie doar boieri, însă dintre cei mari însemnați, și ei înrudiți, pe căi felurite, cu domnii sau cu familii aflate imediat în preajma domniei — și între ei s-au prenumărat Craioveștii și Buzeștii în cel de-al XVI-lea secol, Năsturel Udriște, Anastasie Crimca sau Stroicii în cel de-al XVII-lea —, ctitori ai unor monumente cel mai adesea cu caracter de excepție, uniți — în planul unei istorii a mentalității medievale românești — prin câteva alte trăsături comune pe care le vom schița în paginile ce urmează. Ele merg, aceste trăsături, de la o împărtășire autentică din cultura contemporană și de la un orizont cultural la care participau, în preajmă-le, cei mai interesanți exponenți ai civilizației medievale târzii românești, pînă la o orgolioasă concepție de patronaj artistic și cultural pe un plan mai vast, sud-est european și oriental-cres-tin, de la unele trufașe și ades căutate exprimări plastice de legături genealogice sau spirituale cu vechile dinastii ale Basarabilor și Mușatinilor, sau de la unele evidente încercări de impunere a ideii și a realității unor noi dinastii de ei începute — atunci cînd este vorba de boieri urcați în scaun domnesc —, pînă la afirmări heraldice ale unor ilustre — reale sau imaginare — descendențe voievodale și chiar „imperiale“.

Nu încap într-un studiu ca acesta nici categorisiri rigide, nici deslășiri de reguli generale prezidînd mentalități ce ar putea fi inseriate într-un chip anume, o abordare de tipul celei pe care o încercăm acum, impunînd măcar o parte din nuanțele pe care le-a implicat procesul istoric-social și istoric-artistic avut de noi în vedere.

Faptul că „oamenii noi“ ai evului mediu românesc apar după 1500 este o împrejurare ce-și are explicații precise asupra cărora nu este aici locul a stăruii. Amintim numai că dacă în epoca scursă între întemeierea statelor feudale — așadar începutul și mijlocul secolului al XIV-lea — și începutul celui de-al XVI-lea veac, rolul domniei, al domniei creatoare de „țară“ fusese hotărîtor, etapa următoare, cea a secolelor XVI și XVII, este, în schimb, în opoziție cu prima, cea a unui rol crescînd al boierimii, ce ajunge a-și trimite reprezentanții pînă în scaunul domnesc. Lucrurile se petreceau astfel în noile condiții sociale ale unei accelerate stratificări a boierimii și ale creării unei noi oligarhii nobiliare ce controla toate pîrghiile statului feudal, ale slăbirii puterii centralizate, nu fără legătură și cu o anume, bine știută, creștere a dependenței politice față de Poartă de-a lungul vremii așa-numite a Turcocrăției.

Traduse în limbaj cultural, aceste realități românești ale evului mediu tîrziu au dus la o sporire sensibilă a rolului boierilor ca ctitori — cu premise încă înainte de 1500 și în primele decenii după acest început de veac, cu o largă răspîndire a fenomenului în cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea —, al unor boieri care puteau fi aliați, dar puteau fi și vajnici potrivnici uneia sau alteia dintre domniile ce se succedau tot mai frecvent acum, precum Craioveștii la un moment dat, spre a da un singur exemplu legat, cum vom vedea, de chiar primele începuturi ale faptelor sociale și artistice pe care le cercetăm aici. Această sporire a implicat însă și o directă reflectare în artă, în monumentele de ei ctitorite, a gustului sau a gusturilor marilor feudali — cu atît mai mult al celor deveniți voievozi — care, pornind mai mult sau

mai puțin de la aspecte stilistice comune în epocă — în materie de arhitectură de pictură sau de arte „minore“, la sud și la răsărit de Carpați —, impuneau meșterilor ce trudeau pentru ei anume programe arhitectonice sau iconografice în funcție de năzuințele lor politice, întru marcarea unei ascensiuni, a unei tradiții și a unei posterități, de împrejurările speciale ale istoriei lor personale, ale istoriei neamului lor sau ale istoriei întregului vоеvodat pe care-l slujeau sau pe care ajungeau chiar să-l stăpânească.

Fiind tot mai mult, către 1600 și de-a lungul întregului secol al XVII-lea, oameni călătoriți spre diferite orizonturi cultural-geografice — precum semenii lor din Occidentul european, chiar dacă într-o măsură cu mult mai mică —, marii feudali români, dintre care unii vor ajunge să urce în scaunul domnesc, vor aduce prin patronajul lor artistic ce implica reflectarea gustului și a culturii lor în gustul și în cultura meșterilor zugravi și arhitecți, ale oamenilor învățați din cancelaria boierească sau domnească, ale clericilor din jurul lor, unele noutăți culturale, unele sugestii stilistice — tot mai numeroase — din Orientul turco-persan și din Occidentul Renașterii și barocului. În această ordine de idei, nu va fi abuzivă, credem, teza potrivit căreia în secolele XVII și XVIII, cultural-artistic vorbind, lumea românească se înnoia mult, păstrînd unele tradiții — într-o vreme în care „sentimentul istoriei“ începe să apară drept o trăsătură caracteristică a mentalității românești la toate nivelele, de la cel aulic la cel popular⁴⁴ —, spre deosebire de secolele XIV, XV și XVI cînd aceeași lume românească era — față de marea lecție bizantină și postbizantină — adînc tradiționalistă în ciuda admiterii a nu puține înnoiri.

Veacurile finale ale evului mediu românesc, al XVII-lea și al XVIII-lea, au fost, incontestabil, cele ale ctitoriilor celor mai numeroase din istoria artei noastre medievale în Moldova, în Muntenia și în Oltenia; unele reședințe vоеvodale, precum Iași primul dintre veacurile amintite, cunosc prin aproape fiecare monument cîte o nouă propunere stilistică⁴⁵, în timp ce secolul următor, cel zis „al fanarioților“, coincide cu vremea în care efemerii domni, toți oameni de aleasă cultură, vor fi adesea mari constructori, restauratori de monumente vechi, adică „noi ctitorii“, mecenai⁴⁶, înlăuntru unei forme de artă nobiliară, a unei „Adelskunst“ remarcate deja de cercetători⁴⁷.

Evident, toate aceste eforturi ctitoricești aveau drept scop fundamental — și aceasta nu numai în evul mediu, firește — afirmarea unui prestigiu social deosebit⁴⁸ de care mai mult ca oricine aveau nevoie, în ierarhia feudală, tocmai „oamenii noi“, fără trecut prestigios și ascendențe ilustre; situația de ctitor era socotită în epoca feudală, la noi și aiurea, o distincție publică⁴⁹, ca și, de altminteri, cea de „nou ctitor“ în cazul restaurării, refacerii, înzestrării cu danii a unui edificiu religios sau a unui așezămint monastic⁵⁰, iar reprezentarea plastică — în fresca tablourilor votive, de pildă — a unor personaje notabile era menită să perpetueze orgolios amintirea unor asemenea acte de munificență, la ea avînd drept doar cei care — vоеvozi, mitropoliți, episcopi sau boieri — fuseseră efectiv, într-un fel sau altul, la originea unei ctitoriri inițiale sau doar a unei noi ctitoriri⁵¹.

Știind toate aceste lucruri, vom înțelege mai bine, poate, trăsăturile comune de care vorbeam undeva mai sus și pe care le regăsim, rînd pe rînd, la toți marii ctitori din evul mediu românesc ce s-au aflat în situația socială de „oameni noi“. O situație pe care ni se pare a nu greși prea mult dacă o vom vedea, în propunerea noastră de tipologie, inaugurată în fapt de acel exemplar ctitor și patron cultural care a fost Neagoe Bșarab. Fără a insista asupra-i — o bibliografie întinsă și o problematică largă, azi mai bine știută, a as-

pectelor culturale ale domniei sale ne dispensează de aceasta —, vom aminti numai că Neagoe este, indiferent de chipul în care poate fi tranșată chestiunea originii sale, un „om nou“ în domnia Țării Românești. Fie membru al puternicului clan al Craioveștilor, deci al unei familii feudale de vlastelini, foarte puternică la sfârșitul secolului al XV-lea și aflată în preajma scaunului domnesc la care nu putea să nu țintească, fie urmaș nelegitim — crescut, însă, exclusiv în mediul boieresc — al unui voievod legiuit din neamul și cu numele Basarabilor, Neagoe rămîne oricum un întreprinzător ilustru al tradiției succesiunii voievodale în țara dintre Carpați și Dunăre. În această lumină vom înțelege desigur, în bună parte, politica sa ctitoricească pe tărîmul artei și, mai ales, înălțarea în cel de-al doilea deceniu al secolului al XVI-lea a ctitoriei ce a putut fi considerată pe drept cuvînt „cel mai somptuos monument al creștinătății răsăritene în vremea dominației otomane“⁵².

Un al doilea caz de „om nou“ — chiar dacă, pe cît se pare după ultimele cercetări, descinzînd direct din vechiul neam domnesc al celui alt voievodat românesc, din Moldova — este cel al lui Ieremia Movilă. La mai puțin de un veac distanță de Neagoe Basarab, primul dintre membrii puternicei familii a Movileștilor urcat în scaunul domnesc era fiu de mare logofăt, dintr-un neam a cărui ascensiune pare a fi început încă din cadrul noii boierii din timpul lui Ștefan cel Mare⁵³, ea accelerîndu-se într-a doua parte a veacului al XVI-lea, cînd viitorul Ieremia-vodă este dregător și diplomat al lui Petru Șchiopul. Succesiunea sa directă avea să fie dintre cele mai ilustre chiar în contextul feudal și nobiliar al Europei — prin căsătoriile polone ale fiicelor sale⁵⁴ —, el însuși, ca și unii dintre boierii țării ridicăți mai ales către 1600 (Balica, Stroici, Ureche), va căpăta indigenatul polon — fiind de altfel proprietar de domenii în regatul învecinat și jucînd rolul unei figuri aproape „internaționale“ —, în timp ce cîtiva membri ai familiei sale, frați, fii și nepoți, vor ajunge la treapta voievodală în ambele țări române în primele decenii ale secolului al XVII-lea, ca și la cele mai înalte ranguri ecleziastice ale voievodatului și ale unor regiuni din jur, drept o mărturie eclatantă a posibilităților de parvenire a unor mari boieri.

Nimic nu era mai firesc, în această împrejurare, decît traducerea în limbajul fastului, al artei — în arhitectură, pictură și broderie —, a marii reușite sociale a Movileștilor; or, tocmai în acest sens, socotirea ctitoririi Suceviței — ce începe să fie amintită exact în epoca ce precede imediat apogeului neamului Movilă, în penultimul deceniu al secolului al XVI-lea — drept un act colectiv, drept o acțiune a întregii familii feudale ce o înzestrează cu dani⁵⁵, este singurul punct de vedere convenabil asupra originii acestui așezămînt mănăstiresc a cărui biserică centrală — devenită și prima necropolă voievodală, în Moldova, a unei noi și efemere dinastii — era, prin pictura sa exterioară mai cu seamă — și din rațiuni pe care argumentul genealogic le limpezește astăzi definitiv —, o dovadă peremptorie a păstrării unor tradiții artistice mușatine de către neamul domnesc al foștilor boieri Movilești, cel al cărui începător rămîne și un prototip al „omului nou“, așa cum îl înfățișează, tot la Sucevița, o broderie vestică, asupra căreia vom reveni.

Înrudit îndeaproape ca mentalitate cu abia amintitul voievod, ctitorind monumente de excepție și patronînd o artă ce căuta mai puțin, de data aceasta, făgașurile tradiției, evidențînd în primul rînd sincronizarea cu o atmosferă culturală europeană a timpului, avînd, în sfârșit, origini

mult mai puțin înalte decât fiul marelui boier Ion Movilă din Hudești, cel ce avea să illustreze cel mai bine la noi tipul de „om nou“, protector al culturii, impregnat în toate acțiunile sale importante de trufia unei extraordinare ascensiuni sociale, în Moldova secolului pe care Ieremia-vodă îl deschisese, a fost Vasile Lupu. De origine sud-dunăreană⁵⁶, fiul balcanicului Nicolae Coci își va pregăti cariera de viitor voievod cu prenume și cu veleități imperiale, trecînd, înainte de 1634, ca și Ieremia Movilă la timpul său, plin de ambiții, dar și de simțul realității, prin multe și deosebite slujbe și demnități ale domniei Moldovei, pentru ca, odată urcat în scaun, ctitoriile sale din mănăstirile ieșene de la Trei Ierarhi și Golia să reprezinte, prin noblețea materialului folosit și prin bogăția decorului, prin noutatea pe care o aduceau în peisajul artei Moldovei, semnul distinctiv al unui ctitor- „om nou“ ce a vrut și în acest chip să-și impresioneze contemporanii, pe cei din țara peste care a stăpînit două decenii, ca și pe cei veniți de la mari depărtări, care ne-au lăsat descrieri semnificative ale bisericilor Lupului.

Un caz aparte al tipologiei „oamenilor noi“ din țările române în evul mediu tîrziu îl constituie, fără îndoială, cel al Cantacuzinilor. Ajunsă la o poziție eminentă în Țara Românească, încă înainte de 1678 — cînd începe deceniul domniei lui Șerban Cantacuzino —, prin acțiunile politice ale postelnicului Constantin — nepotul de fiu al celebrului Șaitanoglu, cel din spița „Cantacuzinilor negustori“⁵⁷, soțul unei fiice de voievod pămîntean și tată a șase fii ajunși cu toții mari dregători și importanți ctitori⁵⁸ —, această familie purtătoare de nume imperial bizantin pare să fi fost mult mai adecvată decât se crede îndeobște realităților locale din secolul al XVII-lea muntean; chiar dacă cochetînd pe alocuri, precum Șerban-vodă, cu ideea unei „restaurări imperiale“ a neamului său⁵⁹ — într-o atmosferă de ideologie, de utopii politice și de planuri diplomatice europene pe care le alimentau Habsburgii⁶⁰, exact așa cum o va face Rusia în cel de-al XVIII-lea veac —, Cantacuzinii români își aminteau, după vorba lui Iorga⁶¹, „mai mult de sîngele lor bășărabesc decât de cellalt, nobil, dar străin“.

Ctitoria mănăstirească de la Cotroceni a voievodului Șerban — reluînd aidoma planul, din secolul al XVI-lea, al bisericii mănăstirești a lui Neagoe Basarab de la Argeș și pe cel, de la mijlocul veacului al XVII-lea, al lăcașului mitropoliei bucureștene, zidit de Constantin-vodă Șerban —, ca și ctitoriile de la Colțea și Fundeni sau cele din nordul Munteniei — pline de noutăți decorative, orientale și apusene, în stuc și în piatră, dar foarte tradiționale în ceea ce privește planul și structura — ale celui alt fiu al postelnicului Constantin, anume marele spătar Mihai Cantacuzino, ca și, am adăuga, opera scrisă a unui alt frate al lui Șerban Cantacuzino, vestitul stolnic Constantin, cel ce studiasse la Padova, sau ca și portretele cantacuzinești datorate, în unele biserici ale familiei din Prahova, lui Pîrvu Mutul zugravul sînt, toate, fapte de cultură pe linia unei anume tradiții locale, artistice și istoriografice, asupra cărora ne vom opri în cuprinsul acestor pagini.

După cum, iarăși pe linia tradiției artistice medievale — și nealterat de numeroasele noutăți întru decorație și arhitectură civilă ale epocii — s-a rînduit principalul edificiu de cult al mănăstirii oltene de la Hurezi, ctitoria cea mai de seamă și cu mult cea mai reprezentativă pentru un întreg stil și o întreagă ideologie voievodală legate de numele unui alt „om nou“ al veacului al XVII-lea, ajuns domn al Țării Românești, nepotul de fiică al postelnicului Constantin Cantacuzino și nepotul de soră al abia amintiților fondatori de monumente tradiționale, vodă Constantin Brîncoveanu.

Șirul ctitorilor de origine nobilă ajunși în scaunele domnești ale țărilor române și cunoscuți printr-o acțiune culturală marcantă era încheiat la începutul a ceea ce se socotește îndeobște a fi fost ultimul veac al evului nostru mediu de către cei doi întemeietori și cei mai iluștri reprezentanți ai dinastiei fanariote a Mavrocordaților, Nicolae și Constantin, fiul și nepotul unei personalități de dimensiuni europene în timpul său, Alexandru Exaporitul. Urmașii „păzitorului de taine” al sultanului din Stambul²⁶, ai diplomatului de origine chiotă — care în calitate de dragoman al Porții a fost și artizanul unei păci de importanța celei de la Karlowitz și care, dincolo de încuscirile cu Brîncoveanu și cu Grigore I Ghica⁶³, ajunsese să aibă în lumea feudală românească legături ilustre și semnificative prin căsătoria sa cu o descendentă a Mușatinilor —⁶⁴, aveau să fie nu numai cîrmuitori luminați și oameni cultivați ai epocii lor, cărturari poligloți, scriitori de ținută și reformatori în spirit iluminist, ci și fideli păstrători ai unei tradiții ce se revendica de la vechii voievozi, dar și de la unul mai recent — celălalt „om nou” care fusese Constantin Brîncoveanu —, tradiție pe care arhitectura și sculptura decorativă a bisericii mănăstirii Văcărești o ilustrează pe deplin.

De la medievalul Neagoe Basarab la aceste personalități aproape moderne care au fost Mavrocordații, de la nouțate pe care o aducea în arta românească a începutului de secol XVI biserica mănăstirii Argeșului pînă la tradiția pe care o păstra la începutul secolului al XVIII-lea lăcașul așezământului mănăstiresc și domnesc — ultimul de anvergură în vechea noastră artă — de la Văcărești, este sigur că înțelesul conceptului de ctitor-„om nou” evoluase în societatea feudală românească, fără a se schimba însă ceva din atît de omenească și foarte sociala năzuință a celui dintîi de a-și afirma pe căile artei — ale arhitecturii și decorației în primul rînd, ale picturii murale și broderiei mai apoi — triumfurile personale și pe cele ale familiei ce o reprezenta.

Proveniți îndeobște din rîndurile boierimii locale — atunci cînd nu veneau, precum Vasile Lupu sau Nicolae Mavrocordat, din lumea balcanică atît de cosmopolită în aceste secole —, cei mai reprezentativi „oameni noi” din evul mediu tîrziu rămîn, desigur, acești voievozi cu o vastă și inteligentă operă de patronaj cultural. Din diferite unghiuri privită, mentalitatea lor tradusă în forme plastice în ctitoriile de care și-au legat numele va constitui preocuparea noastră principală în rîndurile ce urmează, fără a putea însă elimina referirile la cazuri analoge — sigur mai puțin elocvente pentru că neajunse la o desfășurare amplă, în cel mai înalt loc al ierarhiei feudale —, caracteristice și ele pentru ansamblul chestiunii patronajului artistic medieval românesc prin aceea că reprezintă acțiunea culturală a unei întregi clase de o însemnătate fundamentală, anume boierimea.

Istoricului culturii noastre medievale îi este evident faptul că în secolele XVI și XVII au existat cîteva familii boieresti care — ajunse în preajma domniei, înrudite cu voievozi din dinastiile tradiționale sau cu „oameni noi” urcați în scaun, ba chiar avîndu-și de cîteva ori reprezentanții ajunși la demnitatea supremă — și-au celebrat ascensiunea socială — ce începea de regulă, chiar dacă stirpea boierescă a celor în cauză era foarte veche, abia cu obținerea unui rol politic, a unor mari dregătorii —, și-au afirmat pe o aceeași cale ctitoricească orgoliile și bogăția, cultura și sentimentul unei anume poziții preeminente, morale și materiale, în statele feudale ale Țării Românești și Moldovei.

La începutul șirului de asemenea neamuri feudale stau, desigur, Craioveștii olteni, care încă înainte de 1500. aveau o situație de prim rang în Țara Românească, înrudiți fiind, poate, chiar cu Basarabii veacului al XV-lea⁶⁵, ca și, prin femei, cu unele familii nobiliare ale Serbiei⁶⁶, într-o epocă a frecventelor prezențe sârbești la nord de Dunăre, în timpul unor Vlad Călugărul și Radu cel Mare, adică la câteva decenii de la căderea ținutului moravian sub turci. Puternicii Craiovești ai sfârșitului de secol XV și ai începutului de secol XVI, fiii marelui feudal Neagoe de la Craiova — anume marel vornic Pîrvu, marele ban Barbu și frații lor Radu și Danciu sau sucesorii lor, marii bani Pîrvu II și Preda⁶⁷ — sînt moștenitorii unei importante averi și deținătorii unei însemnate autorități în stat, anterioare momentului în care ruda lor Neagoe Basarab urca în scaunul țării⁶⁸, apogeul Craioveștilor plasîndu-se cîndva — și poate nu întîmplător, ținînd seama de legăturile lor cu acest domn — în epoca lui Basarab Țepeluș, a cărui politică proturcească a coincis cu aceea a neamului lor⁶⁹; în acest context nu va mira faptul că ctitoria craiovească de la Bistrița vîlceană a reprezentat — pe cît ne lasă s-o știm toate izvoarele — imaginea unei bogății și a unei puteri ce rivalizau cu cele ale domniei basarabești, ca și împrejurarea, bine știută, că aci a ființat începînd cu deceniul dinainte de 1500 un centru major decultură și de artă al voievodatului, acest din urmă aspect fiindu-ne din păcate mai puțin bine ilustrat astăzi, dacă exceptăm unele piese de broderie și de argintărie, unele manuscrise și, mai ales, pictura murală din bisericuța bolniței mănăstirești de aici⁷⁰.

Aflați și ei, de data aceasta în mod sigur, în legături de rudenie, fie ele și îndepărtate, cu neamul Basarabilor — prin Drăgoeștii cu care se înrudea nepotul de tiu al lui Radu cel Mare, Pătrașcu cel Bun⁷¹ —, Buzeștii sînt o altă familie boierească a cărei ascensiune s-a asociat cu gustul ctitoririi și care pare a fi continuat peste timp prestigiul și autoritatea Craioveștilor, apogeul puterii lor în aceeași Țară Românească situîndu-se la exact un veac după cel al ctitorilor Bistriței, către 1600. Radu marele clucer, Preda marele ban și Stroe marele stolnic sînt descendenți ai unor însemnați boieri de la începutul secolului al XVI-lea, ctitori inițiali, pe cît se pare, la biserica mănăstirii Căluu din Oltenia⁷², unde frații Buzești vor fi preluat, către sfîrșitul aceluiași veac, tradiția înaintașilor lor — așa cum au făcut, într-o oarecare măsură, și în Vîlcea, în ctitoria boierească de la Stănești⁷³ —, marcînd mai cu seamă prin pictura din naosul și pronaosul acestui mult discuta lăcaș oltean strînsa legătură, de familie, dar și politică, a neamului lor cu Pătrașcu cel Bun și cu celebrii săi fii, Petru Cercel și Mihai Viteazul; aceștia sînt înfățișați în fresca de aici⁷⁴, rudenia Buzeștilor cu oel din urmă, marel voievod în a cărui preajmă au stat, fiind postulată pe mai multe linii⁷⁵ (atît prin doamna Stanca, soția Viteazului, cît și prin căsătoria fiicei acestuia, Florica, cu un nepot al Buzeștilor⁷⁶).

Dacă vom trece în veacul următor, al XVII-lea, în voievodatul învecinat, cel al Moldovei, vom constata că — deși mai difuz, mai puțin ostentativ poate, în lipsa unei familii al cărei nume și ale cărei acțiuni să se confunde aproape, în judecata posterității, cu cele ale domnului contemporan — prezența neamurilor boierești în patronajul cultural-artistic al țării este de asemenea o trăsătură specifică deceniilor din jurul lui 1600, după cum și autoritatea politică a oligarhiei boierești este acum un fapt incontestabil⁷⁷. Familiile Balica, Ureche și Stroici, înrudite între ele, bogate și în plină ascensiune, ca și Movileștii deveniți voievozi — Movilești cu care Strocii se aflau de altfel în legături de rudenie⁷⁸, descinzînd și ei, pe cît se pare, din venerabilul neam domnesc al Mușatinilor⁷⁹ —, beneficiare și ale unor recunoașteri

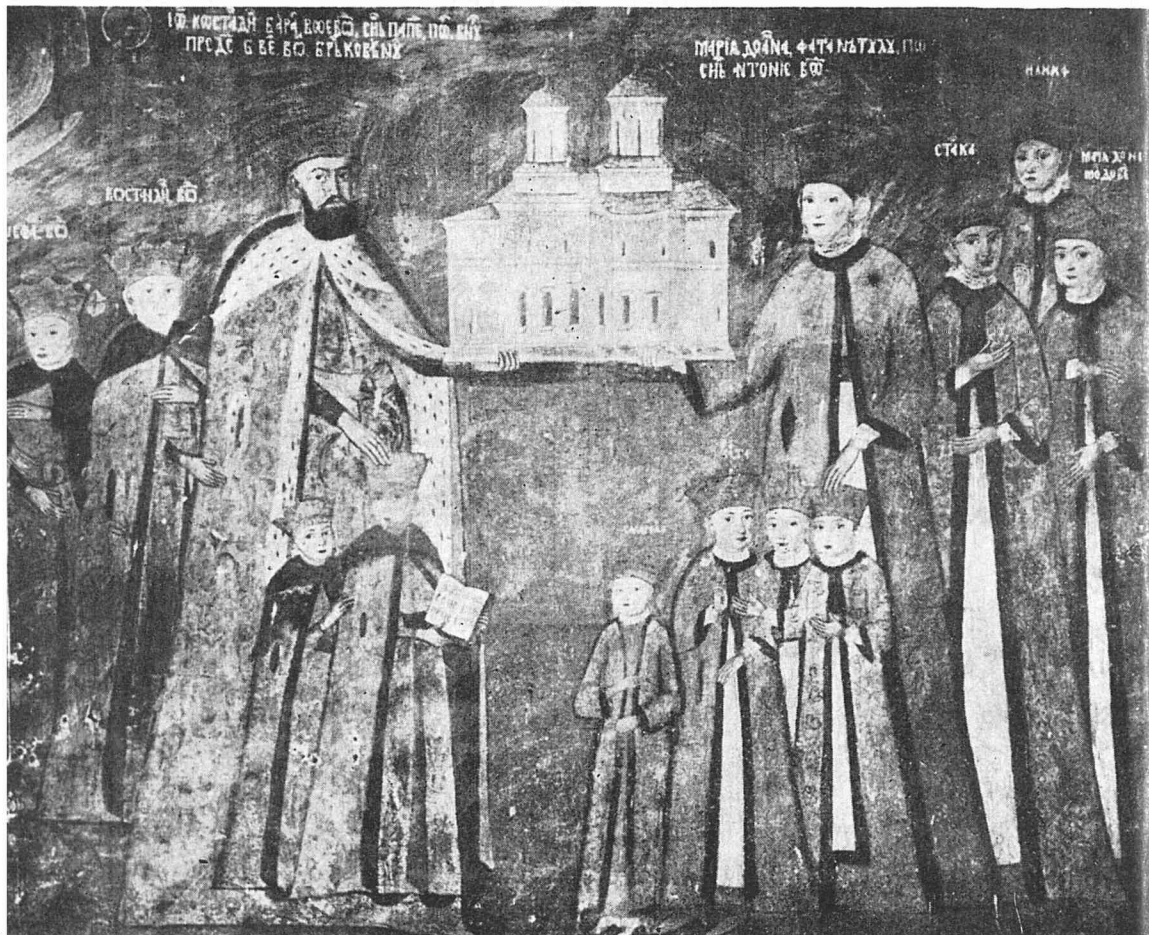
9. FILIPEȘTII DE PĂDURE. Biserica curții Cantacuzinilor.
Pronaos. Tabloul votiv cu membrii familiei Cantacuzino. Detaliu.

10. FILIPEȘTII DE PĂDURE. Biserica curții Cantacuzinilor.
Pronaos. Tabloul votiv cu membrii familiei Cantacuzino. Detaliu.

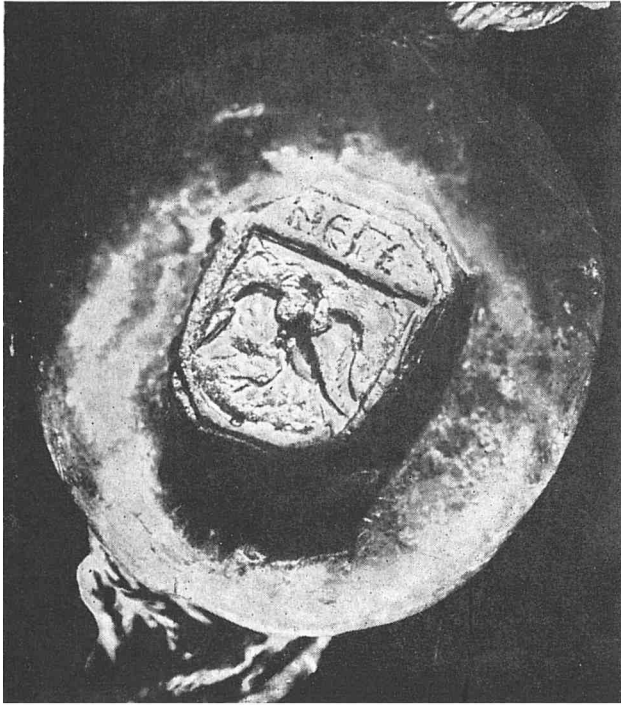
11. MĂGURENI
Biserica curții
Cantacuzinilor.
Pronaos.
Tabloul votiv
cu membrii familiei
Cantacuzino.

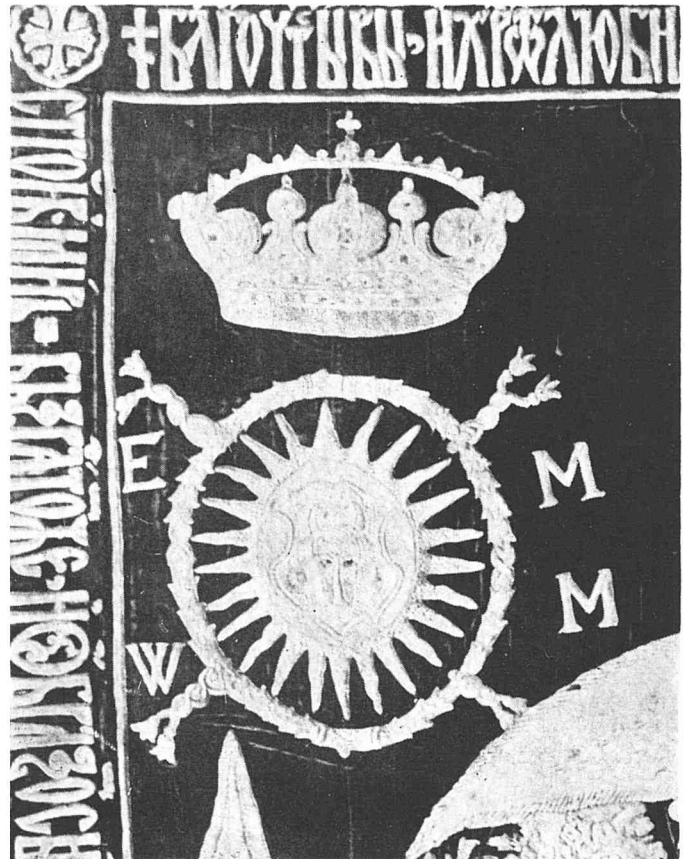
12. IUREZI.
Biserica mănăstirii.
Pronaos.
Tabloul votiv
cu familia lui Con-
stantin Brincoveanu.

13. IUREZI. Biserica mănăstirii. Pronaos. Laiotă Basarab.

14. BRAȘOV. Arhivele Statului.
Pecete cu numele boierului
Neagoe.

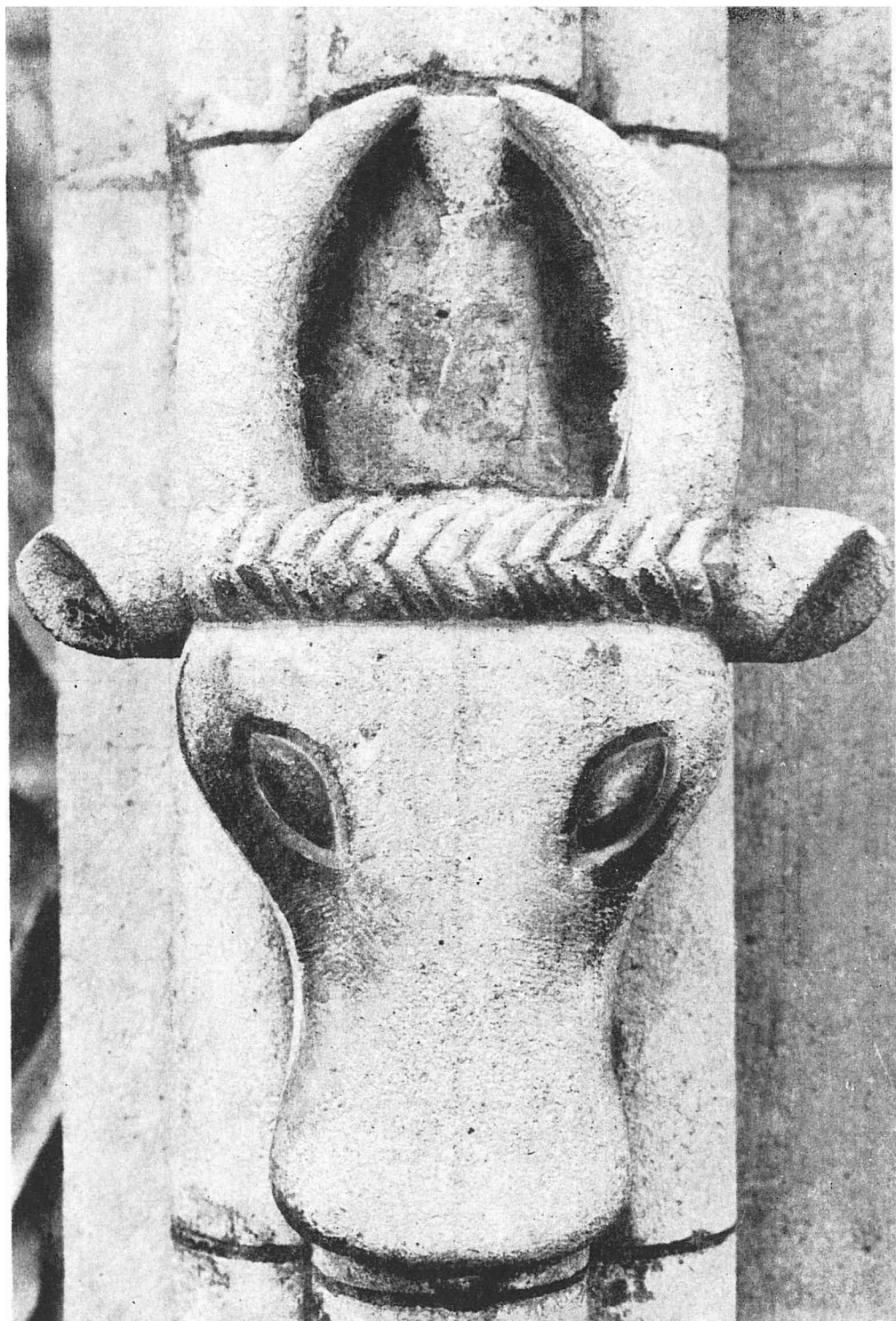
15. SUCEVIȚA. Acoperământul
de mormânt al lui Ieremia Movilă.
Detaliu. Muzeul mănăstirii.

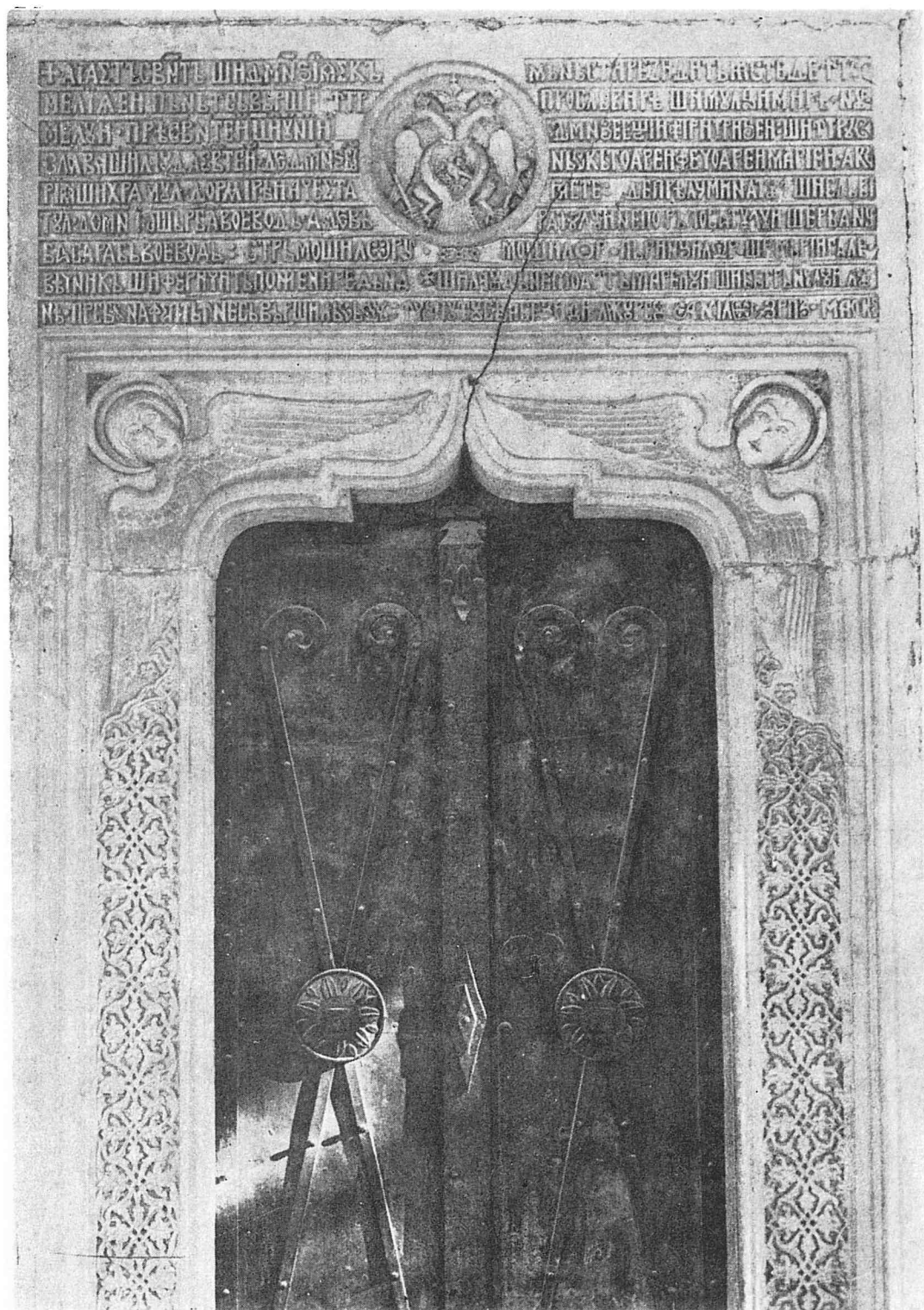

16. SUCEVIȚA. Biserica mănăstirii. Detaliu cu stema Movileștilor și stema Moldovei.

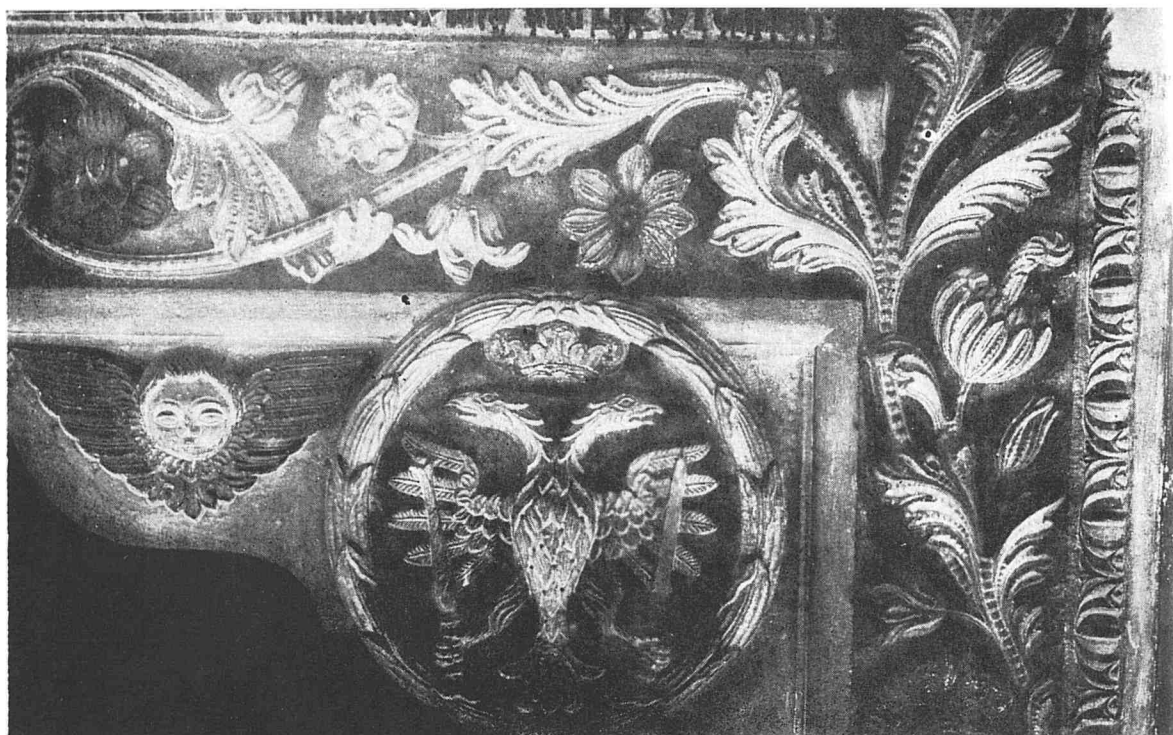

17. IAȘI. Biserica fostei mănăstiri Trei Ierarhi. Fațada. Detaliu cu stema Moldovei.

18. COTROCENI. Biserica fostei mănăstiri. Portal cu pisanie și stemă.

19. HUREZI. Biserica mănăstirii. Portal. Detaliu cu stema Cantacuzinilor.

20. HUREZI. Biserica mănăstirii. Portal. Detaliu cu stema Țării Românești.

oficiale externe ale poziției lor sociale în Moldova, dacă ar fi să judecăm după obținerea, de către unii dintre membrii lor, a indigenatului polon căpătat în ultimul deceniu al secolului al XVI-lea și de către Ieremia Movilă⁸⁹, și-au legat numele de unele monumente, dar mai ales de remarcabile acte de cultură scrisă, fiind de prisos să mai insistăm aici asupra profilului cultural al unui Ureche vornicul sau asupra amprentei umaniste a educației lui Luca (Lupu) Stroici, bunul știutor de latină și apropiatul colaborator al lui Ieremia-vodă⁸¹.

Dar exponentul cel mai interesant al patronajului cultural nobiliar din Moldova acestei epoci — precumpănitoresc activ în sfera ce ne interesează aici, aceea a artei și a arhitecturii —, integrat atmosferei culturale a țării — din care latura umanistă, posibilă și prin frecventarea înaltelor școli catolice ale Poloniei, nu este dintre cele mai puțin însemnate —, rămâne fără îndoială acel tipic „om nou“ al evului mediu românesc, plin de gust, rafinat și cu o cultură artistică nuanțată care a fost Anastasie Crimca. Fiul de neguțator sucevean și de „cneaghină“⁸² — înrudită, poate, la rîndu-i cu Stroicii, cu marele logofăt Luca, cu marele vistiernic Simion, cei care au colaborat cu Crimca la ridicarea primei biserici de la Dragomirna⁸³ — avea să reflecte, foarte plastic, dobîndirea treptată dar sigură a unei poziții eminente în ierarhia feudal-ecclesiastică a țării — ca egumen, episcop și, în sfîrșit, mitropolit — în liniile semețe și fără precedent în vechea artă a Moldovei, în originalitatea voită, decorativă și constructivă, a bisericii celei mari din mănăstirea Dragomirna, în primul deceniu al secolului al XVII-lea, după cum priceperea în ale artei și orizontul cultural al acestui contemporan și omolog spiritual al celui alt „om nou“, care era voievodul Ieremia Movilă, aveau să se traducă, dincolo de arhitectura ctitoriei sale, în școala de zugrăvi, miniaturisti și argintari pe care i-a adunat, i-a protejat și i-a răsplătit în mănăstirea sa de lângă Suceava⁸⁴.

Mai mult însă decît toți marii boieri și ierarhi pînă aici amintiți, ce și-au marcat prin ctitorii și prin patronaj cultural locul de frunte pe care-l cîștigaseră în ierarhia statală feudală din țările române — „oameni noi“ cu toții întrucît originile lor nobile erau oricum mai mărunte față de rangul dobîndit în cele din urmă⁸⁵ —, ne pare a fi exemplar cazul feudalului și umanistului muntean Udriște (Oreste) Năsturel, cel care, în ciuda cinului mai puțin strălucit de „al doilea logofăt“⁸⁶, a fost cumnatul domnului Țării Românești, Matei Basarab. Boierul care a tradus din latină în slavonă mult celebra operă medievală a Occidentului *Imitatio Christi*; care în predosloviile cărților tipărite sub cîrmuirea rudei domnești a dat din plin măsura culturii sale clasice, filosofice și literare; autenticul reprezentant, la mijlocul veacului al XVII-lea — ca și prietenul său, mitropolitul Varlaam din Moldova lui Vasile Lupu⁸⁷ —, al unei Contrareforme ortodoxe pornite în acel timp din Kievul lui Petru Movilă și introducătorul clasicismului greco-latin, prin filieră slavonă, în cultura veche românească⁸⁸; în fine, sfetnicul ce a exprimat, într-un chip ce ne apare tot mai limpede, legătura simbolică dintre cei doi voievozi care, la un veac și mai bine depărtare, și-au adăugat, fiecare, numele basarabesc — Neagoe cel crescut de Craiovești și Matei aga din Brîncoveni — a fost, nu trebuie uitat, și ctitorul, înainte sau după 1650, al unor pînă azi păstrate „case de piatră“, cum le numesc, cu luare aminte, documentele⁸⁹. Ne aflăm de fapt în fața unei reședințe de vară, ca nu puțin în Apusul Renașterii și al barocului, dar neîntîlnite pînă atunci în vechea noastră arhitectură⁹⁰ în care au continuat să rămîna un unicat prin neobișnuitul, aci, parament din piatră de talie, cu grijă lucrat în calcarul alb-gălbui de Vrața,

prin portalurile cu modenatură clasică de renaștere transilvană⁹¹, prin profilurile de factură occidentală de la ancadramente, ce au impresionat călătorii aceluia timp, precum un Paul din Alep, și care aduceau în câmpia munteană, deasupra lunții Argeșului, o imagine de artă ce consuna parcă cu prenumele de rezonanță grecească și de manieră renascentistă al fiului postelnicului Radu din Fierăști, cu prețiozitatea frazelor sale construite după regulile retoricii, cu amintiri antichizante⁹², și care se potrivea aievea cu spiritul și cu litera unor cărți scrise în iubita, de fratele Elinei doamna, „limbă rîmlenească”, cărți de felul celei pe care el însuși ne spune că a găsit-o „din anii copilăriei mele, aruncată și prăfuită în casa noastră”⁹³. Autor moral, în mare parte, al păstrării obstinate, uneori chiar împotriva noutăților veacului⁹⁴, a unei anume tradiții medievale în cultura Țării Românești din timpul lui Matei Basarab — tradiție regăsită de la slavonismul literar la unele tipologii arhitectonice, de la protecția asupra unor așezăminte de cult ale Răsăritului⁹⁵ pînă la conturarea unui model ideal al domnului în personalitatea ilustrului antecesor care fusese Neagoe Basarab —, Udriște rămîne, desigur, strîns legat de un patronaj cultural-artistic al domniei muntene, însemnat nu prin realizări de excepție, ci printr-o largă, extrem de largă difuziune a culturii în straturi sociale mai diverse decît pînă acum. Dar el ne apare, nu mai puțin, prin opera sa literară și de traducător, prin legăturile sale cu vîrfurile feudale ale celor două voievodate românești, prin tradiția pe care o păstrează, prin unele expresii heraldice ale ascensiunii sale sociale, ca și prin gustul și experiența în ale artei, deslușite din plin în „casele” sale de la Hierăști, drept un ctitor-„om nou” care face o semnificativă punte între ctitorii-boieri și ctitorii-voievozi ai evului mediu tîrziu din țările române — cei ajunși în situații eminente nu prin tradiții dinastice, ci prin propria lor acțiune —, asupra acestora din urmă rămînînd a ne apleca aproape exclusiv în rîndurile ce urmează.

*

Nu va mira prea mult faptul că toți „oamenii noi” ajunși la domnie în Țara Românească și în Moldova în cea de-a doua parte a evului mediu, cei ce și-au justificat și afirmat mai de fiecare dată intrarea pe scena istorică prin căutarea unor răsunătoare legături cu tradiția voievodală a secolelor precedente, a unor descendențe ilustre și, înainte de toate, prin ctitorirea unor monumente menite a deveni un simbol al neamului lor feudal pe care-l doreau preschimbat într-o autentică dinastie nouă, au apărut în ochii contemporanilor — cronicari ai țării, panegiriști, scriitori și istorici, călători și ierarhi străini — la dimensiunile unor personalități de excepție, *slăvirea și flatarea acestor voievozi devenind o constantă a izvoarelor* ce se referă la ei într-un spirit care părea a fi cel al milenarului Bizanț. Cît despre arta românească a epocii, înfloritoare pe lîngă ctitoriile fiecăruia dintre ei, ea exalta de asemenea figura patronului cel plin de dărnicie, a voievodului care trebuia să apară semenilor, supușilor, ca și urmașilor — într-un tablou votiv din fresca uneia dintre încăperile bisericii sau într-o broderie așezată pe lăcașu-i funerar —, drept un model demn de urmat, în toată puterea și bogăția pe care le cîștigase de-a lungul unei vieți ce trebuia să devină un exemplu.

Așa stînd lucrurile, vom înțelege că nu întîmplător referirile la marea tradiție bizantină sînt, în texte mai ales, evidente în astfel de cazuri, după cum iarăși nu hazardului i se datorează faptul că unele inovații în materie de portret medieval românesc — în sensul sublinierii realiste, al unei adevărate

apologiei a individului, în secolul al XVII-lea de pildă — sînt legate tocmai de mediile culturale patronate de astfel de „oameni noi“.

Neagoe Basarab, crescut în spiritul nobiliar al Craioveștilor, avea să poarte costumul de origine bizantină, cu acvila bicefală a despoților și a împăraților din Orientul creștin, în portretul său pictat în fresca bisericii mănăstirii Argeșului și avea să afirme în *Invățăturile* către urmașul său o idee centrală ce venea din Bizanț și care era cea a originii divine a puterii domnești⁹⁶, chiar dacă toate teoretizările sale despre domn și rolul său, în amintita scriere, sînt cele ale unui mare feudal ajuns la domnie⁹⁷; el pare a fi avut drept model — ca atîția alți suverani din evul mediu european — pe primul împărat creștin, Constantin cel Mare⁹⁸, iar la rîndu-le, scriitorii ai vremii, precum Gavriil Protul, îl compară, între alții și indirect, în legătură cu somptuoasa ctitorie de la Argeș, cu celălalt mare împărat al primului Bizanț, Justinian, ctitorul Sf. Sofiei⁹⁹, în timp ce, nu întîmplător desigur, în acest climat al „tradiției imperiale“, fiul și succesorul lui Neagoe poartă numele unui alt bazileu bizantin, Theodosie cel Mare¹⁰⁰.

Rare sînt în vechea cultură românească probe atît de evidente ale exaltării, în mediul aulic, a unui personaj domnesc precum în cazul lui Ieremia Movilă — cu trufie intitulat, într-un document din 1597, „Dei gratia princeps et perpetuus heres Moldaviae“¹⁰¹ —, cel ce ne apare în foarte cunoscutul acoperămînt de mormînt din 1606, voievodul copărtaș cu frații săi la ctitorirea Suceviței, acolo unde el s-a îngropat și unde broderia se păstrează pînă astăzi. Pe fondul de catifea roșu-vișinie — culoarea „de pretenție“, cum bine se știe —, cu o mîină pe sabia fin cizelată și cu cealaltă în sold, purtînd mantie de brocart de aur, haină de argint cu cordon de aur, hermină și cușmă cu egretă¹⁰², marele boier ajuns în scaun și întemeietor de dinastie nouă este închipuit aici — într-un portret ce amintește de lumea apuseană și de Polonia șleahiticilor — ca un „prînz medieval cu alură de conșotier“¹⁰³, așadar ca un autentic „om nou“ al oricărui meridian european din Renaștere și baroc, cu o „intenționalitate aulică“ pe drept cuvînt legată de cea care va fi caracterizat altădată pe un Neagoe Basarab sau de aceea ce va fi proprie, mai tîrziu, unui Constantin Brîncoveanu¹⁰⁴, alți doi „oameni noi“ ai evului mediu românesc.

Reprezentat cîndva și el într-un acoperămînt de mormînt din ctitoria și necropola sa ieșană de la Trei Ierarhi¹⁰⁵ — ca și în fresca de aici unde apărea în costumul bogat, de aparat, din brocart roșu¹⁰⁶ —, așadar aidoma întru totul înaintașului său din neamul Movilă, fiul de arnăut ajuns agă, care a fost Vasile Lupu, devenit înalt dregător — mare vornic al Țării de Sus — și apoi domn în Moldova secolului al XVII-lea, purtător al unui nume nou ce cobora direct din cel, generic, al bazileilor Bizanțului de care în atîtea privințe a încercat să aducă aminte¹⁰⁷ — și mai ales al numelui unui alt începător de dinastie și dătător de legi, ca și Vasile Lupu prin cunoscuta-i *Pravilă*, anume Vasile I Macedoneanul¹⁰⁸ —, nu-și putea găsi, în ordinea amintitei proslăvirii, o mai exactă definire decît aceea ce aparține echilibratului Miron Costin. Pentru boierul cronicar al cărui erou principal era tocmai Vasile Lupu¹⁰⁹, voievodul fusese, se știe, „un omu cu hire înaltă și împărătească, mai multu decît domnească“¹¹⁰; și chiar dacă ideea unei tradiții imperiale bizantine în Moldova veacului al XVII-lea a fost mult amendată și nuanțată¹¹¹ — în sensul menținerii ei, încă limitată, într-o sferă mai restrînsă, aceea cultural-bisericească —, chiar dacă știm că titlul de „împărat“¹¹², apelativul de „al doilea Ahile“¹¹³ sau comparația cu Justinian¹¹⁴ — altădată făcută, am văzut, cu „omul nou“ care fusese Neagoe

Basarab — în toate de un spirit encomiastic și de flaterie retorică, curente în lumea grecească a Turcocrăției, fie în mediul patriarhatului ecumenic, fie în cel al unei comunități ortodoxe precum aceea din Liovul obișnuit, desigur, cu hiperbola literară barocă, nu mai puțin opera sa culturală de largă respirație între hotarele Orientului ortodox, patronajul său artistic din Moldova — exprimat în primul rând în ctitoriile sale din primul oraș al țării — îl situează pe Vasile Lupu, „fiu al prea sfintei Marii Biserici răsăritene a lui Hristos“¹¹⁵, protector al Patriarhiei postbizantine, printre acei voievozi români ce și-au înțeles misiunea de a prelungi și salvarda, simbolic măcar, tradiția imperiului dispărut; acțiune cu atât mai semnificativă, în ceea ce privește subiectul nostru, cu cât o atare atitudine și o asemenea munificență veneau să sublinieze o dată mai mult strălucita carieră a unui „om nou“, plecat din Balcani spre a deveni bogatul și influentul arbitru, la Iași, în scaunul domnesc, al complicatelor confruntări confesionale și politice din Europa răsăriteană a primei jumătăți a secolului al XVII-lea.

Cochetînd la rîndul lor cu elemente dispartate a ceea ce se putea constitui într-o autentică doctrină a prelungirii Bizanțului împăratesc, Cantacuzinii cei cu nume de familie bizantină și, în parte măcar, cu prenume imperiale¹¹⁶, cu pretenții de străveche și ilustră descendență antică și medievală¹¹⁷, ridicați la o poziție însemnată în Țara Românească în timpul unui alt voievod de „temperament imperial“ precum Radu Mihnea¹¹⁸, au fost — poate și din pricina mai redusei anverguri, în patronajul ortodox internațional, a primului domn din familia lor, ca și a tatălui și a fraților acestuia — mai puțin implicați pe linia amintitei exaltări a personalității lor de ctitori și de proteguitori ai culturii, abia nepotul cantacuzinesc, Constantin Brîncoveanu, egalînd în acest sens opera și meritele unui Vasile Lupu. Și totuși nu credem a greși văzînd în pînă atunci neîntîlnitele, în arta românească, portrete de grup de familie — ample și foarte expresive tablouri votive cuprinzînd cîteva zeci de personaje — din bisericile ridicate și împodobite cu cheltuiala boierilor Cantacuzini — descendenți ai postelnicului și rude apropiate ale voievodului Șerban —, la Filipești de Pădure și la Măgureni¹¹⁹, întruchiparea plastică cea mai grăitoare a unui sentiment social, cel de orgoliu nobiliar, de trufie și de conștiință a locului ocupat de această familie relativ „nouă“ de boieri munteni în ierarhia feudală a statului căruia aveau să-i dea voievozi și cărturari de prim rang, biserici și palate de mare interes artistic, la sfîrșitul secolului al XVII-lea și în primele decenii ale celui de-al XVIII-lea. Acestea din urmă, inaugurînd ultimul veac medieval românesc, înregistrau și ultima prezență a unor ctitori-„oameni noi“, anume a celor doi Mavrocordați, dintre care primul, Nicolae-vodă, nu a neglijat deloc, din cîte știm, tradiția unui mare înaintaș al său, Brîncoveanu cel înrudit cu Cantacuzinii. În șirul flatărilor domnești pînă aci amintite sînt palide, desigur, slovele grecești de pe piatra sa de mormînt, pusă în 1730 în biserica de el înălțată la mănăstirea Văcărești și care îl măguleau postum — prin știuta pietate a fiului său Constantin Mavrocordat reformatorul¹²⁰ și în spiritul panegiricelor și al retoricii grecești de epocă — drept „cel preaînțelept și scaun al cumințeniei, oglindă a înțelepților cît privește studiile“¹²¹, „preaînțelepciunea“ celui dintîi domn al regimului fanariot în țările române revenind ca un atribut de neuitat, cîtiva ani mai tîrziu, într-o altă inscripție de la Văcărești, pisania paraclisului¹²². Lauda „omului nou“, ctitor medieval, depășea aici, în inscripțiile Mavrocordaților, orizontul socialului, al meritului unei

Fig. 9
Fig. 10
Fig. 11

ascensiuni în ierarhia feudală, pătrunzând în sfera unui merit cu mult mai durabil, cel al culturii, ca un semn sigur al timpurilor moderne ce stăteau să răsără.

✧

Pretutindeni în evul mediu afirmarea unei poziții sociale, a unei autorități dobândite de „oamenii noi”, îmbogățiți și parveniți, fie ei nobili sau orășeni, a fost întovărășită, începând încă din secolele XI și XII în Occidentul european¹²³, de căutarea unor ascendențe ilustre, a unor strămoși de mare prestanță socială, de o evidentă și obstinată *pretenție genealogică* ce se voia în primul rînd o *legătură cu tradiția*¹²⁴, afirmate pe toate căile, în acte publice și în imagini de asemenea „publice”, ficțiunea legăturii de familie proclamate de către „omul nou” fiind un fapt de către unii subînțeles, dar de foarte mulți neștiut.

În țările române apartenența la vechile neamuri domnești — Basarabii și Mușatinii — a constituit în ultimele veacuri ale evului mediu temeiul firesc, aproape „legal”, unanim acceptat sau măcar dorit în conștiința publică, al aspirației către scaunul domnesc și de aceea vom constata că, direct sau mascat, implicit sau explicit, aproape fiecare dintre noii veniți în fruntea ierarhiei feudale românești, aproape fiecare dintre noii începători de dinastii mai mult sau mai puțin efemere va asocia ambițiile și reușita sa socială, tradusă în dobîndirea tronului voievodal, cu afirmarea unei obîrșii așijderea voievodale — afirmare sonoră în cazul unor Neagoe Basarab, Șerban Cantacuzino și Constantin Brîncoveanu —, a unei scoborîri din neamul domnesc ce dăduse atîția antecesorii de faimă și a cărui noblețe era și mai mult sporită de aura „genezelor”, de urcarea în timp pînă la veacul „întemeietorilor de țară”.

Vom constata pe de altă parte că, de cele mai multe ori, pretențiile genealogice se făceau evidente exact în epoca în care, prin actul cîtoririi unuia sau mai multor monumente de excepție, foarte semnificative — prin planul de arhitectură adoptat sau prin decorația pictată — pentru o anume legătură cu tradiția (este cazul principalelor ctitorii ale Movileștilor și Mavrocordașilor) sau, dimpotrivă, pentru o desprindere de tradiție, respectivul nou voievod voia să marcheze și pe planul culturii fie descinderea dintr-un neam ce dăduse țării ctitorii similare, fie întemeierea unei noi dinastii care prin noutățile ce le aducea în sfera culturală, în cea artistică în primul rînd, binemerita admirația contemporanilor.

Cazul cu care am putea deschide acest șir de „pretendenți” la genealogii ilustre este și unul dintre cele mai dezbătute în istoriografia noastră, totodată extrem de discret sub raportul textelor, dar extrem de evident sub cel al faptelor plastice. Neagoe Basarab — căci despre el e vorba — a fost și rămîne încă un domn mult discutat în ceea ce privește originea sa — fiu nelegitim al unui voievod din neamul și cu numele Basarabilor, anume Țepeluș¹²⁵, sau fiu bun al vornicului Pîrvu Craiovescu¹²⁶, din bogatul neam de vlastelini olteni —, dispută care, însemnată fiind sub aspectul istoriei politice interne, nu are pentru noi cea mai mare importanță; oricum ar fi — și în ambele ipoteze — știm bine că Neagoe a fost crescut de Craiovești, că „boiarii miei cei mari și cinstiți” — cum sînt numiți marii feudali ai țării în chiar *Invățăturile* lui către Theodosie¹²⁷ — au fost un efectiv și constant sprijin pentru noul purtător al numelui de Basarab¹²⁸, că mentalitatea socială a lui Neagoe, cel ce admitea că Dumnezeu poate să aleagă pe domn și dintre boierii

mari sau mici¹²⁹, era aceea deschisă, a unui „om nou“ și că, la rîndul lor, „oamenii noi“ care erau Craioveștii (în ciuda originii lor boierești din veacul al XV-lea) l-au ajutat mult pe Neagoe, începînd cu formarea sa într-un mediu intelectual și de mari ambiții și năzuințe domnești, pînă la luarea tronului, însuși pașa de Nicopole, protectorul din acel moment al viitorului domn, fiind, pe cît se pare, o rudă a Craioveștilor¹³⁰. Mai mult, pentru a-l privi pe Neagoe — indiferent de descendența sa ilegitimă dintr-un voievod sau legitimă dintr-un mare boier — drept un reprezentant al mentalității unor mari feudali ajuns în scaunul domnesc și ca atare, oricum, un „om nou“, pledează, socotim, și considerarea sa de către unii străini ai timpului, fie raguza-nul Bocignoli¹³¹, fie beilerbeiu de Rumelia Hasan pașa¹³² — mult mai puțin interesați, deși implicați, în nemulțumirile interne iscate de noua domnie decît, de pildă, unii boieri munteni dușmani ai Craioveștilor, pentru care, într-un memoriu către Poartă, Neagoe nu era fiu de domn, ci „sipahi“ („cavalier“) ¹³³ —, drept un domn ajuns la rangul acesta pornit fiind — prin naștere sau numai prin educație — dintr-un punct al ierarhiei sociale care nu era cel mai înalt în Țara Românească. În acest context, afirmarea calității sale de „Basarab“ — într-un document din februarie 1512¹³⁴, la numai o lună de la venirea la domnie — ne apare ca o imediată și necesară subliniere a unei legături făcute cu dinastia „istorică“ a voievodatului, exact în măsura în care începerea, foarte curînd după urcarea în scaun, a bisericii mănăstirii Argeșului, sfințită în august 1517¹³⁵, lîngă vechea reședință a acelorași Basarabi constituia o replică — în piatră de talie de asemenea, cu un și mai bogat și somptuos decor cioplit pe fațade — a unei alte biserici mănăstirești, cea de la Dealu, de lîngă o altă reședință voievodală a Țării Românești, ctitorită cu mai puțin de două decenii înainte de către Radu cel Mare. Era de fapt, biserica argeșeană, mai mult decît o replică; era sublinierea unei continuități ctitoricești din partea unui „om nou“ — fie el boier devenit domn, fie vlăstar domnesc nelegitim, crescut de boieri și devenit domn — care voia să imite, dar să și depășească opera, deja singulară în peisajul artei românești de la 1500, a succesoriului lui Vlad Călugărul, voievodul Radu cel cu o atît de bogată acțiune culturală, de la care coboară, genealogic vorbind, în secolul al XVI-lea, mulți dintre voievozii munteni ai dinastiei tradiționale (cu ramurile ei diferite începătoare din diferiți voievozi ai secolului al XV-lea), de la Radu de la Afumați, la Radu Paisie, Pătrașcu cel Bun, Petru Cercel și Mihai Viteazul, într-o descendență care se va stinge abia la începutul secolului al XVII-lea¹³⁶.

Această atitudine a lui Neagoe apare amplu probată de mărturii artistice, de texte epigrafice, de pasaje ale unor acte de cancelarie domnească. În chip evident, pentru noul voievod biserica mănăstirii Argeșului trebuia să fie în același timp o replică sau mai curînd un pandant al celeilalte ctitorii de seamă din vechea reședință basărăbească, anume al bisericii Sf. Nicolae, cea din secolul al XIV-lea, unii dintre voievozii începuturilor statului ce-și legaseră numele de întemeierea mitropoliei Țării Românești, de decorarea sobru-majestuosului edificiu bizantin sau care se îngropaseră acolo — este cazul lui Nicolae Alexandru, fiul lui Basarab „Întemeietorul“, ca și cel al lui Vladislav I — fiind zugrăviți „programatic“, în cursul secolului al XVI-lea, de către urmașii lui Neagoe în pronaosul ctitoriei acestuia¹³⁷. Voievodul care dădea documente subliniind că se află „în scaunul vechilor domni, în Curtea de Argeș“¹³⁸, care în prima pisanie a bisericii mănăstirii de el aici întemeiate își arăta legătura cu toți înaintașii, ctitori de monumente, ce s-au perindat în

scaunul Țării Românești („cu dorință și osîrdie am poftit către sfințele și dumnezeiștile biserici a le zidi și a le înălța și a le înfrumșeța, cum le-au făcut și le-au înălțat și înfrumșețat sfînt-răposații noștrii moși și strămoși și s-au făcut ctitori, cinstite biserici au ridicat și au înfrumșețat”¹³⁹, voia în chip firesc — și cu atît mai mult pentru contemporanii săi ce-i știau obîrșia și cariera politică și care cunoscuseră, de asemenea, în mod nemijlocit, momentul de glorie culturală marcat de înaintașul său aproape imediat, Radu cel Mare — să apară nu numai la Argeș, ci chiar în biserica de la Dealu a Radului-vodă, drept continuator și partaș întru ctitorire: găsind neterminată biserica mănăstirii de lîngă Țîrgoviște, cea „numită Dealul, ce a ridicat-o din temelie Io Radul voievod, care a fost înaintea noastră...” — ne lasă să o știm Neagoe Basarab într-un document din decembrie 1514¹⁴⁰, așadar foarte curînd de la luarea domniei și, fapt semnificativ, înaintea zidirii propriei sale ctitorii — „m-am străduit cu toată dorința și osîrdia și l-am împodobit cu sfînta scriptură și l-am sfîrșit întru slava lui Dumnezeu ... căci, de va fi cu puțință lui Dumnezeu, să ne numim și noi ctitori cu mai sus numitul Radul voievod, ctitor și clăditor al acestui hram”.

Ne aflăm indiscutabil, prin asemenea probe, înaintea unui tip de „genealogie culturală” care, începută cu „omul nou” Neagoe Basarab, avea să fie implicat sau explicit prezentă de-a lungul următoarelor veacuri ale evului mediu românesc.

Desigur, vorbind în termeni genealogici foarte stricți de data aceasta, căsătoria lui Neagoe Basarab cu o „fiică de despot” — Despina adică —, din neamul despoților sîrbi¹⁴¹, nepoată de fiu, pe cît se pare, a lui Ștefan Branković — descendentul direct, prin femei, din Cantacuzinii imperiali ai veacului al XIV-lea¹⁴² — și care număra printre strămoșii ei și pe unul dintre eroii ortodoxiei balcanice, cneazul Lazăr al Serbiei aceluiași secol al XIV-lea¹⁴³, reprezentat și el în pictura de la Argeș¹⁴⁴, constituia o confirmare în plus, întrucîtva „internațională”, de anvergură sud-est europeană, a locului eminent dobîndit de acest mare feudal, devenit domn, în ierarhia socială a timpului, după cum ctitoria-necropolă de la Argeș însemna cel mai vestit lăcaș al ortodoxiei acestor părți de lume în vremea stăpînirii turcești.

Iată de ce, în veacul al XVII-lea mai cu seamă — atunci cînd „oamenii noi” se vor succeda, cu o notabilă activitate culturală, în scaunele de la București și Țîrgoviște — „posteritatea” lui Neagoe Basarab și a bisericii mănăstirii Argeșului va deveni foarte actuală și va fi un punct de referință, de ce voievozii-ctitori își vor lua drept model — precum Matei Basarab (secondat, în acest sens, de învățatul său cumnat Udriște Năsturel)¹⁴⁵ — pe marele înaintaș de la începutul secolului al XVI-lea, în timp ce meșterii constructori de la Cotroceni și de la Hurezi, la porunca unui Șerban Cantacuzino și a unui Constantin Brîncoveanu, vor copia planul — investit cu un anume sens dinastic, așa cum s-a demonstrat exemplar¹⁴⁶ — al principalei ctitorii a aceluiași Neagoe Basarab.

Al doilea caz, cu mult mai limpede, de căutare și subliniere cu orice preț a unei descendențe ilustre, din dinastia tradițională, a unor „oameni noi” — de data această o subliniere precumpănitor pe calea artei, iar faptul e cu atît mai semnificativ pentru cercetarea noastră — s-a consumat în Moldova, la aproape un secol de la domnia lui Neagoe, prin fapta politică și de cultură a Movileștilor.

Probabilitatea foarte mare a unei înrudiri între acest neam de boieri deveniți domni și voievozii mușatini a fost mai demult admisă¹⁴⁷, iar de curînd a fost amplu și precis documentată ipoteza potrivit căreia frații

Ieremia și Simion Movilă, viitorii domni, ca și Gheorghe Movilă ce avea să fie mitropolitul Țării Moldovei, tustrei fii ai marelui logofăt Ion Movilă din Hudești — descinzând din vechiul neam boieresc Hudici¹⁴⁸ — și ai Mariei Movilă sînt foarte legați, prin aceasta din urmă, de Petru Rareș el însuși: „cneaghina Maria“ sau „Maria, cneaghina lui pan Moghilă logofăt“ — cum este amintită în documentele sfîrșitului de secol XVI și ale începutului de secol XVII¹⁴⁹ — nu este alta, se pare, decît Maria, fiica lui Petru Rareș, dintr-o primă căsătorie¹⁵⁰. În acest fel ne aflăm pentru întîia oară, în cazul venirii în scaun în 1595 a marelui vornic Ieremia Movilă, în fața unei succesiuni de dinastii pe linie de femei, de la Mușatinii la Moveștii, amintitul „om nou“, voievod al Moldovei, dovedindu-se astfel dacă nu de „oș domnesc“, cel puțin de sînge voievodal¹⁵¹ — sîngele lui Ștefan cel Mare și al lui Petru Rareș —, fapt pe care îl știau atît urmașii lui Ieremia-vodă, Moveștii primelor decenii ale secolului al XVII-lea — îl afirmă, de pildă, Constantin și Alexandru Movilă în documentele lor¹⁵² —, cît și străinii, după cît ne lasă să o aflăm un raport francez din 1596 pentru care „Jeremie Moglit“ este un „vayvode ou gospodar, se disant du sang des antiens vayvodes“¹⁵³ sau, în același an, un text al curiei romane care îl cunoaște pe voievod ca fiind „di casa reale“¹⁵⁴ (pentru a nu mai vorbi de și mai ilustra, dar atît de fantezista descendență romană antică a Moveștilor — găsită mai tîrziu și pentru Cantacuzini —, atribuită lor, în spirit umanist, de către un teolog polon¹⁵⁵).

În acest context genealogic, împrejurarea că biserica principală a mănăstirii Sucevița, ctitoria celor trei Movilă ajunși la suprema demnitate laică și ecleziastică în stat era, după o întrerupere de cîteva decenii în cursul celei de-a doua jumătăți a secolului al XVI-lea, unicul lăcaș religios al Moldovei pe ale cărui fațade apare, pentru ultima oară în istoria ei, vestita pictură exterioară ce decorase principalele ctitorii ale lui Petru Rareș sau altele înălțate și decorate în timpul domniilor acestuia — la Probota și la Suceava, la Moldovița, la Humor și la Arbure¹⁵⁶ —, capătă o semnificație neașteptată, nebanuită de cercetătorii de pînă acum, în ciuda faptului că a fost observată — cu toate deosebirile stilistice dintre ele¹⁵⁷ — firească filiație a picturii exterioare a Suceviței din aceea a vremii lui Rareș¹⁵⁸: exact în anii în care izvoare externe afirmă explicit descendența lui Ieremia Movilă — deci și a fraților săi — din voievozii mușatini, în care întreaga suflare moldovenească știa, desigur, din ce neam ilustra și din ce tată vestit cobora mama celor trei boieri, „oameni noi“ ajunși, nu întîmplător, la cele mai înalte locuri din ierarhia feudală a țării, nepoții de fiică ai lui Petru Rareș și fiii unuia dintre cei mai mari boieri ai țării — și Maria Movilă și monahul Ioanichie, fostul mare logofăt Ion Movilă¹⁵⁹, fiind înfățișați, ca și Gheorghe și Ieremia Movilă, în interiorul Suceviței¹⁶⁰ — înălțau o ctitorie ce începea să fie menționată din 1586 și tot mereu în ultimii ani ai secolului al XVI-lea¹⁶¹, al cărei exterior neobișnuit de amplu pentru acea vreme trebuia să atragă cel dintîi privirile tuturor celor ce păseau în incinta mănăstirii; un exterior ce trebuia să amintească totodată și instantaneu, ca un act genealogic sui-generis, de ctitoriile din timpul marelui și domnescului bunic al Moveștilor, cel ai cărui moștenitori de familie și continuatori spirituali ei înțelegeau să fie în pofida unui nou climat istoric și politic, social și cultural, ce deosebea radical Moldova anilor 1600 de cea a primei jumătăți de veac după 1500.

Neputîndu-se reclama de la vreo descendență ilustră precum marii boieri Moveștii ce l-au precedat cu cîteva decenii în scaunul Moldovei, celălalt

boier, de mult mai modestă naștere, dar cu o ascensiune și mai spectaculoasă, care a fost Vasile Lupu — „omul nou“ cel mai tipic, poate, al evului mediu românesc dintre cei ajunși voievozi, probabil tocmai și prin singularitatea situației sale, lipsit de oricăre legături, cât de depărtate, cu „dinastiile“ tradiționale —, nu a căutat să-și ascundă în vreun fel originea, reamintită în mod expres în pisania pe care o pune a în 1646 la ctitoria sa țirgovișteană de la Stelea unde, va spune voievodul, „zace și trupul răposatului părintelui meu Nicolae vel agă“¹⁶². Chiar dacă, pe cât se pare, fiul balcanicului Coci a făcut să circule și zvonul că ar fi urmașul unui voievod al Moldovei de la sfârșitul secolului al XVI-lea — anume al lui Aron „Tiranul“, fiul natural al lui Alexandru Lăpușeanu¹⁶³ —, nu pretenția genealogică — care în cazul acestui „om nou“ nu s-ar fi putut sprijini decât pe o pură și frapantă ficțiune — caracterizează pe somptuosul cîrmuitor ce va fi fost mult prea conștient de puterea și bogăția, de prestigiul său în întreaga Europă răsăriteană, pentru a mai încerca să-și uimească contemporanii altfel decât cu dărnicia sau cu faptele de cultură de el patronate, între care ctitoriile ieșene de la începutul și sfârșitul domniei, bisericile de la Trei Ierarhi și Golia, stau pe primul loc.

Alta era, desigur, situația Cantacuzinilor și a nepotului lor, Constantin Brîncoveanu, în Țara Românească. La nici un voievod român — cu excepția, poate, a lui Ștefan cel Mare legat la un moment dat, printr-una dintre căsătoriile sale, de neamurile imperiale ale Bizanțului — conștiința înrudirii cu cea mai înaltă și mai veche aristocrație feudală din aceste părți ale continentului nu ar fi fost atât de îndreptățită ca la Șerban Cantacuzino și, prin acesta, la fiul surorii sale Stanca.

Este adevărat — o știm astăzi mai bine decât în trecut, grație unor minuțioase cercetări de prosopografie bizantină și postbizantină — că în ceea ce-i privește pe Cantacuzinii români, înrudirea lor cu cei din Bizanțul secolelor XIV și XV este nesigură¹⁶⁴, incertă fiind în primul rând rudenția. În secolul al XVI-lea, a atotputernicului sfătuitor al lui Selim al II-lea, Mihail Cantacuzino „fiul Satanei“, cu bazileii ce cîrmuiseră cîndva în Constantinopol¹⁶⁵, „speranța neamului grecesc“, cum îl numeau contemporanii creștini din aria otoman — succesori al celui bizantin în atâtea privințe — de către acest „il primo huomo. et il più stimato che fosse tra tutti i Greci di Constantinopoli et anco fra tutti i franchi“, cum îl caracterizează un raport venețian al timpului¹⁶⁶, „speranța neamului grecesc“, cum îl numeau contemporanii creștini din aria Turcocratiei¹⁶⁷, unele legături bănuite între el și Cantacuzinii din Peloponez¹⁶⁸, ca și rudeniile levantine și balcanice, cu case domnitoare, ale acelor Cantacuzini ce coborau prin femei din împărații secolului al XIV-lea — și la care am făcut deja aluzie în alt loc —, vor fi dat acestui inteligent și voluntar om politic, purtător al unui nume de rezonanță, sentimentul, iluzia măcar a unei anume continuități „imperiale“, vizibile, de pildă, în numele dat fiului său Andronic¹⁶⁹, tatăl postelnicului Constantin Cantacuzino — cel cu prenume, din nou, imperial — și bunicul primului voievod român din acest neam. Că domnescul strănepot de la București al Șaitanoglului din Constantinopol, om politic realist, chiar dacă străbătut de unele idei de restaurare bizantină — ce țineau, mai curînd, de climatul secolului al XVII-lea în Europa orientală și de poziția Țării Românești în complicata politică dusă de Habsburgi, de Romanovi și de otomani —, prețuia, în fapt și nu în embleme, cu mult mai mult decât răsunetul împărațesc al numelui său, descendența sa din

domni și din mari boieri autohtoni — știm că, dincolo de recent bănuita și, oricum, mai îndepărtata eventuală rudenie cu Mihai Viteazul¹⁷⁰, Șerban-vodă Cantacuzino era, prin mama sa Elina, nepotul lui Radu-vodă Șerban, la rîndu-i coborîtor din Craiovești¹⁷¹ — o arată limpede, ni se pare, tocmai argumentul de ordin artistic: în 1679, la numai un an de la înscăunare, fiul postelnicului Constantin Cantacuzino — purtător al unui prenume care nu era adus din Constantinopolul bizantin și postbizantin, ci era unul al boierilor de țară din care el cobora prin mamă¹⁷² — înălța în preajma Bucureștilor principala sa ctitorie, menită a deveni și locul de înmormîntare al său și al unora dintre rudele sale, biserica mănăstirii Cotroceni, al cărei plan prelua aîdoma pe cel, mai vechi cu două decenii, așezat așijderea către marginea capitalei Țării Românești, cel al lăcașului mitropoliei voievodatu-lui¹⁷³ (ctitorie a lui Constantin Șerban, fiul natural al lui Radu Șerban, așadar al unei rude apropiate a Cantacuzinului, dintr-o descendență boierească și voievodală ajunsă la un binemeritat renume în epocă).

Acest plan, cu unele particularități ale pronaosului — supralărgit și cu coloane — era, o știm¹⁷⁴, rodul unei tradiții și ea semnificative, pornită la începutul secolului al XVI-lea din biserica mănăstirii Argeșului a lui Neagoe Basarab: nu întîmplător întîlnim același plan la biserica metropolitană a Țării Românești la mijlocul secolului al XVII-lea — în ctitoria vlăstarului nelegitim al unui mare boier cu înalte înrudiri, ajuns domn, și care o dată mai mult se plasa astfel într-o ilustră tradiție „de familie” și de ctitoriri —, după cum reluarea planului amintit la Cotroceni primea dubla semnificație

Fig. 1.

Fig. 2.

Fig. 3.

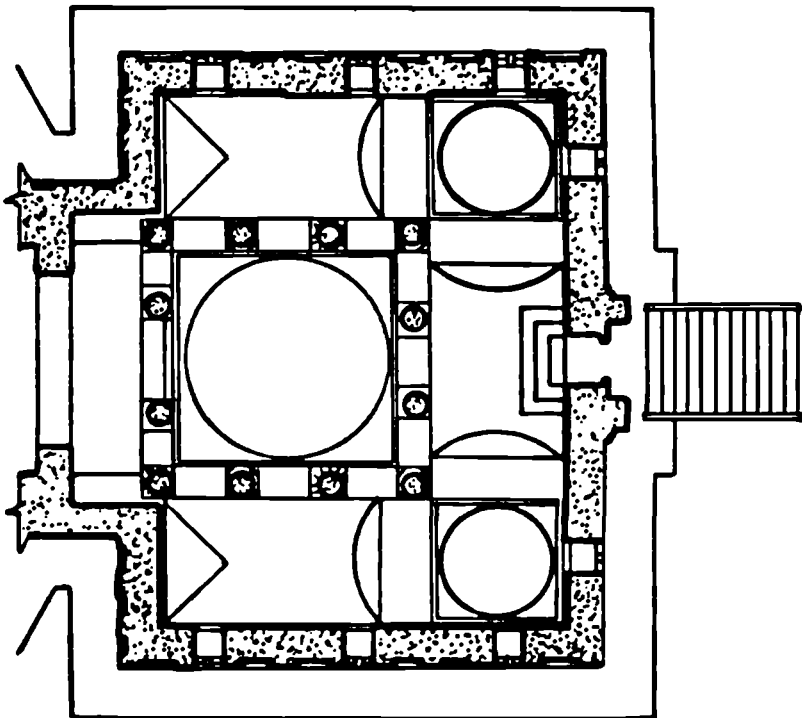

Fig. 1. CURTEA DE ARGEȘ. Biserica fostei mănăstiri. Pronaos. Plan.

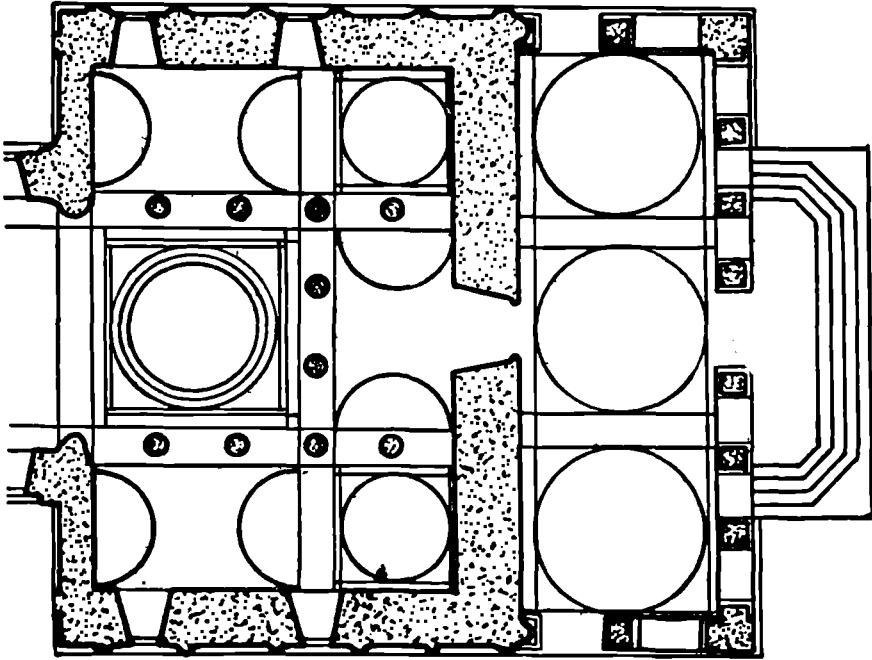

Fig. 2. BUCUREȘTI. Biserica fostel mitropolii. Pronaos. Plan.

a legăturii lui Șerban Cantacuzino atît cu stirpea lui Radu-vodă Șerban, cît și cu aceea, încă mai glorioasă, a Basarabilor secolelor XV și XVI; în sfîrșit, apariția din nou a aceluiași plan, într-o altă variantă, la principala ctitorie a lui Constantin Brîncoveanu, biserica cea mare a mănăstirii Hurezi¹⁷⁵, după 1690 — așadar de îndată după înscăunarea fostului mare logofăt —, era investită, deopotrivă, cu înțelesul legăturii de neam a fiului lui Papa Brîncoveanu cu Neagoe Basarab — din care știm că descindea cu adevărat —, cu străbunicul său Radu Șerban, cu Matei Basarab — „moșul” lui Preda Brîncoveanu, bunicul domnului¹⁷⁶ — și cu unchiul său Șerban Cantacuzino, în tipul arhitectonic al lăcașului vilcean, gîndit a deveni necropolă brîncovenească, putînd citi, în filigran parcă, întreitul și sonorul apelativ al „omului nou” ce era Constantin-vodă și pe care i-l comenta, deloc cu simpatie, contemporanul Cantemir, anume cel de „Basarab Cantacuzino Brîncoveanu”¹⁷⁷; nu mai puțin, conștiința multiplelor sale legături de familie cu înaintașii, de la cei mai îndepărtați pînă la cei mai apropiați în timp și în spiță — Craioveștii, Basarabii, Cantacuzinii —, l-a determinat pe Constantin Brîncoveanu să se îngrijească, ca mare boier și mai ales ca domn, de ctitoriile acestora, la Cozia, la Tîrgoviște, la Bistrița, la Govora și în multe, multe alte locuri¹⁷⁸.

Fig. 4.

Și din nou argumentul artistic, mai exact spus cel oferit de monumentul religios croit exact la fel ca marile lăcașuri de cult exprimînd un anume program, prin pronaosul amplu inaugurat la biserica lui Neagoe de la Curtea de Argeș, dar într-o variantă care fusese specifică Hurezilor lui Brîncoveanu — este vorba de biserica mănăstirii Văcărești, de lîngă București,

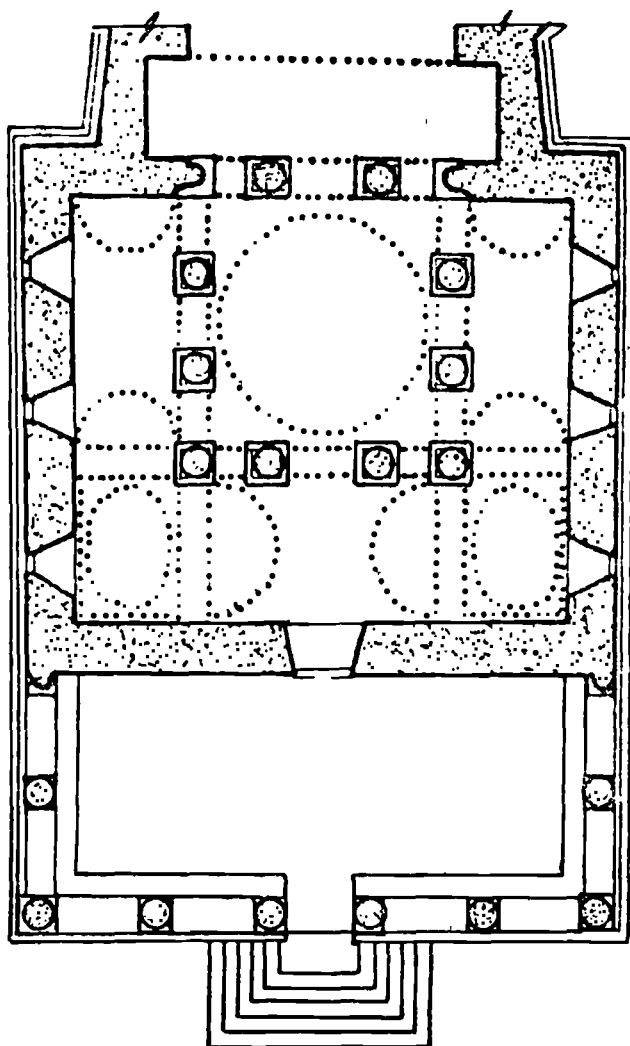

Fig. 3. BUCUREȘTI. Biserica fostei mănăstiri Cătoșeni. Pronaos. Plan.

înălțată de Nicolae Mavrocordat —, indică limpede căutarea unei tradiții, a unei tradiții voievodale în primul rînd, a uneia artistice în subsidiar, de către un „om nou”, ultimul dintre cei urcați în epocă medievală în scaunul Țării Românești. Faptul că biserica mănăstirească de la Văcărești, necropolă a Mavrocordaților, era începută în primăvara anului 1716, la numai cîteva luni după înscăunarea lui Nicolae-vodă, interpretînd tipul principalei ctitorii a lui Constantin Brîncoveanu, cea de la Hurezi¹⁷⁹, cu puțin mai veche, arată că ultimul mare edificiu al arhitecturii medievale muntene — construit în mai multe etape narate în ampla pisanie din 1722¹⁸⁰, admirat de-a lungul secolului al XVIII-lea de călători ce îl socoteau o izbîndă a artei din Orientul ortodox¹⁸¹ — exprima voința ctitorului de a fi — într-o epocă nouă, care nu mai parțial mai era a evului mediu, pregătind etapa modernă a civilizației

noastre — continuatorul unei politici medievale din care patronajul artistic era parte integrantă, de a prelungi o tradiție¹⁸² ce începea cu Basarab Neagoe și ajungea pînă la celălalt „Basarab“, Brîncoveanu.

Dacă pretenția genealogică nu se putea exprima aici direct, printr-o căutare a legăturii de rudenie a Mavrocordaților cu vechiul neam domnesc al voievodatului unde era ridicată biserica Văcăreștilor, și dacă „oamenii noi“ care erau fiul și nepotul Exaporitului — amîndoi, de fapt, cititori la Văcărești — vor fi avut, desigur, o mentalitate în consens cu noile condiții politice ale veacului fanariot, complet diferite de cele din secolul precedent — o mentalitate în care trebuie să admitem un loc cu mult mai mic acordat medievalului principiu al dreptului la scaun în virtutea „sîngelui“ și a „osului“ domnesc —, un anume ecou al acestuia, chiar și în cazul de față, nu poate fi exclus după opinia noastră.

Mavrocordații, dincolo de încuscirile cu voievozi români de la sfîrșitul secolului al XVII-lea¹⁸³, erau — împrejurare cunoscută în istoriografia noastră — descendenți pe linie feminină din celălalt străvechi neam voievodal românesc, cel al Mușatinilor, prin căsătoria lui Alexandru Exaporitul cu Sultana Hrisoscolev, nepoată de fiică a lui Alexandru Iliș al Moldovei¹⁸⁴, cel înrudit cu și înconjurat de greci. În calitatea sa de strănepot al unui domn român din secolul al XVII-lea ce cobora din voievozi moldoveni ai secolului al XVI-lea¹⁸⁵, mai mult, în situația-i de descendent al unui voievod care, ca și el, domnise cu aproape un veac în urmă deopotrivă în Țara Românească și în Moldova¹⁸⁶, Nicolae-vodă Mavrocordat, omul de cultură și

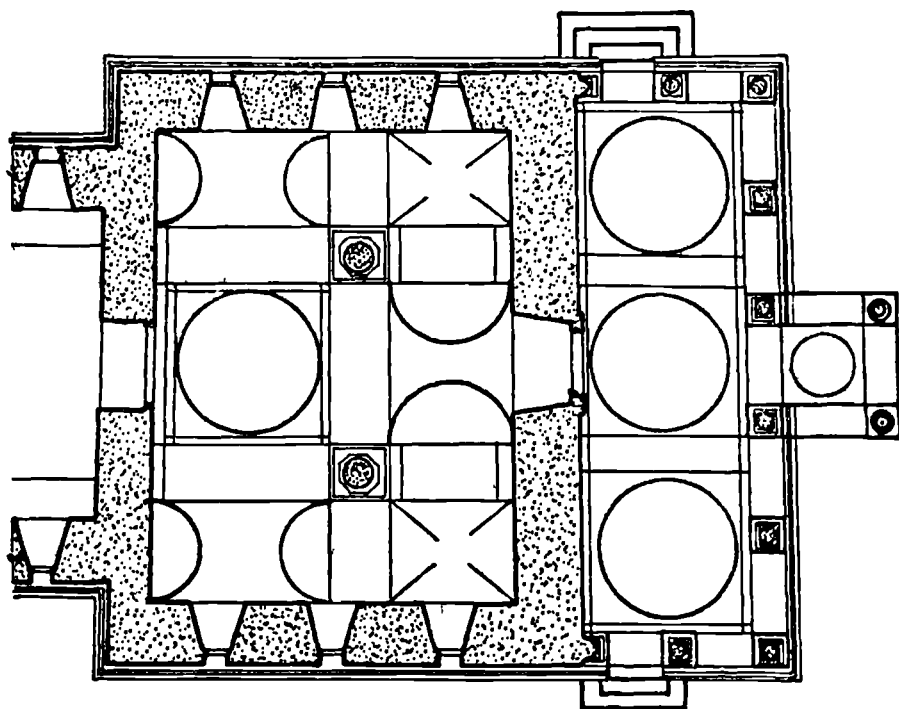

Fig. 4. HUREZI. Biserica mănăstirii. Pronaos. Plan.

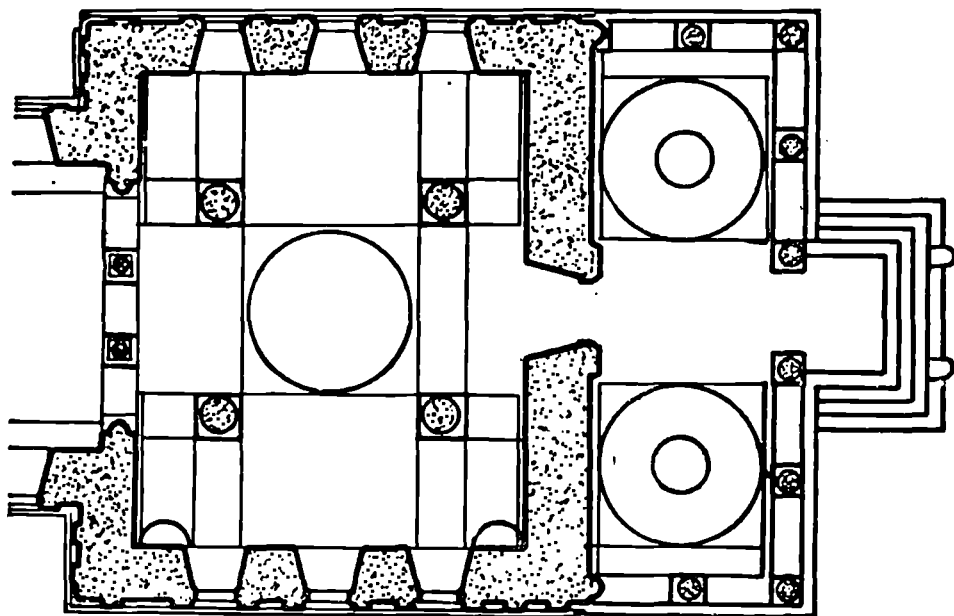

Fig. 5. BUCUREȘTI. Biserica fostel mănăstiri Văcărești. Pronaos. Plan.

omul politic, avea toate temeiurile și tot interesul a se socoti la începutul secolului al XVIII-lea, în egală măsură, drept urmaș al domnilor de la București și de la Iași din secolul anterior, numai în acest fel trebuind să înțelegem autocaracterizarea sa de la începutul pisaniei puse la paraclisul mitropoliei bucureștene în 1723, drept „mlădiță a stăpînitorilor din vechime ai vestitelor domnii ale Moldovei și Țării Românești”¹⁸⁷; iar modelele pe care și le va fi făcut primul Mavrocordat din activitatea culturală a Brîncoveanului sau a Cantacuzinilor puteau foarte bine să se calchieze pe altele, și mai venerabile, care vor fi putut merge chiar pînă la Basarabii evului mediu muntean, dacă ne gîndim, de pildă, la faptul că prin unele detalii ale sale planul pronaosului de la Văcărești are, din vechea reședință bășărăbească a Argeșului, deopotrivă sugestii ale bisericii lui Neagoe Basarab și ale bisericii Sf. Nicolae¹⁸⁸, necropola voievozilor ce deschisese în Țara Românească o istorie medievală pe care Mavrocordații, la aproape patru secole distanță, o încheiau la rîndul lor.

✱

Dacă permanenta căutare a legăturii cu o tradiție de prestigiu care să legitimizeze, să confere o aură „istorică” fiecărei ascensiuni — exprimată de obicei, în cazul țărilor române, în sublinirea unor descendențe reale chiar dacă, uneori, colaterale, din neamurile voievodale cele vechi ce reprezentaseră, într-un fel, „dinastiile istorice” medievale ale Țării Românești și Moldovei —, fusese o trăsătură comună a „oamenilor noi” ajunși în scaunul voievodal după 1500 și pînă curînd după 1700, tendința complementară și firească, și ea clar exprimată în mărturiile de artă, a fost, pe același făgaș, aceea de afirmare a unei noi idei dinastice întruchipate în neamul

proaspătului voievod, neam sortit a prelua — în concepția întemeietorului său „oficial” — obligațiile și strălucirea celui sau ale celor tradiționale.

- Familia, clanul nobiliar al „omului nou”, de multe ori adunate, ca în Italia Renașterii, în jurul patricienei case a unei „famiglia”¹⁸⁹, depășea acum hotarul unei bogate reședințe feudale, punând stăpînire pe reședința străveche a voievozilor basărăbești sau mușatini, înconjurîndu-se la rîndu-i de o adevărată clientelă, rudele, chiar și cele mai puțin apropiate, ale noului domn beneficiînd, mai cu seamă o dată cu veacul al XVII-lea, de unele promovări sociale și avantaje materiale însemnate.

Patronînd ridicarea unor edificii, de obicei cu rosturi culturale — pentru a nu ne mai referi la „casele” domnești și boierești care apar tot mai frecvent acum și din care în Țara Românească ni s-au păstrat cîteva exemplare, fie și în stare de ruină, case care adăposteau neamurile Cantacuzinilor, Băjeștilor sau Năstureilor, de pildă —, ctitorii feudali și în primul rînd cei domnești înțelegeau să vegheze pînă în detalii asupra decorului, a structurii unor lăcașuri, să indice limpede meșterilor, direct sau prin ispravnicii de ctitorii, ce apar tot mai numeroși în această epocă, ceea ce voiau să exprime contemporanilor și posterității în limbajul arhitecturii și al picturii, să ilustreze, cu alte cuvinte, ceea ce în Italia barocului era foarte concis cuprins într-unul dintre principalele demersuri ctitoricești, cel de „ideare la decorazione”. Și, mai de fiecare dată, vom constata, în această ordine de idei, că un țel al voievozilor români, „oameni noi” ai secolelor XVI și XVII, ba chiar și la începutul veacului al XVIII-lea, a fost cel de afirmare — prin arta de a construi sau împodobi într-un anume fel principală lor ctitorie — a existenței unei noi dinastii, aceea de ei începută.

Observăm astfel, în aceste cazuri, că de fiecare dată amintitele ctitorii sînt concepute drept edificii menite a adăposti și perpetua amintirea ctitorilor și a urmașilor acestora, prin aceea că sînt necropolele neamului întemeietorului și ale binefăcătorilor lor, locuri de înmormîntare ale unei familii domnitoare ce trebuiau să fie pentru toți supușii repere limpezi ale venerației și respectului datorate unui aceluiași neam domnesc din tată în fiu, un soi de autoritate feudală înmărmurită în piatră, rivalizînd cu autoritatea pe care o puteau avea, pe acest plan figurat, unele mai vechi ctitorii ale dinastiilor întemeietoare de țară, ale unor glorioși voievozi, înaintași ai „oamenilor noi”, ce-și dormeau acolo somnul de veci.

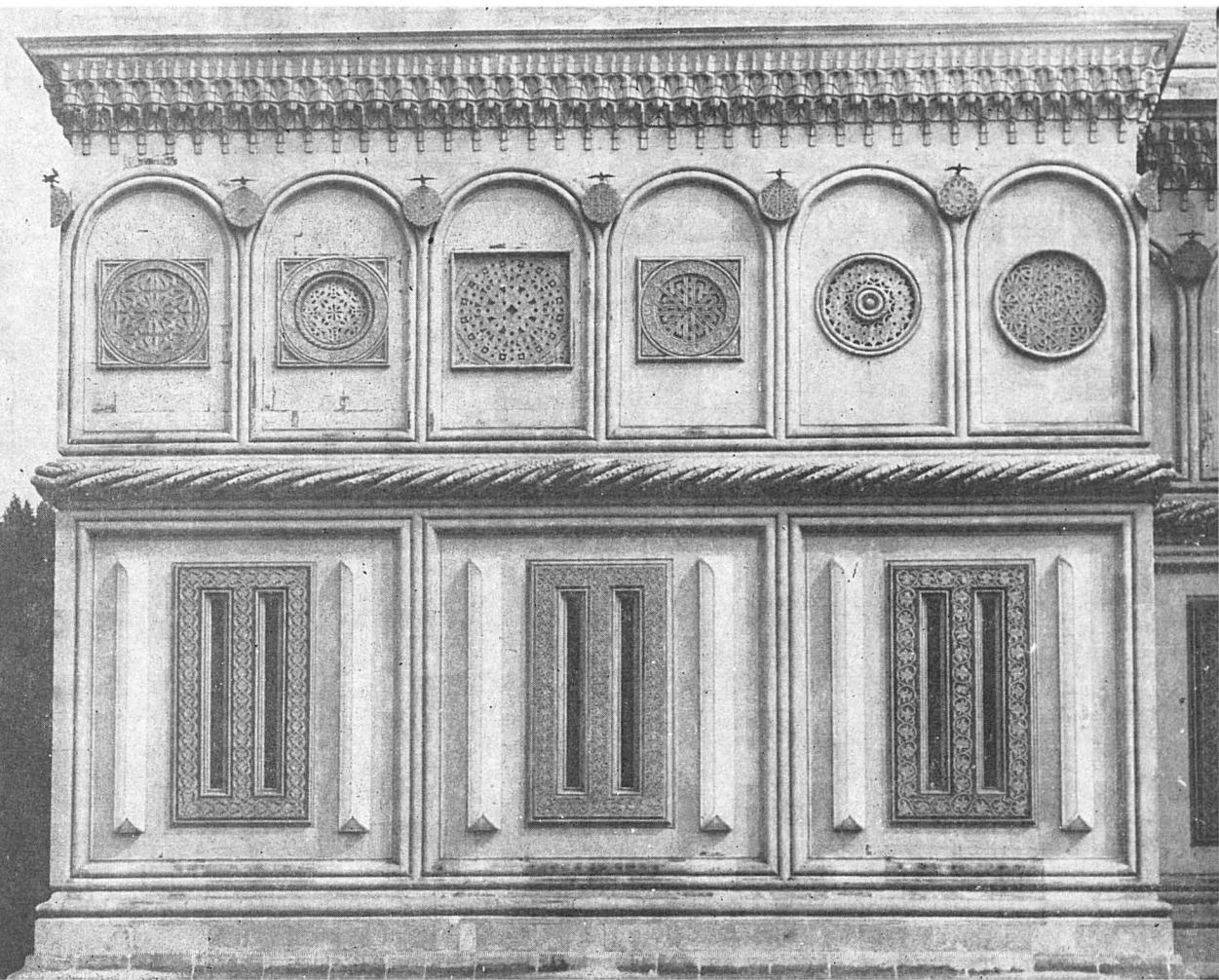
Biserici de mănăstiri fiecare dintre ele — la Argeș și la Sucevița, la Trei Ierarhi și la Cotroceni, la Hurezi și la Văcărești —, ctitoriile pe care domnii cei noi și le doreau drept lăcașuri de „pogribanie” pentru ei și membrii familiilor lor — puțînd fi contrapuse astfel, în mentalitatea simbolică medievală, necropolele ilustre din vechea biserică argeșeană a Sf. Nicolae, de la Cozia și de la Putna, de la Dealu și de la Probota¹⁹⁰ — au avut, în acest sens, programe bine precizate, dintre care sigur cel mai elocvent și mai bine cercetat este cel al principalului lăcaș al lui Neagoe Basarab. Nu vom insista, evident, asupra chestiunii supradimensionării pronaosului bisericii mănăstirii Argeșului măcar și numai pentru faptul că specialiștii sînt astăzi, credem, convinși de justetea nuanțatelor concluzii ce au fost trase¹⁹¹ pe marginea raportului dintre soluția arhitectonică a sporirii și organizării anume a spațiului acestei prime încăperi de cult din biserică și dorința — pretutindeni manifestă — a lui Neagoe, cel ce prin „Invățăături” oferea, fiului și urmașului său un soi de legitimare spirituală, de a avea aici „un mausoleu pentru sine și familia sa”¹⁹². Deslușirea unui program dinastic

propriu ctitorului în aflarea aici, în pronaosul unde fuseseră zugrăviți. Înaintașii săi întru sânge sau numai întru glorie¹⁹³, alături de piatra de mormânt a lui Neagoe el însuși — cu un decor geometric cuprinzând cruci din împletituri, și rozete, decor transmis și altor lespezi funerare de la Argeș și din Țara Românească a secolului al XVI-lea —, a lespezilor pe care s-au citit numele soției de neam sîrbesc a voievodului-ctitor, Despina, devenită „monahia Platonida“, ale fiicelor sale ajunse doamne ale Moldovei și Țării Românești, Stana și Ruxandra, în fine, ale copiilor nevîrstnici Petru, Ioan și Anghelina¹⁹⁴ — pentru a nu mai socoti și faimoasa piatră funerară, ținînd de un grup stilistic aparte, în Țara Românească a secolului al XVI-lea, cu decor antropomorf și amplă inscripție, a ginerelui său Radu-vodă de la Afumați, ctitorul pentru pictură —, constituie consecința firească a descifrării unei ipostaze esențiale a lui Neagoe: cea de continuator al Basarabilor „cei bătrîni“, îndeosebi al ctitorului de la Dealu, al cărui frate, Vlad cel Tânăr, fusese silnic înlocuit de chiar ctitorul Argeșului. Așa cum la Dealu se găsea, după 1500, necropola voievodală a stirpei lui Vlad Călugărul¹⁹⁵, cea înlocuită sau numai întreruptă de Neagoe în ceea ce privește dobîndirea tronului, la fel în monumentul cel nou de la 1517, ce prelua în schema sa decorativă exterioară o sumă de noi formule inițiate în arhitectura munteană la biserica de lîngă Tîrgoviște¹⁹⁶, trebuia să-și afle locul necropola Basarabilor „cei noi“ care erau membrii familiei „omului nou“ Neagoe, marele feudal ajuns voievod.

Ctitoriile unor domni din secolul al XVII-lea ce au voit, ca și Neagoe, să inaugureze prin domnia lor o mai lungă epocă de cîrmuire a familiei din care făceau parte — este cazul lui Șerban Cantacuzino, ale cărui planuri dinastice erau foarte limpezi, care ceruse Habsburgilor, pentru neamul său, domnia ereditară asupra Țării Românești și asupra Moldovei¹⁹⁷, și al cărui urmaș trebuia să fie fiul său Gheorghe¹⁹⁸, după cum este și cazul succesoriului său Brîncoveanu care căpătase de la turci domnia pe viață¹⁹⁹ sau cel al lui Nicolae Mavrocordat al cărui urmaș în Țara Românească a fost, la un moment dat, fratele său Ioan și, de mai multe ori, pînă dincolo de mijlocul secolului al XVIII-lea, fiul său Constantin²⁰⁰ — sînt, toate, și nu întîmplător desigur, replici fidele, precum Cotrocenii, sau variante, precum Hurezii și Văcăreștii, ale planului Argeșului cu acel pronaos dezvoltat în care Neagoe el însuși va fi dorit să odihnească toți cei ce reprezentau noua familie domnească; tot așa, la Cotroceni se află mormîntul ctitorului ce cobora, tocmai prin același Neagoe, din Basarabi — o spune pisania lespezii pusă pentru „Io Șarban Cantacuzino Voievodu, nepotul răposatului Șarban Basarab Voievodu“²⁰¹ —, ca și cele ale unor frați și nepoți ai săi — marele agă Matei, marele spătar Iordache, ca și un fiu al stolnicului Constantin „bogatul întru minte“²⁰² —, după cum la Hurezi, în pronaos — sub galeria zugrăvită de portrete, de „ostentație monarhică“²⁰³, ale membrilor noii familii domnești a Brîncovenilor, dar și ale „strămoșilor“ ce-i puteau legitima o dată mai mult pe aceștia, de la Laiotă Basarab și Neagoe Basarab la celălalt Basarab, Matei, de la Radu Șerban la Șerban Cantacuzino²⁰⁴ — ar fi odihnit cu siguranță Constantin-vodă și „coconii“ săi, fără sîngeroasa dramă din 1714 de la Stambul²⁰⁵, așa cum la Văcărești, în sfîrșit, s-a îngropat Nicolae-vodă Mavrocordat, începătorul de „dinastie“ fanariotă²⁰⁶, cel pentru care Brîncoveanu fusese, desigur, o pildă.

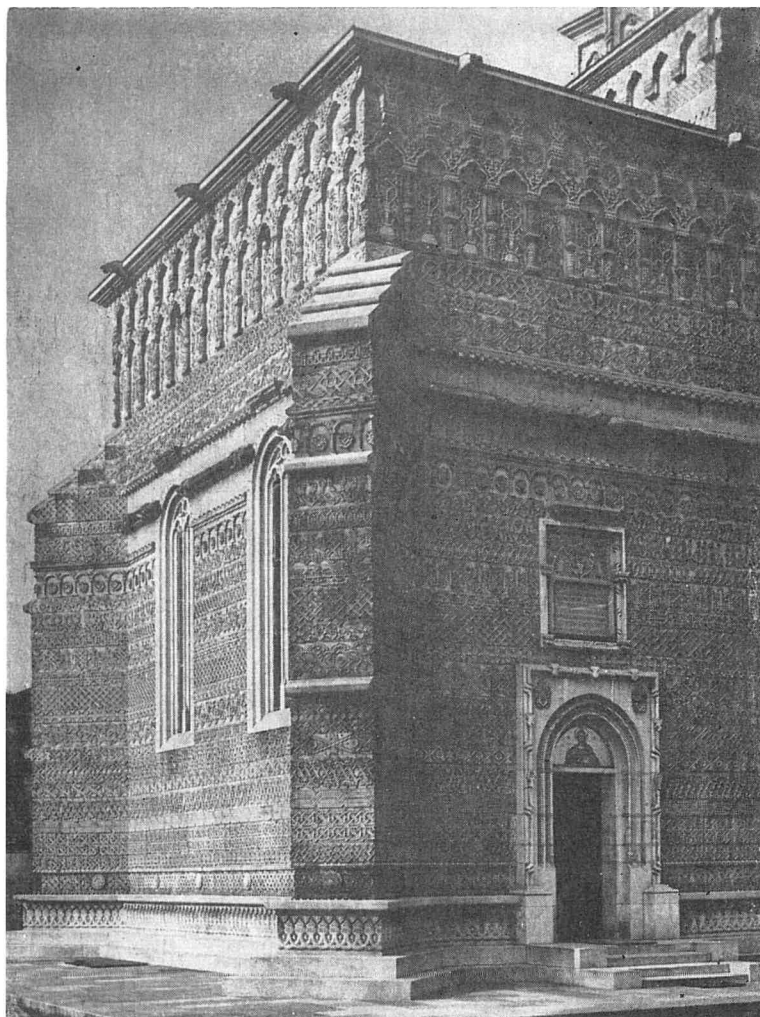
Dacă Țara Românească oferă în secolele XVI—XVIII cele mai clare argumente artistice pentru afirmarea, de către „oamenii noi“ ajunși în scaunul domnesc, a voinței de a întemeia o nouă dinastie care să continue

Fig. 12
Fig. 13

21. CURTEA DE ARGEȘ. Biserica fostei mănăstiri. Fațada. Detaliu.

22. IAȘI. Biserica fostei
mănăstiri Trei Ierarhi.
Fațada. Detaliu.

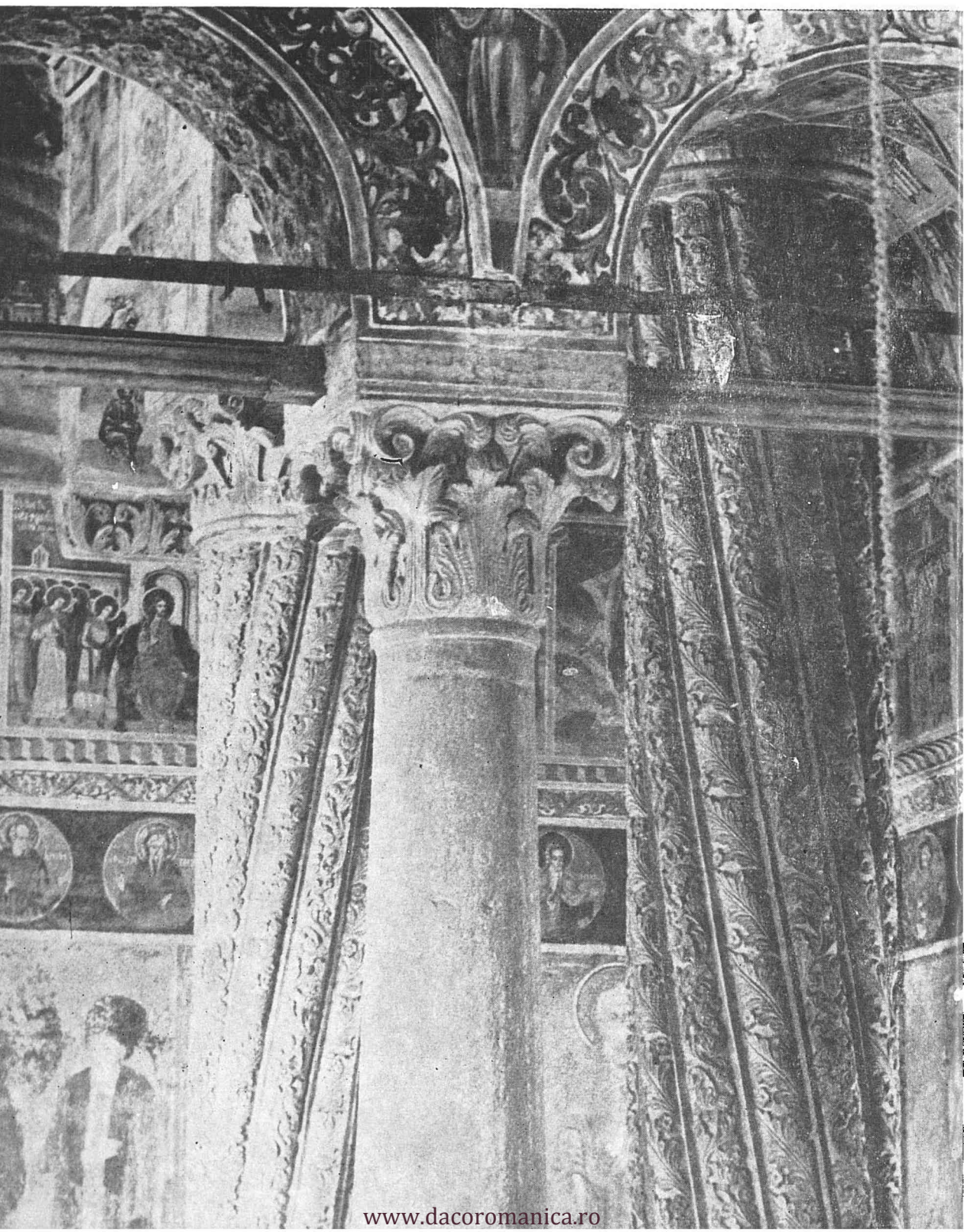
23. IAȘI. Biserica fostei
mănăstiri Golia.

24. VĂCĂREȘTI, Biserica fostei mănăstiri. Pridvor. Detaliu cu portal.

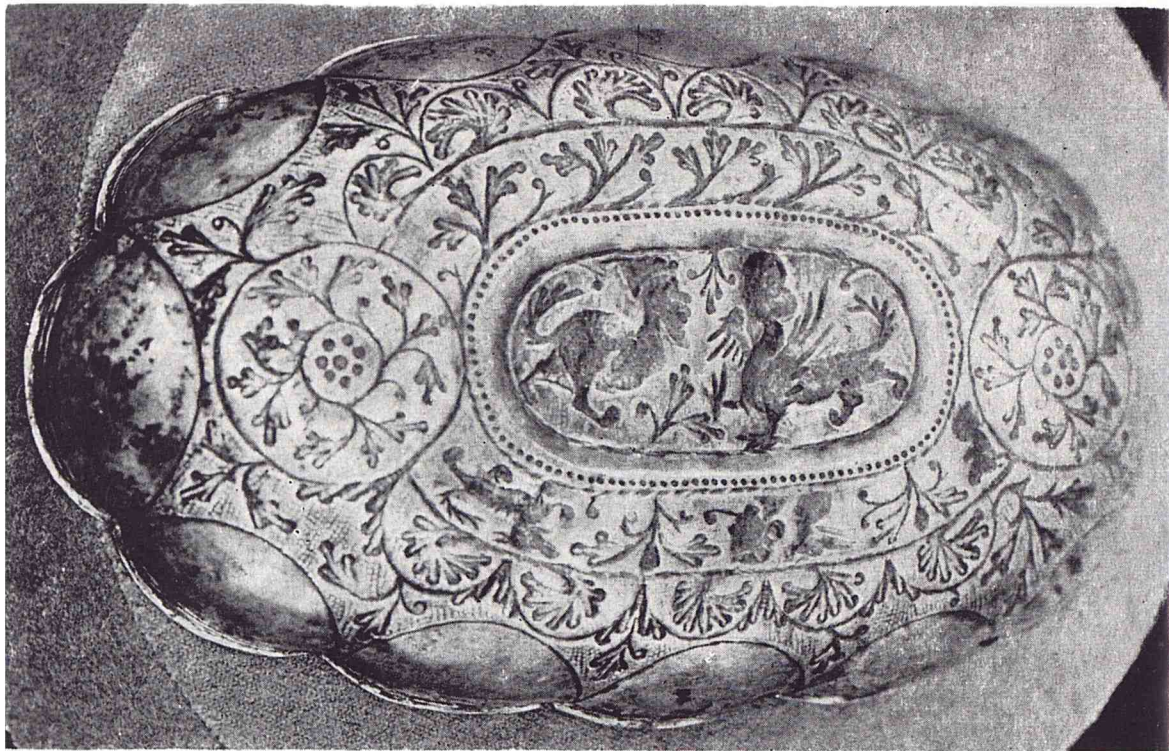
25. VĂCĂREȘTI. Biserica fostei mănăstiri. Pronaos. Detaliu cu coloane.

26. GOGOȘU. Vas de argint. Vedere spre interior. Muzeul de Istorie al R.S. România din București.

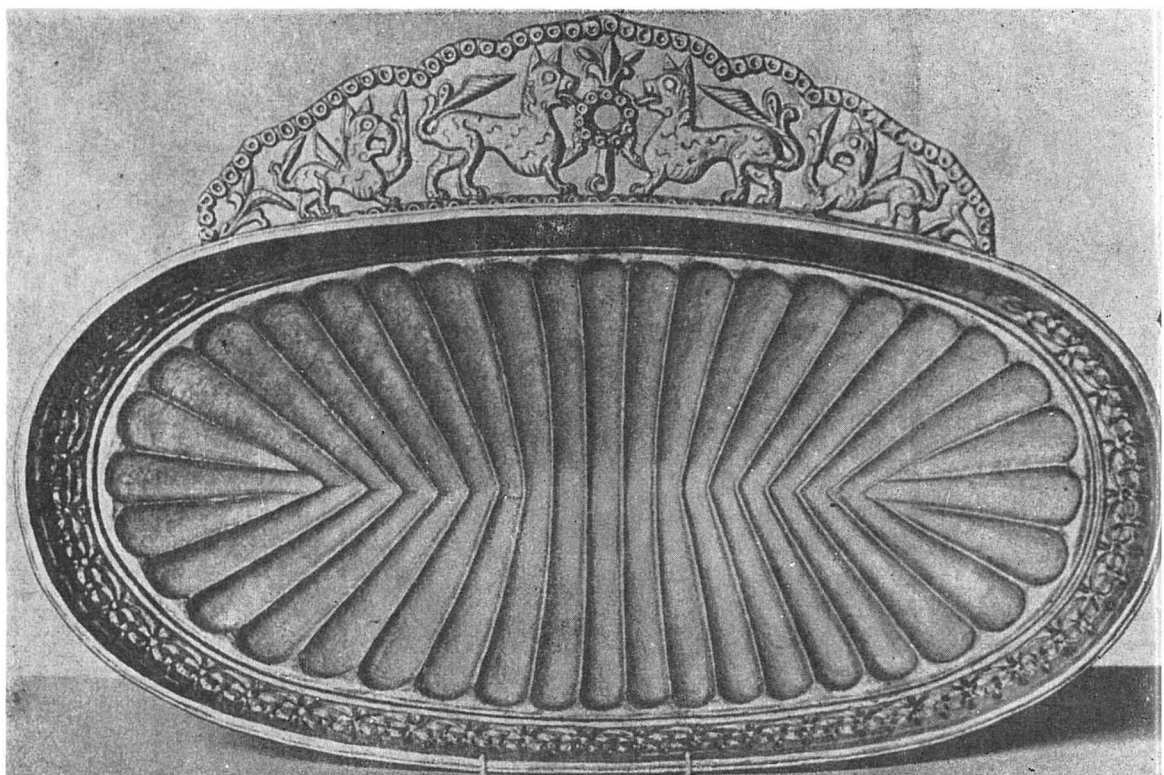

27. GOGOȘU. Vas de argint. Vedere spre exterior.
Muzeul de istorie al R. S. România din București.

28. SÎNNICOLAU MARE. Vasul nr. 10. Vedere interioară.
Muzeul de istoria artel din Viena.

29. SÎNNICOLAU MARE. Vasul nr. 8. Vedere exterioară.
Muzeul de istoria artei din Viena.

pe aceea tradițională, Moldova înregistrează numai două momente „dinastice“ întrucâtva deosebite între ele, pe care izvoarele scrise le luminează din plin și care își găsesc ecou de asemenea — chiar dacă mai puțin evident în ceea ce privește soluțiile adecvate acestei idei — în ctitoriile ce le corespund.

În cazul Movileștilor, unde legătura cu Mușatinii era directă, așa cum se bănuiește astăzi cu tărie, știm că turcii acordaseră lui Ieremia-vodă de la bun început, din 1595 adică, domnia pe viață²⁰⁷ — doi ani mai târziu, Sigismund al III-lea al Poloniei dăd același privilegiu voievodului moldovean aliat și descendenților săi²⁰⁸ —, domnia ereditară oferită familiei feudale a Movileștilor fiind evocată chiar de către unii diplomați acreditați pe lângă Sublima Poartă, precum acel ambasador francez care în 1617 scria suveranului său, în termeni nespuse de clari, despre aceasta: „et fut mesme promis au dit Hieremie que ses enfants lui succederoyent a toujours de Pere en fils“²⁰⁹.

Confirmarea foarte concretă a acestor privilegii ce încununaseră ambiția fiului marelui logofăt din Hudești o constituie domniile succesive, în Moldova începutului de secol XVII, ale urmașilor săi direcți, Constantin și Alexandru Movilă — cei pe care Miron Costin îi vede, semnificativ, ca alcătuiind „casa lui Ieremia-vodă“²¹⁰ —, ca și cele ale unor Mihail și Moise Movilă²¹¹, descendenții fratelui și succesoriului său imediat, Simion, cel care odihnește alături de Ieremia în gropnița de la Sucevița²¹².

În celălalt caz, al marelui vornic Coci Lupu, ajuns voievodul Vasile, acolo unde nici o legătură genealogică nu se putea face, fiind prea cunoscută de toată lumea originea străină a fiului de dregător, de neam balcanic, din Țara Românească — și aici rezidă deosebirea dintre cele două momente „dinastice“ moldovene din secolul al XVII-lea, despre care vorbeam undeva mai sus —, în primul rând ambiția de „om nou“ a domnului de la Iași, ajutată, e drept, de un anume context politic românesc și internațional de câteva ori favorabil, a fost cea care a stat la originea planurilor lui Vasile Lupu nu numai de a-și asigura domnia ereditară, ci și de a pune în scaunul muntean pe fiul său Ioan²¹³, ajungând chiar să semneze cu trufie de câteva ori „domnul Moldovei și al Țării Românești“²¹⁴; și, dacă mai întâi contracararea, în 1639, a planurilor sale de către Matei Basarab, apoi, în anul următor, moartea vlăstarului domnesc vor împiedica aceste planuri politice ale lui Vasile-vodă sau dacă împrejurările interne au făcut ca odată domnul răsturnat, în 1653²¹⁵, succesiunea sa imediată să nu revină celui alt fiu, Ștefăniță, o umbră de realizare a năzuințelor dinastice ale lui Vasile Lupu a însemnat totuși scurta cîrmuire în Moldova, din 1659 pînă în 1661, a acestui al doilea urmaș al Lupului, familia sa stingîndu-se curînd după aceea²¹⁶. Iar din ceea ce va fi fost idee dinastică ce a călăuzit acțiuni ale darnicului și luminatului patron de cultură din Orientul ortodox al secolului al XVII-lea nu a rămas măturie vie decît pronaosul bisericii mănăstirii Trei Ierarhi — așijderea necropolă a unei efemere familii domnești — unde au fost pregătite mormintele (cu lespezile originare astăzi pierdute) ale lui Vasile Lupu și domnei Tudosca, ale abia amintiților Ioan și Ștefăniță²¹⁷, în nișe croite după vechea tradiție din gropnițele și nartexurile bisericilor ctitorite în secolele XV și XVI de către voievozii mușatini sau de către marii boieri din juru-le.

*

Dacă titulaturile „oamenilor noi“, ca și ctitoriile lor, puteau indica, de cele mai multe ori, legături cu un trecut ce putea legitima cel mai bine pro-

movările sociale pînă pe treptele scaunului domnesc, dacă și calitatea de „întemeietori de dinastie“ a acelorași se putea desluși, iarăși, în unele particularități ale menționatei cîtorii — dintre care aceea de necropolă a familiei celei noi era cea mai frecventă —, și pretențiile genealogice, și năzuințele dinastice și, în genere, orice căutare a singularizării, a sublinierii unei situații sociale eminente, cu totul distinctivă, se reflectau, poate în modul cel mai imediat sesizabil, într-un capitol anume, regăsit în variate aspecte ale culturii plastice — ba chiar și literare — patronate de acești „oameni noi“, care este cel al *gustului heraldic*.

Stemele indicînd anume „stări sociale“²¹⁸, mai cu seamă de la Renaștere încoace — cînd ele se înmulțesc nespuse și la alte nivele decît la cele înalt nobiliare și cavalierești care gustaseră atît de mult emblemele în Occidentul pragului dintre evul mediu și Renaștere²¹⁹ —, deveneau în întreaga Europă, tot mai evident dominată de vizual, o dată cu barocul, în cadrele cu mult mai largi ale unei „arte de aparat“ de la nivelul aulic la cel mic nobiliar, semnele evidente ale unor strădanii de afirmare a individualității unor familii, a unor familii cu origini mai vechi, ca și a unora îmbogățite, parvenite acum pe scena istorică, a unor mărunți suverani, a unor înalți feudali, a unor cîrmuitori bisericești²²⁰ și a unor proaspăt înnoșilați. Asemenea „embleme de pretenție“, blazoane personale cu și fără devize, combinate cu stemele „oficiale“ ale unor anume suveranități atunci cînd posesorii unor astfel de embleme ajungeau pe tronuri, întemeind noi dinastii, erau întîlnite din secolele XV și XVI mai ales, cu o notabilă răspîndire în veacurile XVII și XVIII, de la decorația arhitectonică pînă la cele mai mărunte însemne ale luxului cotidian al celor din păturile de sus, în bijuterii, în tapiserii, în mobilier, dar și în cărți tipărite sub oblăduirea lor, întovărășite de complicate descrieri cu sens criptic și aspect alegoric.

Țările române, știutoare prin lumea transilvană îndeosebi — la nivel urban și seniorial —, dar și prin aceea a Munteniei și a Moldovei secolelor XIV și XV, a unor asemenea steme venite pe filieră occidentală — însemne ale domniilor recent întemeiate, ca și ale cîtorva tîrguri —, nu au lipsit, în secolele XVI, XVII și XVIII, a cultiva pe mai departe asemenea simboluri plastice ale unor pretenții și aspirații sociale, și nu poate fi rodul hazardului împrejurarea că, excepțînd stemele oficiale — pasărea cu cruce a Țării Românești și capul de bour al Moldovei —, de fiecare dată cei ce s-au ilustrat prin blazoane personale au fost, într-un spirit foarte „modern“, tocmai „oamenii noi“ pe care-i cercetăm aici în ipostazele lor cîtoricești.

Toți aceștia — sau, mai exact spus, toți în afară de unul, în afară de acel fost vornic Lupul, devenit Vasile-vodă, care nici pretenții genealogice nu putea emite, dar care s-a manifestat, nu mai puțin, pe linia afirmărilor sonore și fastuoase ale parvenirilor domnești — au avut, pe cît se pare, stemele lor, alăturate stemei țării cu o precisă finalitate politică și dinastică, iar această nouă trăsătură comună, adăugată celorlalte, nu face decît să sublinieze caracterul aparte și specificul acestui grup de cîtori-voievozi avut de noi în vedere.

Neagoe Basarab — și aici începător al acestei serii de „oameni noi“ — are, de pildă, încă în august 1511, ca mare boier, cu cîteva luni înaintea venirii la domnie, o pecete proprie cu o personală „emblemă heraldică de pretenție“²²¹: este vorba de un sigiliu octogonal cu corb pe scut, străjuit de lună și de soare, cu numele posesorului deasupra scutului²²². Acest simbol vizual al unei ambiții și al unei situații eminente în ierarhia țării, aparținînd unui boier

Fig. 14

care foarte curînd avea să urce în scaun în locul voievodului al cărui act extern, pentru Ungaria și pentru brașoveni, îl cosigila acum cu amintita pecete, împreună cu alți mari feudali, va fi menținut, cu aceeași iconografie, și de Neagoe ajuns domn, respectiva mobilă heraldică fiind introdusă în sigiliul cel mare; astfel, în martie 1517, și din nou într-un act extern, corbul apare pe sigiliu, purtînd de data aceasta o cruce în cioc, ca un atribut al domniei între timp dobîndită de posesorul său²²³. Plină de interes pentru noi este opinia specialiștilor în materie, potrivit căreia sîntem în acest caz, mai curînd, în fața unui tip de stemă personală totuși — nu a stemei țării —, indicînd poate o schimbare de „dinastie“, de vreme ce din timpul lui Mircea cel Bătrîn și pînă la Vlad cel Tînăr, predecesorul imediat al lui Neagoe, apăruse în stemă doar acvila „oficială“ a Țării Românești²²⁴. Concluzia de ordin sfragistic nu ar veni în acest fel decît să confirme observațiile făcute mai demult asupra arhitecturii bisericii de la Argeș și asupra funcției pronaosului de aici ca necropolă a unei noi „dinastii“, ținînd de aceeași manieră, mai curînd discretă, dar foarte fermă, a „noului Basarab“ de a-și arăta, deopotrivă, continuitatea și ruptura față de trecutul reprezentat de neamul domnesc ce „întemeiasă“ țara.

Dacă gustul pentru simbolica heraldică pare a se citi și în admirabilul acoperămint de mormînt din 1606 cu chipul lui Ieremia Movilă — unde în dreapta, sus, sînt cusute cu fir stema Moldovei și o coroană —, existența unei embleme personale a „oamenilor noi“ care erau Movileștii este limpede indicată de cizelarea în metalul clopotelor de la Sucevița, de săparea în piatra lespezilor funerare din gropnița bisericii — însoțite aici și de stema Moldovei, pînă atunci nepusă încă vreodată pe mormintele unor domni²²⁵ — a două spade încrucișate; ele apar, de asemenea, zugrăvite de data aceasta, și iarăși însoțind bourul „oficial“ al Moldovei — din nou, credem, ca o subliniere a legăturii, dar și a deosebirii dintre „țară“, confundată cu dinastia tradițională, și noua familie domnitoare —, în partea dinspre naos a uși de acces în gropnița unde ele ornează lespezile celor doi primi voievozi din neamul Movileștilor²²⁶. Venite, probabil, din recuzita heraldică a nobiliarei Poloniei de care acești înalți feudali au fost atît de legați politic și matrimonial, cele două spade par a avea un înțeles simbolic precis în sensul că „arată cutezanța în treburile cavaleresti“²²⁷, după cum ne asigură un vers din „stihurile la stemă“ redactate în Ucraina veacului al XVII-lea — după gustul atît de răspîndit al literaturii barocului —, descriînd emblema faimosului mitropolit al Kievului, Petru Movilă, descendentul fratelui lui Ieremia-vodă. Dealtfel, tot prin acest înalt ierarh din neamul Movileștilor, de data aceasta datorînd-o chiar talentului de scriitor al acestuia, știm o dată mai mult un fapt pe care și mărturiile artistice ni-l indică; anume că celălalt „om nou“ al Moldovei secolului al XVII-lea, Vasile Lupu, nu a avut o emblemă personală de vreme ce în referirile, pline de baroce jocuri de cuvinte, la stema voievodului moldovean și la cea a hatmanului Lituaniei Janusz Radziwill, din stihurile polone ce însoțeau publicarea „cuvîntării duhovnicești“ a mitropolitului la căsătoria celui, din urmă cu fiica celui dintîi, nu este vorba decît de capul de bour al Moldovei²²⁸ (același care, el singur, apare, încadrat sau nu de scut, în splendidul decor cioplit în piatră al citoriei-necropolă a voievodului, biserica Trei Ierarhi din Iași).

Pentru toți istoricii artei românești și pentru toți medievistii români, acvila bicefală purtată ca însemn, în secolele XIV, XV și XVI, cu îndreptări felurite, de Mircea cel Bătrîn, de unii dintre fiii săi, ca și, mai apoi,

Fig. 15

Fig. 16

Fig. 17

de Neagoe Basarab, rămîne totuși, în heraldica noastră, emblema distinctivă a familiei cu nume imperial bizantin a Cantacuzinilor. Trimițînd în chip precis la heraldica Bizanțului paleolog, această acvilă cu înfățișare fabuloasă făcea parte, pare-se, din herbul Șaitanoglului încă²²⁹, iar strănepotul său ajuns în scaunul Țării Românești, Șerban-vodă, avea să fie cel care, cu îndreptățirea tradiției, avea să o folosească drept emblema personală, decorînd îndeobște doar obiectele legate de persoana domnului — sau de membrii familiei sale²³⁰ —, în stema țării din vremea lui Șerban Cantacuzino ea combinîndu-se cu corbul așezat uneori în chiar centrul fantasticei păsări heraldice, precum în pisania, de la începutul domniei, de la Cotroceni, ca un semn al existenței unei dinastii noi, cu emblema sa specifică (combinația va reveni, în altă formulă compozițională însă, în timpul scurtei domnii a celui alt Cantacuzin din Țara Românească, Ștefan, fiul stolnicului²³¹). Socotindu-se, prin mama sa, un urmaș direct al Cantacuzinilor, așa cum am văzut, Constantin Brîncoveanu, cel ce și-a luat dreptul — vestejit la timpul său de Cantemir — de a folosi și numele imperial al unchilor săi, a purtat de asemenea acvila lor bicefală ce apare în ctoria-i de început de domnie, de la Hurezi — așa cum apăruse și în aceea a unchiului său, la Cotroceni, tot la început de domnie²³² —, fără însă ca între emblema „oficială” și aceea „de familie” să se producă combinația folosită, desigur cu mai multă justificare, măcar teoretică, de Cantacuzini; împrejurarea a fost socotită²³³ ca o dovadă a realistei lipse de veleități „imperiale” din partea fiului lui Papa din Brîncoveni (veleități care, în chip serios, nu pot fi atribuite nici mai curînd realiștilor săi unchi și veri Cantacuzini ce prețuiseră, cum am văzut, în primul rînd ascendența lor craiovesc-basarabească, locală — evidențiată și de Brîncoveanu în galeria de portrete din pronaosul Hurezilor — și nu pe aceea, ce se dovedește incertă, din omonimii feudali și împărați ai Bizanțului).

Ceea ce — intrucîtva în ordine heraldică de asemenea — au avut din plin afit Șerban Cantacuzino, cît și, mai ales, Constantin Brîncoveanu, au fost așa-numitele „stihuri la stema”²³⁴, speță literară frecventă în barocul Europei răsăritene — ivită aici îndeosebi după modele din aria ucraino-polonă, legată de elogiul personalității unor mecenai, din secolul al XVI-lea încă²³⁵ —, un tip de poezie emblematică²³⁶ constînd în explicarea, în versuri tipărite, a unor combinații heraldice întovărășitoare, însoțite de asemenea, adesea, de exerciții etimologice și ele versificate²³⁷. Asemenea versuri au fost închinare celor doi voievozi înrudiți care s-au voit, fiecare, începători de dinastie în Țara Românească a sfîrșitului secolului al XVII-lea, fie că ele priveau stema „oficială”, corbul cu cruce, fie că erau legate numai de emblema personală cantacuzinească, acvila bicefală²³⁸, ca în versurile la stema din timpul domniei Cantacuzinilor, unchiul Șerban, cel înlocuit de Brîncoveanu, și nepotul Ștefan, înlocuitorul Brîncoveanului, versuri vorbind despre „gripsorul” cu două capete, cu sens „împărătesc”, deosebit de cel domnesc („Gripsorii și Stemele, semne-s împărăției / Precum și Corbul vede-se, a fi semnul Domniei”²³⁹), amintind îndeaproape parcă, în cadrul unei aceleiași mentalități românești ce pare a fi dominat către 1700, de o deja menționată distincție făcută cîndva de Miron Costin în legătură cu „hirea” lui Vasilevodă Lupu.

Epigrame la nume — ce nu lipseau a face chiar relația onomastică între romano-bizantinul împărat creștin Constantin cel Mare și Constantin Brîncoveanu ²⁴⁰ —, aluzii heraldice la legăturile domnului cu „vechi Băsrăbești: cărora odraslă Măria sa iaste...”²⁴¹, sau la lupta împotriva dușma-

nilor²⁴² —, compuneri datorate unor mînuitori abili ai verbului, oameni ai bisericii sau laici (un Antim Ivireanul sau un Mitrofan al Buzăului, un Mihail Ștefanovici sau un Radu Greceanu) — completează, în spritul încărcat, prețios și metaforizant al literaturii epocii, imaginea plastică a unor asemenea steme săpate în pisaniile, cusute în broderiile, cizelate în argintul unor monumente cantacuzinești și brîncovenesți de-a lungul a patru decenii, la sfîrșitul secolului al XVII-lea și la începutul celui de-al XVIII-lea. Asemenea stihuri la herburile domnești ale „oamenilor noi” Șerban Cantacuzino și Constantin Brîncoveanu indicau cu siguranță un gust pentru embleme și blazoane, care era cel al epocii pe plan european și care nu făcea decît să sublinieze faptul că cei doi patroni de cultură și ctitori găseau în asemenea compoziții plastice, cu sens simbolic și social totodată, ce uneau dinastiile pe care ei au dorit să le întemeieze cu vechea dinastie a Basarabilor, mijloace eficiente de propagandă politică și culturală²⁴³.

Era în această indiscutabilă aplecare emblematică a epocii ce ne preocupă și un semn sigur al unui nivel cultural înalt, mai precis spus al unei culturi livrești căreia îi plăcea să asocieze cuvîntul cu imaginea — și unul și cealaltă baroc compuse, cu sensuri criptice adesea, trezind imaginația, reclamînd cunoștințe și lecturi —, un semn care a fost, de asemenea, o trăsătură de unire a „oamenilor noi” din ultima parte a evului nostru mediu; iar faptul că unele dintre cele mai strălucite figuri culturale, direct sau mijlocit legate de civilizația românească a secolului al XVII-lea, aflate în preajma scaunului domnesc sau pregătind obținerea acestuia de către urmașii lor imediați din secolul al XVIII-lea, „oameni noi” ca logofătul Udriște Năsturel sau ca Alexandru Mavrocordat Exaporitul, tatăl voievodului Nicolae Mavrocordat, și-au avut blazoane, trecute plastic și în ctitoriile sau în documentele lor, blazoane care îi individualizau o dată mai mult și al căror sens militant și încrezător era limpede — leu cu cruce lovind un șarpe, însoțit de alte elemente heraldice, în primul caz²⁴⁴, fenixul renăscînd, ce va fi fost sugerat, cu limpezi înțelesuri politice, de cultura clasică și renescentistă a purtătorului său, în cel de-al doilea²⁴⁵ —, arată cu prisosință că gustul heraldic era în această civilizație a timpului și un semn al distincției intelectuale, al noului, înțeles deopotrivă, acesta din urmă, în accepțiunea sa socială și în aceea culturală.

Fig. 6

*

Era în ordinea firească a lucrurilor ca toți ctitorii domnești „oameni noi”, ce voiau să apară în ochii supușilor peste care cîrmuiau drept legiuitori continuatori — de sînge cel mai adesea, sau numai de faptă — ai vechilor domni, ce-și doreau familia, purtătoare de steme anume, devenită dinastie nouă a voievodatului prin domni ereditare, să-și ridice principalele ctitorii, lăcașuri religioase ce erau menite a le fi și necropole — lor și celor din neamul lor —, în așa chip încît ele să uimească pe contemporani și să se învrednicească de perpetua admirație a urmașilor ca niște opere ieșite din obișnuit. Din acest punct de vedere, scrutînd opera ctitoricească a „oamenilor noi”, vom constata că *tendința spre vastitate, spre eleganță și chiar spre fast* va fi o altă trăsătură comună lor, de la începutul secolului al XVI-lea pînă la începutul secolului al XVIII-lea, ei și numai ei, acești „oameni noi”, gîndindu-și în această epocă monumentele sau ansamblurile de monumente de care voiau cu osebire să-și lege numele drept semne inconfundabile, prin dimensiuni sau prin materialele scumpe folosite, ale bogăției dobîndite și ale răsunsetului ascensiunii lor sociale.

Dacă Sucevița Movileștilor, Hurezii Brâncoveanului sau Văcăreștii Mavrocordașilor sînt, fiecare dintre ele, cele mai ample ansambluri monastice ale țării în epoca înălțării lor — impresionînd prin aceasta chiar și pe vizitatorii obișnuiți cu monumente din alte părți de lume —, Argeșul lui Neagoe Basarab și Trei Ierarhii lui Vasile Lupu adaugă monumentalității ansamblurilor mănăstirești din care făceau parte noblețea și somptuozitatea — pînă atunci nemaivăzute în Țara Românească și în Moldova — a pietrei sculptate

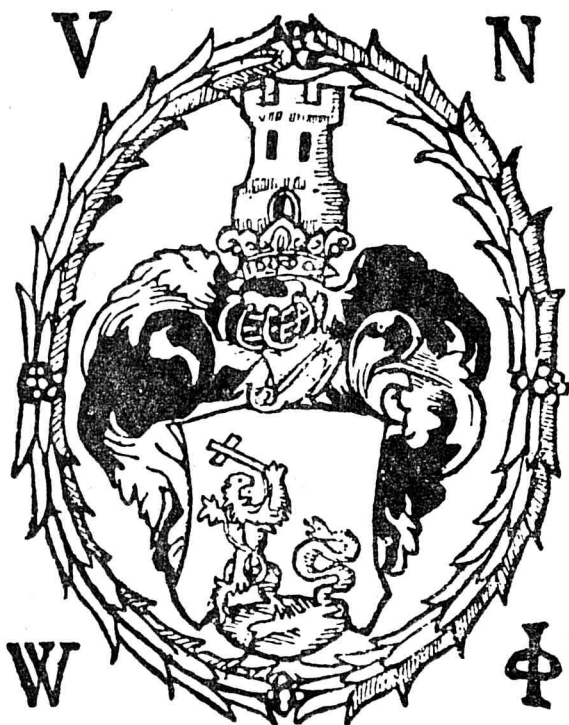

Fig. 6. Imitarea lui Hristos (traducere slavonă). Mănăstirea Dealu. Stema lui Udriște Năsturel.

și împodobite cu policromii de pe fațade. Mai mult decît atît, și cele dintîi și cele din urmă adăposteau înlăuntrul lor însemnate odoare de metal prețios, broderii liturgice din catifele, fir de mătase, de aur și de argint, icoane și strane în care cromatica strălucitoare, ferecături bogate și lemnuri scumpe concureau întru crearea unei atmosfere demne de ctitoria de excepție a unui mecenat domnesc.

Nu întîmplător, credem, chiar gustul pentru culorile scînteietoare, unele cu o veche simbolică și răspîndire bizantină ce se potriveau cu năzuințele „oamenilor noi”, precum roșul și verdele, albastrul și aurul²⁴⁶ — „culori de pretenție”, am spune, într-o anume mentalitate nobiliară fie ea încă și neconfigurată precis —, va caracteriza picturi și broderii de la Sucevița și de la Trei Ierarhi, din vremea lui Constantin Brâncoveanu sau Mavrocordașilor. Și iarăși, nu întîmplător, senzorialul, tactilul sînt tot mai mult solicitate privitorului medieval în fața unor paramente de arhitecturi cu zeci de ornamente cizelate ca în uriașe ceaprazării în piatră, precum la Trei Ierarhi și, mai înainte încă, la biserica mănăstirii Argeșului, sau a unor vase de metal

prețios, a unor piese de mobilier mărunț și bogat sculptate, a unor costume și a unor bijuterii cu filigran și incrustații din Țara Românească și din Moldova secolelor XVII și XVIII, ornamentica barocă sau numai barocizată, de sorginte apuseană sau turcească, fiind apreciată tocmai în numele senzorialității și al luxurianței, al fastului și al concreteței iubitoare de detalii care caracterizează, în plastică și în literatură, civilizația românească, gustul individual — tot mai hotărâtor —, dar și cel colectiv, la nivelul marii boierimi și al domniei, mai ales după 1600 și pînă dincolo de 1700²⁴⁷.

Dacă, înturnîndu-ne la începutul secolului al XVI-lea, vom lua cazul lui Neagoe Basarab — și aici deschizător de capitol de mentalitate social-culturală românească în evul mediu —, al lui Neagoe cel ce va fi moștenit de la Craiovești și aprecierea bogăției traduse în opere de artă, în odoare — broderii sau argintării liturgice de felul celor ce se lucrau la Bistrița —, vom constata că înclinația sa spre fast răzbate pînă în textul *Învățăturilor* ce vorbeau despre cadrul ales și fastuos al primirii solilor²⁴⁸, dar este mai ales evidentă în bogățiile adunate în interiorul și pe fațadele bisericii mănăstirii Argeșului. În contrast cu daniile modeste făcute la lăcașuri din restul Țării Românești²⁴⁹, cele făcute bisericii Argeșului numai pentru împodobirea sa reflectau — ca în nici o altă ctitorie de veche artă românească — voința exemplară a ctitorului de a se impune pe sine și pe ai săi, „noii Basarabi“, și prin prețiozitatea materialelor alese întru durarea bisericii ce avea să-i fie lui și alor săi loc de odihnă de veci, aceasta într-o țară ce fusese obișnuită de peste două sute de ani cu bisericii sobre, adesea elegante, dar înălțate din materiale foarte simple, în primul rînd din cărămidă.

Nimeni nu a tradus atît de precis în cuvinte uimirea omului din evul mediu ce a stat să admire ctitoria-necropolă a lui Neagoe în vremea ridicării ei ca balcanicul Gavriil, protos al mănăstirilor de la Muntele Athos, cel care, putem bănui lesne, avea o anume „experiență vizuală“ în materie de lăcașuri de arhitectură, zugrăvite pe dinăuntru și dăruite cu odoare de preț în tradiția Bizanțului nu demult apus. Autorul *Vieții sf. Nifon* este cel care, impresionat de fastul bisericii de lîngă cetatea de reședință voievodală, a insistat — cum o făcuse, într-o oarecare măsură, și cu ctitoria de la Dealu a lui Radu cel Mare²⁵⁰ — asupra „sfintei biserici“ a lui Neagoe²⁵¹, „tot de piatră cioplită și netezită și săpată cu flori“, încinsă de un brîu „împletit în trei vițe și cioplit cu flori și poliit“, încununată de turle „tot cioplite cu flori și unele făcute sucite“, ca și cei doisprezece stîlpi de piatră din ades invocatul pronaos, „învîrțiți foarte frumoși și minunați“. Dar privirea cîrmuitorului athonit fusese reținută cu uimire nu numai de „florile“ nemaivăzute pînă atunci în Țara Românească în sculptura decorativă a bisericilor, ci și de prețiozitatea materialelor ce alcătuiau ctitoria de la Argeș, de la pardoseala de marmură albă la „cerdacul“... de marmură pestriță“ din fața bisericii și la culorile strălucitoare, altădată de mare preț în arta bizantină, așternute pe fațadele lăcașului fără seamăn în toată ortodoxia („și toate scobiturile pietrelor dinafară le vopsi cu lazur albastru și florile le polei cu aur“). Iar dacă vom adăuga acestor strălucitoare și nobile fațade icoanele despre care iarăși Protul ne spune că erau „înpodobite tot cu aur și cu pietri scumpe“ sau „ferecate cu argint curat și poleite cu aur“²⁵², dintre care știm unele exemplare „de familie“, cu portretele donatorilor voievodali Neagoe și Despina²⁵³, sau altele, de foarte mari dimensiuni, destinate spațiului dintre coloanele pronaosului²⁵⁴, ca și broderiile liturgice cîndva aici adăpostite, dintre care cel puțin una ne este cunoscută și ale cărei culori

Fig. 21

fundamentale sînt, din nou, albastrul, roșul și verdele firelor de mătase așezate pe fondul de aur²⁵⁵, vom înțelege mai bine că „omul nou“ Neagoe, cel ce urmărise în mod direct înălțarea și decorarea ctitoriei sale²⁵⁶, trecuse în podoaba interioară și exterioară a bisericii mănăstirii Argeșului ceva din gusturile sale — am spune chiar, din programatica sa dorință de a se distinge de toți înaintașii — în acele somptuoase străluciri ale marmurei, ale aurului și ale culorilor „de pretenție“ din lumea bizantină, care puteau, toate împreună, să-l desemneze o dată mai mult pe el, patronul unui fapt de artă fără precedent pînă atunci între hotarele Țării Românești, drept vrednic și cel mai legitim urmaș al Basarabilor.

Dacă Sucevița celorlalți „oameni noi“ ai evului de mijloc românesc, care au fost Movileștii, aduce și ea o notă de grandoare, prin dimensiunile foarte mari ale ansamblului monastic și ale lăcașului său principal — ieșit totuși din scară față de normele clasice ale artei evului mediu din Moldova, după cum ieșită din scară, în alt chip, avea să fie, în aceeași vreme, zvelta și eleganta Dragomirna a „omului nou“ Crimca, total nouă prin elansarea-i verticală, prin spațiul interior, prin decorul de la turlă cioplit într-o viziune orientalizantă ce va reveni cîteva decenii mai tîrziu pe fațadele unei ctitorii domnești, de data aceasta²⁵⁷ —, purtînd, mai mult încă, și o notă de strălucire prin programatic reluata pictură exterioară la modă în epoca strămoșului matern al ctitorilor, ba chiar o aură de somptuozitate prin acoperămîntul de mormînt al unuia dintre aceștia, unde întîlnim, dominantă, „culoarea de pretenție“ aulică, roșul vișiniu din catifeaua fondurilor unei remarcabile broderii liturgice ce degajă o atmosferă deopotrivă apuseană și orientală²⁵⁸, abia epoca de cîrmuire a „omului nou“ prin excelență ce ne apare a fi fost Vasile Lupu relua fastul de sorginte bizantină pe care ctitoria lui Neagoe îl înviase. La două veacuri după căderea Constantinopolului și la mai bine de un secol după opera „noului Basarab“ din Țara Românească, Moldovei îi era menit să vadă înălțîndu-se, în 1639, în tradiția cea mai bună a arhitecturii de epocă mușatină, dar cu o decorație de excepție, extrem de nouă în acea vreme și în nici un fel aderentă tradiției decorative moldovenești — decorație pe care doar turla Dragomirnei o putuse anunța cu treizeci de ani înainte —, lăcașul din Iași, cu hramul celor Trei Ierarhi, unde Vasile Lupu și-a voit necropola și pe care nimic nu a fost îndeajuns spre a-l împodobi.

Fig. 22

Două mărturii însemnate avem din chiar veacul ridicării Trei Ierarhilor și ambele sînt datorate unor vizitatori străini de țară, Paul din Alep și Evlia Celebi, amîndoi — și aceasta face mărturia lor admirativă cu atît mai prețioasă în înțelegerea locului bisericii lui Vasile-vodă în contextul artei epocii — veniți dintr-un somptuos Orient în care veacul al XVII-lea atingea unele culmi ale artei turco-persane, unde culoarea strălucitoare, decorul zugrăvit sau cioplit în infinite stilizări și arabescuri ajunseseră la exuberanțe rar întîlnite.

„Pe pietrele poleite din pereții de dinafară ai acestei biserici sînt, ca împodobiri, niște figuri florale, ba chiar și înfloriturile de pe una și aceeași piatră sînt încadrate în niște ornamentații săpate, ca discuri de soare, împletituri de linii, dantele de piatră ...“²⁵⁹, cu aceste cuvinte și cu comparații care urmează în textul memorialului său de călătorie, mult umblatul prin Europa, Asia și Africa Evlia Celebi evocă „mănăstirea lui Lupu Bei“, cea pe care „nu-i chip s-o descrii cu limba sau pana“, „a cărei pereche nu se găsește nicăieri pe fața pămîntului“, cu „... pietrele de marmură poleită“ care „strălucesc și scînteie de parcă ar fi frunzele ... de pe un pergament

iluminat²⁶⁰. Dacă, puțini ani înaintea călătorului turc, diaconul sirian al patriarhului Macarie al Antiohiei fusese și el uimit de aspectul exterior al edificiului fără asemănare, pentru el, în lumea ortodoxă, pe fațadele cărui nu era loc cât de mic care să nu fie sculptat — ne-o spune un atent vizitator ce va fi fost îndeajuns de obișnuit, de la el de acasă, cu acel autentic „horror vacui“ al decorației musulmane —, el nu era mai puțin sensibil la fastul interiorului Trei Ierarhilor, ce va fi arătat, poate, chiar ca în momentul târnosirii, Paul din Alep vizitând Iași în 1653; el află aici jilțul domnesc acoperit cu catifea roșie, placat cu foiță de aur, dominat de o mică cupolă și de doi vulturi auriți²⁶¹, toate aceste elemente, de la culoare pînă la probabilul baldachin și la pasărea heraldică avînd — lucrul este știut — o semnificație precisă de suveranitate ce amintea de simbolurile care înconjurau pe împărații Bizanțului și de recuzita monarhilor europeni care în același veac al XVII-lea, ca și în secolul următor, s-au voit urmașii și „restauratorii“ acestuia.

Mobilierul bisericii, din abanos și chiparos, cu incrustații de fildeș, vasele liturgice de aur și de argint, bătute cu nestemate²⁶² — pe care le va admira și Evlia Celebi —, epitafele, poalele de icoane și dverele cu fonduri de catifea verde sau vișinie, cu fir de metal prețios și cu somptuoase chenare florale²⁶³, în fine, broderiile cu potrete voievodale precum cel al Tudoscăi și cel al lui Ioan, menit întru domnie munteană, cu imaginile acestora purtînd fastuoase costume „de aparat“, strălucind în fir de aur și argint pe fondul roșu al catifelei²⁶⁴, adăugate celeilalte străluciri, exterioare, a broderiei din piatră aurită cu împletituri, zigzaguri, arcuri în acoladă, decor geometric și ornamente vegetale separate de brîul torsadă deslușit pe o bandă de marmură cenușie²⁶⁵, vor fi creat exact impresia de bogăție, de depășire — în ordinea fastului — a tot ceea ce se făcuse pînă atunci în Moldova, impresie pe care sigur o voise ctitorul acestei biserici — necropolă de nouă dinastie —, fostul mare vornic devenit domn, singurul dintre „oamenii noi“ ai evului mediu românesc ajuns la suprema demnitate feudală fără a fi, într-un fel sau altul, scorbător din vechiul neam domnesc.

Dar acest semn de fast aulic fără precedent în evul nostru mediu — și care își găsește corespondențe în multe direcții ale activității interne și ortodox-ecumenice a lui Vasile Lupu — era și un semn de cultură, de gust, de cunoaștere precisă de către ctitor a ceea ce era realizare mai caracteristică în arta Orientului vremii, anume în sfera decorației artistice, la fel cum pare a fi fost știută și prețuită de către același ctitor și arta apuseană a Renașterii tîrzii și a barocului ce dominaseră, la milocul secolului al XVII-lea, „provinciile“ stilistice ale Occidentului din Europa est-centrală. Mărturie stă în acest sens cea de-a doua ctitorie a voievodului, biserica mănăstirii Golia, rezidită de Vasile-vodă și sfîrșită de singurul său fiu ajuns în scaun, Ștefăniță Lupu.

Ordonanța clasică a fațadelor de piatră — „nimeni în lume n-a excelat în arta de a construi biserici și mănăstiri din piatră de talie și sculptată ca voievodul Vasile“, scria Paul din Alep²⁶⁶ prețuind, nu întîmplător, tocmai noblețea materialului din care erau înălțate ctitoriile acestui domn —, cu pilaștri încununați de capiteli corintice, cu frontoane triunghiulare la ferestre — și unele și celelalte datorate, desigur, unor ecouri italiene, venite poate și prin Polonia²⁶⁷ —, este cea care pune pecetea hotărîtor occidentalizantă pe această ctitorie a lui Vasile Lupu și a fiului său, fără ca relieful plat, orientalizant, cu ornamente vegetal-florale și heraldice, de la ancadramentele de marmură ale intrărilor în biserică²⁶⁸ să o altereze întrucîtva; mai

Fig. 23

mult, ea sporește convingerea noastră că un voievod care a putut patrona înălțarea a două monumente atât de total diferite ca viziune stilistică, principe care a știut folosi arhitecți și pietrari atât de deosebiți ca formație, în ambiante diametral opuse, precum „Trisfetitele” și Golia — aidoma celui mare spătar din neamul Cantacuzineștilor care, câteva decenii mai târziu, în Țara Românească, avea să ridice și el, într-un același moment ctitoricesc, în anii din jurul lui 1700, la Colțea și la Fundeni, lăcașuri cu portaluri de renaștere târzie italiană și altele cu fațade ritmate de structuri exotice, de îndepărtate origini musulmane, colorate cu roșu-cinabru, cu albastru-cobalt, cu verde și auriu²⁶⁹ — era un spirit avizat și extrem de larg, înnoitor pe multe planuri, doritor de frumusețe, de o frumusețe sonoră și care să impresioneze, dar să și deschidă orizonturi sensibile, așadar un „om nou” în sensul cel mai adânc și mai precis al noțiunii.

În ciuda operei sale ctitoricești cu mult mai vaste — cantitativ vorbind —, cu izvoare și consecințe cu mult mai profunde în evoluția artei locale, cu un același gust sigur și cultivat, Constantin Brîncoveanu, celălalt „om nou” ilustru al secolului al XVII-lea, nu a atins, în sfera fastului, a prețiozității operelor, realizările artistice patronate de Vasile Lupu. Așa cum am văzut, legăturile cu tradiția voievodală anterioară din Țara Românească erau o constantă pe care Constantin-vodă a înțeles să o urmărească, însoțind-o de un realism lucid ce a caracterizat, se pare, mentalitatea și acțiunile marelui logofăt din Brîncoveni, urcat în 1688 în scaun. Și totuși, cum era firesc, odată devenit domn, ctitoriile sale se deosebesc sensibil de simplitatea unor biserici, precum cele de la Potlogi și Mogoșoaia, înălțate de Brîncoveanu ca boier încă — la cea din urmă lucrările s-au încheiat cu numai o lună înaintea neașteptatei sale înscăunări²⁷⁰ —, chiar bogat împodobite și „modernele” case domnești pe care le va adăuga amintitelor două biserici boierești tradiționale, trădînd la unul și același ctitor o limpede schimbare de concepție asupra rolului și a demnității unui patron încoronat al artei și culturii.

Ca și Sucevița în cazul Movileștilor, mănăstirea de la Hurezi, principala ctorie brîncovenească, impresionează înainte de toate prin vastitatea ansamblului — de altfel extrem de armonios și admirabil implantat în peisaj —, iar calitatea pe care așezămîntul o căpăta, nu mult după încheierea lucrărilor de aici, din partea Patriarhiei de la Constantinopol, aceea de stavropighie²⁷¹, indică limpede rangul pe care voia să i-l dea, între toate mănăstirile țării, ctitorul ce se reprezentase cu toată „dinastia” în fresca de aici și care dorea să-și aibă tot aici mormîntul. Într-o vreme în care, ca niciodată pînă atunci în Țara Românească, gustul ctitorului-voievod și al celor din jurul său, cultivații Cantacuzini în primul rînd²⁷² — așa cum îl impusese în sculptura decorativă și în pictura murală biserica principală de la Hurezi —, se răsfîrgea în absolut toate construcțiile, religioase sau laice, ale aceluiași voievod și ale marilor boieri și ierarhi ai țării; într-o epocă în care noutatea cea mare în artă era, desigur, bogăția, exuberanța decorului vegetal, floral și animalier cioplit în piatră și în lemn, ca și concepția asupra locuinței marilor potențați — aducînd, între altele, în această direcție, ecouri ale artelor tiparului²⁷³ sau ale arhitecturii de ambiantă renascentistă și barocă, dintr-o întîlnire a tradițiilor decorative și constructive autohtone cu o probabilă sursă italiană, într-un timp în care arta Italiei, îndeosebi cea a Veneției, cunoștea momentul decisiv al difuziunii sale europene²⁷⁴ —, locul unui „om nou” încă medieval, bogat, cult, nespus de atașat tradiției și foarte deschis, totodată, către tot ce era de „ultimă oră” în arta Orientului

turcesc²⁷⁵ și în aceea a Occidentului barocului, apare cu atît mai mult drept hotărîtor pentru destinele culturii de el patronate.

Celui din urmă „om nou“ ctitor medieval în țările române care a fost Nicolae Mavrocordat, urmaș al Brîncoveanului și în ordinea cronologiei și în aceea a mentalității, nu îi rămînea decît să se conformeze canoanelor artistice cu atîta autoritate înstăpînite în timpul domniei acestuia, biserica de la Văcărești, aflată în mijlocul celui mai amplu ansamblu mănăstiresc din Țara Românească, integrîndu-se din plin, stilistic, epocii brîncovești a artei noastre vechi. Iubitor — într-o măsură pe care nu o vom mai regăsi la cu mult mai „modernul“ său fiu și successor, Constantin²⁷⁶ — al unui anume fast aulic de care se înconjurase și Constantin Brîncoveanu, fast întîlnit, de pildă, în sculptura luxuriantă de la portalul din pridvorul și de la coloanele din interiorul bisericii de la Văcărești — „la plus belle que je conoisso aux Grecs“²⁷⁷, avea să comenteze, în același veac în care ea fusese ctitorită, Jean Claude Flachet, călător, „artist și negustor“ francez cu o anume experiență a Levantului ortodox²⁷⁸ —, Nicolae-vodă Mavrocordat încheia medievalul și al voievozilor-„oameni noi“ pentru care dimensiunile monumentelor și împodobirea lor de excepție — în deplin consens sau în totală ruptură cu tradiția — trebuiau și ele să reflecte un program politic unde omologarea unanimă a reușitei lor sociale era cheie de boltă.

Au slujit și aici, la Văcărești — într-o mănăstire închinată Sfîntului Mormînt²⁷⁹ —, la tirnosirea vastei biserici în 1722, arhierii străini²⁸⁰, așa cum în 1707, la sfințirea bisericii bucureștene a Sf. Gheorghe cel Nou — și ea închinată Locurilor Sfinte²⁸¹ — slujba fusese condusă, la cererea lui Constantin Brîncoveanu, de însuși patriarhul Hrisant al Ierusalimului, înconjurat de mitropoliți balcanici²⁸², cum în 1641, la aducerea de către Vasile Lupu, la Trei Ierarhi, a unor relicve vestite în întreaga Europă orientală, slujiseră, trimiși fiind de patriarhul ecumenic Partenie, trei mitropoliți — de Heracleea, de Adrianopol și de Paleopatra²⁸³ —, sau cum, în fine, în 1517, la sfințirea bisericii-necropolă a „ighimonului“ Neagoe fusese prezent, ne-ò spne iarăși Gavriil Protul, „Teolipt Țarigrădeanul care este patirarh a toată lumea“, cu patru mitropoliți balcanici — de la Seres, Melnic, Sardica și Midia —, cu toți egumenii Sfetagorei, în frunte cu cei de la Lavra și Hilandar, de la Vatopedi și Cutlumuz²⁸⁴. Dacă am readus în minte toate aceste exemple de strălucite adunări, soboruri de ierarhi cu odăjdii bogate și titluri pline de pompă, chemați cu scopuri politice și culturale programatice sau veniți după milă domnească la serbări fastuoase și în împrejurări deosebite, legate de viața unuia sau altuia dintre lăcașurile ctitorite de „oamenii noi“ ai evului mediu românesc, este pentru a oferi încă o dovadă a mentalității aulice, de bună tradiție bizantină, pe care asemenea ctitori de la Dunăre și Carpați au împărtășit-o de-a lungul a trei veacuri, într-o impresionantă și plină de rezonanțe acțiune de patronaj.

*

Strălucitele soboruri de arhieriei și călugări străini, veniți în țările române la inițiativa lor sau la aceea a voievozilor din secolele XVI, XVII și XVIII, menite a ridica în ochii creștinătății ortodoxe ctitoriile acestora din urmă, erau posibile în primul rînd grație faptului cultural ce constituie un capitol important al istoriei noastre medievale, anume abia menționata operă de patronaj de dimensiuni geografice și de însemnătate morală și materială foarte vaste, cu un răsuneț particular în întreaga istorie a Orientului creștin în evul mediu. Ne referim la acea *patronare a ortodoxiei sud-est eu-*

Fig. 24
Fig. 25

ropene și orientale ce a conferit îndeosebi — sau, mai bine spus, aproape numai — amintiților „oameni noi“ ai trecutului românesc calitatea de protectori ai uneia dintre cele mai interesante și creatoare arii de cultură din Europa răsăriteană și din Orientul Apropiat la sfârșitul evului mediu, protectori care, precum altădată vechii voievozi Basarabi și Mușatini, de la Vladislav I pînă la Ștefan cel Mare și Vlad Călugărul, au fost dăruitori plini de munificență la marile așezăminte de la Athos și sprijinitori ai patriarhilor de la Constantinopol.

Căderea Imperiului bizantin și a statelor feudale balcanice sub stăpînirea Semilunei, situația nu o dată precară, în timpul Turcocrăției, a Patriarhatului ecumenic și a celorlalte patriarhate ortodoxe ale Răsăritului otoman, de la Alexandria, Antiohia și Ierusalim, au făcut din singurii cîrmuitori ortodocși ai sud-estului european aflați într-o demnitate suverană — voievozii Moldovei și ai Țării Românești —, după 1500 și pînă către 1700, fireștii principali protectori ai bisericii răsăritene, continuatori nu numai ai voievozilor români din secolele XIV și XV, dar și ai dispăruților împărați și mari dregători bizantini, ai țarilor, cnejilor și despoților bulgari și sîrbi, într-o acțiune de patronaj ce venea să aducă o glorie cu atît mai mare, o poziție „internațională“ cu atît mai eminentă domnilor de la Argeș, Tîrgoviște și București, de la Suceava și Iași în ochii bisericii ortodoxe, ai tuturor celor ce ascultau de ea în imperiul sultanilor, o recunoștință cu atît mai efectivă — tradusă în laude și mulțumiri, în hiperbolice comparații ale voievozilor români cu vestiți protectori ai creștinătății de la începuturile acesteia încă —, cu cît sprijinul lor era mai substanțial. Și cum o asemenea recunoaștere, laudă și preamărire „ecumenică“ erau cu atît mai vîrtos necesare acelor care prin ctitorii și prin alte acte căutau să dobîndească recunoașteri morale și legitimări dinastice chiar în lăuntru hotarelor voievodatelor românești peste care cîrmuiau, era în ordinea firească a lucrurilor ca „oamenii noi“, urmași în scaun ai voievozilor din neamurile basarabesc și mușatin, să devină și cei mai fervenți și mai însemnați patroni ai întregii ortodoxii răsăritene prin lăcașuri și daruri pretutindeni făcute.

Moștenitor, din acest punct de vedere, și al Basarabilor „cei vechi“, dar și, nu mai puțin, al Craioveștilor ce au fost ctitori la Athos²⁸⁵, Neagoe s-a ilustrat, o știm, prin numeroase danii și ctitorii oferite aici, ca și la Meteore, la Constantinopol, la Sinai și la Ierusalim — cel ce ne-o spune era și cel mai autorizat a le cunoaște, ca mai mare peste Sf. Munte²⁸⁶ —, mult mai multe decît în interiorul Țării Românești²⁸⁷, ceea ce este simptomatic pentru mentalitatea „noului Basarab“. Ele veneau să întregescă, în fapt, actul ctitoricesc de excepție de la biserica Argeșului, cea pe care același Gavriil Protul, comparînd-o cu bizantina Sf. Sofia și cu străvechiul templu din Ierusalim²⁸⁸, o punea, în spiritul hiperbolic al vremii, într-o perspectivă istorică și geografică ce și-l revendica pe Neagoe — găsindu-i înaintași iluștri pînă la împăratul Justinian și la regele Solomon al Vechiului Testament —, în programul de propagandă internă și externă al darnicului voievod pentru legitimarea propriei domnii și a dinastiei căreia i se voia începător.

Dacă prin danii — e drept, mult mai modeste — la Muntele Athos²⁸⁹, Ieremia-vodă s-a arătat un demn continuator al bunicului prezumtiv și al străbunicului pe linie maternă, și dacă neamul boieresc al Movileștilor, devenit familie domnească, și-a manifestat protecția asupra creștinilor din Orient prin ajutoarele date importantei biserici ortodoxe din Liouul Poloniei²⁹⁰, vom constata cum comunitatea acesteia din urmă avea să fie cea care, precum altă dată Gavriil Protul în cazul Neagoe, îl va compara, pentru dărnicia sa,

pe „omul nou“ Vasile Lupu, ce urmasa peste ani în scaunul moldovenesc lui Ieremia Movilă, cu magnificul protector al bisericii din vechime, Justinian²⁹¹, marcînd prin aceasta nu numai un moment de flaterie domnească prilejuit de ajutoarele date, obișnuit în cele din urmă în mentalitatea epocii, ci și o efectivă recunoaștere „internațională“ a meritelor pe care, încă mai răsunător, i-o vor acorda ctitorului Trei ierarhilor conducătorii supremi ai bisericilor Orientului ortodox. Patron și protector al acestora într-o măsură pe care nimeni nu o va împlini între toți voievozii „oameni noi“ ai evului mediu românesc — așa cum fastul Trei Ierarhilor nu avea să fie egalat de nici una dintre ctitoriile lor —, Vasile Lupu își cîștigase, prin danii și ajutoare, dreptul suveran de a se amesteca „imperial“ în afacerile Patriarhiei din Constantinopol²⁹², de a dojeni pe mitropoliții din jurul acesteia²⁹³, făcea să fie aleși egumeni din mănăstiri din voievodatul său în scaunul patriarhal al Ierusalimului²⁹⁴, primea în Moldova vizite ale unor patriarhi ai Orientului²⁹⁵, își avea numele său și cele ale membrilor familiei lăudate în toate bisericile ortodoxiei, drept mulțumire pentru ajutorul însemnat dat în momente critice Patriarhatului ecumenic²⁹⁶, se înconjură cu învățați teologi și mari demnitari ai aceleiași ortodoxii, precum Meletie Sirigul²⁹⁷, și ajungea să patroneze în 1642 — ca altădată bazileii celei „de a doua Rome“ — un sinod în chiar reședința sa ieșeană, lângă zidurile înflorate în piatră și lângă scînteierile somptuoase ale principalei sale ctitorii de curînd încheiate, datorite cu relicve vestite în toată creștinătatea răsăriteană.

Fără a atinge aura „bizantină“, de sprijinitori ai întregii acestei creștinătăți ortodoxe, pe care o căpătase Vasile Lupu, în veacul ce a urmat domniei acestuia voievozii cei mai însemnați întru faptă ctitoricească au fost și ei, în măsuri diferite, patroni ai Orientului creștin, continuînd și aici, odată ajunși în scaunul Țării Românești — așa cum nu putuse să o facă, lipsit de antecedente genealogice ilustre, amintitul domn al Moldovei —, o tradiție de familie. Vizite de patriarhi — de la Stambul, din Antiohia, din Alexandria — va primi, astfel, ca și înaintașul și unchiul său Șerban-vodă²⁹⁸, Constantin Brîncoveanu²⁹⁹, și tot acest nepot al Cantacuzinilor va arbitra unele neînțelegeri interne ale bisericii orientale — precum între călugării de la Sinai și patriarhia Ierusalimului³⁰⁰ —, va stărui pentru numiri de înalți ierarhi la Constantinopol³⁰¹ și va sprijini cultural pe ortodocșii din îndepărtatul Alep³⁰²; după cum celălalt „om nou“ al anilor 1700, Nicolae Mavrocordat, va ajuta Sfîntul Mormînt, închinîndu-i propria sa ctitorie-necropolă³⁰³, urmînd aici, desigur pilda înaintașilor din scaunul Țării Românești, dar și pilda tatălui său Exaporitul, ce fusese nu numai un „protector al patriarhilor“ — cum îl socoteau diplomați occidentali acreditați pe lângă Sublima Poartă³⁰⁴ —, ci și unul al Locurilor Sfinte³⁰⁵.

✱

Acești ctitori-„oameni noi“ ai evului mediu târziu românesc, cărora izvoarele timpului și monumentele de ei ridicate — prin opera zugravilor, a pietrarilor, a argintarilor și a arhitecților rămași în unele cazuri anonimi — le-au subliniat în fel și chip, le-au exaltat chiar, pe alocuri, personalitatea, care și-au afirmat pe căi felurite, deschis sau discret, legătura cu o tradiție voievodală de la care se revendicau — cea a epocilor de glorie și de independență ale Moldovei și Țării Românești —, care au dorit să fie întemeietorii unor noi „dinastii“ menite a deveni pentru viitor, la rîndu-le, tradiție și ale căror simboluri nepieritoare trebuiau să fie lăcașurile de excepție pe care le-au înălțat, purtînd pecetea heraldică a unei singularități sociale emi-

nente, înconjurându-se în ctitoriile lor — și nu numai aici — de eleganță și fast, voind a-și arăta bogăția și puterea nu numai prin opera ctitoricească din țară, ci și printr-o vastă acțiune de patronaj asupra creștinătății răsăritene aflate sub turci, au fost cu toții — și aceasta este o nouă și ultimă trăsătură ce-i unește și care le explică mai adânc rostul în istoria vechii noastre arte — *oameni de cultură ei înșiși sau înconjurați de cei mai aleși oameni de cultură ai țării din vremea lor*, aidoma tuturor importanților mecenai ai Europei medievale, renașcentiste și moderne.

Într-un peisaj de umanism cultural specific evului mediu târziu, ajuns la expresii ale unui autentic „raționalism ortodox” către 1700³⁰⁶, cu deschideri spre cultura apuseană a Renașterii, a clasicismului și a iluminismului, dar înainte de toate cu adânci legături spirituale cu tradiția cea mare a Bizanțului³⁰⁷ ce conferea un plus de unitate culturii românești a secolelor XVI, XVII și XVIII³⁰⁸, atât la nivelul feudal și aulic — al marilor boieri și ierarhi cultivați, al mediului curților domnești —, cât și, în forme specifice, la acela popular — al micilor clerici, al boiernașilor și dregătorilor mărunți, „de plaiuri” și „de văi”, al țăranilor chiar³⁰⁹ —, tot mai bine știut pentru secolul al XVIII-lea și pentru primele decenii de după 1800, profilul spiritual al acestor ctitori-„oameni noi” se definește și mai limpede.

Știm astfel că fiecare dintre ei era, prin forța lucrurilor, călătorit în centre de cultură prestigioase ale Orientului musulman în frunte cu Constantinopolul, unde a umblat, probabil, și deschizătorul tipologiei pe care o propunem, Neagoe Basarab ³¹⁰, și unde se formase integral cel ce o închidea, Nicolae Mavrocordat, în timp ce Movileștii, cu atâtea legături în Polonia — acolo unde învățaseră cărturarii moldoveni de frunte ai veacului, ca Grigore Ureche și Miron Costin —, ca și Cantacuzinii cei cu studii în Italia, cunoșteau deopotrivă și lumea renașcentist-târzie a Europei centrale și apusene, pe care nu o ignora nici Vasile Lupu, dacă judecăm după fațadele Goliei, și nici Brîncoveanu.

Erau, fiecare dintre aceștia — și numai în acest fel se poate explica gustul lor atât de personal în calitate de ctitori —, nu numai „oameni noi”, ci și oameni cultivați, mai mult decât supușii lor și decât nivelul obișnuit al feudalității românești, erau înconjurați de cei mai aleși cărturari ai voievodatului și în legături cu personalități ilustre ale culturii Orientului și Occidentului: așa Neagoe Basarab — moștenitor al Craioveștilor, cei al căror nivel cultural s-a tradus în ctitorirea Bistriței — care vorbea și scria în slavo-nerădă, știind poate și greaca (învățate prin îndrumătorul său spiritual, balcanicul Nifon, fostul patriarh ecumenic³¹¹), care purta corespondență cu „marele retor” al Patriarhiei ecumenice, Manuil din Corint³¹², și ai cărui boieri erau, mulți, „gramatici”, deci oameni cu mai multă carte, ceea ce nu era foarte frecvent în epocă³¹³; așa Ieremia Movilă, al cărui sfetnic apropiat era Luca Stroici, ctitor și el, la Dragomirna, primul care folosea, scriind, caractere alfabetice latine în Moldova timpului³¹⁴, sau Vasile Lupu care ca boier iscălea cu slove grecești³¹⁵ și al cărui mitropolit și apropiat colaborator era vestitul cărturar Varlaam, întemeietor al tipografiei și al școlii adăpostite lângă zidurile ctitoriei domnești de la Trei Ierarhi³¹⁶; așa, în sfârșit, Constantin Brîncoveanu — în jurul căruia stătuseră cultivații unchi Constantin stolnicul și Mihai spătarul Cantacuzino sau logofătul cronicar Radu Greceanu —, sau Nicolae Mavrocordat — fiul poliglotului Exaporit cu studii la Roma și Bologna —, de departe una dintre cele mai luminoase și europene figuri întru cultură din trecutul românesc, vorbitorul de limbi orientale și occidentale ce adnota pe Erasmus și pe Montaigne, care se afla în legătură

cu scriitori francezi și prelați anglicani, se preocupa de arheologie și de numismatică, de epigrafie și de botanică și care, înainte de toate, era el însuși un creator³¹⁷, așa cum fusese, pe cât se pare, la celălalt capăt al șirului de „oameni noi” de care ne-am ocupat, autorul *Invățăturilor*, Neagoe Basarab.

Pătrunși de însemnătatea culturii, de noblețea, dar și de eficacitatea ei atunci când trebuia să justifice o altă noblețe, socială, să accentueze, o dată mai mult, locul eminent al posesorului ei între contemporani, asemenea voievozi cultivați au legat aievea slova manuscriselor și a tomurilor tipărite, adunate treptat în colecții mănăstirești și în importante biblioteci, de chiar ctitoriile lor ce ajungeau să le adăpostească pe cele din urmă și asupra cărora, în acest fel, se reflecta încă o dată semnul culturii.

Manuscrise importante se păstrau la Argeș și la Sucevița, la Trei Ierarhi vedeau lumina tiparului cărți românești dintre cele mai importante, ornate cu gravuri³¹⁸, Cantacuzinii posedau în ctitoriile lor biblioteci bine știute astăzi, precum aceea de la Mărginenii Prahovei a cărturarului stolnic Constantin³¹⁹, la Hurezi — unde deslușim pînă astăzi pisană zugrăvită a bibliotecii — erau aduse faimoase ediții greco-latine de cronici bizantine, publicate în același veac la Paris³²⁰, în sfîrșit, la Văcărești se găseau manuscrise rare din Orient, medalii și cărți adunate într-o bibliotecă unică în Răsăritul european, a cărei remarcabilă istorie și al cărei răsunset pînă în Franța și în Anglia veacului „luminilor” au fost amplu cercetate³²¹, ca un moment de referință al culturii românești de la sfîrșitul extrem al evului mediu.

Cu imaginea aceasta, a unor șiruri tăcute de volume și pergamente adunate în încăperi anume, nu departe de locul unde se înălța biserica-necropolă a domnului din Țara Românească sau din Moldova, domn a cărui ascensiune politică și chiar socială fuseseră spectaculoase, care se voise urmaș al vechilor voievozi Basarabi sau Mușatini, își afirmase o strălucită genealogie, făurise o stemă care să însoțească, alături de herbul țării, viitoarele cîrmuiri ale membrilor unei „dinastii” de el întemeiate sau care, fără a pretinde la obîrșii ilustre și armoarii nobiliare, se înconjurase cu atît mai mult și mai sonor de fastul aurului și al argintului, al țesăturilor de preț și al marmurii, al lemnurilor scumpe și al culorilor strălucitoare, sau se voise protegitor al ortodoxiei ca altădată bazileii de pe Bosfor — fără a pierde însă nicicînd din ochi realitățile românești cărora li se consacrase cu rîvnă, mai ales în cele ale culturii—, părăsim acest șir de „oameni noi”-ctitori medievali. O facem cu nădejdea de a fi propus, prin luminarea unor fire care-i leagă pe aceștia din urmă unii de alții, de-a lungul a mai bine de două veacuri, o tipologie de cultură ce merită osteneala de a fi adîncită și în care deslușirea faptului social prin faptul de artă, dar și a artei prin personalitatea care a înțeles să o patroneze și să se slujească de ea, capătă dimensiuni umane ce se înscriu, poate, într-o viitoare istorie a mentalității, mai mult, a civilizației noastre vechi.

Note

1 E. CASTELNUOVO, *Per una storia sociale dell'arte. I*, în *Paragone (Arte)*, 313, 1976, p. 8.

2 R. BONNOT, *Sur les modes et les styles*, în *L'Année sociologique*, 1949—1950, p. 4.

- 3 P. FRANCASTEL, *Pictură și societate*, București, 1970, p. 75.
- 4 W. E. KLEINBAUER, *Modern Perspectives in Western Art History: An Anthology of 20th Century Writings on the Visual Arts*, New York, 1971, p. 76–82. Interpretările sociale ale fenomenului artistic medieval — cele ce ne interesează în cercetarea de față — au atins chiar, pe un tărîm esențialmente speculativ, zona foarte delicată a raportului dintre structuri pur formale, cum sînt cele ale romanicului și goticului occidental, și structuri dintre cele mai diverse ale societății feudale apusene, precum în cartea lui A. SCOBELTZINE, *L'Art féodal et son enjeu social*, Paris, 1973.
- 5 W. E. KLEINBAUER, *op. cit.*, p. 77–78. Paralele de acest fel pot fi găsite în cele mai variate sfere, identificarea lor constituind o metodă curentă astăzi (vezi, în general, A. TENENT, *Art, histoire sociale et méthode sociologique*, în *Annales*, 1957, 3, p. 474–481, cu o aplicație, în același număr al revistei, datorită lui R. Barthes, despre *Histoire et sociologie du vêtement*, p. 430–441; o cercetare de acest tip, aplicată la realitățile noastre din secolul întemeierii statelor feudale, am încercat noi înșine în *Artă și societate în Țara Românească a veacului al XIV-lea*, în *SCIA*, 1, 1972, p. 3–35).
- 6 W. E. KLEINBAUER, *op. cit.*, p. 82 și urm.; R. BASTIDE, *Art et société*, Paris, 1977, p. 101, p. 127.
- 7 A. WARBURG, *Arte del ritratto e borghesia fiorentina*, în *La Rinascita del paganesimo antico*, Florența, 1966, p. 109–146; E. H. GOMBRICH, *The Early Medici as Patrons of Art*, în *Norm and Form. Studies in the Art of the Renaissance*, Londra, 1966, p. 35–57; F. HARTT, *Art and Freedom in Quattrocento Florence*, în W. E. KLEINBAUER, *op. cit.*, p. 293–313.
- 8 R. THEODORESCU, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X–XIV)*, București, 1974, p. 268–312; idem, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos (400–1400)*, București, 1976, p. 153–232.
- 9 A. DUPRONT, *D'une histoire des mentalités*, în *Revue Roumaine d'Histoire*, 3, 1970, p. 381–403; G. DUBY, *Histoire et sociologie de l'Occident médiéval: résultats et recherches*, în același volum, p. 451–458; cf. idem, *Histoire des mentalités*, în *L'Histoire et ses méthodes*, Paris, 1961, p. 937–966.
- 10 F. CONSTANTINIU, *Aspecte ale mentalității colective sătești în societatea medievală românească*, în *SMIM*, VII, 1974, p. 80.
- 11 Un tip similar de imagine, în alt context cultural și din altă epocă, cercetează, spre pildă, Francastel (*La Réalité figurative. Eléments structurels de sociologie de l'art*, Paris, 1965, p. 331–336).
- 12 H. KAMEN, *The Iron Century. Social Change in Europe. 1550–1660*, Londra, 1971, p. 131.
- 13 Pentru secolul al XVIII-lea occidental, vezi J. STAROBINSKI, *L'Invention de la liberté. 1700–1789*, Geneva, 1964, p. 15–16.
- 14 H. KAMEN, *op. cit.*, p. XII.
- 15 *Ibidem*, p. 152–154.
- 16 *Ibidem*, p. 155–157.
- 17 *Ibidem*, p. 144–145.
- 18 *Ibidem*, p. 163–164.
- 19 *Ibidem*, p. 136–138.
- 20 R. BONNOT, *op. cit.*, p. 24–25.
- 21 *Ibidem*, p. 5 și urm.
- 22 W. SYPHER, *Rococo to Cubism in Art and Literature*, New York, 1960, p. 104.
- 23 D. GLASS, *Papal Patronage in the Early Twelfth Century: Notes on the Iconography of Cosmatesque Pavements*, în *JWCI*, XXII, 1969, p. 386–390.
- 24 P. HETHERINGTON, *Pietro Cavallini, Artistic Style and Patronage in Late Medieval Rome*, în *The Burlington Magazine*, 826, January 1972, p. 4–10; cf. J. GARDNER, *S. Paolo fuori le mura, Nicholas III and Pietro Cavallini*, în *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 3, 1971, p. 240–248.
- 25 R. K. LANCASTER, *Artists, Sponsors and Clerks: the Human Factors in the Art Patronage of King Henri III*, în *JWCI*, XXXV, 1972, p. 81–107. Pentru mai vechiul patronaj al unui suveran, cel al împăratului german Henric al II-lea, la începutul secolului al XI-lea — în aceeași epocă în care înregistrăm și patronajul artistic exercitat de figuri proeminente ale ierarhiei ecleziastice printre care Egbert, arhiepiscop de Trier, sau Bernard de Hildesheim —, vezi P. LASKO, *Ars sacra 800–1200*, Londra, 1972, p. 95–106, p. 111–122, p. 123–133; patronajul acestor din urmă ierarhi germani își va găsi o replică în veacul al XII-lea, în regatul de dincolo de Rin, prin activitatea aceluia tipic „homo novus” — ajuns de la o naștere foarte umilă la poziția unui adevărat ghid spiritual și politic al lumii feudale franceze și europene a timpului — care a fost abatele Suger de la Saint-Denis (E. PANOFKY, *L'Abbé Suger de Saint-Denis*, în *Architecture gothique et pensée scolastique*, Paris, 1967, p. 9–65).
- 26 E. ŚNIEZYŃSKA-STOLOT, *Queen Elizabeth as a Patron of Architecture*, în *AHA*, 1–2, 1974, p. 13–36.
- 27 H. KRAUS, *The Medieval Commune at Amiens as Patron of Art and Architecture*, în *Gazette des Beaux-Arts*, LXXVIII, 1971, p. 317–330.
- 28 F. HARTT, *op. cit.*, p. 300 și urm.
- 29 E. H. GOMBRICH, *loc. cit.*; cf. A. D. FRASER JENKINS, *Costmo de' Medici's Patronage of Architecture and the Theory of Magnificence*, în *JWCI*, XXXIII, 1970, p. 162–170.

30 C. H. CLOUGH, *Federigo di Montefeltro's Patronage of the Arts 1468—1482*, in *JWCI*, XXXVI, 1973, p. 129—147.

31 A. D. FRASER JENKINS, *op. cit.*, p. 167—168.

32 Pentru cazul lui Federigo di Montefeltro, tipic „nouveau riche” al celei de-a doua jumătăți a secolului al XV-lea, vezi C. H. CLOUGH, *op. cit.*, p. 142. Pentru toți acești mecenați italieni din Quattrocento, a cheltui cu înălțarea monumentelor era — o spun chiar teoreticienii și artiștii din epocă — o adevărată virtute (*ibidem*, p. 140), cel bogat trebuind să se ilustreze „In cose amplissime e nobilissime con molta larghezza e magnificenza” (apud A. D. FRASER JENKINS, *op. cit.*, p. 163).

33 F. GIRARD-PIPAU, *Le Mécénat de Charles d'Amboise (1500—1511)*, in *L'Information d'histoire de l'art*, 4, 1972, p. 176—181.

34 Aci cazurile de patronaj sînt foarte diferite, de la cel al episcopilor din jurul anului 1500 (T. CHRZANOWSKI, M. KORNECKI, *Mecenat artystyczny biskupa Chelmskiego Mikolaja III Crapitza*, in *Biuletyn Historii Sztuki*, 1, 1972, p. 7—22), pînă la cele ale nobililor colecționari și călători în preajma lui 1800 (T. ZIELIŃSKA, *Archiwum prywatne Stanisława Kostki Potockiego jako źródło informacji o jego mecenacie kulturalno-artystycznym*, in *Biuletyn Historii Sztuki*, 2, 1972, p. 117—121); ele se situează mereu în orizontul social al unei nobilimi extrem de influente în ceea ce privește mentalitatea și gustul polonez al acestor epoci: M. BOGUCA, *L'„attrait” de la culture nobilitaire? (Sarmatisation de la bourgeoisie polonaise au XVIIe siècle)*, in *Acta Poloniae Historica*, 33, 1976, p. 23—41.

35 *Mecenați e pittori. Studio sui rapporti tra arte e società italiana nell'età barocca*, Florența, 1966.

36 *Ibidem*, p. 55.

37 *Ibidem*, p. 66.

38 M. A. MUSICESCU, *Étapes du langage pictural aux XVIe—XVIIIe siècles. Réflexions sur la relation entre la forme artistique et „l'oeuvre témoin”*, in *RESEE*, 2, 1972 p. 176, p. 180.

39 F. HASKELL, *op. cit.*, p. 159, p. 390.

40 *Ibidem*, p. 65.

41 *Ibidem*, p. 71.

42 *Ibidem*, p. 28.

43 *Ibidem*, p. 57.

44 S-a remarcat că în întregul sud-est european — și nu mai puțin în țările române — secolele XVII și XVIII sînt cele ale intensificării cultului neomartirilor, de pildă (M. A. MUSICESCU, *Autour des notions de tradition, d'innovation et de Renaissance dans la peinture du Sud-est européen aux XVe—XIXe siècles*, in *RESEE*, 1, 1976, p. 73), pentru a nu ne mai referi la alte forme de manifestare artistică a amîn-

titului „sentiment istoric” pe care, la nivel volveodal, vom căuta a le desluși în studiul de față.

45 *Ibidem*, p. 74.

46 Idem, *Y a-t-il un art „phanartote” dans les pays roumains? Quelques considérations préliminaires*, in *Symposium „L'Époque phanartote”*, Salonik, 1974, p. 260—261.

47 Idem, *Autour des notions ...*, p. 75.

48 Gh. CRONȚ, *Dreptul de cititorie în Țara Românească și în Moldova. Constituirea și natura juridică a fundațiilor din evul mediu*, in *SMIM*, IV, 1960, p. 78.

49 *Ibidem*, p. 107.

50 *Ibidem*, p. 108.

51 Revelatoare în acest sens este situația din Țara Românească a secolului al XVI-lea, unde s-a constatat, ca o regulă aproape generală, că domnii apar în tablourile votive doar în asemenea situații efective (C. L. DUMITRESCU, *Deux églises valaques décorées au XVIe siècle: Snagov et Tismania*, in *Revue Roumaine d'Histoire de l'Art, Série Beaux-Arts*, 2, 1973, p. 156).

52 M. A. MUSICESCU, *Étapes du langage ...*, p. 176.

53 A. MESROBEANU, *Rolul politic al Movileștilor pînă la domnia lui Ieremia Vodă*, in *Cercetări istorice*, 1, 1925, p. 179.

54 S. de ZOTTA, *Principii României descendenței din Movilești*, in *Arhiva genealogică*, II, 1913, p. 102—103.

55 M. A. MUSICESCU, M. BERZA, *Mănăstirea Sucevița*, București, 1958, p. 14; S. ULEA, *Portretul unui cititor uitat al mănăstirii Sucevița: Teodosie Barbovski, mitropolit al Moldovei*, in *SCIA*, 2, 1959, p. 247.

56 F. BABINGER, *Originea și sfîrșitul lui Vasile Lupu*, in *ARMSI*, s. III, t. XVIII, 1936—1937, p. 73; *ibidem*, t. XIX, 1937, p. 137 și urm.

57 N. IORGA, *Despre Cantacuzini. Studii istorice basate în parte pe documente inedite din arhiva dlui G. Gr. Cantacuzino*, București, 1902, p. XXX—XXXI. Pentru fastul neobișnuit de care acesta se înconjura la Constantinopol, mărturisit de izvoare contemporane, vezi Idem, *Byzance après Byzance*, ed. a II-a, București, 1971, p. 121.

58 N. STOICESCU, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Sec. XIV—XVII*, București, 1971, p. 136. Între acești filii, cel mai însemnat patron de artă și cultură au fost, desigur, marele spătar Mihail Cantacuzino „Mărgineanu” și marele stolnic Constantin Cantacuzino „Măgureanu” (*ibidem*, p. 137—141); iar dintre nepoții de fiu ai postelnicului, la sfîrșitul secolului al XVII-lea și la începutul celui de-al XVIII-lea, merita a fi amintit în acest sens marele vornic Șerban II Cantacuzino, marele stolnic Pirvu Cantacuzino și marele spătar Toma Cantacuzino (*ibidem*, p. 143—145).

- 59 Pentru asemenea aspecte ale domniei acestui fiu încoronat al postelnicului Constantin, vezi D. IONESCU, *Ideal and Representation. The Ideal of the Restauration of the Byzantine Empire during the Reign of Serban Cantacuzino (1678—1688)*, în *RESEE*, 4, 1974, p. 523—535.
- 60 V. AI. GEORGESCU, *La Structuration du pouvoir d'État dans les Principautés Roumaines (XIVe—XVIIIe siècles). Son originalité. Le rôle des modèles byzantins*, în *Association internationale des Etudes Sud-Est Européennes, Bulletin*, 1—2, 1973, p. 114
- 61 N. IORGA, *op. cit.*, p. LXXXVIII.
- 62 A. A. C. STOURDZA, *L'Europe orientale et le rôle historique des Maurocordato, 1660—1830*, Paris, 1913, p. 46; N. CAMARIANO, *Alexandre Maurocordato, le grand dragoman. Son activité diplomatique (1673—1709)*, Salonic, 1970, p. 31.
- 63 A. A. C. STOURDZA, *loc. cit.*; N. IORGA, *Viața și domnia lui Constantin-Vodă Brâncoveanu*, București, 1914, p. 116.
- 64 A. A. C. STOURDZA, *op. cit.*, p. 30, p. 37.
- 65 M. NEAGOE, *Neagoe Basarab*, București, 1971, p. 28, p. 30.
- 66 D. PLEȘIA, *Neagoe Basarab. Originea, familia și o scurtă privire asupra politicii Țării Românești la începutul veacului al XVI-lea (I)*, în *Valahia*, I, 1969, p. 59.
- 67 N. STOICESCU, *op. cit.*, p. 17—19, p. 46—47.
- 68 D. ZAMFIRESCU, *Neagoe Basarab și învățăturile către fiul său Theodosie. Problemele controversate*, București, 1973, p. 105, p. 182; D. PLEȘIA, *Neagoe Basarab. Originea (II)*, în *Studii Valahice*, II, 1970, p. 123—124.
- 69 M. NEAGOE, *op. cit.*, p. 36—39.
- 70 *Istoria artelor plastice în România*, I, București, 1968, p. 231, p. 239, p. 248, p. 278, p. 285—286; C. L. DUMITRESCU, *Pictura din secolul al XVI-lea de la bolnița mândărită Bistrița-Vlcea*, în *SCIA*, 2, 1972, p. 179—194.
- 71 *Idem*, *Măndăstirea Căluțu și câteva precizări despre ctitorii ei și despre Mihai Vlceașu*, în *Mihai Vlceașu, Culegere de studii*, București, 1975, p. 253, nota 26.
- 72 *Ibidem*, p. 245; pentru cel trel frați Buzești, fii ai lui Radu Buzea mare armaș, cu o origine deloc „nouă” către 1600, vezi N. STOICESCU, *op. cit.*, p. 34—39, p. 60, p. 81.
- 73 C. L. DUMITRESCU, *O reconsiderare a picturii bisertei din Stănești-Vlcea*, în *Pagini de veche artă românească*, II, București, 1972, p. 165—166.
- 74 *Idem*, *Măndăstirea Căluțu ...*, p. 253.
- 75 *Ibidem*, p. 257.
- 76 *Ibidem*, p. 254.
- 77 E. STĂNESCU, *Din Istoria ideoilor politice în evul mediu românesc (Miron Costin și problemele regimului boieresc)*, în *Omagiul lui P. Constantinescu-Iași cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, București, 1965, p. 315. Este „epoca aristocratică” a evului mediu românesc, de care vorbea P. P. PANAITESCU (*De ce au fost Țara Românească și Moldova țări separate*) (extras), București, 1938, p. 13).
- 78 N. IORGA, „Doamna lui Ieremia Vodă”, în *ARMSI*, s. II, t. XXXII, 1909—1910, p. 1031—1040; S. de ZOTTA, *Știri noul despre Movilești*, în *Arhiva genealogică*, II, 1913, p. 237.
- 79 I. MICLESCU-PRĂJESCU, *New Data Regarding the Installation of Movilă Prince*, în *The Slavonic and East-European Review*, 115, 1971, p. 234; oricum, Stroicii coboară din boieri membri ai sfatului domnesc în secolul al XV-lea (N. STOICESCU, *op. cit.*, p. 326—328).
- 80 S. de ZOTTA, *op. cit.*, p. 220; M. A. MUSICESCU, M. BERZA, *op. cit.*, p. 12, nota 7. În 1599, franciscanul Bernardino Quirini știa că Ieremia Movilă este „nobil polon” (*Căldări străini despre țările române*, IV, București, 1972, p. 35).
- 81 D. CIUREA, *Despre Ieremia Movilă și situația politică a Moldovei la sfârșitul sec. XVI și începutul sec. XVII*, în *Studii și cercetări științifice. Istorie*, VIII, 1957, p. 334, nota 87.
- 82 E. A. KOZAK, *Die Inschriften aus der Bukovina*, Viena, 1903, p. 59.
- 83 T. VOINESCU, R. THEODORESCU, *Măndăstirea Dragomirna*, ed. a II-a, București, 1967, p. 9—10.
- 84 T. VOINESCU, *Contribuții la studiul manuscriselor ilustrate din mândăstirile Sucevița și Dragomirna*, în *SCIA*, 1—2, 1955, p. 89—114.
- 85 În această ordine de idei trebuie spus că au existat în veacul al XVII-lea — veac nobiliar prin excelență și totuși foarte departe, în țările române, de un imobilism, de o rigiditate a ierarhiei sociale — cazuri de ascensiuni spectaculoase, de la origini mărunte pînă la mari dregătorii și chiar la ranguri domnești. Ar fi suficient să amintim, în acest sens, cazul marelui ban muntean Mareș Băjescu, cunoscut ctitor la Cornetul și la Băjești (N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 110; cf. St. D. GRECIANU, *Genealogiile documentate ale familiilor boierești*, I, București, 1913, p. 81), cel al Cantemireștilor în Moldova (N. STOICESCU, *op. cit.*, p. 367) sau cel al soției lui Șerban-vodă Cantacuzino, Maria — fondatoare la biserica Doamnei din București —, al cărei tată, Gheorghe Ghețea, fusese un simplu negustor venit de la sud de Dunăre (*ibidem*, p. 138, p. 184).
- 86 P. V. NĂSTUREL, *Genealogia Năsturelilor*, în *Revista pentru Istorie, arheologie și filologie*, XI, 1910, p. 312.

87 P. P. PANAITESCU, *L'Influence de l'oeuvre de Pierre Mogila archevêque de Kiev dans les Principautés Roumaines*, Paris, 1926, p. 55; D. H. MAZILU, *Barocul în literatura română din secolul al XVII-lea*, București, 1976, p. 91, p. 162-163.

88 V. CÂNDEA, *L'Humanisme d'Udrîște Năsturel et l'agonie des lettres slavonnes en Valachie*, în *RESEE*, 2, 1968, p. 261-263.

89 R. GRECEANU, *Casa de piatră din Herăști. Istoric*, în *Monumente și muzee*, I, 1958, p. 123-124. Recent, P. CHIHAIA (*Udrîște Năsturel și casele de la Herăști*, în *Revista muzeelor și monumentelor. Monumente istorice și de artă*, 2, 1976, p. 25) a propus ca dată a construcției „caselor” anii 1641-1643.

90 E. GRECEANU, *Casa de piatră din Herăști. Studiu arhitectonic*, în *Monumente și muzee*, p. 132.

91 O. BĂZU, *Restaurarea casei lui Udrîște Năsturel din Herăști*, în *BMI*, 4, 1971, p. 55.

92 D. H. MAZILU, *op. cit.*, p. 93, p. 102.

93 I. BIANU, D. SIMONESCU, *Bibliografa românească veche 1508-1830*, IV, București, 1944, p. 195, p. 197.

94 V. CÂNDEA, *op. cit.*, p. 248.

95 *Ibidem*, p. 251.

96 D. ZAMFIRESCU, *op. cit.*, p. 290.

97 M. NEAGOE, *Concepția lui Neagoe Basarab despre domnie*, în *Neagoe Basarab, 1512-1521. La 460 de ani de la urcarea sa pe tronul Țării Românești*, București, 1972, p. 48.

98 *Idem*, *Neagoe Basarab*, p. 139.

99 *Viața și tratul sfinților Nițon patriarhul Constantinopolului* (ed. T. Sîmedrea), București, 1937, p. 27-28.

100 Pentru aceasta, vezi M. CAZACU, *De ce a clădit Neagoe Basarab biserică mănăstirească Argeșului*, în *GB*, 7-8, 1967, p. 783.

101 *Hurmuzaki*, XII, nr. 444, p. 297.

102 Un asemenea sumptuos costum „de aparat” era cum nu se poate mai potrivit unui voievod iubitor de fast precum Ieremia Movilă, cel între odorele căruia știm că se pronunțau o „coroană ... lucrată din plăci de diamant”, un „soare de diamant”, perle din Indiile Orientale, un „brlu domnesc acoperit cu diamante și rubine”, harnașamente și sabie de aur cu diamante și alte pietre prețioase, inele, broșe, collere cu diamante, vase de aur și de argint (I. CORFUS, *Odoarele Movileștilor rămase în Polonia. Contribuții la istoria artei și a prejurilor*, în *Studii*, 1, 1972, p. 38-39); pentru portretul brodat al lui Ieremia -vodă, vezi M. A. MUSICESCU, *Broderia medievală românească*, București, 1969, cat. 42, p. 41, fig. 70-72.

103 *Ibidem*, p. 17. Asupra acestei imagini voievodale brodate și asupra prototipurilor sale pictate în jur de 1600 în lumea polonă - înfățișând suverani și magnați, de la Ștefan

Băthori la Sebastian Lubomirski și Leon Sapieha, spre pildă -, ne-am oprit în studiul publicat în acest volum sub titlul *Portrete brodate și interferențe stilistice în Moldova epocii lui Ieremia Movilă și a lui Vasile Lupu*.

104 M. A. MUSICESCU, *loc. cit.*

105 N. GRIGORAȘ, *Biserica Trei Ierarhi*, ed. a II-a, București, 1968, p. 21.

106 *Ibidem*, p. 14.

107 N. IORGA, *Vasile Lupu ca următor al împăraților de Răsărit în tutelarea patriarhiei de Constantinopol și a bisericii ortodoxe*, în *ARMSI*, s. II, t. XXXVI, 1913-1914, p. 207-235. Prenumele de Vasile este cel purtat o dată cu venirea la domnie, în locul celui boieresc de Lupu (I. ZABOROVSKI, *Vasile Lupu ca dregător înalt de domnie*, în *RIR*, XV, 1945, fasc. II, p. 157).

108 N. IORGA, *op. cit.*, p. 211; F. BĂBINGER, *op. cit.*, p. 63 și urm.

109 E. NEGRICI, *Narațiunea în cronicile lui Grigore Ureche și Miron Costin*, București, 1972, p. 241-257.

110 *Letopiseșul Țării Moldovei*, în M. COSTIN, *Opere* (ed. P. P. Panaitescu), București, 1958, p. 113. Este sigur că putem aplica și lui Vasile Lupu - ca și mai târziu, în parte, lui Constantin Brîncoveanu - observația făcută în legătură cu unii voievozi români ai începutului de secol XVII și ai începutului de secol XVIII (Radu Mihnea și Nicolae Mavrocordat, de pildă), anume aceea că există un raport direct între unele atitudini „regale” ale unor domni din Țara Românească sau din Moldova și bunele lor relații - dătătoare de un spor de autoritate - cu Poarta (F. CONSTANTINIU, *De la Mihai Viteazul la fanarioșii observații asupra politicii externe românești*, în *SMIM*, VIII, 1975, p. 117-118).

111 V. A. GEORGESCU *op. cit.*, p. 113-115.

112 N. IORGA, *op. cit.*, p. 230.

113 *Ibidem*, p. 225.

114 P. P. PANAITESCU, *op. cit.*, p. 85-86. Compararea unor suverani cu Justinian, ca și aceea cu Constantin cel Mare - cele două personalități devenite cu timpul aproape legendare, constituind în evul mediu european expresia supremă a spiritualetății bizantine și creștine, împărați și ctitori, protectori ai bisericii, dătători de norme și legi -, e regăsită în civilizația veche românească și în alte împrejurări: așa de pildă - lăsând la o parte momentul Neagoe Basarab - este cazul exaltării personalității lui Constantin Brîncoveanu în predosloviea lui „Radu logofăt Greceanu”, unde voievodul e comparat, indirect, cu cei doi bazilei amintiți (în *Cronica muntelui*, ed. M. Gregorian, II, București, 1961, p. 10), comparație reluată parțial - în sensul apropierei Brîncoveanului de primul împărat creștin - într-o tipăritură din

- Alepu! Siriei la inceputul secolului al XVIII-lea (vezi infra nota 302).
- 115 Apud N. IORGA, *op. cit.*, p. 220.
- 116 Idem, *Les grandes familles byzantines et l'idée byzantine en Roumanie*, în *BSH*, XVIII, 1931, p. 11.
- 117 D. M. NICOL, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100—1460. A Genealogical and Prosopographical Study*, Dumbarton Oaks, 1968, p. VII, p. 24; Banul Mihail CANTACUZINO, *Genealogia Cantacuzinilor*, publicată și adnotată de N. Iorga, București, 1902, p. 1.
- 118 N. IORGA, *op. cit.*, p. 20.
- 119 T. VOINESCU, *Sur le portrait de groupe „de famille”, dans la peinture de la Valachie au XVIIe siècle: l'art des Cantacuzènes*, în *IIIe Congrès international d'études du Sud-est européen*, Bucarest, 4—10 septembre 1974. *Résumés des communications*, II, București, 1974, p. 489; cf. idem, *Zugravul Ptrul Mutul și școala sa*, în *SCIA*, 3—4, 1955, p. 144—145. Merită a fi subliniat faptul că, aidoma rudelor lor din Țara Românească, cel doi Cantacuzini din Moldova secolului al XVII-lea, frați ai postelnicului Constantin Cantacuzino — anume marele vornic Toma și marele vistiernic Iordache —, au fost de asemenea ctitori de biserici și curți boierești (N. STOICESCU, *op. cit.*, p. 361—363).
- 120 A. A. C. STOURDZA, *op. cit.*, p. 382 și urm.
- 121 *Inscripțiile medievale ale României. I. Orașul București*, București, 1965, nr. 489, p. 436—437.
- 122 *Ibidem*, nr. 498, p. 440—441. Cit despre lunga pisanie a bisericii celei mari a mănăstirii — mai veche decât paraclisul —, ea constituie, după remarca lui Iorga, „o adevărată pagină de cronică” legată de domnia lui Nicolae-vodă (*Inscripții din bisericile României*, I, București, 1905, p. 74).
- 123 A. SCOBELTZINE, *op. cit.*, p. 71, p. 139.
- 124 Desigur, chestiunea legăturii cu tradiția nu doar a unor „oameni noi” ci, în general, a unor „epoci noi”, apetitul „istoric” al unor vremi de mari transformări sociale, politice sau culturale — ce se reclamă de la trecut spre a justifica prezentul și viitorul așa cum erau ele concepute în ideologia timpului —, sînt mult mai nuanțate și mai complexe, depășind simplele „genealogii de familie” spre a pătrunde în sfera mai vastă a „genealogiilor culturale”. În istoria culturală a Europei medievale — și foarte mult în istoria artistică a acesteia — lucrul este evident la tot pasul, putînd lua aici exemplul, deja menționat, al papilor romani din secolul al XIII-lea care apelează la tradițiile „apostolice” — refăcînd chiar monumente paleocreștine în momentul luptei împotriva expansiunilor străine, mai ales a celei angevine (vezi nota 24) —, cazul Rusiei secolelor XVI—XVII, unde vechile tradiții bizantine, patristice, revin în lupta bisericii ruse împotriva pretențiilor Constantinopolului și Romei (I. DUJČEV, *Byzance après Byzance et les Slaves*, în *Medievoe bizantino-slavo*, II, Roma, 1968, p. 299), sau cel al Serbiei veacului al XVIII-lea unde — din anume rațiuni politice — fărăși biserica este purtătoare a tradițiilor medievale atunci cînd, la mijlocul secolului „luminilor”, sînt zugrăvite în lăcașuri monastice sîrbești chipurile unor cîrmuitori ai trecutului, de la Nemanizi la ultimii despoți ai epocii independenței (D. MEDAKOVIĆ, *Die Nationalgeschichte der Serben im Lichte der neuzeitlichen sakralen Kunst, in Kunst und Geschichte in Südost-Europa*, Recklinghausen, 1973, p. 145—156).
- 125 D. PLEȘIA, *Neagoe Basarab, Originea, familia ...*, p. 50; D. ZAMFIRESCU, *op. cit.*, p. 89—90.
- 126 M. NEAGOE, *Neagoe Basarab*, p. 27; M. A. MEHMET, *Două documente turcești despre Neagoe Basarab*, în *Studii*, 5, 1968, p. 923.
- 127 *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodoste* (ed. F. Moisl, D. Zamfirescu, G. Mihăilă), București, 1970, p. 253.
- 128 D. ZAMFIRESCU, *op. cit.*, p. 168.
- 129 *Învățăturile ...*, p. 322.
- 130 M. A. MEHMET, *op. cit.*, p. 921—923. Dealtmînteri, generalizînd, sprijinul Porții poate fi socotit pe drept cuvînt, și îndeosebi pentru veacul următor, al XVII-lea (Al. DUȚU, *Umanitățile române și cultura europeană*, București, 1974, p. 146), una dintre căile de parvenire politică a unor asemenea „oameni noi” (este cazul, total sau parțial, al fiecăruia dintre ei, de la Ieremia Movilă la Nicolae Mavrocordat).
- 131 *Călători străini despre țările române*, I, București, 1968, p. 178.
- 132 M. A. MEHMET, *op. cit.*, p. 926—927.
- 133 *Ibidem*, p. 928.
- 134 *Documente privind istoria României. Veacul XVI. B. Țara Românească, vol. I (1501—1525)*, București, 1951, nr. 75, p. 75.
- 135 E. LĂZĂRESCU, *Biserica mănăstirii Argeșului*, București, 1967, p. 8.
- 136 D. PLEȘIA, *Mănăstirea Dealu — necropolă domnească — și ceva despre frămîntările interne din Țara Românească în veacul al XVI-lea*, în *Acta Valachica*, III, 1972, p. 152—153.
- 137 P. CHIHAIA, *Semnificația portretelor din biserica mănăstirii Argeș*, în *GB*, 7—8, 1967, p. 788—789, p. 793, p. 796, p. 797.
- 138 *Documente privind ...*, nr. 129, p. 130.
- 139 Apud P. S. NĂSTUREL, *Învățăturile lui Neagoe Basarab în lumina pisanțiilor de pe biserica mănăstirii de la Argeș*, în *MO*,

1960, 1—2, p. 16; cf. *Literatura română veche (1402—1647)*, I, București, 1969, p. 160.

140 *Documente privind ...*, nr. 103, p. 104.

141 D. PLEȘIA, *Neagoe Basarab. Originea (II)*, p. 130. Rudele Despinei, Branković, dincolo de legăturile de familie în sfera bizantină ce vor fi amintite, erau înruđite și cu regii Ungariei (I. R. MIRCEA, *Relations culturelles roumano-serbes au XVIIe siècle*, în *RESEE*, 3—4, 1963, p. 387, nota 43), ceea ce-l plasa pe Neagoe într-o vecinătate genealogică prețioasă.

142 D. M. NICOL, *op. cit.*, tabel II, p. 220—221; pe linie feminină, Despina, probabilă fiică a lui Iovan Branković (I. C. FILITTI, *Despina, Princesse de Valachie, fille présumée de Jean Brankovitch*, în *RIR*, I, 1931, p. 241—250) și a unei Donka (I. R. MIRCEA, P. S. NĂSTUREL, *De l'ascendance de Despina, épouse du voévode Neagoe Basarab. À propos d'une inscription slavonne inédite, în Romanoslavica*, X, 1964, p. 436), era coboritoare, la a șasea generație, din Ioan al VI-lea Cantacuzino împăratul Bizanțului, prin Irina Cantacuzino, soția lui Gheorghe Branković, tatăl celor doi despozi, Lazăr (1456—1458) și Ștefan (1458—1459).

143 D. PLEȘIA, *loc. cit.*

144 E. LĂZĂRESCU, *op. cit.*, p. 10; M. A. MUSICESCU, *Étapes de langage ...*, p. 177.

145 Capitolul amintit al „posterității” a lui Neagoe Basarab, în timpul domniei lui Matei Basarab, este foarte important și semnificativ, mergând, ca amplasare, de la restaurarea ctitorii celui dintâi de către cel de-al doilea, pînă la traducerea în românește a *Învățăturilor* sau la sublinierea de către abia amintitul Udriste Năsturel — în dedicația predosloviei la *Antologhon*-ul tipărit la Cimpulung în 1643 — a descendenței lui Matei-vodă din „Preabunul Basarab Neagoe de odinioară” (I. BIANU, N. HODOȘ, *Bibliografia românească veche 1508—1830*, I, București, 1903, p. 123, p. 132; *Literatura română veche ...*, II, București, 1969, p. 276). Descendență astfel exprimată — în legătură cu un alt important ctitor, foarte tradiționalist în patronajul său cultural, rămas cu o mentalitate de mare boier de țară chiar și atunci cînd urcase în scaunul domnesc al Țării Românești pe care l-a ilustrat prin fapte de cultură sprijinite de domnie ca puțin în veacul său, vovod care nu se integrează tipologiei ce o propunem aici, aceea a unor „oameni noi” cu ctitorii de excepție, iubitori de fast și cu o aleasă cultură ei înșiși — este perfect autentică: din sora lui Neagoe Basarab, Marga, căsătorită cu Marcea postelnicul, coboară — prin Vilsan din Caracal și Danclu din Brincoveni — Matei Basarab (N. STOICESCU, *op. cit.*, p. 49, p. 50—51, p. 70) și Constantin Brincoveanu, în timp

ce din vara lui Neagoe, Maria, vin Radu Șerban, Constantin Șerban „Cîrnul” și Șerban Cantacuzino (M. NEAGOE, *op. cit.*, p. 235). În ceea ce-l privește pe Șerban din Coiani, devenit domnul Radu Șerban, el era în mod direct descendentul Craioveștilor prin bunica sa Anca din Coiani, fiică a marelui ban Șerban din Izvorani și a Mariei, fiica lui Radu Craiovescu (D. PLEȘIA, *Neagoe Basarab. Originea, familia ...*, p. 51; idem, *Neagoe Basarab. Originea (II) ...*, p. 118, nota 118; p. 129, nota 177; N. STOICESCU, *op. cit.*, p. 73—74, p. 94); o dată cu domnia lui Radu Șerban s-a născut — după cum s-a demonstrat nu demult — confuzia dintre Basarabi și Craiovești, preluată ca atare de Matei Basarab, fostul agă din Brincoveni — și el, colateral, urmaș al Craioveștilor — care vorbea despre „neamul nostru băsărăbesc”. Numele de Basarab devenea, de altminteri, într-a doua jumătate a secolului al XVII-lea, un patronim al lui Șerban Cantacuzino, nepotul de fiică al lui Radu Șerban, ca și al nepotului de soră al Cantacuzinului domnesc, Constantin Brincoveanu (D. PLEȘIA, *op. cit.*, p. 141).

146 E. LĂZĂRESCU, *O teoand puțin cunoscută din secolul al XVI-lea și problema pronasului bisericilor mănăstirii Argeș, în SCIA*, 2, 1967, p. 187—199.

147 A. MESROBEANU, *op. cit.*, p. 183, nota 3; p. 189; D. CIUREA, *op. cit.*, p. 324, nota 3; cf. O. G. LECCA, *Genealogia a 100 de case din Țara-Românească și Moldova*, București, 1911, tablele 3 și 4.

148 N. STOICESCU; *op. cit.*, p. 317. Ion Moghilă (Movilă) era urmașul lui Iațco Hudici, membru al sfatului domnesc, fără dregătorie, în timpul lui Ștefan cel Mare (*ibidem*, p. 275).

149 În 1589, 1606 și 1607 (*Documente privind ... Veacul XVI. A. Moldova (1671—1590)*, III, București, 1951, nr. 519, p. 430; *Documente privind ... Veacul XVII. A. Moldova (1606—1610)*, II, București, 1953, nr. 45, p. 41; nr. 119, p. 100).

150 I. MICLESCU-PRĂJESCU, *op. cit.*, p. 228; prudent, mai recent, Șt. S. GOROVEI (*Note istorice și genealogice cu privire la urmașii lui Ștefan cel Mare, în SMIM*, VIII, 1975, p. 196) notează: „Identitatea Maria Rareș — Maria Movilă e probabilă, dar pînă acum nu a fost deplin dovedită”.

151 Vovodul moldovean care în secolul al XVI-lea s-a întâmplat a nu fi de neam domnesc — anume Despot-vodă — a încercat și el o înrudire fictivă cu o ilustră dinastie sud-est europeană, legată la rîndu-i de familiile vovodale românești (I. MICLESCU-PRĂJESCU, *op. cit.*, p. 216).

152 *Ibidem*, p. 232; *Documente privind ...*, nr. 380, p. 287. În acest sens, al referirii la tradiția vovodală moldovenească, nu este lipsit de interes nici faptul, deja remarcat,

- că doi dintre fiii lui Ieremia Movilă poartă prenumele lui Bogdan „Intemeietorul” și al lui Alexandru cel Bun, unul dintre cei mai iluștri mușatini (N. IORGA, „Doamna ...”, p. 1030).
- 153 Hurmuzaki ..., nr. 350, p. 237.
- 154 I. MICLESCU-PRĂJESCU, *op. cit.*, p. 221, p. 230.
- 155 *Ibidem*, p. 222.
- 156 S. ULEA, în paragraful *Pictura exteroară* din capitolul *Arta în Moldova de la mijlocul secolului al XV-lea pînă la sfîrșitul secolului al XVI-lea*, în *Istoria artelor plastice ...*, p. 367.
- 157 *Idem*, în paragraful *Pictura* din capitolul *Arta în Moldova de la începutul secolului al XVII-lea pînă în primele decenii ale secolului al XIX-lea*, în *Istoria artelor plastice în România*, II, București, 1970, p. 135–137.
- 158 *Ibidem*, p. 134.
- 159 Pentru această identitate: V. BRĂTULESCU, *Pictura Suceviței și datarea ei*, în *MMS*, 5–6, 1974, p. 218; *idem*, *Portretul logofătului Ioan Movilă (monahul Ioanichie) în tabloul votiv de la Sucevița*, în *MMS*, 1–2, 1966, p. 52.
- 160 M. A. MUSICESCU, *Măndstirea Sucevița*, ed. a II-a, București, 1967, p. 24.
- 161 *Ibidem*, p. 8; semnificativ ne apare și faptul că simbolul Mușatinilor care va fi fost, în întregul vovodată, cetatea domnească de la Suceava a cunoscut de asemenea, în aceeași epocă, grija urmașului vechiului neam boieresc care a fost Ieremia Movilă (M. D. MATEI, Al. ANDRONIC, *Cetatea de scaun a Sucevei*, București, 1965, p. 39). Astfel, contrar unor opinii (A. MESROBEANU, *op. cit.*, p. 189), putem spune că Ieremia-vodă nu numai că-și arăta limpede legătura cu vovozii mușatini, dar o făcea chiar cu mijloace foarte subtile, capabile să impresioneze și să convingă o dată mai mult, ținînd de limbajul monumentelor ctitorite care puteau merge de la o pictură exteroară pînă la o fortificație-reședință domnească.
- 162 N. IORGA, *Inscripții ...*, p. 113.
- 163 *Idem*, *Vastile Lupu ca următor ...*, p. 212; C. C. GIURESCU, *Istoria românilor*, II, ed. a III-a revăzută și adăugită, București, 1940, p. 247.
- 164 D. M. NICOL, *op. cit.*, p. V.
- 165 *Ibidem*, p. VI.
- 166 Hurmuzaki, IV, 2, nr. 18, p. 103.
- 167 N. IORGA, *Despre Cantacuzini ...*, p. XXXII.
- 168 *Ibidem*, p. XXXI.
- 169 După o ipoteză recentă, Andronic Cantacuzino ar fi fost o rudă apropiată a lui Mihai Viteazul, acesta din urmă fiind legat astfel direct, genealogic, de Cantacuzinii munteni ai secolului al XVII-lea (G. D. FLORESCU, D. PLEȘIA, *Mihai Viteazul — urmaș al împăraților bizantini în Scripta Valachica*, IV, 1973, p. 131–161) 170 Vezi nota precedentă.
- 171 Vezi supra nota 145.
- 172 Detaliul este semnificativ, ni se pare, legînd o dată mai mult — într-o perfectă „descendență onomastică” — pe Șerban Cantacuzino de Șerban marele ban din Izvoriani, căsătorit cu o Craiovească, de Șerban din Colani — devenit domnul Țării Românești Radu Șerban — și de fiul acestuia, Constantin Șerban „Cîrnul” știut și sub numele vovodal al Basarabilor.
- 173 Gh. I. CANTACUZINO, *Măndstirea Cotroceni*, București, 1968, p. 20.
- 174 E. LĂZĂRESCU, *Biserica mândstirii ...*, p. 41.
- 175 Pentru arhitectura Hurezilor, vezi Gr. IONESCU, *Istoria arhitecturii în România*, II, București, 1965, p. 96, p. 99. Este de remarcat că într-o altă mare ctitorie a sa, de data aceasta chiar în București, la biserica Sf. Gheorghe Nou, Constantin Brîncoveanu făcea să fie adaptat, în primul deceniu al secolului al XVIII-lea, planul Hurezilor, într-o variantă care coincide cu cel de la biserica mitropoliei bucureștene și de la biserica manstirii Cotrocenilor (*ibidem*, p. 99; E. LĂZĂRESCU, *loc. cit.*).
- 176 Mama lui Preda Brîncoveanu — deci străbunica lui Constantin-vodă — era vară primară cu Matei Basarab (N. IORGA, *Viața și domnia ...*, p. 7–8; N. STOICESCU, *op. cit.*, p. 125), contemporanii știînd astfel că marele ctitor și patron de cultură de la sfîrșitul secolului al XVII-lea „este neam de a lui Matei Vodă” (apud N. IORGA, *op. cit.*, p. 30); în ceea ce privește înrudirile Brîncoveanului cu alți vovozii munteni ai secolului al XVII-lea nu trebuie uitat faptul că soția sa Maria, fiica lui Neagu postelnicul, era nepoata lui Antonie-vodă din Popești (*ibidem*, p. 152; N. STOICESCU, *op. cit.*, p. 126).
- 177 Este destul de cunoscut pasajul din *Istoria imperiului otoman* în care Dimitrie Cantemir îi dedică lui Brîncoveanu câteva pagini savuroase al căror obiect este tocmai lipsa de îndreptățire a vovodului neprieten din Țara Românească de a purta două dintre cele trei nume pe care le arboră, cel de Cantacuzino și cel de Basarab. Aflăm — prin intermediul clasicei traduceri franceze a celebrului op, realizată la douăzeci de ani de la moartea autorului (*Histoire de l'empire ottoman où se voyent les causes de son aggrandissement et de sa décadence*, IV, Paris, 1743) — că Brîncoveanu era un vovod preocupat de genealogia neamului său, ceea ce, de altfel, fresca Hurezilor o atestă cu prisosință („ce Prince a employé la plume de quelques sçavans à l'histoire de sa vie et de sa généalogie”, *ibidem*, p. 107), că „genealogiștii” săi au încercat să-l coboare din despoziții sîrbi Branković (*ibidem*, p. 109), după cum luăm cunoștință

și de faptul că vodă Constantin își semna scrisorile cu numele de Cantacuzino (*ibidem*, p. 110), ceea ce a provocat o întreagă dispută în care erau implicați, deopotrivă, imperiailor de la Viena, Iordache Cantacuzino, fratele răposatului Șerban vodă, ca și frații acestuia — unchi totodată, din partea mamei, al Brincoveanului —, care îi reproșau domnescului lor nepot — ne informează, evident rău-voltor din pricina de toată lumea știute, Cantemir — folosirea numelui „Imperial” la care nu-l putea îndreptăți pe Constantin Brincoveanu legătura sa, prin mamă, cu ilustrul neam („qu'il pouvoit chercher ses ancêtres paternels par tout où il voudroit, mais que pour le nom des Cantacuzènes chez qui il avoit eu une mère, c'étoit un nom Royal et sacré pour lui ...”, *ibidem*, p. 111). Părăsind în cele din urmă numele de Cantacuzino — o spune tot savantul principe moldav, dușmănilor volevodului muntean corcemporan —, Constantin Brincoveanu l-a luat (1) pe cel de Basarab, dar firește, „il n'étoit pas mieux fondé dans cette nouvelle prétention”, *ibidem*, p. 112). Ceea ce nu mai spune însă Cantemir este faptul că viltorul volevod al Țării Românești obșnula să-și afirme ilustrele descendențe cu ani înalțea dobândirii scaunului, precum în 1683 când, ca mare spătar, punea la Bistrița olteană — ctitoria unor mari feudali, vestiți în istoria cea venerabilă a țării, de la care boierul din Brincoveni se reclama — o inscripție amintitoare a unor binefaceri ce i se datorau și ce căpătau pentru Constantin Brincoveanu, „carele, dă spre tată trăgându-se dăin veachia dungă a Craioveștilor, cari și Băsarăbești să chiamă, și, dă spre mamă, și mal dăin bătrâna și împărătăscă Casă a Cantacuzenilor” (N. IORGA, *Inscripții ...*, p. 194), semnificații precise de continuitate ctitoricească și genealogică.

178 Pentru opera de ctitor a lui Constantin Brincoveanu se găsesc unele date în cronica lui Radu Greceanu (*Cronica muntelui*, II, p. 209—210); N. IORGA, *Viața și domnia ...*, p. 160, p. 162—170). Pentru aceleași exemple, ilustrând ceea ce Al. Dușu numește „factorii de tradiție”, „de stabilitate” în cultura românească a secolului al XVII-lea, vezi lucrarea abia numitului specialist *Umanități române ...*, p. 138.

179 Gr. IONESCU, *op. cit.*, p. 102; V. DRĂGUȚ, *Măndăstrea Văcărești și locul ei în contextul artei din Țara Românească*, în *BMI*, 2, 1971, p. 36, p. 38

180 *Inscripțiile medievale ...*, nr. 487, p. 435.

181 V. DRĂGUȚ, *op. cit.*, p. 35.

182 *Ibidem*, p. 39.

183 A. A. C. STOURDZA, *op. cit.*, p. 46; N. IORGA, *op. cit.*, p. 116.

184 A. A. C. STOURDZA, *op. cit.*, p. 30, p. 37.

185 Sultana Mavrocordat — al cărei portret, alături de cel al Exaporitului, se vede pînă astăzi în pictura murală de la Văcărești — era fiica lui Ioan Hrlisocoleu și a Casandrei, fiica ultimului mușatin care a domnit mal îndelung, anume Alexandru Illaș, volevodul Țării Românești și al Moldovei de la începutul secolului al XVII-lea (C. C. GIURESCU, *Istoria românilor*, III, București, 1942, p. 26), fiu al unui mult discutat Illaș-vodă dintr-a doua jumătate a secolului al XVI-lea, urmaș al lui Petru Rareș sau fiu al lui Alexandru Lăpușeanu, deci oricum un mușatin (pentru el, *idem*, *Istoria românilor*, II, p. 218; cf. N. IORGA, *Pretendenți domnesci în secolul al XVI-lea*, în *ARMSI*, s. II, t. XIX, 1898, p. 243—244 și A. A. C. STOURDZA, *op. cit.*, p. 418—419). În ceea ce privește legăturile genealogice — fie ele și indirecte — ale Mavrocordaților cu vechii ctitorii români, merită amintit faptul că mama Exaporitului și bunica ctitorului Văcăreștilor, Roxanda Scariatti — soția lui Nicolae Mavrocordat din Chlos (*ibidem*, p. 409; N. CAMARIANO, *op. cit.*, p. 9, p. 12 și urm.) —, era văduva unuia dintre ultimii Basarabi direcți (O. G. LECCA, *op. cit.*, tabela I), Alexandru Coconul, volevod al Țării Românești, dar și al Moldovei la începutul secolului al XVII-lea, fiu al aceluia Radu Mihnea care, aldama lui Alexandru Illaș și, mal tîrziu, Mavrocordaților, domnise deopotrivă în Țara Românească și în Moldova. De la această Roxanda (pentru ea vezi E. LEGRAND, *Généalogie des Mavrocordato de Constantinople rédigée d'après des documents inédits*, Paris, 1900, p. 47—55) și-au adăugat Mavrocordații și numele de Scariatti ce-i întovărășește în secolul al XVIII-lea (A. A. C. STOURDZA, *op. cit.*, p. 427).

186 Vezi ultima parte a notelor precedente; C. C. GIURESCU, *op. cit.*, III, p. 26, p. 30, p. 39, p. 49—50.

187 *Inscripțiile medievale ...*, nr. 237, p. 300—301; cf. A. A. C. STOURDZA, *op. cit.*, p. 406. Preocuparea lui Nicolae-vodă Mavrocordat pentru genealogia neamului său și pentru descendența sa din vechile dinastii românești — și nu numai românești — o arată limpede un izvor comunicat la sfîrșitul secolului trecut (pentru aceasta vezi *ibidem*, p. 429—430): este vorba de un manuscris — foarte îngrijit decorat, ce va fi aparținut fie primului domn din familia Mavrocordat, fie unel rude apropiate — format din trei părți distincte datorate fostului mare logofăt moldovean Nicolae Rosetti, marele viltier muntean Constantin Văcărescu (cu data 1727, deci curînd după săparea pisaniei de la paracilsul mitropoliei din București) și „Smarandei Doamna” (ce ar putea fi, eventual, primul posesor al manuscrisului și totodată cea care figurează în genealogia mavrocordă-

tească drept a trela soție a lui Nicolae-vodă, cultivată și energică Smaranda Stavropoleos, zugrăvită și la Văcărești — vezi *ibidem*, p. 430, nota 2 —, fiind extrem de puțin probabil ca această Smaranda să fi fost o aita, care apare în aceeași genealogie, anume prima și efemera soție a lui Constantin Mavrocordat). Citeșitrelor aceste părți sînt dedicate exclusiv tocmai genealogiei lui Nicolae Mavrocordat, cel ce a domnit peste ambele țări române și care s-ar fi tras, deopotrivă, din despoți sirbi, din Iagellionii Poloniei și, prin Ștefan cel Mare, din Alexandru cel Bun. În treacăt fie spus, se pare că personalitatea acestuia din urmă conta mult pentru urmașii celui-lalt Alexandru, Exaporitul, de vreme ce Constantin (Chesarie) Dapontes, secretarul lui Constantin Mavrocordat, va specifica în cronica sa din secolul al XVIII-lea, în ceea ce o privește pe Sultana Hrisoscoleu, că o avea drept mamă pe „Casandra, fiica lui Alexandru-vodă Iliș, din strălucit neam, care se trage din Alexandru-vodă cel Mare“ (C. ERBI-CEANU, *Cronicații greci carii au scris despre români în epoca fanarioară*, București, 1888 (1890), p. 18). Ar mai fi de adăugat, poate, împrejurarea că și în mediile occidentale cu care Mavrocordații întrețineau legăturile culturale foarte vii, această descendență veche și ilustră a neamului lor era un fapt bine știut de vreme ce, pentru abatele Desfontaines, Constantin Mavrocordat — cărui îi dedicase o anume traducere clasică — putea fi, dincolo de unele inevitabile confuzii genealogice ale învățatului francez, un „précieux rejeon de Mpođan et de Dragus, Prince de Valachie et de Moldavie dans le milieu du quatorzième siècle, dont la glorieuse postérité a toujours régi ces grandes provinces sans aucune interruption ...“ (apud A. A. C. STOURDZA, *op. cit.*, p. 186). Desigur, în lumina acestor din urmă cuvinte și a unei asemenea tradiții de familie, ne apare și mai grăitor gestul acelui-ași Constantin Mavrocordat care, domn la Iași fiind, comanda prin 1743 pictorulului genevez de faimă europeană care era Liotard portretele vellevoziilor Moldovei ce îi precedaseră în scaun: G. OPRESCU, *Țările române văzute de artiștii francezi (sec. XVIII și XIX)*, București, 1926, p. 12; în aceeași chestiune, mai recent, vezi și comunicarea lui R. NICULESCU, *În legătură cu activitatea lui Jean Etienne Liotard la Iași*, prezentată la sesiunea Institutului de istoria artei din 12—14 iunie 1969.

188 Observația — referitoare la dispoziția interioară și la boțirile din naosul lăcașului

de secol XIV de la Curtea de Argeș — a fost făcută de Gr. IONESCU (*loc. cit.*).

189 P. FRANCASTEL, *op. cit.*, p. 297—298.

190 Remarcăm că în cazul Basarabilor și al Mușatinilor, neamuri domnești legiuite, de toți știute și acceptate, nevoia unei singure necropole a „dinastiei“, a principailor ei reprezentanți măcar, nu se resimțea. Dimpotrivă, în cursul secolelor XV și XVI, mai fiecare dintre vellevozii cu domni mai lungi și creatoare din punct de vedere cultural erau îngropați în principala lor ctitorie, împreună cu cîteva rude apropiate ce ajunseseră, uneori, în scaunul domnesc; semnificativ din acest punct de vedere ni se pare exemplul principailor Mușatini, Alexandru cel Bun fiind îngropat la Bistrița, nepotul său Ștefan cel Mare la Putna, iar fiul acestuia, Petru Rareș, la Probota, plidele putînd fi înmulțite pentru ambele țări române. Cit despre îngropările domnești din cele două biserici cu hramul Sf. Nicolae — cea de la Rădăuți și cea de la Curtea de Argeș (cările i se adaugă și fosta biserică „domnească“ din Cimpulungul muntean) —, ne aflăm acolo, dacă exceptăm mormintele ctitorilor știuți — Bogdan I și Vladislav I —, în situații speciale, ținînd de climatul nesigur și de precaritatea unor ctitorii în veacul întemierii statelor feudale.

191 E. LĂZĂRESCU, *op. cit.*, p. 22—29; *idem*, *O icoană ...*, p. 194—195.

192 *Idem*, *Biserica mândștirii ...*, p. 24.

193 *Idem*, p. 9—10, p. 16—17.

194 N. IORGA, *Inscripții ...*, p. 146—151; cit despre locul unde se află piatra de mormint a nefeicitului Theodosie, cel ce trebuia să continue „dinastia“ lui Neagoe, dar pe care turcii — după o foarte scurtă și mai mult simbolică domnie — i-au trimis dincolo de Dunăre, în împărăția unde i s-a pierdut urma și unde știul numai că a murit în chiar orașul sultanilor (*Istoria Țării Românești de cînd au descălecat pravoslavnicii creștini (Leopitseșul cantacuzinesc)*, în *Cronicații muntelui* ed. M. Gregorian, I, București, 1961, p. 113), nici o informație nu a răzbătut pînă la noi.

195 D. PLEȘIA, *Mândștirea Dealu ...*, p. 144 și urm.

196 E. LĂZĂRESCU, *op. cit.*, p. 32.

197 Banul Mihai CANTACUZINO, *Genealogia ...*, p. 219, p. 293; cf. *Istoria României*, III, București, 1964, p. 203.

198 *Idem*, p. 206; cf. D. IONESCU, *op. cit.*, p. 524.

199 *Idem*, p. 208—209; cf. N. IORGA, *Viața și domnia ...*, p. 141.

200 A. A. C. STOURDZA, *op. cit.*, p. 91.

201 *Inscripțiile medievale ...*, nr. 85, p. 235. Trebuie adăugat că un alt descendent al

Basarabilor, Constantin-vodă Șerban, a fost așijderea îngropat într-o ctitorie a sa ce reproducea planul bisericii Argeșului și care va fi însemnat de asemenea un model pentru Cotrocenii rudei sale Șerban Cantacuzino: este vorba de biserica mitropoliei din București (N. STOICESCU, *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din București*, București, 1961, p. 245). Tot în legătură cu prestigiul Argeșului în ochii descendenților basarabești ai celui de-al XVII-lea veac, nu va fi de prisos de reamintit că — și lucrul nu este întâmplător — cei trei vovezoi ce au dorit să-și lege numele de refacerea ctitoriei-necropolă a lui Basarab Neagoe au fost urmașii săi prin Craiovești, anume Radu Șerban, Matei Basarab și, mai ales, Șerban Cantacuzino.

202 *Inscripțiile medievale ...*, nr. 84, nr. 86, nr. 87, p. 234—237.

203 Al. DUȚU, *Vie des oeuvres et vie des hommes dans la société roumaine (1650—1848)*. *Contacts culturels et structures mentales*, in *RESEE* 2, 1972, p. 401.

204 I. D. ȘTEFĂNESCU, *Contribution à l'étude des peintures murales valaques*, Paris, 1928, p. 43—44.

Reprezentarea, în proaosul Hurezilor, a strămoșilor direcți, materni și paterni, ai Brincoveanului, ca și cea a „strămoșilor” săi vovevodali sînt în chip lămurit evidențiate și de inscripția aflată în această încăpere, deasupra ușii de intrare, pomenind dorința vovevodului-ctitor: „vrut-au și pre dăn lăuntru a o inopodobi și a o inrumuseța cu de toate și, zugrăvinduo ca nu alta asemenea, mai vrut-au, între alte, ca și dunga cea mare, bătrînă și blagorodnă a rodului și neamului său, atăta despre tată, cât și despre mumă, să să zugrăvească ... cum să veade, într-această desfătăță, frumoasă și iscusită tîndă” (N. IORGA, *Inscripții ...*, p. 185). Și într-adevăr, nicăieri ca aici, în pictura de la Hurezi, nu ne apar mai elocvent înfățișate plastic „sentimentele genealogice” foarte acute ale lui Constantin-vodă, închipuit cu soția și cu toți numeroșii săi copii într-un tablou votiv străjuit de imagini ale strămoșilor din Brincoveni — de la David postelnicul, cel pe care și Cantemir îl știa începătorul spiței brincovenești (*Histoire de l'empire ...*, p. 107) —, ale rudelor cantacuzinești — în frunte cu celălalt postelnic, Constantin, și cu soția sa de neam domnesc —, în fine de sirul domnilor cu care vovevodul se voia înrudit sau cu care era realmente, de la cei trei Basarabi ai veacurilor XV, XVI și XVII — Laiotă, Neagoe și Matei —, pînă la Radu Șerban, Constantin Șerban și Șerban Cantacuzino (A. LAPEDATU, *Portretele murale de la Hurezi*, in *BCMI*, 1908, p. 56—57, p. 73—78).

205 Semnificativ este faptul că mănăstirea domnească a Hurezilor venea să inlo-

cuțască, drept necropolă de familie, mănăstirea boierească de la Brincoveni, acolo unde, pînă la unicul vovevod dat de acest neam, se aflaseră mormintele predecesorilor lui Constantin, bunicul său Preda și tatăl său Papa (vezi N. IORGA, *Viața și domnia ...*, p. 22, p. 24).

206 *Inscripțiile medievale ...*, I, nr. 489, p. 436—437, inscripția găsindu-se în naosul bisericii (cel de-al doilea ctitor, Constantin-vodă, avea să fie îngropat în 1769, la capătul ultimei sale domnii din Moldova, în biserica metropolitană a Iașilor, vezi A. A. C. STOURDZA, *op. cit.*, p. 217; cf. E. LEGRAND, *op. cit.*, p. 16). Dintre apropiații ctitorului, la Văcărești a fost îngropată o fiică a sa, Maria (*ibidem*, p. 15); cit despre fiul lui Mavrocordat, Scarlat, „al lui Nicolae, domn al Daciei și al Moldovei stăpîn preînțelept”, piatra sa funerară se afla la biserica mitropoliei din București (*Inscripții medievale ...*, nr. 232, p. 298; cf. N. IORGA, *Zece inscripții de mormini ale Mavrocordaților*, in *ARMSI*, s. III, t. XX, 1939, p. 7), ca și cea a doamnei Pulcheria Mavrocordat — una dintre soțiile întemeietorului Văcăreștilor, moartă încă înainte de a se încheia lucrările aici — și cea a fiului ei nevirstnic, Toma. Tot înainte încheierii, în 1722, a construcției Văcăreștilor era îngropat la București, în 1719, de data aceasta în biserica Sf. Gheorghe Nou, celălalt vovevod fiu al Exaporitului, Ioan I Mavrocordat (*Inscripțiile medievale ...*, nr. 383, p. 379—380), cel a cărui efemeră domnie intrerupsese, dealtminteri, activitatea ctitoricească a fratelui său la aceeași mănăstire a Văcăreștilor, inaugurată în primăvara anului 1716, la începutul primei sale domnii muntenești. Asupra acestor evenimente oprindu-se cronicarul Radu Popescu, el pare a traduce în cuvinte ideea Porții de a păstra, în cazul Mavrocordaților, o anume continuitate „dinastică” („au socotit să trimită domnu în țară iar dintr-aceea casă, adecă pă Ion, frațele lui Nicolae-Vodă”, in *Istoriile domnilor Țării Românești*, in *Cronica muntelui*, I, p. 510), continuitate pe care istoricii moderni o afirmă în legătură cu „alegerea” din 1730 a lui Constantin Mavrocordat, ca succesor al tatălui său Nicolae, în scaunul Țării Românești (A. A. C. STOURDZA, *op. cit.*, p. 135, p. 139—140, p. 214, p. 221). Revenind la prima parte a notei de față, trebuie spus că faptul neafilării restului membrilor familiei lui Nicolae-vodă în necropola ce trebuia să fie biserica întemeiată de acesta se explică lesne prin împrejurarea că soarta i-a purtat în ceasul din urmă, pe acești fanarioți cu strînse legături românești, fie în Moldova — ca pe Constantin-vodă —, fie în Rusia, fie la Constantinopol pe cei mai mulți dintre ei (E. LEGRAND, *op. cit.*, p. 18—19). Reamin-

- tim tot aici că din Nicolae-vodă Mavrocordat au descins în prima și într-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, în Țara Românească, ca și în Moldova, patru domni, anume Constantin Mavrocordat, Ioan al II-lea Mavrocordat, Alexandru I Mavrocordat Dellbey și Alexandru al II-lea Mavrocordat Firaris.
- 207 N. IORGA, „Doamna ...”, p. 1030.
- 208 I. MICLESCU-PRĂJESCU, *op. cit.*, p. 217.
- 209 *Hurmuzaki*, I, supl. I, nr. 266, p. 175.
- 210 M. COSTIN, *op. cit.*, p. 57, cronicarul deosebind și o „casă a lui Simion-vodă”.
- 211 C. C. GIURESCU, *op. cit.*, p. 13—19.
- 212 M. A. MUSICESCU, *op. cit.*, p. 28; M. A. MUSICESCU, M. BERZA, *op. cit.*, p. 41—42; în aceeași încăpere se mai află lespedeza funerară purtând numele unei fiice a lui Ieremia, Zamifra, după cum în pronos se găsește aceea a unei fiice a lui Simion-vodă, Teodosia (E. A. KOZAK, *op. cit.*, p. 165—174).
- 213 Pentru detalii, vezi M. COSTIN, *op. cit.*, p. 113—118.
- 214 *Istoria României*, III, p. 169.
- 215 *Ibidem*, p. 167—175.
- 216 F. BABINGER, *op. cit.*, p. 82.
- 217 N. GRIGORAȘ, *op. cit.*, p. 10.
- 218 R. MOUSNIER, *Le gerarchie sociale dal 1450, ai nostri giorni*, Milano, 1971, p. 15.
- 219 J. HUIZINGA, *Amurgul evului mediu. Studiu despre formele de viață și de gândire din secolele al XIV-lea și al XV-lea în Franța și în Țările de Jos*, București, 1970, p. 8, p. 335, p. 401.
- 220 Cazuri de compoziții heraldice ca însemne ale unor ierarhi din secolele XVII și XVIII — puternic influențate de ornamentica și spiritul barocului — sînt nu puține în Orientul european, constituind armaoriile ale patriarhatului sîrbesc (inspirate din *Stemmatographia* lui Hristofor Žefarović), ale mitropoliei de Kiev, în vremea păstoririi unui Petru Movilă, sau chiar ale mitropoliei Ungrovlahiei.
- 221 A. SACERDOȚEANU, *Contribuții la studiul diplomaticeii slavo-române. Sfatul domnesc și sigiliile din timpul lui Neagoe Basarab (1512—1521)*, în *Romanoslavica X*, 1964, p. 406.
- 222 *Ibidem*, p. 412—413, fig. 2; cf. M. NEAGOE, *op. cit.*, p. 48; D. ZAMFIRESCU, *op. cit.*, p. 88.
- 223 A. SACERDOȚEANU, *op. cit.*, p. 413—414, fig. 3.
- 224 *Ibidem*, p. 413.
- 225 M. A. MUSICESCU, M. BERZA, *op. cit.*, p. 42.
- 226 *Ibidem*, p. 44—45.
- 227 Apud D. H. MAZILU, *op. cit.*, p. 132.
- 228 *Ibidem*, p. 134.
- 229 N. IORGA, *Les grandes familles ...*, p. 6.
- 230 D. IONESCU, *op. cit.*, p. 530—532.
- 231 *Ibidem*, p. 533—534.
- 232 Similitudine observată de D. IONESCU, *op. cit.*, p. 529.
- 233 *Ibidem*, p. 531—532.
- 234 D. H. MAZILU, *op. cit.*, p. 140.
- 235 *Ibidem*, p. 128 și urm.
- 236 *Ibidem*, p. 121—156.
- 237 *Ibidem*, p. 108.
- 238 *Ibidem*, p. 143—144.
- 239 *Ibidem*, p. 150.
- 240 *Ibidem*, p. 155; pentru alte comparații făcute între aceștia, vezi infra nota 302.
- 241 Apud *ibidem*, p. 149. Trebuie spus că versuri „la prealuminata stemă a milostivilor domni Basarabi”, coincizînd — nu întimplător, din pricină ce ne sînt mai limpezi prin cele spuse undeva mai sus — cu o gloriificare a dinastiei tradiționale a Țării Românești, se întîlnesc în cultura munteană a secolului al XVII-lea încă din epoca lui Matei Basarab, în climatul cultural cu care asoclem numele unul Udriște Năsturel (*ibidem*, p. 123, p. 125), el însuși purtător de blazon personal (vezi infra nota 244), creator de tradiție în această direcție a vechii literaturi românești, cea de descriere și laudă a herbului volevodal.
- 242 *Ibidem*, p. 135, nota 1.
- 243 „Stihuri la stemă”, la „capul de buăr”, „la luminatul gherb al Țării Moldovei” erau prețuite, în volevodatul învecinat, în ele ilustrîndu-se principalii ierarhi-cărturari ai veacului al XVII-lea moldovenesc, Varlaam și Dosoftei (*ibidem*, p. 136, p. 143).
- 244 Acesta este „semnul smeritului traducător Udriște Năsturel ot Fierăști” așa cum apare el într-o tipăritură din 1647, anume tălmăcirea slavonă a cunoscutei scrieri medievale apusene „Imitatio Christi” (I. BIANU, D. SIMONESCU, *op. cit.*, p. 199—200, fig. 37); după unele opinii, el ar fi apărut de asemenea, ca emblemă a lui Udriște, și în încăperi ale „caselor de piatră” de la Hîerăști (R. GRECEANU, *op. cit.*, p. 122; O. BĂZU, *op. cit.*, p. 55); pentru însemnele heraldice de aici, vezi și P. CHIHAIA, *Udriște Năsturel ...*, p. 24—25.
- 245 Emblema personală a Exaporitului apare la sfîrșitul extrem al veacului al XVII-lea, pe sigiliul acestei personalități de talie europeană, cu prilejul unor însemnate tratative diplomatice (A. A. C. STO-URDZA, *op. cit.*, p. 277—278, fig. 13); o regăsim — fapt între toate semnificativ

— în blazonul efemerului voievod al Moldovei celei de a două jumătăți a secolului al XVIII-lea, care a fost Alexandru al II-lea Mavrocordat Firaris — strănepot al Exaporitului și nepot de fiu al ctitorului Văcăreștilor —, premergător, prin sentimente și idei, al mișcării de „renaștere” elenică, inchipuită și de fenixul heraldic (*ibidem*, p. 254, p. 266, p. 289, p. 411, fig. 69, fig. 79), același simbol care — rămas definitiv blazon al Mavrocordaților (*ibidem*, p. 409, fig. 128) — avea să devină emblema eteriștilor și a Greciei independente, unde un rol conducător îl avea un alt membru al aceleiași familii, al treilea cu același nume, celebrul correspondent al lui Byron, Alexandru Mavrocordat Missolonghi, el însuși descendent direct al Exaporitului la a cincea generație (*ibidem*, p. 254, p. 317—318, p. 331). Drept imagine simbolizând, deopotrivă, durata și renașterea — este prin excelență o „figura resurrectionis” —, virtutea și speranța, eternitatea și uncitatea (G. de TERVARENT, *Attributs et symboles dans l'art profane, 1450—1600. Dictionnaire d'un langage perdu*, Geneva, 1958, col. 304—306), fenixul apare îndeosebi în arta Renașterii europene ca o emblema mult prețuită pentru sensul ei, regăsindu-l, în forme heraldice, plină tîrziu, în aceeași lume mediteraneană de care erau legați prin obirșie Mavrocordații, pe monedele regatului Celor Două Sicilii, în veacul al XVIII-lea (*Enciclopedia Italiana di Scienze, Lettere ed Arti*, XIV, Roma, 1951, p. 996).

246 Pentru ele vezi G. MATHEW, *Byzantine Aesthetics*, Londra, 1963, p. 19, p. 83, p. 88—90, p. 147.

247 În legătură cu nota precedentă vom remarca faptul că în epoci și în zone unde gustul pentru concret, pentru detaliu, pentru somptuoșitatea materiei și-a pus pecetea asupra întregii evoluții stilistice a civilizației contemporane, într-un chip nu lipsit de paralele cu ceea ce s-a petrecut în țările române în secolul al XVII-lea — ne gândim la cultura burgundo-flamandă a secolelor XIV și XV, de pildă —, culoarea roșie era dominantă în cromatica artei, în ambianța ceremoniilor (pentru al doilea termen al comparației noastre, vezi J. HUIZINGA, *op. cit.*, p. 435); de asemenea, în Italia barocului, familiile patriciene — corespunzând social oligarhiei boierești din Moldova și Țara Românească a acelor vremuri — prețuiau mult, în ctitoririle lor, culorile puternice (vezi supra nota 43).

248 *Învățăturile ...*, p. 266, p. 270.

249 M. NEAGOE, *op. cit.*, p. 220—221; D. ZAMFIRESCU, *op. cit.*, p. 103.

250 Vorbind despre fapte pe care le cunoștea în chip direct (N. M. POPESCU, *Nișon II patriarhul Constantinopolului*, în

ARMSI, s. II, t. XXXVI, 1913—1914, p. 752), Gavriil Protul remarcă paramentul și decorația bisericii-necropolă a lui Radu cel Mare „care o zidise den temelie în domnia sa tot de piatră cioplită și stîlpilor ușilor și ferestrele tot de marmură, cum să vede și acum biserica frumoasă și minunată; iar a o zugrăvi el n-au apucat, ce apoi s-au zugrăvit cu porunca lui Neagoe Vodă cu vâpsele și cu aur” (*Viața și tratul ...*, p. 14, cu folosirea unui manuscris românesc de la sfîrșitul secolului al XVII-lea).

251 *Ibidem*, p. 27. Dacă descrierea Protului a fost cuprinsă, cum știm, și în *Letopiseșul cantacuznesc (Istoria Țării Românești de ctind au descălecat ...*, p. 107—108), trebuie amintit că o altă cronică munteană, aceea a lui Radu Popescu, zăbovește și ea asupra ctitoriei lui Neagoe pe care, în spiritul lui Gavriil Protul, autorul o admiră: „care potrivă nu avea în toată lumea, mi sã pare, în meșteșugul lucrurilor ce sã văd, pe den afară de piatră cioplită peste tot, și cu flori săpate peste toate pietrele și toată biserică; ce sînt atitea sute dă flori (cît) nu sã află doao flori sã se asemene una cu alta” (*Istoriile domnilor ...*, p. 265).

252 *Viața și tratul ...*, p. 29.

253 *Istoria artelor plastice ...*, p. 273.

254 E. LĂZĂRESCU, *O teoană puțin cunoscută ...*, p. 196—199.

255 M. A. MUSICESCU, *O broderie necunoscută din vremea lui Neagoe Basarab*, în *SCIA*, 2, 1958, p. 43; idem, *Broderia medievală ...*, nr. 30, p. 36—37.

256 P. S. NĂSTUREL, M. CAZACU, *Date noi despre Neagoe Basarab și ctitoria sa de la Curtea de Argeș*, în *Mitropolita Banatului*, 7—9, 1967, p. 535.

257 T. VOINESCU, R. THEODORESCU, *op. cit.*, p. 14.

258 M. A. MUSICESCU, *op. cit.*, p. 41—42.

259 A. ANTALFFY, *Căldătoria lui Evlia Celebi prin Moldova în anul 1659 (traducere din textul turcesc)*, în *Buletinul Comitetului Istoriei a României*, XII, 1933, p. 46—47; o traducere mai recentă în *Căldători străini despre țările române*, VI, București, 1976, p. 481.

260 A. ANTALFFY, *op. cit.*, p. 43—44; *Căldători ...*, p. 479.

261 *Voyage du Patriarce Macaire d'Antioche* (ed. B. Radu) (*in Patrologia Orientalis*, t. XXII, fasc. 1, Paris, 1930), p. 187; descrierea Trei Ierarhilor în *ibidem*, p. 182—191; vezi și *Căldători ...* (ed. M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru), p. 49.

262 *Voyage ...*, p. 188—189 (pentru căldătorul sirian, în părțile răsăritene ale Europei nu există un lăcaș care să egaleze pe cel de la Trei Ierarhi, *ibidem*, p. 190); A. ANTALFFY, *op. cit.*, p. 46; *Căldători ...*, p. 50, p. 481.

- 263 M. A. MUSICESCU, *op. cit.*, cat. nr. 48—54; p. 43—44.
- 264 *Ibidem*, cat. 56—57, p. 44—45.
- 265 N. GRIGORAȘ, *op. cit.*, p. 12.
- 266 *Voyage ...*, p. 170, călătorul oriental remarcând faptul că în Moldova, în Țara Românească și în Rusia monumentele erau înălțate indeobște din piatră brută (și, adăugăm, din cărămidă; *Călătoria ...*, p. 39).
- 267 Vezi și R. POPA, *Mănăstirea Golta*, București, 1966, p. 11, p. 13.
- 268 *Ibidem*, p. 26.
- 269 C. POPA, D. NASTASE, *Biserica Fundeni Doamnei*, București, 1969, p. 28—30; C. NICOLESCU, *Le Proche-Orient et la conception décorative de l'art roumain et de l'art balkanique*, în *RESEE*, 1, 1976, p. 21.
- 270 N. IORGA, *Viața și domnia ...*, p. 158 și urm.
- 271 *Ibidem*, p. 162.
- 272 Despre rolul de mecenai ai acestora și al lui Brincoveanu are reflecții interesante T. VOINESCU (*Observații asupra stilului brincovenesc. Portalul*, în *SCIA*, 1, 1968, p. 8, p. 17). Este de remarcat faptul că la unele importante ctitorii ale lui Constantin Brincoveanu, investite și cu un sens „istoric” mai adânc, precum cele de la Hurezi și Tîrgoviște, ispravnicii ce au supravegheat direct activitatea de pe șantierele de aci au fost niște Cantacuzini, anume Pîrvu Cantacuzino și Mihai Cantacuzino (vezi cronică lui Radu GRECEANU, în *Cronicari munteni*, II, p. 32, p. 55).
- 273 T. VOINESCU, *op. cit.*, p. 10 și urm.
- 274 F. HASKELL, *op. cit.*, p. 283, p. 375 și urm., p. 422 și urm., p. 506 și urm.
- 275 În această perspectivă ar merita să fie cercetată într-o zi legătura dintre arta brincovenească și acel stil „lalé” („al lălele”) care a dominat arta otomană, începînd cu aceea a curții sultanului Ahmed al III-lea, în primele trei decenii ale secolului al XVIII-lea (C. E. ARSEVEN, *L'Art turc depuis son origine jusqu'à nos jours*, Istanbul, 1939, p. 90, fig. 166; p. 175), stil din care regăsim multe elemente decorative, aidoma tratate, în ctitoriile volevodului din Țara Românească.
- 276 N. IORGA, *Le Despotisme éclairé dans les pays roumains au XVIIIe siècle*, în *Bulletin des Sciences Historiques en Europe orientale*, t. a., p. 107.
- 277 Apud idem, *Călătoria lui Flachal*, în *Știri nouă despre biblioteca Mavrocordafilor și despre viața muntenească în timpul lui Constantin Vodă Mavrocordat*, în *ARMSI*, s. III, t. VI, 1927, p. 166.
- 278 Idem, *Știri nouă ...*, p. 146—148.
- 279 O aflăm de la secretarul lui Constantin-vodă Mavrocordat, grecul Dapontes (C. ERBICEANU, *op. cit.*, p. 182).
- 280 Ne-o spune Radu Popescu în cronică sa (*Istoriile domnilor ...*, p. 546).
- 281 *Inscripțiile medievale ...*, nr. 382, p. 379.
- 282 N. IORGA, *Viața și domnia ...*, p. 170; cu amănunte este istorisit episodul de către Radu Greceanu (*Cronicari munteni*, II, p. 151—153).
- 283 O spunea, la Trel Ierarhi, inscripția pusă lângă moaștele sf. Paraschiva în zilele mitropolitului-cărturar Varlaam și ale voievodului Vasile Lupu: „și a trimes această bună comoară cu trel fericiți mitropolifi: chir Ioanichie de Heracleea, chir Partenie de Adrianopol și chir Teofan al Palaiopatrei” (N. IORGA, *Inscripții din bisericile ...*, II, București, 1908, p. 52).
- 284 *Viața și traiul ...*, p. 29. La capătul cercetării acestui aspect ctitoricesc fiind de o concepție fastuoasă a înălțării și a decorării monumentelor, a celebrării lor cu anumite ocazii solemne, abia dacă mai este nevoie să adăugăm că ea nu trebuie în nici un caz socotită ca o eventuală propensiune permanentă a culturii noastre plastice, ba chiar a mentalității românești de-a lungul evului mediu, și mai ales în secolul al XVII-lea cînd se plasează cele cîteva momente caracteristice din acest punct de vedere, de la Movilești la Vasile Lupu și de la Cantacuzini la Brincoveanu. Profund tradiționalist ca spirit — în ciuda atîtor notabile înnoiri —, echilibrată și sobră, arta medievală românească, mentalitatea românilor erau mai curînd străine unor exagerări de acest tip (vezi remarcile foarte juste, în acest sens, ale lui Al. DUȚU, *Umanștii români ...*, p. 119), exagerări de care aveau nevoie însă, mai mult ca oricînd, tocmai „oamenii noi” de care a fost vorba aici.
- 285 M. NEAGOE, *op. cit.*, p. 31, p. 97.
- 286 *Viața și traiul ...*, p. 23—25, p. 29—33; pentru danile lui Neagoe Basarab la Athos și Meteore, vezi M. BEZA, *Urme românești în Răsăritul ortodox*, ed. a II-a, București, 1937, p. 41, p. 44, p. 47, p. 53, p. 56, p. 82.
- 287 M. NEAGOE, *op. cit.*, p. 220—221; D. ZAMFIRESCU, *op. cit.*, p. 103.
- 288 Vezi nota 99 („Și așa vom putea spune cu adevărat că nu este așa mare și sobornică ca Sionul, carele îl făcu Solomon, nice ca sfînta Sofia, care o (au) făcut marelă împărat Justinian, iară cu frămseșea este mai predeasupra acelora”). În *Învățăturile* lui Neagoe către fiul și succesorul său Theodosie, istoria zidirii templului din Ierusalim este amintită (*Învățăturile ...*, p. 150—151; vezi și D. ZAMFIRESCU, *op. cit.*, p. 299),

compararea acestuia cu monumentul de la Argeș în scrierea lui Gavrilă Protul indicând aici, desigur, un „topos” al literaturii epicii.

289 N. IORGA, „Doamna” ..., p. 1030; adăugăm că la Sinai se găsea un evangheliar cu miniaturi, din 1598—1599, dăruit de către Ieremia Movilă (M. BEZA, *op. cit.*, p. 10).

290 N. IORGA, *op. cit.*, p. 1024; D. CIUREA, *op. cit.*, p. 328.

291 *Vezi* nota 114.

292 N. IORGA, *Vasile Lupu ca următor ...*, p. 219.

293 *Ibidem*, p. 231—232.

294 *Ibidem*, p. 299; pentru danile lui Vasile Lupu la Ierusalim, *vezi* M. BEZA, *op. cit.*, p. 26—27.

295 N. IORGA, *op. cit.*, p. 228.

296 *Ibidem*, p. 218.

297 *Ibidem*, p. 215.

298 *Istoria Țării Rumânești de când au descălecat ...*, p. 220; Șerban-vodă Cantacuzino și-a legat numele și de unele ctitorii de la mănăstirea athonită Iviron (M. BEZA, *op. cit.*, p. 52). Tot el a patronat, cu împlere interese politice, pentru întreaga suflare elenă din Imperiul otoman, ediția grecească a Bibliei tipărită de Glykis la Veneția, în 1687, cu un an înaintea apariției cunoscutel versiuni românești a aceleiași scrieri, la București, în 1688, sub același patronaj cantacuzinesc (V. CÂNDEA *Semnificația politică a unui act de cultură feudală*, în *Studii*, 3, 1963, p. 654—655).

299 N. IORGA, *Viața și domnia ...*, p. 178, p. 192.

300 *Ibidem*, p. 184.

301 *Ibidem*.

302 *Ibidem*, p. 182 și urm.; în afară de liturghiere și ceasloave greco-arabe tipărite la Snagov și București, în 1701 și 1702, pentru folosința creștinilor din părțile păsitorite de patriarhul Antiohiei (I. BIANU, N. HODOȘ, *op. cit.*, nr. 130, p. 423—433; nr. 137, p. 442—447; p. 539—540), avem în vedere cunoscuta psaltire arabă tipărită la Alep în 1706 cu ajutorul lui Constantin-vodă, cel comparat în prefață cu ilustrul său omonim, primul împărat creștin, Constantin cel Mare (*ibidem*, nr. 154, p. 469—477). Cit despre alte acțiuni de munificență patronaj artistic și cultural, în lumea ortodoxă, datorate celui pe care inscripția unui portret al său din 1692 aflat la Sinai îl numește „Constantinus Brankovan Supremus Valachiae Transalpinæ Princeps” —

înfățișându-l cu atribute heraldice și „de aparat” amintind de portretul brodat al lui Ieremia Movilă —, mărturiile sînt numeroase la Athos, în Patmos și în alte părți (M. BEZA, *op. cit.*, p. 12, p. 46, p. 186). În general, pentru prezența ierarhilor, a clericilor, a învățaților balcanici și orientali la curtea din București — ca și în Moldova, de altfel — la sfîrșitul secolului al XVII-lea și la începutul celui următor, *vezi* N. IORGA, *Byzance après Byzance*, p. 189—199.

303 *Vezi* nota 279; Nicolae-vodă II are, de altfel, drept oaspete pe patriarhul Ierusalimului, Hrisant (*Istoria domnilor ...*, p. 557, p. 574); pentru alte danii ale lui Nicolae Mavrocordat în Orientul ortodox, făcute înainte de a deveni domn, ca și în timpul cîrmuirilor sale românești, *vezi* M. BEZA, *op. cit.*, p. 186, p. 196).

304 N. CAMARIANO, *op. cit.*, p. 67.

305 *Ibidem*, p. 57 și urm.

306 Al. DUȚU, *op. cit.*, p. 123.

307 *Ibidem*, p. 36.

308 *Ibidem*, p. 89. Ne aflăm, în aceste părți de lume — și împrejurarea este esențială pentru aspectul aici discutat —, în chiar epoca triumfului ideii „innobilării prin cultură” a omului: V. CÂNDEA, *Les intellectuels du Sud-est européen au XVIIe siècle (II)*, în *RESEE*, 4, 1970, p. 656—657.

309 Sugestiv în acest sens este studiul semnat de T. VOINESCU și intitulat *Contribuții la o istorie a artei păturilor mijlocii: ctitorii de vătafi de plat din Țara Românească*, în *SCIA*, 2, 1973, p. 297—320. Pentru alte aspecte culturale, în special pentru cele ținind de soarta cărții, din aceeași epocă, *vezi* Al. DUȚU, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII*, București, 1968.

310 M. NEAGOE, *op. cit.*, p. 42.

311 *Ibidem*, p. 43; D. ZAMFIRESCU, *op. cit.*, p. 87, p. 91, p. 390; G. MIHĂILĂ, *Originalul slavon al „Învățăturilor” și formația culturală a lui Neagoe Basarab*, în *Învățăturile ...*, p. 78, p. 80—81; pentru rolul cultural al Bistriței, *ibidem*, p. 68—75.

312 *Învățăturile ...*, p. 17; D. ZAMFIRESCU, *op. cit.*, p. 220, p. 279, p. 384.

313 Șt. ANDREESCU, *Mănăstirea Argeșului în ambianța vremii*, în *MO*, 7—8, 1967, p. 511—512.

314 B. P. HASDEU, *Studii critice asupra istoriei române. Luca Stroici, părintele filo-*

logtet latino-române, București, 1864, p. 26 și urm.; tot aici Hasdeu afirmă a fi văzut în 1861, la Universitatea din Lvov, catalogul cărților lui Luca Strolci dăruite mănăstirii Dragomirna (*ibidem*, p. 14—15, p. 52—53), unde acesta din urmă era, cu Crimca, părtaș la ctitorire.

315 N. IORGA, *Vastile Lupu ca următor ...*, p. 208.

316 Pe larg despre Varlaam, autorul unei lucrări teologic-dogmatice de răsunset în Europa răsăriteană a secolului al XVII-lea, prietenul munteanului Udriște Năsturel, celălalt învățat și feudal al vremii, vorbitorul de slavonă, latină și elină care îi adresa mitropolitului moldovean precuvintarea la tălmăcirea celebrei *Imitatio*, vezi recent D. MAZILU, *op. cit.*, p. 157—189.

317 A. A. C. STOURDZA, *op. cit.*, p. 33—35, p. 93—94, p. 184, p. 199 și urm.; J. BOUCHARD, *Les Relations épistolaires du prince Nicolas Mavrocordatos avec le polygraphe Jean Lecterc et le Rév. Willtam Wake archevêque de Cantorbéry*, în *IIIe Congrès international d'études du Sud-est européen*, Bucarest, 4—10 septembre 1974.

Résumés des communications, I, București, 1974, p. 123; *Noti date privind cultura din Țara Românească în prima jumătate a secolului XVIII*, în *Academia de Științe Sociale și Politice. Științele Sociale și Politice în România. Stuleză Informativă*, 5, 1976, p. 23—25.

318 I. BIANU, N. HODOȘ, *op. cit.*, p. 119, p. 143.

319 C. DIMA-DRĂGAN, *Biblioteca unui umanist român Constantin Cantacuzino stolnicul*, București, 1967.

320 C. DIMA-DRĂGAN, M. CARATAȘU, *Les ouvrages d'histoire byzantine de la bibliothèque du prince Constantin Brancovan*, în *RESEE*, 3—4, 1967, p. 435—445.

321 V. MIHORDEA, *Biblioteca domnească a Mavrocordaților. Contribuții la istoricul ei*, în *ARMSI*, s. III, t. XXII, 1939—1940, p. 359—419; semnificativ ni se pare, pentru o legătură culturală plină de interes și în cercetarea noastră, că unele cărți din biblioteca de la Mărgineni a stolnicului Constantin Cantacuzino au trecut în biblioteca de la Văcărești a Mavrocordaților (C. DIMA-DRĂGAN, *op. cit.*, p. 11).

*Continuități
artistice
sud-est europene*

PE MARGINEA UNOR PIESE DE ARGINTĂRIE ȘI DE PODOABĂ DIN PRIMUL EV MEDIU BALCANO-DUNĂREAN

Moment crucial în evoluția destinelor istorice ale evului mediu românesc și punct de hotar între două epoci de cultură, veacul afirmării politice a pământului de la sud și de la răsărit de Carpați în forme statale-feudale constituite și în luptă pentru neatârnire este, așa cum prea bine se știe, încă puțin cunoscut din punct de vedere artistic, dacă nu sub aspectul cantitativ al foarte redusului material, cel puțin sub acela al sensului și al implicațiilor mai profunde ale acestuia în procesul configurării unei viziuni estetice autohtone.

În ansamblul complex al întrepătrunderilor de ecouri artistice din Bizanțul Paleologilor, din Balcani și din Occident, formele de artă cunoscute și adaptate de către societatea românească a veacului al XIV-lea unui fond cultural local deja încheiat nu puteau fi decât cele familiare unei mai largi zone din sud-estul și din părțile răsăritene și est-centrale ale continentului. Departe însă de a reprezenta, așa cum se credea cu decenii în urmă¹, epoca primei luări de contact cu arta medievală europeană, veacul al XIV-lea încheia vremea feudalismului timpuriu în care teritoriul românesc se familiarizase, cu intensități și în moduri diferite, cu felurite elemente ale artei bizantine și ale celei apusene — de la planuri și sisteme de zidire pînă la podoabe — prin contactele diverse ale feudalității românești de dincoace și de dincolo de munți tocmai cu ariile artistice în care Bizanțul și Occidentul se interferau cu mai multă rodnicie: Serbia, cel de-al doilea țarat bulgar, cnezatele Rusiei de sud-vest și Ungaria.

Dacă în ceea ce privește arhitectura și pictura, evoluția artistică a veacurilor X—XIV pe plan sud-est european este încă destul de anevoie de urmărit prin referiri la monumentele de pe teritoriul țării noastre, prin simplul fapt al extremei lor rarități, domeniul podoabelor și, parțial, cel al argintăriei rămîn, credem, a fi cele mai apte prin însăși natura lor să arunce noi lumini privind locul zonei nord-dunărene în difuzarea unor forme de artă recunoscute pentru largă lor expansiune în evul mediu timpuriu.

Cele cîteva observații cuprinse în rîndurile ce urmează își au obîrșia în cercetarea întreprinsă în ultimul timp în legătură cu unele piese de argintărie și de podoabă medievale descoperite pe teritoriul țării noastre și pe cele imediat învecinate, mărginindu-ne aici a lua în discuție numai cîteva exemple din prima categorie și numai dintr-o anumită zonă, cea de sud-vest a României, cu legăturile lor stilistice și cu paralelele pe care le implică într-un spațiu cronologic mai întins — secolele IX—XIV — și într-unul geografic mai larg, părțile de miazănoapte și de apus ale Peninsulei Balcanice.

Puțin timp înainte de al doilea război mondial, în părțile Dunării oltene, la Gogoșu (Mehedinți), era descoperit un tezaur de obiecte de argint — brățări, pandantive, un vas — însoțite de peste 200 de monede emise sub țarul vidinean Strațimir — între 1371 și 1396 — și sub voievozii munteni Dan I și Mircea cel Bătrîn, toate aflate pînă nu demult în colecțiile Muzeului Porților de Fier din Drobeta-Turnu Severin. Procedînd la o analiză a conținutului tezaurului publicat în 1939 ca un tot unitar², ultimii cercetători ce s-au referit, sumar și în trecere numai, la descoperirea mehedințeană au făcut ipoteza că, de fapt, partea monetară constituie un grup aparte, ascuns între 1393 și 1418 de către un fugăr alungat de urgia turcească din părțile Bulgariei, în timp ce piesele de argintărie și de podoabă, anterioare ca dată monedelor, vor fi format probabil inventarul unui mormînt, fiind îngropate „nu... mai tîrziu decît la începutul celei de-a doua jumătăți a secolului al XIV-lea”³.

Dintre obiectele ce alcătuiesc descoperirea de la Gogoșu ne vom îndrepta atenția numai asupra exemplarului cel mai interesant, dar în același timp cel mai puțin cercetat pînă în prezent: este vorba de vasul în formă de tăviță ovală, lucrat din placă de argint, cu marginea ondulată în 12 lobi, aurit în interiorul care este decorat în tehnica *au repoussé*, avînd reprezentați pe fund, în relief, doi grifoni afrontați, cu chipuri masculinizate, purtînd bărbi; restul suprafeței interioare, pe care sînt gravate pe față mici cerceuțe, este ornamentat cu motive vegetale stilizate, în meandrele cărora recunoaștem un chip de animal — poate ciine —, o femeie și două capete, între care unul sigur, și altul probabil, de pasăre. Ștergerea stratului de aur în mai multe locuri, ca și zgîrieturile interioare și exterioare făcute ulterior confecționării, pe lobi vasului, închipuind probabil monograme și nume de persoane (poate chiar ale unor posesori), indică cu certitudine că la începutul celei de-a doua jumătăți a veacului al XIV-lea, cînd tăvița era îngropată o dată cu podoabele, ea suferise deja o întrebuițare de mai lungă durată.

Fig. 26

Fig. 27

Dacă relativ puținele referiri făcute la tezaurul de la Gogoșu au stabilit pentru piesele de podoabă analogii cu exemplare din spațiul sud-dunărean⁴, în ceea ce privește vasul nu s-au întrevăzut decît la prima publicare unele vagi apropieri ale decorului său de motivele „orientale” ale unor alte vase mai timpurii din centrul Peninsulei Balcanice⁵, fără a i se încerca însă o încadrare între piesele de argintărie tipologic similare și pasibile de apropiere cronologice sau geografice. O asemenea abordare a materialului se impune, credem, ținînd seama de existența într-o zonă relativ restrînsă și într-un interval de timp de asemenea întrucîtva restrîns a unui număr de piese între care se pot stabili legături menite a explica unele relații stilistice, ca și o continuitate culturală însemnată pentru o perioadă a cărei cunoaștere prezintă încă numeroase lacune din punctul de vedere al istoricului de artă.

Printre piesele Muzeului etnografic din Belgrad, de pildă, se numără un vas de argint, de formă eliptică, mai demult publicat⁶ și atribuit celei de-a doua jumătăți a secolului al XIV-lea⁷, avînd piciorul prevăzut cu opt umflături semisferice, corpul cu 18 caneluri, iar interiorul ornamentat cu un medalion lucrat aparte, reprezentînd o panteră gravată și decorată în jur cu smalț.

Fig. 7

Prin forma ovală și prin marginea lobată, acest exemplar, descoperit la Temska, oferă o apropiată analogie cu cel de la Gogoșu, ca și cu un vas găsit într-un mormînt al bazilicii cu baptisteriu de la Stobi (Macedonia), datat de asemenea în secolul al XIV-lea⁸, caracterizat prin caneluri întrerupte, ecou tardiv al unui procedeu antic bizantinizat, și printr-o ornamentație vegetală amintind ca stil de cea de la Gogoșu.

Pe același teritoriu macedonean și atribuită aceleiași veac, la Gorno Orizari, lângă Kočani, s-a descoperit o cupă plată de argint aurit, de formă circulară⁹, compusă din zece ovoide concave despărțite prin puncte lucrate *au repoussé*, cu un picior foarte înalt, purtând o inscripție ilizibilă și cu un medalion reprezentând un leu, fondul fiind completat cu smalt negru. Prin

Fig. 8 câteva dintre elementele de formă și decor enumerate, ca și prin vremea în

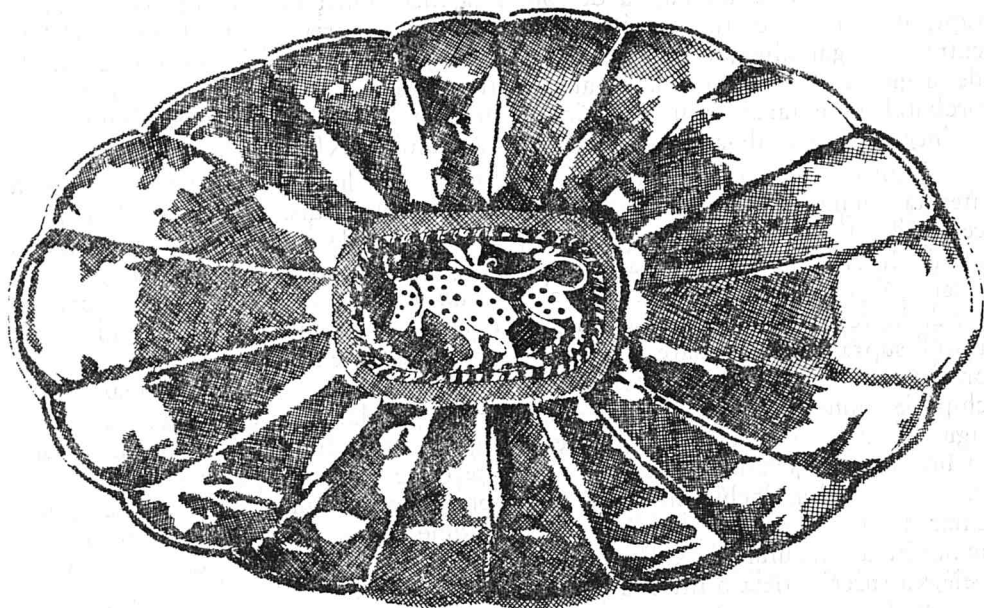

Fig. 7. TEMSKA. Vas de argint. Vedere Interioară (desen).

care este datată, cupa de la Gorno Orizari se înrudește parțial cu aceea de la Temska, putând fi citată în acest sens în discuția noastră.

Ne sînt cunoscute astfel în regiunea reprezentată de partea central-apseană a Balcanilor și de aceea de sud-vest a țării noastre trei vase de argint date în secolul al XIV-lea, prezentînd analogii între ele, ca și asemănări cu alte exemplare ce vor fi amintite la locul potrivit, constituind în acest chip un mic grup stilistic — foarte expresiv pentru climatul artistic al epocii și al zonelor de descoperire, ca și pentru legăturile ce se pot stabili cu perioada anterioară —, grup ce n-a fost considerat ca atare în referirile la arta balcanică și la aceea de pe teritoriul României în secolul al XIV-lea.

Forma, modelarea și ornamentica recipientelor de metal prețios la care am trimis mai sus nu constituie în nici un chip inovații ale acestui din urmă secol, simpla analiză a stilului lor dovedind justetea remarcii unui cunoscător al problemelor de artă a metalelor pe întreaga arie balcanică, anume că „acestea (este vorba de vasele medievale de metal din Peninsula — n.n.) evocă prin tipurile lor — cel puțin pînă la mijlocul secolului al XIV-lea — tradiția antică cu preponderență. Decorul lor, dimpotrivă, cuprinde, în afară de elemente locale, reminiscențe sasanide, bizantine și islamice”¹⁰.

Astfel, vase de metal din părțile centrale ale Balcanilor — altele decît cele citate de noi, însă nu fără legături stilistice cu ele — se apropie de tipuri

ale antichității și de derivate bizantine ale acestora, cum ar fi, de pildă, patera de a cărei formă amintește un recipient de argint cu numele gravat

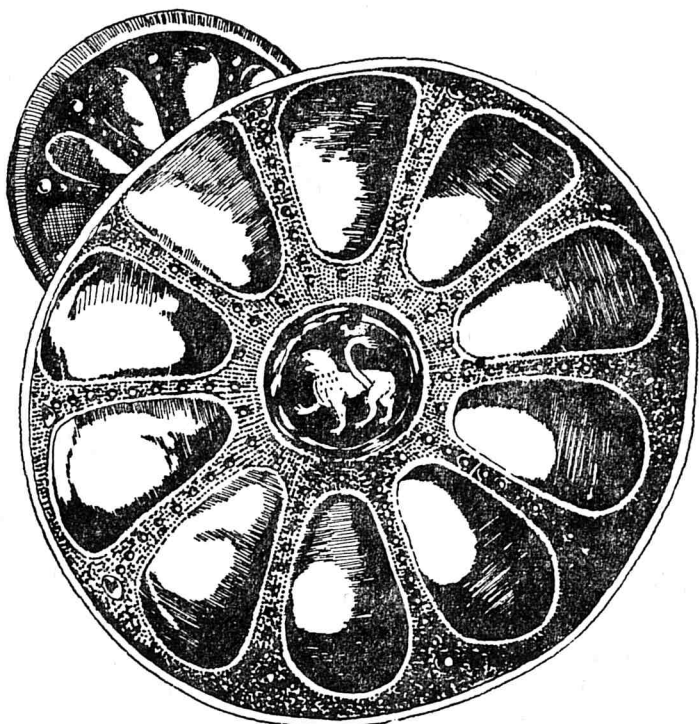

Fig. 8. GORNO ORIZARI. Vas de argint. Vedere Interioară (desen).

al țarului Dușan sau patera paleocreștină și bizantină timpurie de care nu este departe, ca aspect, vasul, tot de argint, așa-numit „al lui Čuzmen“, după numele unui înalt demnitar al vestitului suveran sârb abia amintit¹¹.

Aceste reminiscențe antice în plin secol al XIV-lea nu constituie, evident, surprize, dacă ne gândim la una din coordonatele principale pe care evolua arta bizantină și aceea a țărilor balcanice în acest timp în care întreaga cultură sud-est europeană trecea printr-o adevărată „renaștere“, una dintre cele câteva perioade de reevaluare creatoare a moștenirii clasice greco-romane a cărei pondere în gustul, ca și în concepțiile estetice ale evului mediu bizantin, nu poate fi niciodată îndeajuns de mult spusă.

Pe de altă parte, legăturile contemporane tot mai intense ale Constantinopolului și ale statelor din Balcani cu Occidentul secolelor al XIII-lea și al XIV-lea și-au lăsat amprenta complexă și asupra capitolului artei prelucrării metalelor, frecvența unor elemente romanico-gotice, asupra cărora nu este locul a zăbovi aici, vădindu-se în decorul (motive vegetale realist concepute, medaliaone heraldice) și formele (calicii cu nod la picior) unor vase din Macedonia și din Serbia, cum este acela, amintit deja, de la Gorno Orizari, ca acela îndeaproape înrudit cu descoperirile de la Gogoșu și Temska, de la Stobi sau, în sfârșit, cum sînt cupa de la Vrșac și vasul de la Dobri Do¹²,

puțin mai târziu decît grupul celor trei recipiente pe care le avem aici în vedere (sfîrșitul secolului al XIV-lea — începutul celui de al XV-lea).

Că vasele de metal prețios din Balcanii secolului al XIV-lea se încadrează într-o mai largă evoluție stilistică, cu legături multiple atît în Orient, cît și în Occident sau în antichitatea greco-romană o poate dovedi simpla remarcare a unor trăsături specifice întîlnite la piesele de această categorie din ariile culturale citate. Astfel, forma și canelurile vaselor de la Gogoșu, Temska și Stobi amintesc de cele ale recipientelor de metal ale antichității, a căror tradiție s-a continuat în arta Persiei sasanide și în aceea bizantină timpurie, în secolele IV—IX, așa cum o ilustrează o serie de tezaure cunoscute din vremea migrațiunii popoarelor, cum ar fi cel de la Sînnicolaul Mare. Dealtfel, canelurile anticizante ale unor vase cu marginea lobată au fost imitate, în forme deja degenerată, și în secolele următoare, în Bizanț ca și în Occident, mărturie stînd pentru aceasta unele exemplare datate în veacul al XII-lea din tezaurele de la San Marco și de la Saint-Denis, sau frescele de epocă paleologă din Macedonia¹³.

Și mai expresive pentru climatul de artă al secolului al XIV-lea sînt motivele decorative zoomorfe și vegetale ale vaselor de argint pe care le avem în vedere. Grifoni, pasăre, cîine la Gogoșu, panteră la Temska, leu la Gorno Orizari sînt reprezentări ce se încadrează într-un amplu repertoriu decorativ pe care Orientul îl transmisese artei bizantino-balcanice și europene în general, prin mai multe filiere, a căror cercetare întrece cu mult limitele prezentei analize. Direct, prin provinciile orientale ale Imperiului bizantin, indirect, prin intermediul Iranului sasanid și prin acela al populațiilor migratoare ale Răsăritului, de la arabi și avari la bulgari și unguri, animalele reale sau fantastice, înconjurate de vrejuri sau integrate în complicația meandrelor unei abundente vegetații, uneori foarte realist concepute, altele stilizate pînă la arabesc, și nu o dată ele însele terminate în cele mai diverse interpretări ale palmetei, invadează arta medievală timpurie în secolele IX—XII, în Bizanț, în Balcani, în Occidentul carolingian și romanic, în gama de motive a orfăurarilor, a ceramiștilor, a pictorilor de manuscrise, a sculptorilor în piatră.

Ajûnși aici, se pune în mod firesc întrebarea dacă, sintetizînd în acest restrîns domeniu al argintăriei o atît de complexă moștenire, vasele citate ale veacului al XIV-lea nu se află ele însele pe scara unei evoluții locale — înțelegem, balcano-dunărene —, dacă nu sînt precedate și, eventual, urmate de alte exemplare ce ar putea constitui împreună cu ele, stilistic, o serie cît de cît continuă, implicînd o continuitate de tehnică, de gust și de viziune, în general greu de urmărit încă, între evul mediu timpuriu și cel dezvoltat.

În anul 1903, erau descoperite, de data aceasta în partea de sud-vest a Bulgariei, la Izgherli, mai multe vase de argint¹⁴, dintre care s-au păstrat numai trei, datate inițial în veacurile IX—X și atribuite, datorită compoziției decorului vegetal și zoomorf, unei influențe pur „orientale”, piesele în cauză fiind socotite drept un import din Răsărit în mediul balcanic¹⁵. Două dintre vasele de la Izgherli, prevăzute cu un mic picior, au pe margine o friză circulară interioară cu ogari fugăind un grifon, alțernați cu fleuroane în dublă aplată, iar în centru medalioane gravate cuprînzînd grifoni și feline înaripate pe un fond striat și decorat cu vrejuri și șemipalmete, al căror contur creează patru compartimente pentru motivele zoomorfe; un al treilea vas, fără picior, cu urme de aurire, poartă un mare

Fig. 9

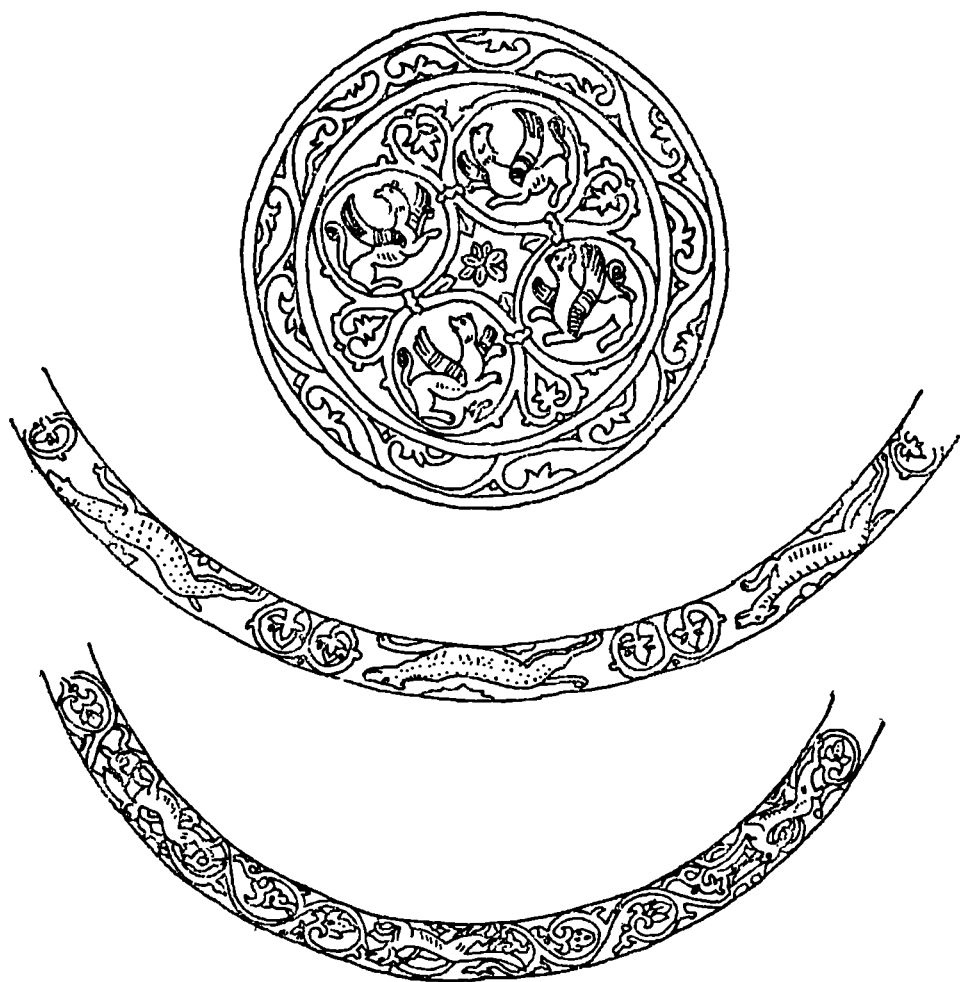

Fig. 9. IZGHERLI. Motive ornamentale de pe vasele de argint.

medalion central împodobit cu împletituri, motive vegetal-florale și pești, marginea interioară fiind decorată cu o friză cuprinzând, pe un fond de vrej continuu, o felină, un grifon, un sfinx și un iepure, pe partea exterioară a vasului aceeași dispoziție a decorului închizînd, între altele, imaginea unei femei întinse.

Cea mai largă referire la descoperirile de la Izgherli este, după știința noastră, aceea a lui N. Mavrodinov¹⁶ care, în monumentală sa lucrare închinată tezaurului de la Sînnicolaul Mare, discutînd analogiile formale și de motive ale faimoaselor vase, se oprește și asupra acestor recipiente de argint. Nuanțînd interpretarea dată lor pînă atunci ca rezultante ale unei arte orientale și combătînd ideea importării, Mavrodinov le consideră, în chip judicios, credem, produse locale realizate sub puternică înrîurire bizantină și le datează în secolul al X-lea. Din analogia făcută între vasele de la Izgherli și unele dintre cele de la Sînnicolaul Mare reținem, pentru problema ce ne interesează

acum, numai tratarea în relief plat, amintind de un procedeu al artei post-avarice din Europa est-centrală în cea de-a doua jumătate a secolului al IX-lea, a vrejului ce încadrează din trei părți palmeta — de fapt, o palmetizare a foii de viță din motivul similar paleocreștin și bizantin —, vrej a cărui imagine oferă cea mai bună asemănare cu motivul ce înconjură medaliioanele centrale de pe piesele nr. 9 și nr. 10 din tezaurul bănățean, ca și fondul punctat, frecvent în aceeași artă postavarică a secolului al IX-lea (grupul Blatnica) și mai târziu în arta metalului din Balcani, ca un ecou îndepărtat al Orientului Mijlociu¹⁷.

Fig. 28

În ceea ce privește bogăția de reprezentări zoomorfe de la Izgherli, amintind parcă repertoriul unor sculpturi decorative bizantine cvasicontemporane¹⁸, nu putem să nu remarcăm de pe acum corespondențele de imagini (grifoni, cîini, femei) cu cele de pe vasele veacului al XIV-lea, de la Gogoșu de pildă, corespondențe citate, însă în nici un mod explicate, la prima publicare a descoperirii din Mehedinți¹⁹. Într-adevăr, decorul vaselor de la Izgherli, ca și acela, mai complex, al tezaurului de la Sînnicolaul Mare, se leagă strîns nu numai de repertoriul decorativ propriu Peninsulei Balcanice în secolele IX—XI, fie că ne referim la podoabele de metal, fie că avem în vedere sculptura în piatră și în lemn a Macedoniei și a Greciei contemporane, ci și de acela al unei epoci ulterioare, cea mai bună ilustrare a acestei teze constituind-o, credem, tocmai grupul stilistic pe care l-am avut aici în vedere, al vaselor de argint din secolul al XIV-lea. Astfel, pentru a ne referi doar la tezaurul de la Sînnicolaul Mare, ne gîndim, de pildă, la perpetuarea formelor cupelor nr. 22 și nr. 23, originare în forme ale antichității greco-romane, devenite calicii în evul mediu timpuriu și de care se apropie întrucîtva cupele de la Temska și Gorno Orizari; la procedeu imitării de caneluri după vase antice și bizantine la recipientele nr. 8, nr. 15 și nr. 16 — ajungîndu-se pînă la o totală aplatare a acestor caneluri la piesele nr. 9 și nr. 10 —, procedeu reîntîlnit la Gogoșu, la Temska, la Gorno Orizari și la alte vase de metal din veacul al XIV-lea; la sistemul punctării fondului vaselor, ajungîndu-se în secolul al XIV-lea, la Gogoșu de pildă, la o gravare de mici cercuri lucrate pe fața metalului; în sfîrșit, la repertoriul zoomorf — panteră și grifon pe vasul nr. 8, grifon înconjurat de motive vegetale pe vasul nr. 20, grifon cu coada terminată în semipalmetă la vasul nr. 2 sau leu atacînd la vasul nr. 21, imagini ce se repetă, evident, în redactări plastice schimbate, pe vasele din Serbia și pe cel descoperit pe malul oltean al Dunării. Obiceiul transpunerii în ceramică a unor medaliioane centrale de tipul celor de la Sînnicolaul Mare (la vasele nr. 9 și nr. 10), înconjurate de frize florale — în vasele de lut bizantino-balcanice din secolele XI—XIV²⁰ —, tratarea motivelor vegetale la unele ferecături de icoane, din aceeași vreme și din același spațiu, foarte asemănătoare celei de la Sînnicolaul Mare și Izgherli²¹, se adaugă dovedirii unei transmișii de tehnici și de motive din arta atît de complexă a secolelor IX—XI, din Balcani și din Europa est-centrală, în arta aceluiași regiuni în secolele XII—XIV. Însemnătatea deosebită a tezaurului de la Sînnicolaul Mare ca adevărată sinteză a aproape tuturor elementelor de artă cunoscute de lumea bizantină și balcanică în perioada premedievală și în aceea medievală timpurie nu mai este nevoie a fi subliniată, literatura de specialitate care îi este închinată, impresionantă prin dimensiuni, dovedind-o cu prisosință. Indiferent de populația căreia i s-ar atribui crearea sa, indiferent de opiniile diferite privind datarea celor 23 de vase de aur în limitele veacurilor IX—XI²², ceea ce ne interesează în primul rînd acum este probabilitatea deja postulată a executării unora dintre ele undeva în zona Dunării de Jos,

Fig. 29

Într-unul sau mai multe ateliere dintr-unul sau mai multe centre nord-balcanice²³, ca și posibilitatea continuității formelor și decorului unor vase ale tezaurului în aceste regiuni și în etapa următoare, aceea a secolelor XII—XIV²⁴. Din acest punct de vedere, credem că lucrurile spuse mai sus în legătură cu ceea ce am considerat a fi grupul stilistic al vaselor de argint de la Gogoșu, Temska și Gorno Orizari vin să umple un spațiu tipologic și cronologic încă necercetat într-un anumit capitol al artei din zona balcano-dunăreană în evul mediu timpuriu. Între vasele de metal prețios ale antichității și ale perioadei paleobizantine și cele ale veacului al XIV-lea din această zonă nu a existat un hiatus, iar formele și motivele remarcate de către unii cercetători pentru vasele de argint din Macedonia, din Serbia și din Oltenia nu se datoresc, credem, unei inspirații directe, dealtfel greu de explicat în ceea ce privește modalitatea sa, din prototipuri greco-romane. În această transmitere a moștenirii antice în domeniul făuririi vaselor de metal prețios în zona balcano-dunăreană, rolul cel mai important trebuie să-l fi jucat exemplarele, unele dintre ele azi descoperite și celebre, din veacurile IX—XI, ce sintetizau întreaga experiență din acest domeniu, pe atunci de o însemnătate estetică majoră, a Orientului, a lumii migratorilor și a Bizanțului, toate înfrunzite în intensități diferite de arta clasică. Existența neîntreruptă, în această perioadă ce coincide cu constituirea principalelor arii artistice din Peninsula Balcanică, precum și în etapa ulterioară, aceea ce secolelor XII—XIV, a unor centre de făurari cu repertorii decorative și cu principii estetice tributare, în chip firesc, vremii de înflorire a artei metalelor care a fost perioada secolelor IX—XI în tot spațiul bizantino-balcanic poate fi, pe aceste baze, afirmată.

Mai mult decât atât, plasarea geografică a majorității descoperirilor la care ne-am referit într-o zonă aproximativ aceeași — central-apuseană și de miazănoapte a Peninsulei — pare a indica faptul că aici, din pragul mileniului al doilea al erei noastre pînă la începuturile evului mediu dezvoltat, evoluția în această ramură de artă a fost continuă, urmînd de fapt pe aceea, încă lacunar cunoscută, a ansamblului culturii medievale timpurii.

Ajunși astfel în secolul al XIV-lea, momentul apogeei Serbiei, al ultimei perioade din istoria celui de-al doilea țarat bulgar și totodată al apariției pe scena politică și culturală sud-est europeană a statului feudal al Țării Românești, constatăm că legăturile dintre cele trei state, pe de o parte, și dintre acestea și Imperiul bizantin, pe de alta, rodesc în artă în chipul cel mai fericit. În larga luare de contact a feudalității dintre Carpați și fluviu cu realitățile artistice sud-dunărene, a căror prelucrare pe un fond propriu de simțire și de gust avea să marcheze cea dintîi etapă a artei muntene, locul relațiilor cu partea centrală și de apus a regiunii balcanice — cu țaratul sîrb și cu coasta dalmatină, în speță — este dintre cele mai pline de consecințe. Pe drumul meșterilor ziditori de biserici, plecați într-a doua jumătate a secolului al XIV-lea din aceste ținuturi spre a ajunge la Vodița, la Cozia și mai departe, al unor zugrăvi care vor poposi puțin mai tîrziu peste munte, în mediul ortodox din Hațegul Transilvaniei, au circulat în veacul întemeierii Țării Românești și unele opere de artă a metalelor ca vasul de la Gogoșu, făurite în atelierele balcanice a căror localizare exactă nu o putem face, dar care poate fi bănuită, din motivele expuse, în zonele central-apusene sau de nord ale Peninsulei²⁵, acolo unde poate nu întîmplător în plin ev mediu dezvoltat argintăria va cunoaște o particulară înflorire (în Serbia, în Banat, în Bulgaria de vest).

Că asemenea piese aveau să fie folosite de feudalitatea laică și ecleziastică a părților apusene, de vădită preeminență culturală, ale Țării Românești și

într-o vreme ulterioară, o dovedește, în pragul veacului al XVI-lea, una dintre cele două patene descoperite tot în Oltenia, la Covei (Dolj)²⁶, împodobită, între altele, cu o friză de animale — liliac cu cap de rață, barză cu șarpe, câine, balenă, bufniță, păun (toate cu un bănuț sens simbolic) —, ce amintește de unele produse contemporane ale atelierelor sud-dunărene (tămâierul de la Smederevo din 1523)²⁷, respectiva patenă constituind un import din aceste părți, intrată, se pare, în tezaurul unuia dintre cele mai însemnate mănăstiri oltene, ctitoria lui Nicodim de la Tismana.

În acest fel se poate sfârși, socotim, urmărirea succintă a premiselor, începuturilor și ecourilor unui grup stilistic din domeniul argintăriei veacului al XIV-lea balcano-dunărean.

Cercetarea de față, începută și încheiată cu citarea a două piese medievale descoperite pe același mal al Dunării oltene, propunându-și a schița numai o evoluție neurmărită pînă acum într-un anumit domeniu al artei, din evul mediu timpuriu pînă în pragul aceleuia dezvoltat, a căutat mai degrabă să acrediteze, o dată mai mult și pentru un domeniu mai puțin cercetat la noi, ideea că dincolo de transmiterea decorului, a tehnicii și a formelor, pe care am relevat-o de fiecare dată, a existat în argintăria, după cum în întreaga artă a unei destule de întinse regiuni, din vremea premedievală pînă în secolele căderii Peninsulei Balcanice sub stăpînirea turcească, o continuitate stilistică, de climat, de concepție și de viziune în care se îngloba, din punctul de vedere al formelor artistice balcano-dunărene, și teritoriul abia constituitului stat feudal al Țării Românești, aflat la începutul unui drum de căutare laborioase, de rodnice experiențe și de, pe alocuri, remarcabile realizări.

*

Vom încerca mai departe a sublinia ceea ce, după opinia noastră, reprezintă, din nou, unul dintre elementele de continuitate stilistică într-un anume capitol al aceleiași arte a metalelor, acela al pieselor de podoabă, raportîndu-ne la exemplare de vechi artizanat — mai recent găsite sau descoperite acum cîteva decenii — provenind din părțile de miazăzi și de răsărit ale României, ca și din ținuturile învecinate. Va fi suficientă, probabil, pentru aceasta, studierea unui singur grup, cel al brățărilor împletite în mai multe variante, conțurat în amintita zonă de-a lungul evului mediu.

În veacurile X, XI și XII, în capitala Imperiului, în provinciile acestuia și în teritoriile învecinate lumii bizantine, orfăurăria cunoștea o remarcabilă înflorire în același timp cu reeditarea tipurilor antice, stimulată foarte probabil de un gust mai marcat pentru moda și arta antichității greco-romane, specifice acestei epoci de strălucire a vieții aulice, aristocratice și orașenești în Bizanț.

Printre bijuteriile vremii — în afară de cercei, pandantive și coliere — pot fi remarcate brățărilor grupate mai ales în două categorii: simple, din platbandă și împletite din mai multe fire, purtînd chiar pe corpul piesei elemente decorative adăugite (cel mai adesea cu fir subțire împletit) sau, pe extremitățile aplatisate ovoidal și triunghiular, cu butoni, granule, filigran. Acest ultim tip de brățară, ca și aproape toate categoriile de podoabe bizantine ale timpului, apare deopotrivă în Peninsula Balcanică, la nordul Mării Negre și în Europa centrală.

Într-o discuție mai amplă, veche de cîteva decenii, asupra unei descoperiri sileziene de acest tip, Herbert Jankuhn găsise prilejul de a face o trecere în revistă a tuturor exemplarelor similare și înrudite, pe atunci cunoscute, din

regiunile est-centrale și sud-est europene²⁸. Brățara de aur găsită în Silezia și datată larg între mijlocul secolului al XI-lea și sfârșitul secolului al XII-lea, prin analogie cu exemplare descoperite în sudul Uniunii Sovietice, este o piesă lucrată din trei fire groase și unul mai subțire împletit, din metal prețios, cu butoni aplicați la întâlnirea împletiturii cu placa terminală aplatizată prin ciocănire și decorată cu fire — dintre care unul pseudogranulat — ce iau forma plăcii ornamentate în centrul său cu motive unghiulare.

Jankuhn, care are meritul de a fi schițat pentru întâia oară dezvoltarea acestui tip, a fost silit, căutând analogii pentru această brățară, de a recurge aproape exclusiv la piese contemporane sau mai târzii din regiunile dunărene, balcanice și rusești datate, în marea lor majoritate, din secolele XII—XIV, ca și la supraviețuirile lor formale și decorative din evul mediu sud-est european.

Faptul că în veacul al X-lea tehnica torsionării firului era cunoscută așijderea în Scandinavia, într-un context artistic și arheologic pe care nu aici este locul a-l evoca, nu are nimic surprinzător, iar supoziția, fie ea și indirectă, a lui Jankuhn²⁹, că asemenea tipuri din regiunea baltică, din aceea sileziană și din cnezatele rusești ar descinde din prototipuri nord-germanice, implică apelul la teorii fără solide temeuri documentare și istorice, explicabile prin contextul în care savantul german scria acum aproape o jumătate de veac.

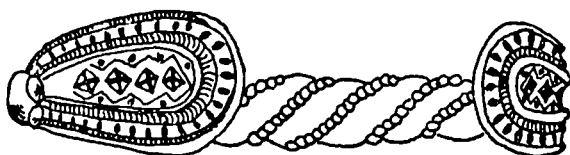
Este dovedit astăzi faptul că brățările împletite cu extremitățile aplatizate după chipul exemplarelor antice larg răspândite în lumea romană, dacică și germanică din primele secole ale erei noastre, erau prețuite în veacurile X—XII în provinciile Bizanțului în timpul Macedonenilor și Comnenilor; unele exemplare de lux de acest fel, din metal nobil, pot fi găsite chiar și la Dunărea de Jos bizantină, așa cum o dovedesc două exemplare din argint păstrate în tezaurul dobrogean de la Garvăn, datat în secolele X—XI³⁰. Aceste piese lucrate din șase fire groase de metal, răsucite două câte două în formă de „șnur“ și împletite apoi, împreună cu un alt „șnur“ obținut din două fire răsucite în intervalul care le separă și cu extremitățile aplatizate prin ciocănire avînd, sudate, căpăcele turnate, au analogii — relevate chiar de cei ce le-au publicat — pînă în Rusia kieviană, în Crimeea, în Bulgaria și în Ungaria.

Fără a împărtași ipoteza unei eventuale origini kieviene a bijuteriilor de la Garvăn, vom remarca faptul că prin această descoperire — ca și prin analogiile sale dintre care, tipologic vorbind, cea mai apropiată se află în directă vecinătate a Dobrogei, la Ghiurghedjik³¹ — ne găsim în plină zonă de iradiere a civilizației bizantine în Europa de sud-est.

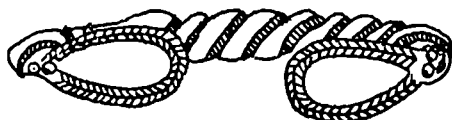
Împrejurarea că în aceeași epocă, exemplare similare sau foarte apropiate, tipologic și stilistic, ajungeau spre miazănoapte pînă în Letonia, iar spre apus pînă în Silezia, nu poate fi explicată, desigur, decît prin marea reputație artizanală a atelierelor bizantine în care asemenea piese erau făurite. Același fenomen nu a putut să aibă loc pe o cale, dealtminteri inexplicabilă, ce va fi pornit din Nordul germanic, el însuși nutrit cu tradiții romane și bizantine, dar care se caracteriza din punct de vedere artistic prin forme aproape niciodată întîlnite în părțile centrale și meridionale ale continentului la originile evului mediu.

Dacă nu admitem deci, de la bun început, că tipul de brățară împletită despre care este vorba aici va fi putut deriva din exemplare nord-europene, dacă harta unor asemenea descoperiri indică originea balcano-bizantină a bijuteriei și dacă, în sfârșit, raportului istoric și geografic prea vag propus de

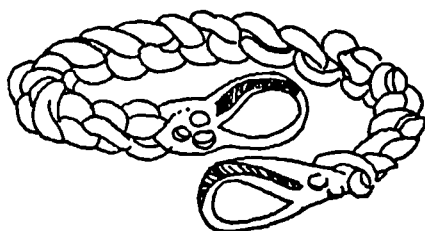
Fig. 10

Silezia

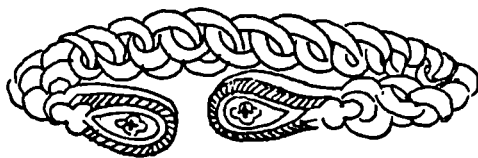
Rusia meridională

Rusia meridională

Garvăn

Ghiurghedjik

Fig. 10. Tipuri de brățări torsionate din secolele X–XII.

Jankuhn sîntem în măsură a-i opune astăzi un altul, mai conform acestei epoci de influență bizantină și care presupune mai curînd o dezvoltare pornită de la un prototip creat în provinciile sud-est europene ale Imperiului, ne pare cu mult mai interesant a urmări evoluția tipului de-a lungul epocii medievale în zona balcano-dunăreană, aceea pentru care socotim drept caracteristică dezvoltarea tipologică a podoabei în cauză.

Piesele citate, cele din Silezia și din nordul Dobrogei, cele scoase la iveală pe teritoriul vechilor cnezate rusești, la Volga și în Crimeea³², ca și exemplarele, apropiate stilistic dar mai curînd modeste, din fir de bronz împletit cu extremitățile cu cîrlig și inel sau animaliere, găsite în Banat, în Transilvania³³, în Ungaria și în Peninsula Balcanică sînt date în veacurile X—XII, reprezentînd aproape o caracteristică și o constantă a descoperirilor din această vreme cuprinzînd piese de podoabă.

Discuțiile privind această categorie de brățări torsionate au încercat să le atribuie o descendență din tipul dacic de „torques” ale cărui stil și tehnică ar fi supraviețuit epocii premedievale conform ipotezei lui J. Hampel și, ulterior, celei a lui N. Feticș; ipoteză, dealtfel, pe cît de atrăgătoare pe atît de dificil de susținut, ținînd seama de stadiul actual al cunoștințelor noastre asupra verigilor intermediare reprezentate de producția artistică locală în epoca migrațiilor³⁴.

Podoabe provenind din atelierele provinciale ale Imperiului, datorate mai curînd noului val de influență bizantină a secolelor X—XII, dar purtînd însemnate reminiscențe ale antichității clasice, s-au răspîndit în întreaga Europă orientală și est-centrală, în lumea slavă și neslavă deopotrivă, fiind imitate în noile medii culturale, ceea ce a dat naștere, pe un vast teritoriu, unei adevărate unități a acestui capitol de artă³⁵, poate cel mai „universal” în timpurile premedievale și în evul de mijloc.

În secolul al XII-lea deja, ca și în prima parte a celui de la XIII-lea, înaintea invaziei tătare, se observă la piesele de podoabă în discuție o tendință din ce în ce mai accentuată a aplatizării terminale spre forme ovoidale și triunghiular-trapezoidale; socotim acest fapt, dovedit, între altele, de exemplarele de proveniență sud-dunăreană din tezaurul de la Voinești³⁶, drept o trăsătură caracteristică a celei de a doua etape din dezvoltarea tipului.

Se știe că în acest abia amintit tezaur moldovenesc cu podoabe din metal prețios — lăsînd la o parte cele șapte brățări torsionate, de aspect masiv, realizate din două benzi răsucite și împletite, cu extremitățile împodobite cu granule dispuse cruciform sau triunghiular, avînd un mare buton la înțîlnirea împletiturii cu placa — apare de asemenea un tip caracterizat prin împletirea firelor (în acest caz, în număr de șapte), cu spații libere între ele, ceea ce conferă piesei în discuție un aspect aerat și mai „ușor” în orice caz. Notăm apariția acestei variante, cu unele analogii — dacă nu chiar antecedente — în brățările din secolele XI—XII de la Kiev, de la nordul Mării Negre și din Bulgaria³⁷, căci, așa cum vom vedea mai departe, ea va persista pînă în veacul al XIV-lea, cînd va dispărea, în timp ce varianta „masivă” își va continua evoluția.

Ceea ce mai trebuie remarcat încă pentru această etapă tipologică este persistența, pe corpul brățării, a firului torsionat din epoca anterioară, ca și cea a butonilor mari pe extremitățile aplatizate; aceștia din urmă vor rămîne un motiv decorativ al tipului în cauză pînă la sfîrșitul evului mediu, combinîndu-se cu granulele nou-apărute a căror dispoziție cruciformă și triunghiulară, în cea de a doua jumătate a secolului al XII-lea și în prima jumătate a celui de al XIII-lea, se va preschimba în secolul al XIV-lea, păstrîn-

du-se însă procedeul tehnic și decorativ prin care baza acestor granule — ce vor deveni cu timpul mici butoni — este înconjurată cu un fir răsucit dublu sau triplu, procedeu regăsit, în aceeași epocă, la alte tipuri de podoabe (cercei, spre exemplu).

Al cincilea deceniu al secolului al XIII-lea, marcat de năvălirea mongolă (1241—1242), a însemnat și pe planul artei, al meșteșugului artistic, momentul unei crize resimțite în schimburile de experiențe tehnice și stilistice sau chiar în circulația unor piese în aria mai largă a Europei răsăritene și de sud-est. Exemple bizantino-balcanice, similare celor de la Garvăn — știute în toată Europa orientală și est-centrală — sau chiar asemănătoare celor de la Voinești, nu se mai întâlnesc în etapa imediat ulterioară. Dacă vom lua în considerație, de asemenea, alte descoperiri din zona balcanodunăreană, vom fi îndreptățiți să credem că atelierele meșterilor făurari și-au reînceput activitatea abia după un anume răstimp, câteva decenii după 1241—1242 probabil, spre sfârșitul veacului. De data aceasta însă, evenimente bine știute, ce au condus în cele din urmă la însăși dezmembrarea Imperiului bizantin, au contribuit la mutarea ariei de activitate a unor asemenea ateliere în zonele balcanice acum în plină înflorire. Cele din Serbia, din Macedonia și din Bulgaria reiau acum motive, tehnici și forme bizantine, din vechime știute în aceste părți de lume, spre a le transmite ținuturilor nord-dunărene, pînă în regiunea de miazăzi a Transilvaniei (Amnaș) și în Moldova unde sînt adoptate de moda feudală locală. Brățările împletite, cu terminații aplatizate, sînt piesele de podoabă cele mai caracteristice ale acestei categorii, împrejurare ce ilustrează, o dată mai mult, unitatea culturală a sudului și a nordului dunărean în veacurile XIII—XIV, unitate evidentă, nu mai puțin, în arhitectură, în pictură, în ceramică.

O descoperire plină de interes prin poziția sa cronologică este tezaurul de la Oțeleni, studiat de Dan Gh. Teodor³⁸, același specialist ce a publicat și piesele de la Voinești. Tezaurul, îngropat la sfârșitul secolului al XIII-lea sau la începutul celui de al XIV-lea, conține podoabe de argint datate după invazia tătarească și așezate tipologic înaintea celor din secolul al XIV-lea. Brățările torsionate deschise — una păstrată în întregime, o a doua fragmentară —, lucrate prin împletirea a trei benzi de metal, cu extremitățile ovoidale, piriforme, sînt mai apropiate de una dintre variantele aceluiasi tip de la Voinești, nu atît prin butonul mare specific tuturor brățărilor răsucite din secolele XII—XIV, cît prin dispoziția cruciformă a butonilor mici. Dacă se acceptă una dintre ipotezele celui ce a publicat tezaurul, în ceea ce privește posibila atribuire a brățărilor de la Oțeleni — mai puțin finisate, mai rudimentare — unor meștesugari locali ce vor fi imitat, după invazia mongolă, piese sud-dunărene de felul celor de la Voinești, spre pildă — mai greu de procurat —, varianta de la Oțeleni s-ar putea încadra mult mai ușor, din punct de vedere tipologic, în cea de a doua etapă, dinainte de 1240, etapă pe care o socotim prelungită prin imitații autohtone sau printr-o explicabilă rutină tehnică și stilistică, pînă către 1300.

Un exemplar însă care, după părerea noastră, reprezintă efectiv, din punct de vedere tipologic, trecerea de la forme ale sfârșitului de secol XII și ale începutului secolului al XIII-lea, la cele ale primei jumătăți a secolului al XIV-lea, este cel descoperit în nordul Dobrogei, la Mihail Kogălniceanu, îngropat, după descoperitorii și comentatorii săi, înainte de 1335³⁹.

Brățara în cauză, datată la finele veacului al XIII-lea sau la începuturile celui următor, este alcătuită dintr-o împletitură de fir de argint, avînd extremitățile aplatizate ovoidal, cu treisprezece butoni înconjurați de un fir

subțire, precum la Voinești, așezați în jurul unei împletituri duble, dispuse, de asemenea, ovoïdal. Piesa de la Mihail Kogalniceanu are un buton mare aflat, la fel ca în faza Voinești, în chiar locul de întâlnire al extremităților cu împletitura propriu-zisă; ceea ce o particularizează însă, comparată cu brățelele — cronologic mai apropiate — de la Voinești și Oțeleni, este deja menționata dispoziție ovoïdală a butonilor.

În veacul al XIII-lea și mai cu seamă în cele de al XIV-lea, aria atât de largă a răspîndirii acestui tip de podoabă pe care am indicat-o pentru secolele X—XII se limitează, în mod evident, doar la zona imediat învecinată Dunării, la răsărit și la apus. Pieseile despre care va fi vorba de aici înainte sînt datorate unor ateliere locale, în noile condiții ale controlului direct al Hoardei de Aur asupra părților de nord-est ale vechii arii amintite, în timp ce Sudul bizantin parcurgea ultimele etape ale declinului său.

Nu ne vom ocupa, desigur, de fiecare brățară împletită — descoperită pe pămîntul românesc sau în regiunile învecinate — făcînd parte din cea de a treia etapă a evoluției tipului. Ne vom mulțumi să cităm numai cîteva exemplare găsite mai ales în părțile apusene ale Dunării românești, în Oltenia (Gogoșu⁴⁰, Șușița⁴¹) și în Banat⁴², sau în Bulgaria⁴³; în Ungaria⁴⁴ și în Serbia⁴⁵, pentru a constata difuziunea — în prima ca și într-a doua jumătate a secolului al XIV-lea — a două variante ce continuă, de fapt, pe cele anterioare cu mai bine de un secol, de la Voinești: este vorba de varianta nemasivă, cu spații libere între firele împletite, de la Gogoșu, Șușița, Sliveni (în sudul Bulgariei)⁴⁶ — ce va dispărea la sfîrșitul acestei etape — și de varianta brățarilor răsucite masive ce va evolua, mai ales o dată cu veacul al XIV-lea, în forme caracteristice unei zone mult mai largi, cuprinzînd Asia Mică, Peninsula Balcanică, părțile meridionale ale României.

Cele două variante din veacul al XIV-lea, împletite din mai multe fire cu număr și dimensiuni variabile, au de asemenea caracteristică placa terminală triunghiular-trapezoidală pe care am remarcat-o deja, în cea de a doua etapă, în tezaurul de la Voinești. Pe aceste plăci terminale ale pieselor din veacul al XIV-lea mai ales, se regăsește butonul mare în locul joncțiunii împletiturii cu placa, pe lîngă alcătuirii de nouă-zece butoni mai mici dispuși descrescînd — după un procedeu apărut timid încă în veacul al XIII-lea (Voinești, Amnaș) — ceea ce duce la o dispoziție oarecum triunghiulară a acestora din urmă (piesa de la Gogoșu, cele de la Draghidșevo, Sliveni, Popovo).

Butonii mari, ca și cei mai mici, sînt înconjuțați de obișnuitul fir subțire răsucit care înconjuță și marginile plăcii terminale, ceea ce sporește mult efectul decorativ al brățarilor.

Dacă piesele din prima jumătate a veacului al XIII-lea — cele de la Voinești în speță — reprezintă prototipurii în ceea ce privește așezarea butonilor, dezvoltarea decorației — din ce în ce mai încărcată — a plăcilor terminale pe exemplarele din prima jumătate a secolului al XIV-lea poate fi socotită drept amplificarea unei moșteniri a epocii anterioare⁴⁷. Împrejurarea este dovedită de un exemplar provenit din Bulgaria dunăreană, de la Ruse, larg datat în secolele XI—XIII și care — după arheologii din țara vecină — are antecedente decorative în orfăurăria protobulgară, ca și, adăugăm noi, în aceea bizantină a secolelor VI—VII. În acest caz, brățara decorată cu vechiul motiv greco-roman al triunghiurilor granulate adiacente formînd romburi, cu fire răsucite și cu o nervură mediană, reprezintă un antecedent tipologic al cîtorva dintre exemplarele primei jumătăți a secolului al XIV-lea

descoperite tot în nordul Bulgariei (Nicopole, Arçar), ceea ce conduce în chip firesc la concluzia că a existat o eventuală continuitate de ateliere în această zonă.

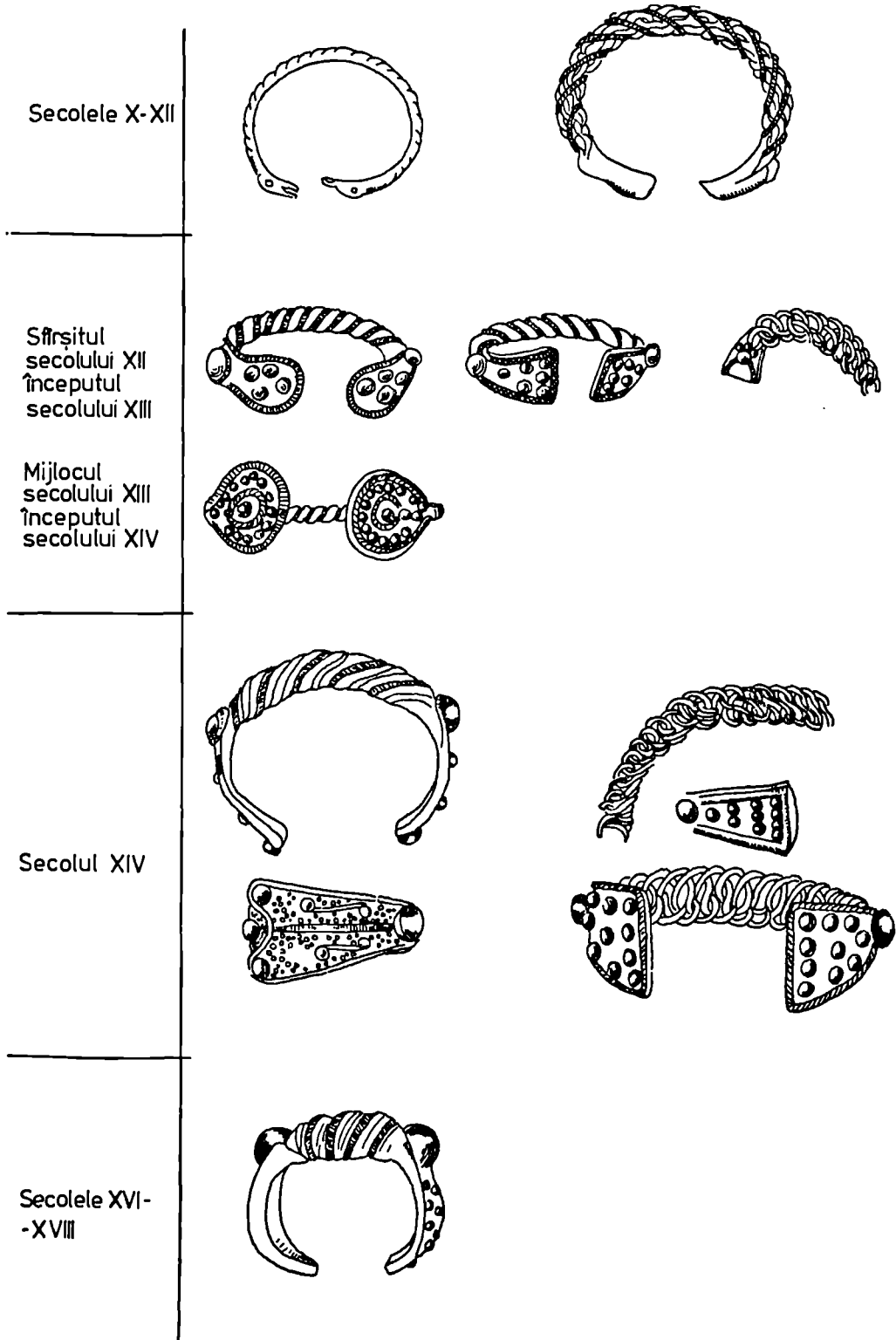
Cea de a patra și ultima etapă a dezvoltării tipologice a brățărilor împletite din evul mediu, amintită de altminteri și de Jankuhn, depășește cu mult epoca statelor medievale independente din Europa de sud-est. În regiunile balcano-dunărene, nemijlocit sau indirect controlate de turci, atelierele făurarilor aveau să continue activitatea lor pe noi căi, îmbogățind decorul și formele unor anume piese de podoabă moștenite din epoca de începuturi ale evului mediu, fenomen artistic cum nu se poate mai evident în cazul brățărilor răsucite.

În paralel cu înclinația generală spre o supraîncărcare a decorului — determinată mai cu seamă de un autentic *horror vacui* caracteristic artelor minore medievale din Orientul otoman și din Peninsula Balcanică —, tipul de bijuterie în discuție manifestă de asemenea o accentuată tendință spre masivitate: plăcile terminale devin mai mici, rotunjite spre interior, corpul podoabei el însuși este de dimensiuni mai mici, dar mai proeminent, adeseori sudat de restul brățării, răsucirea fiind sugerată de data aceasta prin tăieturi în metalul piesei ce prezintă de asemenea butoni marginali de o mărime exagerată în raport cu celelalte elemente decorative. Această variantă evoluată a bijuteriei, întâlnită în ținuturile nord-dunărene (mai ales în Oltenia), sud-dunărene (Gorna Bela Redșka, Vasilovce lângă Lom, Peșakovo, Sofia)⁴⁸, ca și în unele regiuni mai depărtate ale Imperiului otoman⁴⁹, este îndeobște turnată și începe să vădească pe plăcile terminale o decorație cu arabescuri, cu incrustații, cu smalțuri, specifică artei metalelor din secolele XVI—XVIII în aceste părți de lume. Asemenea forme hibride târzii, ce vor fi treptat asimilate de arta populară a zonelor amintite, încheie — stilistic și tipologic — o evoluție ce începuse câteva secole înainte.

Debutând prin simplitatea și sobrietatea exemplarelor din secolele X—XII, trecând, în veacurile XIII—XIV, la o tendință incipientă spre masivitatea corpului podoabei și spre aglomerarea decorului, ajungând, în sfârșit, la exagerările baroce de forme și de ornamente în evul mediu târziu, brățara torsionată a urmat o cale specifică pentru evoluția orfăurării ca și pentru aceea a altor capitole de artă medievală din ținuturile balcano-dunărene. Această cale nu numai că indică o evoluție tipologică, dar oferă într-un chip limpede și dovada dezvoltării meșteșugurilor artistice medievale din aceste regiuni. Atelierele artizanilor ce făureau, între altele, acest tip de podoabă, se găseau inițial, pînă în veacul al XIII-lea, în întreaga arie bizantină sau de influență bizantină dincolo de hotarele Imperiului, pentru ca, drept urmare a șocului provocat de invazia mongolă și, poate, de evenimentele știute din istoria Bizanțului ultimelor sale veacuri de existență, zona răspîndirii lor să se limiteze la linia Dunării. Statele balcanice, Dobrogea și câteva ținuturi de la miazănoapte de fluviu — Moldova de miazăzi și centrală, Oltenia și Banatul —, direct legate de lumea sud-dunăreană prin negoț, prin politică și prin artă, vor continua să cunoască și să făurească, la sfârșitul secolului al XIII-lea și în cursul celui de-al XIV-lea, asemenea podoabe corespunzând gustului feudal sud- și nord-dunărean. Veacurile dominației turcești — ultima etapă a dezvoltării tipului în chestiune — vor favoriza o nouă înflorire și o largă arie de difuzare a aceleiași bijuterii, de data aceasta însă într-un alt context și potrivit unui alt gust, puternic înrîurit de Orient, cu corespondențe formale și stilistice din decorul monumentelor pînă în costum, din sculptura decorativă pînă în ceramica de preț.

Fig. 11

Fig. 11. Tabloul al evoluției tipologice a brățării torsionate. VĂRȘAND (Transilvania), GARVĂN (Dobrogea), VOINEȘTI (Moldova), MIHAIL KOGĂLNICEANU (Dobrogea), BANAT (localitate necunoscută), ȘUȘIȚA (Oltenia), SLIVENI (Bulgaria), GORNA BELA REDȘCA (Bulgaria).

Arta orfăurarilor — cercetată de noi aici pe temeiul unui singur tip de podoabă dintre cele numeroase ce o alcătuiesc —, ca și argintăria discutată în prima parte a studiului de față, ca și arhitectura, ca și pictura, ca și arta cioplitelui în lemn și în piatră sau cea a împodobirii lutului, păstrează în aceste ținuturi, pînă tîrziu, ca un reflex al continuității culturale ea însăși, forme, structuri și decoruri inspirate dintr-un fond comun, bizantino-balcanic, conferindu-le noi înfățișări, dincolo de care trebuie tot mereu recunoscute filiațiile și moștenirea.

Note

1 N. IORGA, G. BALȘ, *Histoire de l'art roumain ancien*, Paris, 1922; în *Introducere* (p. 3—11) și în prima parte a lucrării (p. 15 și urm.) se consideră că formarea artei românești începe o dată cu secolul al XIV-lea.

2 Al. BĂRCĂCILĂ, *Tezaurul medieval de la Gogoși-Mehedinți*, în *Cronica numismatică și arheologică*, 113—114, 1939, p. 125—134.

3 D. BERCIU, E. COMȘA, *Săpăturile de la Balta Verde și Gogoșu (1949 și 1950)*, în *MCA*, II, 1956, p. 489.

4 *Ibidem*, p. 488—489. De curînd, un inventar foarte apropiat, stilistic și cronologic, de podoabele și de vasul de la Gogoșu — deși puțin ulterior, credem, în ceea ce privește fragmentele de vase de argint cu un decor ceva mai încărcat decît în exemplarul mehedinițean — ne-a fost semnalat în comunicarea muzeografei D. Pirulescu, *Tezaurul de podoabe de la Banatski-Despotovac (R.S.F.I.) secolele XIV—XV*, la Sesiunea de comunicări a Muzeului Banatului, Timișoara, 5 mai 1979.

5 Al. BĂRCĂCILĂ, *op. cit.*, p. 132.

6 V. HAN, *Une coupe d'argent de la Serbie médiévale*, în *Actes Ochride*, III, p. 111—119.

7 *Ibidem*, p. 118.

8 J. PETROVIĆ, în *Umetnicki pregled*, 4—5, 1940, p. 108—109 (apud V. HAN, *op. cit.*, p. 113, nota 9). V. Han bănuiește chiar că vasul de la Gogoșu ar fi fost executat în același atelier cu cel de la Stobi, datat prin monede la sfîrșitul secolului al XIV-lea (autoarea necunoscînd în acel moment noua datare a cupei de la Gogoșu la mijlocul secolului al XIV-lea).

9 R. POLENAKOVIĆ-STEJIĆ, *Une rare découverte du Moyen-Age faite dans le village de Gorno Orizari, près de Kočani, en Macédoine*, în *Actes Ochride*, III, p. 321—325; din fotografia ce e reproducă

reiese că interiorul cupei, în jurul medalionului și între foile concave, este lucrat în tehnica punctării.

10 V. HAN, *op. cit.*, p. 112.

11 *Ibidem*.

12 G. TOMIĆ-TRIVOUNAC, *Dépôt d'argenterie de Dobri Do près Pitrot, in Recueil de travaux — Musée National*, III, 1962, p. 187—205, fig. 23.

13 De pildă, în frescele de la Sf. Nikita (regiunea Skoplje) din 1309—1320 (vezi V. R. PETKOVIĆ, *La peinture serbe du Moyen-Age*, Belgrad, 1930, pl. 35 a).

14 G. MIGEON, *Orfèvrerie d'argent de style oriental trouvée en Bulgarie*, în *Syria*, 1922, p. 141—144.

15 *Ibidem*, p. 143.

16 N. MAVRODINOV, *Le trésor proto-bulgare de Nagyszentmiklós*, în *Archaeologia Hungarica*, XXIX, 1943, p. 70 și urm.

17 *Ibidem*, p. 213; procedeul nu e necunoscut ferecăturilor de icoane din secolele XII—XIII, în Georgia, de pildă (Ș. I. AMIRANAȘVILI, *Istoria gruzinskovo iskusstva*, I, Moscova, 1950, pl. 124—127).

18 Ch. DIEHL, *Manuel d'art byzantin*, 1910, p. 387, p. 429.

19 Al. BĂRCĂCILĂ, *op. cit.*, p. 132.

20 N. MAVRODINOV, *op. cit.*, p. 73; dealtfel, medalioane cu cruce, înconjurate de vrejuri de viță, apar în secolele VI—VII și la vasele de argint din Cipru (E. CRUIK-SHANK DODD, *Byzantine Silver Stamps*, Dumbarton Oaks, 1961, nr. 28 a, nr. 38 a, nr. 54 a), în regiunea nord-pontică (*ibidem*, nr. 73 a), în zona Viatka (*ibidem*, nr. 76 a), iar medalionul simplu cu cruce, în Occident (*ibidem*, nr. 92 a).

21 Vezi nota 16.

22 Aceste opinii sînt dintre cele mai diferite. Cităm aici pe aceea a lui N. MAVRODINOV (*op. cit.*, p. 208), care îi atribuie îngroparea ultimei treimi a secolului al

IX-lea, ca și G. Fehér (B. SZÖKE, *Spuren des Heidentums in den frühmittelalterlichen Gräberfeldern Ungarns*, în *Studia Slavica*, II, 1956, p. 141), pe aceea a lui D. Csallany, care-l datează în secolul al X-lea (*Ungarische Zierscheiben aus dem X. Jahrhundert*, în *Acta archaeologica*, X, 1957, p. 323) și pe aceea a lui Gy. LÁSZLÓ care îl datează înainte de 1028 (*Contributions à l'archéologie de l'époque des migrations*, în *Acta archaeologica*, VIII, 1957, p. 186—198).

23 Ipoteza o face N. MAVRODINOV (*op. cit.*, p. 222—224), încercând a sugera, pentru întărirea tezei sale privind apartenența bulgară a tezaurului, făurirea unei părți a acestuia într-un oraș dunărean devenit bulgar, a altei părți în capitala bulgară Pliska și, în sfârșit, a unei a treia în regiunea Sînnicolaul Mare chiar.

24 N. MAVRODINOV (*op. cit.*, p. 223) stabilește o asemenea continuitate, însă numai pentru Bulgaria (I).

25 V. HAN (*op. cit.*, p. 118—119) bănuiește că autorul cupei de la Temska putea fi din Serbia sau, eventual, din Macedonia.

26 M. ROMANESCU, *Tezaurul de la Covei-Dolj*, în *RIR*, XVI, 1946, p. 19—39; cf. V. VĂTĂȘIANU, *Istoria artei feudale în țările române*, 1959, p. 903—904, autorul combătînd pe bună dreptate părerea lui M. Romanescu asupra originii săsești a patenelor.

27 M. ROMANESCU, *Argintăria la bănașeni și românii balcanici în veacurile XVI—XVIII*, București, 1943, p. 101—102; tămlînerul este decorat cu inorog, mai-muțe, păsări, grifon, leu, iepuri, căprioare, balaur și elefant, combinate cu motive vegetale stilizate. El se încadrează unei arii mai largi, cuprinzînd Banatul și zona învecinată de la sudul Dunării, ce constituia, în secolul al XVI-lea și mai tîrziu chiar, terenul unor interferențe stilistice occidentale — prin dubla filieră, raguzană și ardeleană — și balcanice, în centre ca Beciche-recul Mare sau Lipova (nu întimplător tocmai în zestrea unei mănăstiri bănașene, la Hodoș-Bodrog, s-a păstrat din amintitul veac al XVI-lea, un vas de argint aurit cu analogii cu patena olteană de la Covei: V. VLĂDUCEANU, *Vehtu monument istorico-religios: mândstirea Bodrog*, Timișoara, 1939 p. 67).

28 H. JANKUHN, *Ein mittelalterlicher Goldring aus Schlesen*, în *Prähistorische Zeitschrift*, 24, 1933, p. 174—201.

29 *Ibidem*, p. 198—201.

30 E. COMȘA, Gh. BICHIR, *O nouă descoperire de monede și obiecte de podoabă din secolele X—XI în așezarea de la Garvîn*

(Dobrogea), în *SCN*, III, 1961, p. 223—224, fig. 3—4.

31 *Ibidem*, p. 231; cf. H. JANKUHN, *op. cit.*, p. 185, fig. 17.

32 *Ibidem*, p. 175, fig. 1—2, p. 179—180, fig. 5—10; cf. *Kunst der Spätantike im Mittelmeerraum*, Berlin, 1939, pl. 9/51, pl. 10/47—50.

33 D. POPESCU, *Cercetări arheologice în Transilvania*, în *MCA*, II, 1956, p. 132, fig. 88, p. 133, fig. 90/1.

34 *Ibidem*, p. 137—138.

35 M. COROVIĆ-LJUBINKOVIĆ, *Les influences de l'orfèvrerie byzantine sur la parure de luxe slave du IXe au XIIe siècles*, în *Actes Ochrde*, III, p. 39; V. LAHTOV, *Les bijoux des habitats archéologiques datant du Haut Moyen-Age dans la région d'Ochrid*, în *Recueil de travaux*, Ohrida, 1961, p. 45.

36 D. Gh. TEODOR, *Tezaurul feudal timpuriu de obiecte de podoabă descoperit la Voinești-Iași*, în *Arheologia Moldovei*, I, 1961, p. 245—269, fig. 2/1—4.

37 H. JANKUHN, *op. cit.*, p. 180, fig. 7, fig. 10, p. 185, fig. 17.

38 *Obiectele de podoabă din tezaurul feudal timpuriu descoperit la Ofeleni (rn. Huși, reg. Iași)*, în *Arheologia Moldovei*, II—III, 1964, p. 343—361, fig. 3/2—3.

39 O. ILIESCU, G. SIMION, *Le grand trésor de monnaies et lingots des XIIIe et XIVe siècles trouvés en Dobroudja septentrionale*, în *RESEE*, 1—2, 1964, p. 219, fig. 2 b.

40 D. BERCIU, E. COMȘA, *op. cit.*, p. 464, fig. 189/1—3.

41 L. ROȘU, G. POPILIAN, *Tezaurul medieval de la Șușița*, în *Revista Muzeelor*, 4, 1964, p. 328, fig. 1 a+b.

42 H. JANKUHN, *op. cit.*, p. 185—186, fig. 18—20 (exemplar aflat în 1933 în Muzeul de Stat din Berlin), fig. 21—23 (exemplar aflat în 1933 în Muzeul Britanic din Londra); vezi K. GUBITZA, *A Zombori (sáponya-pusztai) bronzleletről és a kladovói kincséről*, în *Archeologiai Ertesítő*, XXVIII, 1908, p. 265, fig. 4.

43 H. JANKUHN, *op. cit.*, p. 189, fig. 27—30; cf. St. STANCEV, *Stara tradiția v edín naroden nakit*, în *Arheologia*, 2, 1962, p. 5—11.

44 H. JANKUHN, *op. cit.*, p. 189, fig. 24—26.

45 *Ibidem*, p. 191.

46 *Ibidem*, p. 192, fig. 30.

47 St. STANCEV, *op. cit.*, p. 9.

48 H. JANKUHN, *op. cit.*, p. 193, fig. 31—36; cf. S. GHEORGHIEVA, *Bългарските средновековни nakiti*, în *Arheologia*, 1, 1961, p. 8, fig. 8/6—7.

49 H. JANKUHN, *op. cit.*, p. 194—195, fig. 37—39.

DESPRE PLANUL TRICONC ÎN ARHITECTURA MEDIEVALĂ TIMPURIE A SUD-ESTULUI EUROPEAN

Pentru oricine s-a apropiat mai mult de studiul începuturilor culturii noastre medievale, nu este o noutate faptul că alături de desăvârșirea unor cristalizări sociale și politice ce aduceau definitiv pe români în sfera civilizației contemporane a Sud-Estului european, veacului al XIV-lea nu i-au fost străine, în câmpul artei, cu deosebire între Carpați și Dunăre, aparițiile unor forme și structuri — în primul rând arhitectonice — a căror semnificație am consemnat-o¹. Între ele se prenumără, cum știm astăzi mai limpede decât cu ani în urmă, apariția și — ceea ce este cu mult mai important — începutul răspîndirii propriu-zise în țările române, pentru bisericile mănăstirești, a planului triconc de veche origine și destul de mare frecvență în Orientul creștin, plan a cărui certă prezență la Dunărea de Jos apuseană, imediat după 1370, în codrii de la Vodița, este din aceeași vreme cu și strict legată de sosirea aci a greco-sîrbului Nicodim și a tovarășilor săi de probabilă obîrșie sau numai ucenicie sîrbească²; sosire încheiată cu ctitorirea unei prime mănăstiri în Oltenia — într-un voievodat de recentă creație căruia nu par a-i fi fost necunoscute unele nuclee de trai monahal³ constituite la nivelul mai curînd popular și patriarhal al întregii vieți religioase românești de dincoace de Carpați în epoca ce a precedat mijlocului veacului al XIV-lea — și care însemna totodată aducerea și împămîntenirea în țara Basarabilor a unor norme de organizare obștească și trăire spirituală întrucîtva „internaționale“, de secole specifice întregii lumi bizantine, din Tebaidele Răsăritului pînă la Athos și de aici, mai departe, în sălbăticiunile muntoase ale Balcanilor. A unor norme a căror transmitere de la Vodița la Tismana, de aici la Cotmeana și la Cozia, mai apoi la toate mănăstirile Țării Românești în secolele ce aveau să vină — alături de lupta, de noi bănuită, a lui Nicodim pentru răspîndirea „dreptei credințe“ printre locuitorii Dunării de Jos românești ce lesne ar fi putut fi cîștigați de ereziiile atît de virulente ale timpului, într-un context de cultură populară, de civilizație folclorică îmbibată de credințe și de o literatură creștină apocrife, la pragul heterodoxiei⁴, alături, de asemenea, de lupta, mai demult cercetată, a aceluiași Nicodim împotriva zelului dovedit tocmai în părțile Banatului de Severin de către clericii Romei sub oblăduirea papală și angevină⁵ — devenea, cu alte cuvinte, operă de pionierat, de autentic *misionarism* în spiritul ortodoxei bizantino-balcanice, amintirea caracterului misionar al activității întemeietorului primelor două mănăstiri românești cunoscute stăruind pînă tîrziu în tradiția orală și în aceea scrisă a ținuturilor dunărene și carpatice în care acesta a ostenit acum șase veacuri.

Dar orișicine rostește cuvîntul misionarism în legătură cu sud-estul european medieval, la ale cărui nordice fruntarii activase Nicodim, în legătură cu istoria ecleziastică și culturală a acestei vaste zone în general, cu aceea a mediilor balcanice de civilizație slavă în special, este adus să evoce, fie și în treacăt numai, momentul de început, de imens prestigiu și venerabilă tradiție pentru tot evul mediu răsăritean, al acțiunii de prozelitism religios, de propagandă culturală în care Bizanțul și lumea slavă și-au dat mîna, de misionarism medieval — ce însemna deopotrivă introducerea într-un ținut anume a rînduielilor materiale și spirituale ale bisericii organizate, a felurilor ierarhii ale acesteia, a edificiilor, a cărților de cult purtătoare ale unor învățături și ale unei morale noi, generatoare deci de noi mentalități —, moment reprezentat cu aproape o jumătate de mileniu înainte de întemeierea Vodiței, în ținuturile centrale ale Peninsulei Balcanice, de activitatea acelor ctitori de cultură slavă sud-est europeană care au fost Clement și Naum de la Ohrida. Nefiind aici locul a stăruii prea mult asupra multiplelor sensuri și a istoricului atît de complex al preocupărilor culturale și profesionale ale acestor urmași, din Bulgaria și Macedonia anilor din jurul lui 900, ai acțiunii chirilo-metodiene începute în cea de-a doua parte a veacului al IX-lea în mediul slav din Moravia și Panonia, ne vom mulțumi a aminti doar faptele ce au un interes particular pentru ceea ce ne preocupă acum. Știm astfel că, sosiți — în condițiile precare propagandei ortodoxe din Europa centrală și de la Dunărea de Mijloc, agravate mai ales după dispariția lui Metodiu (885) — împreună cu alți cîțiva ucenici ai învățatului arhiepiscop misionar⁶, într-o Bulgarie abia convertită la creștinism de numai două decenii, în vremea de mare acțiune evanghelizatoare și misionară a bisericii bizantine posticonoclaste cîrmuite de faimosul Fotios — moment și coincidență ce sporesc, dealtfel, în semnificații sensul misionar al acțiunii lor viitoare —, Clement și Naum vor găsi tot sprijinul cîrmuitorilor bulgari contemporani ce preluau tocmai acum, pentru centrul și răsăritul Peninsulei Balcanice, misiunea evanghelizatoare abandonată de Constantinopol⁷, cel de-al doilea zăbovind un timp mai îndelungat la Preslav, cel dintîi pornind curînd întru predicare spre părțile de sud-vest ale vastei stăpîniri a lui Boris, adică tocmai spre acele regiuni macedonene pînă nu demult avute de Bizanț, cu un puternic mediu greco-slav din care Chiril și Metodiu plecaseră cu decenii în urmă în opera lor misionară la cazari și moravi și din care nu este deloc exclus ca însuși Clement să fi fost originar. Διδάσκαλος și cleric cu foarte numeroși discipoli în părțile Kutmičevice⁸, mai apoi înălțat de Simion la rangul de episcop al unei dioceze macedonene anume create⁹, Clement va întemeia la Ohrida, încă înaintea ajungerii sale la episcopat, o mănăstire, aceea a Sf. Pantelimon¹⁰, menită a deveni centrul spiritual, cultural și „literar“ cel mai însemnat al Macedoniei sfîrșitului de secol IX și a începutului de secol X, acolo unde și atunci cînd, ni se spune, locuitorii așteptau să afle „cuvîntul lui Dumnezeu“ (în sensul de a avea, în limba slavă a locului, acele texte religioase pe care Clement, ca un autentic misionar, le va pune la îndemîna lor)¹¹. Întemeierea unui lăcaș mănăstiresc de către succesorul unor misionari ce aparținuseră cinului călugăresc — precum Metodiu, cîndva egumen de mănăstire și cu o recunoscută vocație monastică ce purta chiar amprenta unui anume ascetism¹² —, totodată contemporanul unor șverani bulgari strîns legați de rînduielile monahale — ca Simion, fost călugăr la Constantinopol și dominat întreaga viață de formația-i monastică¹³, sau ca Boris, cel ce-și încheia existența într-o obște monahală¹⁴ — nu va surprinde pe nimeni, dar faptul cel mai important din punctul nostru de vedere este acela că bise-

rica mănăstirii ohridiene a celui pe care izvoarele îl indică drept Βουλγάρῳ γλώττη πρῶτος ἐπίσκοπος¹⁵ era construită, puțin timp înainte de 892—893, după un plan triconc pe care știm că-l adoptaseră trei secole mai devreme — poate și după modele contemporane orientale legate de destinații culturale amintite în texte¹⁶ — unele lăcașuri paleobizantine ale Balcanilor¹⁷. Reluat, dintr-un fond de arhitectură europeană ce cuprindea în secolele IX—X ținuturi din Extremul Occident pînă la Athos, anume, credem, în cazul bisericii primului centru mănăstiresc și misionar din Macedonia, pentru simbolica sa trinitară precisă — atît de evocatoare într-o trudă dusă sub semnul crucii de curînd abia triumfătoare în lupta cu iconoclaștii și sub acela al învățăturilor dogmaticii creștine —, ca și pentru funcționalitatea sa legată de slujbele liturgice — cu atît mai adînci de semnificație tocmai în teritoriile evangelizate —, slujbe în care absidele laterale, ce subliniau în fond unitatea părții centrale a edificiului, adăposteau cîntările de strană (în timp ce alte încăperi, narthexul sau exonarthexul, căpătau știutele rosturi funerare), triconcul — cu ușoare tendințe spre planul, și el simbolic și vechi în aceste locuri, al tetraconcului — descoperit în vechiul centru ecleziastic de la Lichnidos, sub moscheea din punctul Imaret, nu departe de citadela Ohridei medievale, cercetat în mai multe etape de-a lungul ultimilor treizeci de ani¹⁸, a constituit în chip limpede din clipa ridicării sale, cîndva la sfîrșitul penultimului sau la începutul ultimului deceniu al secolului al IX-lea, în mănăstirea aici întemeiată de către Clement pentru propagandă confesională și culturală slavă, modelul prin excelență al bisericii monahale din Macedonia epocii de stăpînire a primului stat bulgar¹⁹ (exact așa cum, peste secole,

Fig. 12

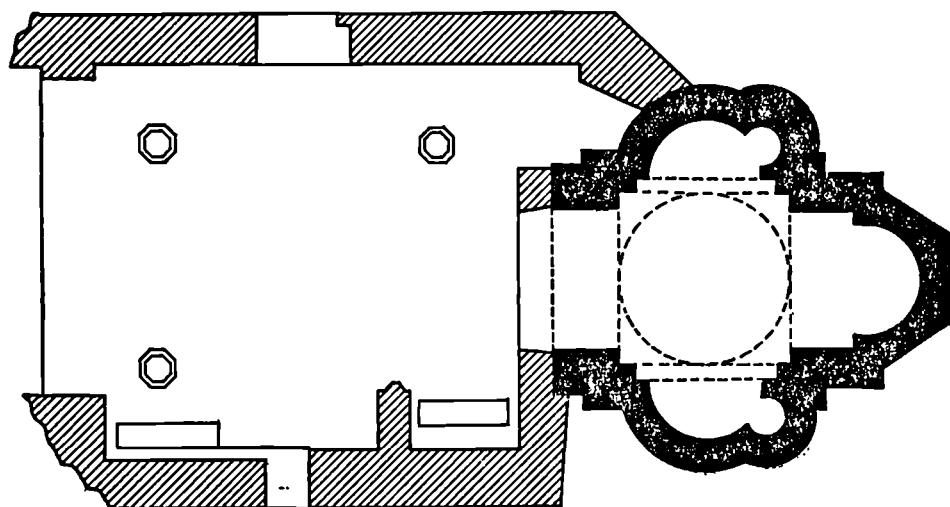

Fig. 12. OHRIDA. Biserica mănăstirii de la Imaret Djami. Plan.

Fig. 13

prima biserică de la Vodița va fi exemplul urmat în ridicarea bisericilor mănăstirești din Oltenia și Muntenia medievală); model preluat, cîtiva ani mai tîrziu, în preajma lui 900, și tot pentru o mănăstire — aflată pe malul sudic al lacului Ohrida —, de către tovarășul întru misionarism al episcopului de Drembica, celălalt discipol al lui Metodiu ajuns în inima Balcanilor, Naum²⁰. Fără a zăbovi asupra nenumăratelor discuții duse în legătură cu

etapele evoluției planului bisericii mănăstirii Sf. Pantelimon din Ohrida, vom arăta numai că acest edificiu pare a fi cel ce ascunde — rod a două momente istorice diferite — acele două *ἐκκλησῖαι* aici zidite de Clement²¹, despre care „Viața” sfântului ne asigură că, deși mai mici, întreceau în frumusețe, prin forma lor rotundă și „sferică” (*περιηγμένω καὶ κυκλοτερεῖ*), biserica-catedrală a orașului²².

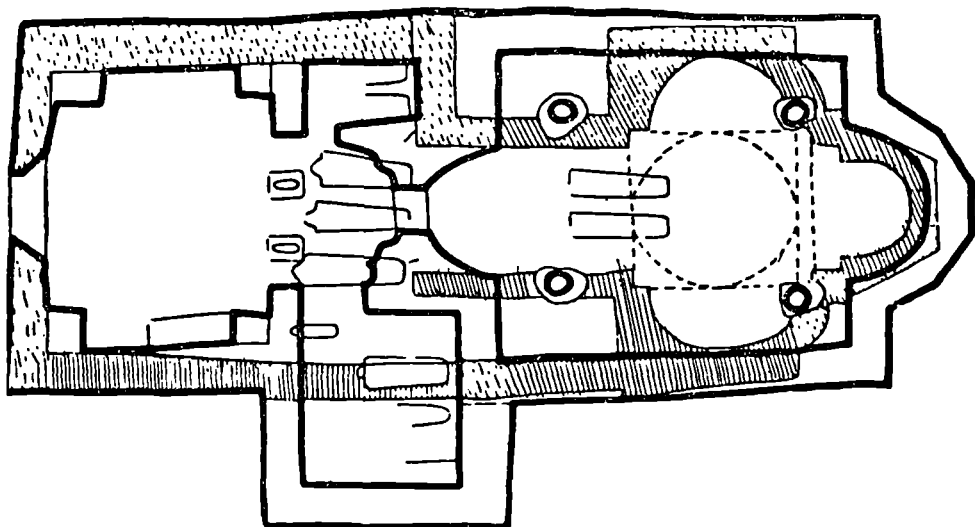

Fig. 13. OHRIDA. Biserica mănăstirii Sf. Naum. Plan.

Sugerarea astfel a aspectului acestor „lăcașuri”, de fapt unul singur a cărui formă era admirată de redactorul amintitei „Viați” grecești a lui Clement — datorate, se pare, nu arhiepiscopului Teofilact ci unui autor mai târziu, poate celui alt vestit păstor bizantin al arhiepiscopiei macedonene care a fost în secolul al XIII-lea Demetrios Chomatianos²³ ce se va fi inspirat dintr-o mult mai veche „Viață” slavă a misionarului din Ohrida²⁴ —, reprezenta pînă la urmă efectul înregistrării de către autor a volumelor unui triconc de felul celui descoperit în săpăturile arheologice de la Imaret, a unor volume rotunde, mai plăcute, se vede, unui ochi pentru care ele contrastau întrucîtva cu liniile prea simple, prea sobre, mai obișnuite — din pricini felurite²⁵ — în Macedonia evului mediu de început, a ceea ce se bănuiește că va fi fost „biserica-catedrală” a Ohridei, de foarte probabil plan bazilical (poate chiar Sf. Sofia, atribuită de unii autori tocmai epocii lui Boris)²⁶. În această biserică mănăstirească de plan triconc a Sf. Pantelimon — cea care avea să devină, prin faima întemeietorului ei, prototipul bisericii mănăstirești a acestor locuri și timpuri —, ne spune aceeași „Viață” grecească că își pregătise Clement, în pronoas, mormîntul²⁷, la fel cum în aceiași ani din jurul lui 900, în abia menționatul său lăcaș de asemenea de plan triconc descoperit sub actuala biserică a Sf. Arhangheli, nu departe de Ohrida, își pregătea locul odihnei de veci, cu puțin timp înainte de a se călugări, Naum²⁸, la fel cum, după un secol, la Lavra Athosului își va găsi mormîntul, în biserica sa de plan așijderea triconc, Atanasie, și cum, peste veacuri, avea să-și

aibă lespedeaa funerară lângă zidurile ctitoriei sale — mai mult ca sigur tot de plan triconc — de la Tismana, întemeietorul vieții monahale românești, Nicodim²⁹.

Noutatea pe care o reprezentau centrele de misionarism și de cultură în limbă slavonă care erau mănăstirile de la Ohrida pentru civilizația secolelor IX—X în părțile centrale ale Balcanilor a făcut, implicit, ca și planul triconc al lăcașurilor acestor mănăstiri să devină o „modă” contemporană — după ce, cu

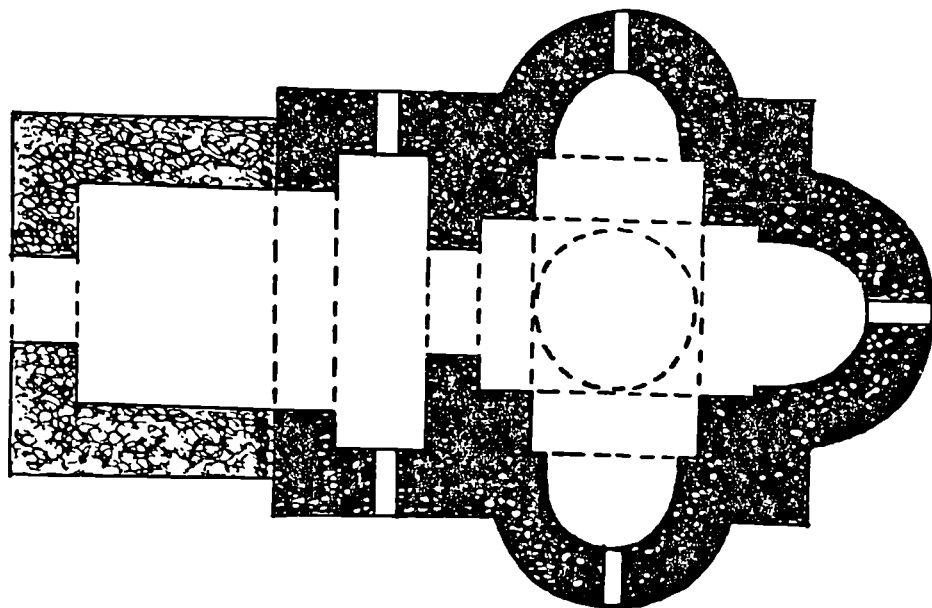

Fig. 14. CASTORIA. Biserica Panaghia Coubelitissa. Plan.

cîteva secole înainte, același plan cunoscuse deja o carieră notabilă în aceleași locuri —, reîntîlnindu-l ca atare, nu întîmplător tot în părțile Ohridei, la Gorica, la Zlesti, la Zglavenica³⁰.

Dacă triconcul în forma și structura sa cele mai simple, moștenite pe diferite căi din vreme paleobizantină, avea să cunoască o evoluție sud-est europeană pe care nu aici e locul a o urmări³¹ —, din Macedonia, unde în preajma secolului al XI-lea găsim, cu acest plan, biserica Panaghia Coubelitissa din Castoria³², pînă în nord-estul balcanic și la gurile Dunării românești unde, cu plan trilobat, întîlnim în secolele X—XI și XII lăcașurile despre care vom vorbi mai jos, de la Pliska și Niculițel³³ —, este demn de reținut că la sfîrșitul veacului la ale cărui începuturi își încheiaseră activitatea misionarii Naum și Clement, în aceeași lume macedoneană în care aceștia par a fi determinat adoptarea triconcului pentru bisericile mănăstirești, se desăvîrșea, în așezămîntul de la Lavra Sfîntului Munte, prin grija directă a unui alt mare campion al ortodoxiei și al vieții monahale, amîntitul Atanasie, prea bine cunoscutul catolicon mănăstiresc ce primise de asemenea planul triconc³⁴, dar în varianta sa zisă „dezvoltată”, rezultată din știuta contaminare a structurii trilobate cu aceea bizantină contemporană „în cruce greacă înscrisă”, ce

Fig. 14

permitea, prin mijlocirea stîlpilor sau a coloanelor din naos, un anume circuit cu prilejul marilor ceremonii liturgice și funerar-comemorative din slujbele mănăstirești (ceea ce, în treacăt fie spus, bănuim — pe temeiul unor observații personale — că s-a petrecut cam în aceeași vreme și la deja vechea biserică a mănăstirii Sf. Pantelimon din Ohrida, în încăperea cu patru coloane în spațiul central, adosată triconcului clementin tocmai pe locul unde se afla mormîntul tot mai mult venerat al vestitului misionar și episcop)³⁵. Începînd așadar cu anii din jurul lui 1000, știm deja că triconcul dezvoltat athonit avea să joace un rol fundamental în arhitectura sud-estului european, prestigiul centrului monastic de la Marea Egee umbrind întrucîtva — fără însă a-l face să fie uitat — pe cel, mai timpuriu cu un secol, al nucleului monahal din jurul lacului Ohrida și al bisericilor sale de plan triconc simplu. Toate bisericile cenobiilor Athosului în secolele X—XII, unele biserici mănăstirești ale aceleiași epoci, din Bulgaria — cum ar fi primul lăcaș, de la sfîrșitul secolului al XI-lea de la Bačkovo³⁶ — sau din Grecia — în Atica și Peloponezul veacurilor XI—XII³⁷ —, unele edificii din secolul al XIV-lea de la Salonic — cum ar fi Sf. Ilie (Eski Serai)³⁸ — și mai ales din Serbia aceleiași veac, ultimul de înflorire a arhitecturii medievale de aici, aveau să adopte de-a lungul timpului triconcul ctitoriei atanasiene de la Lavra, în aceeași lume clericală și în aceleași secole în care constatăm însă că, în aceeași zonă macedo-sîrbească, faima lui Clement nu scăzuse deloc și în care chipul acestui întemeietor de viață călugărească slavo-balcanică apare zugrăvit — poate după un prototip dispărut din biserică mănăstirii Sf. Pantelimon de la Ohrida — în frescele și icoanele unor ctitorii din ținutul în care cîndva el păstorise și, cum vom vedea de îndată, nu numai acolo³⁹. Cel de-al XIV-lea veac — epocă prin excelență a înfloririi monahismului balcanic — avea să însemne de fapt continuarea și, într-un fel, întîlnirea celor două tradiții misionare și călugărești din Macedonia secolelor IX și X — cea clementină și cea athonită — într-un chip care subliniază cum nu se poate mai grăitor cît de mult a contat în civilizația sud-estului european din evul mediu timpuriu factorul de tradiție cultural-artistică reprezentat de obștile de viață monahală, cît de firesc moștenirea balcano-bizantină din epoca de început a mileniului nostru a fost preluată sub aspect cultural, într-o etapă mai nouă și mai complexă, de către Serbia și mai apoi de către țările române.

Un loc cu totul preeminent în istoricul chestiunii ce ne interesează l-a ocupat în prima parte și spre mijlocul secolului al XIV-lea, în părțile de miazănoapte ale Macedoniei — într-o continuitate geografică remarcabilă față de locurile unde își desfășuraseră cîndva activitatea misionară Clement și Naum —, acel cărturar, om politic al bisericii și ctitor de mănăstiri, legat indirect și de începuturile culturii românești, care a fost Isaia de la Hilandar. Reprezentant al marii feudalități sîrbești — prin obîrșia-i *УПЪ БЛАГОРОДНОУ И БЛАГОВАСТНОУ РОДНТЕАЮ* (ne-o spune chiar „Viața” lui Isaia, ea însăși scrisă la Hilandar)⁴⁰ —, ieșit dintr-un neam aflat către 1300 în jurul tronului lui Milutin și, se pare, cu nu puține apropieri de cultura grecească a Bizanțului contemporan⁴¹, reprezentant, totodată, al monahismului atît de înfloritor în Serbia și la Athosul celui de-al XIV-lea veac — ca ucenic la așezămîntul Sf. Ioachim Sarandaporski din părțile Krivei Palanka, iar mai apoi ca membru al obștei faimosului centru nemanid de la Sfetagora, pepiniera de înalți ierarhi și monahi sîrbi care era Hilandarul —, în sfîrșit, reprezentant marcant al expansiunii politice a lui Ștefan Dușan în însăși „republica monahală” din Peninsula Calcidică — stareț, pentru un timp, începînd din 1349, la mănăstirea athonită a Sf. Pantelimon, veche ctitorie rusească, refăcută de

cel ce se intitula „țar al Sîrbilor și Grecilor“ —, Isaia nu va pregeta, de-a lungul unei cariere cum nu se poate mai caracteristice pentru condiția sa socială și intelectuală, pentru locurile și timpurile în care a trăit, să răspîndească și să apere regulile vieții călugărești, să pună la îndemîna „fraților“ întru chinovie, pe limba lor, scrieri ale unor mari figuri ale spiritualității ortodoxe, să negocieze pacea între două mari biserici ale aceleiași ortodoxii, aflate în dihonie. Ceea ce s-a știut mai puțin, pînă nu prea demult⁴², este însă faptul că Isaia — cel ce va manifesta, ca altădată Clement din Ohrida, un arome interes pentru preschimbarea din grecește în slavonește a unor texte bisericesti pentru nevoile celor din juru-i —, traducătorul în limba sîrbă, după septembrie 1371, în așezămîntul de la Hilandar, a operei unuia dintre părinții misticii medievale care a fost Pseudo Dionisie Areopagitul⁴³, conducătorul misiunii sîrbești trimise de cneazul Lazăr la Constantinopol în 1375 pentru împăcarea bisericii Serbiei cu Patriarhia ecumenică — misiune din care nu lipsea Nicodim de la Vodița, a cărui formație intelectuală se resimțise, într-un chip de noi presupus, prin apropierea de fostul stareț de la vechiul Rossicon⁴⁴ —, a fost și cel ce a contribuit la împămîntenirea pe sol sîrbesc a tipului de biserică mănăstirească devenit cîndva tradițional, „canonic“ am spune, în lumea Macedoniei și a Athosului cu cîteva secole înainte, în vremea lui Clement, a lui Naum și a lui Atanasie de la Lavra, anume a tipului triconc; a unui tip pe care însă — lucru cu osebire grăitor — nu-l întîlnim înainte de sau în preajma venirii aici a lui Isaia, la nici una dintre bisericile mănăstirești ale primei jumătăți și ale mijlocului secolului al XIV-lea din Macedonia sîrbească (Lesново, Matejce, Zaum, Markovo), ce primiseră, după moda constantinopolitană și tesaloniciană a timpului, edificii concepute în buna tradiție bizantină a planului „în cruce greacă înscrisă“⁴⁵. Plecat de la Sfetagora în vremurile de tensiune sîrbo-bizantină ce au urmat începutului cunoscutului conflict al patriarhiei sîrbe cu aceea de Constantinopol, știm că Isaia va porni cu „frații“ săi spre „ținutul de apus“ (на западную землю)⁴⁶, aflîndu-se înainte de 1371 în teritoriile despotului din Seres⁴⁷ și contribuind la înălțarea a două biserici mănăstirești, în Skopska Crna Gora — lăcașul mănăstirii Sf. Arhangheli din Kučevište⁴⁸ — și în părțile Kossovo-Metohiei — biserică mănăstirii Rdjavac (sau Ubojac?)⁴⁹ —, și una și cealaltă aparținînd, după datările ce le sînt atribuite îndeobște, deceniilor de mijloc sau dintr-a doua jumătate ale secolului al XIV-lea, și triconcului complex, cu stîlpi în spațiul central⁵⁰, amîndouă făcînd o firească legătură stilistică, tipologică, cronologică și, întrucîtva, geografică, între monumentele școlii sîrbo-bizantine din prima parte a veacului și cele ale văii Moravei, imediat ulterioare. Evident, nu va mira pe nimeni faptul că un monah de însemnătate și prestigiul lui Isaia, trăit de tînăr în cinul călugăresc — cel în care și părinții săi au intrat spre sfîrșitul vieții —, cunoscător la Sf. Munte al unor vestite biserici croite după planul triconc dezvoltat, cum era lăcașul nemanid — integral refăcut în 1303 de către Milutin — al însuși Hilandarului⁵¹ sau cum știm, grație mărturiei unui vechi călător, că se înfățișa chiar edificiul principal — reconstruit pe la 1349 de către Ștefan Dușan și astăzi pierdut — al mănăstirii, de Isaia cîrmuită, a Sf. Pantelimon⁵², prin drumurile sale în ținuturile sîrbești ale despotului Uglieșa sau în cele ale cneazului Lazăr pe care Isaia l-a slujit într-o împrejurare crucială pentru istoria culturală și politică a țării sale, a putut nu numai răspîndi norme de viață athonită, ci și determina introducerea tipului triconc de la Athos, prin Macedonia sîrbească, spre Serbia propriu-zisă, așa cum îl vom întîlni — nu străin cu totul de prestigiul lui Isaia de la Hilandar — într-un întreg șir de monumente mo-

Fig. 15

raviene începînd cu biserica mănăstirii Ravanica (1375—1377)⁵³, ctitoria monahală cea mai însemnată și necropola ultimului mare conducător al Serbiei medievale, înălțată tocmai în epoca împăcării bisericești negociate pe malurile Bosforului de către același Isaia.

Există desigur temeieri pentru a putea bănuși că îndeosebi în mediul călugăresc din Macedonia și din sfera de autoritate a arhiepiscopului de Ohrida (sau chiar a patriarhiei din Peć), acolo unde, dealtfel, amintirea primilor mi-

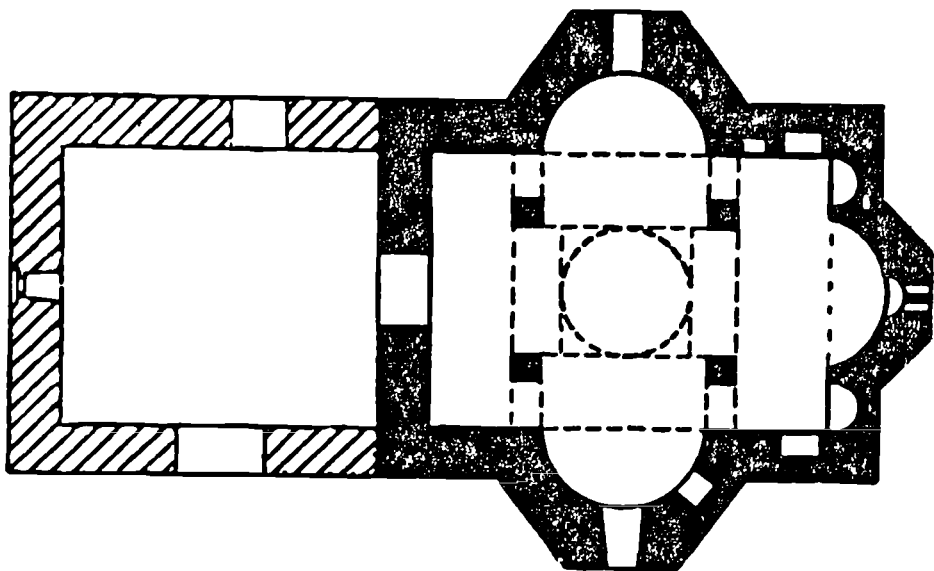

Fig. 15. KUČEVIŠTE. Biserica Sf. Arhanghel. Plan.

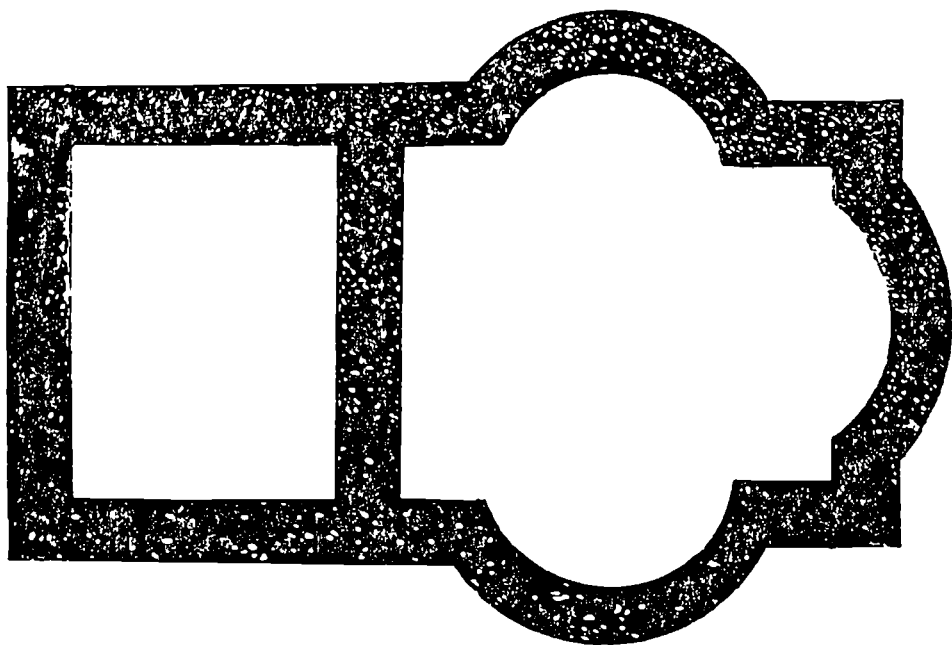
sionari de limbă slavonă nu se stinsese în cel de-al XIV-lea secol, acolo unde încă în vremea lui Milutin și mai târziu, spre mijlocul veacului, portretele lui Clement erau zugrăvite spre aducere aminte la Studenica (1314), la Staro Nagoricino (1317—1318), la Matejce (1355)⁵⁴, unde conducătorii bisericești se considerau drept misionari, succesori ai operei clementine⁵⁵, acolo unde, de asemenea, știm sigur că în vremurile tulburi de după moartea lui Ștefan Dușan și înainte de nașterea „școlii” de pe valea Moravei — deci între 1355 și anii din jurul lui 1375 —, împotriva tendințelor bizantinizante și inovatoare ale curții sârbești în materie de artă (și îndeosebi, de pictură murală), se păstrau cu rigoare și în chip conservator unele norme estetice, unele forme și structuri artistice ale epocilor anterioare⁵⁶, acolo, așadar, adoptarea planului triconc în arhitectura ecleziastică a unor mănăstiri, cu antecedente de seamă în lumea călugărească mai veche a aceleiași Macedonii, fie la Ohrida chiar, fie la Athos, se înscria — credem cu tărie — în aceeași operă de pioasă păstrare a unor tradiționale, necesare și reprezentative forme de artă monahală. Că acestui univers cultural i se subsumează fenomenul la care am făcut aluzie este dovedit și de capitolul — ceva mai nuanțat decît se presupune îndeobște — al relațiilor lui Isaia de la Hilandar cu Nicodim cel venit din Craina Serbiei și din Vidinul bulgar, cel căruia i se datorează, cum știm,

începuturile răspîndirii nord-dunărene a planului triconc reprezentat în Oltenia și Muntenia apuseană, în primele două decenii după 1370, prin nu mai puțin de patru, pînă azi păstrate, biserici mănăstirești, dintre care în chip sigur Vodița și Tismana sînt acele ДВА ВЛАНКА И ЧАСТНА МОНАСТРОА ridicate на оугровлашскон земан — o subliniază în mod expres „Viața” faimosului monah de la Hilandar — СВЪЕТОНЪ И ПОМОШТИЮ ПРЕПОДОБНАТО ШТАЦА НАШЕГО Меліт⁵⁷, una dintre aceste mănăstiri, cea din munții Gorjului, fiind zidită, pare-se, cu sprijinul acordat lui Nicodim de către cneazul Lazăr al Serbiei⁵⁸, același care, nu întîmplător, avea să ajute și mănăstirea de la Athos a Sf. Pantelimon de care își legase numele tocmai Isaia de la Hilandar⁵⁹. Dacă se evocă de obicei participarea lui Nicodim la acea, atît de „athonită”, solie din 1375 a patriarhiei din Peć pe lîngă Marea Biserică, alături de un fost protos al Sfîntului Munte, de ucenicii lui Isaia și de acesta însuși, lucrul se face în chip îndreptățit pentru a se atrage atenția asupra integrării personalității sale într-o spiritualitate monastică mai vastă, balcanică, și nădăduim că din acest punct de vedere interpretările aduse de noi înșine cu alt prilej în legătură cu ecourile învățaturii pseudo-dionisiene, prin intermediul lui Isaia, în formația lui Nicodim au putut completa în mod hotărîtor profilul de călugăr „drept credincios” — în același timp „tare în cărți” (СИЛНА ВЪ КНИГАХЪ) ⁶⁰, cum îl caracterizează un izvor abia amintit — al starețului de la Vodița. Desigur că interesul lui Nicodim — vădit în cea de-a patra întrebare din prima sa scrisoare către vestitul cărturar isihast care era patriarhul Eftimie al Tîrnovei, cel ce-i răspundea după 1375—1376 și înainte de 1393 — pentru afirmația lui Pseudo Dionisie Areopagitul în legătură cu revelarea tainei întrupării unei anumite trepte îngereste⁶¹ (ca și cu rolul, înfățișarea, istoria și poziția îngerilor față de oameni, chestiuni aprins dezbătute în rîndurile tuturor isihăștilor palamiți ai timpului)⁶², descindea direct din cunoașterea învățaturii acestui autor oriental care în vreme romano-bizantină, sub influențe neoplatoniciene tîrzii, imagina, aidoma altor autori creștini — într-una din lucrările sale cele mai cunoscute, tratatul mistico-teologic „Despre ierarhia cerească” — fantastica succesiune de ordine celeste, rînduite în abstracte și rigide ierarhii între lume și divinitate⁶³, subtilitățile textului lui Pseudo Dionisie referitoare la chestiuni de strictă angelologie fiind desigur, în bună parte, asimilate de călugării balcanici cu oarecare instrucție, călugări care, ca și Nicodim prin întrebările sale, vor fi dovedit o anume familiarizare cu opera misticului ce influențase gîndirea teologică a evului de mijloc și pentru care, nu mai puțin, știm că înșiși primii misionari ai bisericii răsăritene în lumea slavă a secolului al IX-lea avuseseră o particulară prețuire⁶⁴. În fața întrebării pe care căi conducătorul principalelor așezăminte monahale oltene va fi avut acces la opera lui Pseudo Dionisie stau, evident, mai multe răspunsuri; atît mediul slavo-bizantin de la Hilandar — unde e foarte verosimil ca Nicodim să fi ucenicit în trecerea-i pe la acea mănăstire „slovească” de la Athos despre care vorbesc unele izvoare tîrzii⁶⁵ —, cît și Constantinopolul unde adepții lui Palamas citeau scrierile vechiului mistic din Răsărit, puteau fi, desigur, locurile întîlnirii lui Nicodim cu opera pseudo-dionisiană, deși mărturisim că mult mai firească ni se pare ipoteza că adîncirea de către starețul Vodiței a textelor lui Pseudo Dionisie s-a făcut în vremea contactului mai prelungit cu Isaia, în 1375, cîtiva ani numai de la încheierea tălmăcirii slavone la care ostense fostul egumen athonit și viitorul conducător al soliei bisericii sîrbești. Este adevărat, nu mai puțin, că privind ceva mai larg lucrurile, pentru formația lui Nicodim, pentru contactul său cu o anume arhitectură și artă mănăstirească de veche obîrșie, pentru legătu-

rile sale cu tradiția monahală sud-est europeană coborâtoare — de ce nu — până la Clement din Ohrida, pentru cunoașterea scrierilor ce au înrîurit în mod hotărîtor această tradiție, faptul — bănuir de unii cercetători ai vechii culturi românești ⁶⁶ cărora ne raliem, spre deosebire de alte opinii mai recente⁶⁷ — că Nicodim a putut trece, în peregrinarea sa la Sf. Munte, tocmai pe la mănăstirea sîrbească a Hilandarului (de unde, dealtfel, a putut aduce — s-a opinat nu fără teme⁶⁸ — și prototipul aceluia atît de singular, în cultura românească a epocii, tetraevangheliar scris prin 1404—1405, probabil la Vodița, în slava bisericească de redacție sîrbească) poate fi, din punctul nostru de vedere, esențial. Căci așa cum se amintește mai rar și ceea ce de fapt interesează în primul rînd un aspect central al preocupărilor noastre aici — cel al legăturilor cultural-artistice dintre lumea sîrbo-athonită a veacului al XIV-lea și aceea macedoneană a secolelor IX—X, al raportului, peste timp, între unii reprezentanți ai bisericii sîrbești ai anilor 1300 (printre care și Isaia) cu momentul marcat de Clement din Ohrida — rolul Hilandarului ne pare a fi fost notabil. Amănuntul revelator că un fost egumen al aceluiași Hilandar, arhiepiscopul Danilo al II-lea al Serbiei, a fost înrîurit, în prima jumătate a secolului al XIV-lea, în redactarea unei părți din cea mai importantă culegere sîrbească de biografii din evul mediu — „Viețile regilor și arhiepiscopilor sîrbi“ — de textul „Laudei Sfîntului Chiril“ datorat tocmai lui Clement din Ohrida⁶⁹ și că același Danilo — un vajnic apărător al ideii de tradiție și continuitate a bisericii sîrbești —, plin de interes față de înaintașul său peste veacuri, Clement, îi hotăra zugrăvirea chipului, pe la 1330, în frescele bisericii cu hramul — identic cu al Hilandarului — Bogorodica Hodighitria din chiar centrul de la Peć⁷⁰ (biserică în care înaltul ierarh sîrb avea să-și aibă mormîntul)⁷¹, ne poate sugera — și încă extrem de semnificativ, credem — că la rîndul său, nu mult timp după cîrmuirea la Hilandar a lui Danilo și, într-un fel, pe urmele acestuia, Isaia putea găsi în așezămîntul athonit o vie păstrare a tradiției clementine; o tradiție din care, bănuim, către același mijloc de veac XIV, poate la Peć dar mai probabil încă la Hilandar — ținînd seama de ceea ce se știe despre originea sa greco-slavă⁷², de chemarea-i într-o solie condusă tocmai de un fost membru al lavrei nemanide — putea să se adape, nu știm nici cum, nici cît, Nicodim, cel ce peste ani va poposi în părțile de apus ale stăpînirii basarabești, întemeind așezăminte monahale și croind — ca altădată Isaia în Serbia — biserici de plan triconc. Și de ce n-am adăuga — fără a ne teme de prea puțînul datelor fragmentare ce se cer adunate coerent într-un întreg —, trebuie să recunoaștem că în acest fel, dincolo de marginile ipotezei, legătura spirituală între cele trei „momente“ — Clement din Ohrida, Isaia de la Hilandar, Nicodim de la Vodița și Tismana —, cele cărora le dedicăm aceste rînduri privitoare la un aspect al răspîndirii planului triconc în Balcani, și-ar putea găsi, pentru înțîia oară, prin numitorul comun care este unul din cele mai vestite așezăminte de cultură și de artă de la Athos, o limpede justificare.

Nu vom zăbovi — am făcut-o altădată ⁷³ — asupra semnificației artistice și culturale a zidirii la începutul celui de-al optulea deceniu al secolului al XIV-lea, în părțile Banatului de Severin, a monumentului de plan triconc care este Vodița I, asupra rolului direct jucat de Nicodim și de călugării săi în însăși opera de construcție a foarte modestului lăcaș de aici, asupra sensului acestei participări — atît de caracteristice regulilor unor mai mici sau mai mari grupuri călugărești ce comuniau în același veac într-o aceeași spiritualitate isihastă —, urmînd a spune doar cîteva cuvinte despre unele, pre-

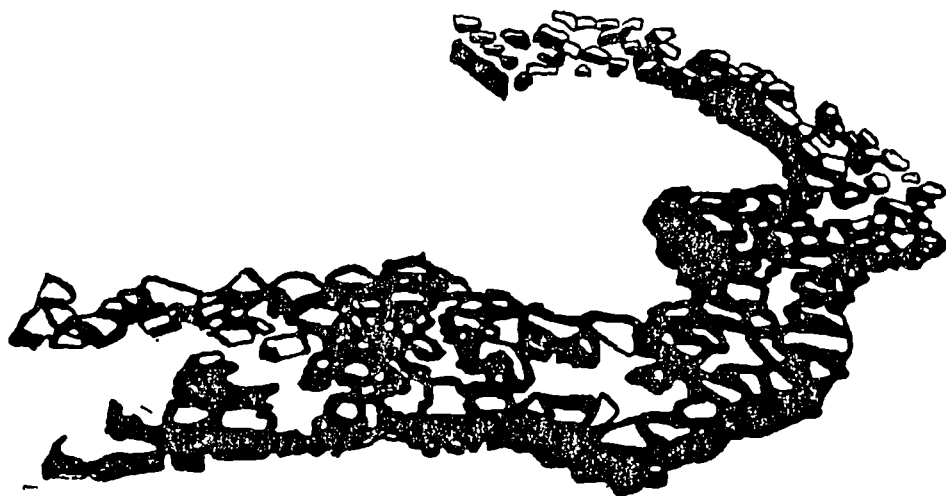
Fig. 16

Fig. 16. VODIȚA. Prima biserică a mănăstirii. Plan.

supuse, premise autohtone și mai îndepărtate ale acestui plan triconc în părțile Dunării românești. Știm astfel că, pornindu-se de la ideea justă a dezvoltării la un nivel superior, față de restul pământurilor locuite de români, a Dobrogei secolelor X—XIV, s-a ajuns și pentru domeniul artei la încheierea că monumentele de influență bizantină din veacurile XI—XII de aici — în cazul ce ne interesează acum, modesta, rudimentara biserică mănăstirească din cea de-a doua parte a secolului al XII-lea de la Niculițel⁷⁴ — au constituit prima

Fig. 17

Fig. 17. NICULIȚEL. Fundațiile bisericii „treplate” (desen)

etapă a dezvoltării unor tipuri arhitectonice medievale pe teritoriul actual al României⁷⁵; nu mai puțin însă, nimic neputînd schimba pînă acum interpretarea tradițională potrivit căreia apariția triconcului în Oltenia, o dată cu prima biserică de la Vodița, mai apoi cu aceea de la Cozia — atît de asemănătoare unor biserici de curte feudală sîrbești („bašinske crkve“ sau придворнице⁷⁶, precum cele de pe valea Moravei, de la Veluče⁷⁷ și Lazarica-Kruševac⁷⁸, de la Neupara⁷⁹, Rudenica⁸⁰, Kalenić⁸¹, sau mai departe, în părțile Skadarului, la Starcevo-Gorica⁸²), asemănătoare de asemenea unor mai modeste biserici de mănăstiri vest-bulgare (Sf. Nicolae din Orehovo⁸³, Sf. Arhangheli lîngă

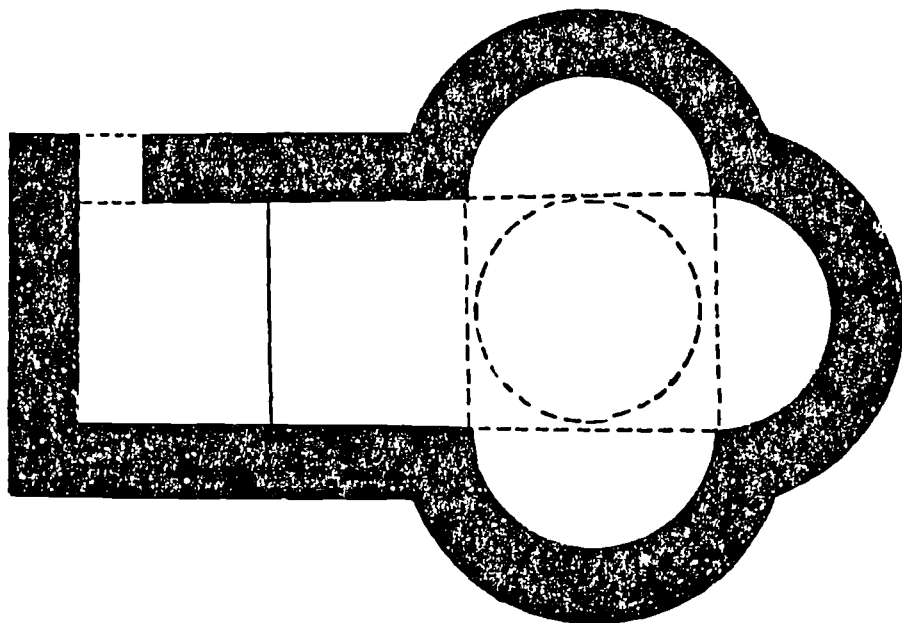

Fig. 18. PLISKA. Biserica nr. 28. Plan.

Trîn⁸⁴, Sf. Ioan Bogoslov lîngă Poganovo⁸⁵) —, ar reprezenta o înrîurire directă a arhitecturii din Serbia, sîntem aduși a socoti în continuare că Vodița I, legată exclusiv de contextul cultural propriu părților apusene ale Dunării de Jos într-a doua jumătate a secolului al XIV-lea, nu stă în nici o relație plauzibilă cu o construcție de același plan, în varianta sa treflată, apărută în Dobrogea cu mai bine de două veacuri înainte. Dimpotrivă, la Niculițel ne aflăm, de fapt, în fața unui ecou direct al unui plan din arhitectura balcano-bizantină a secolelor X—XII, întîlnit în provinciile din aceste părți ale Imperiului — cum o dovedește și biserica nr. 28, din secolele X—XI, din „cetatea exterioară“ de la Pliska⁸⁶ — și caracteristic mai îndepărtatei Macedonii — cum o arată monumentele amintite din părțile Ohridei și Castoriei —, dar și a unui ecou singular care nu vedem în ce mod ar fi putut influența zona nord-dunăreană, aceea olteană, unde de îndată ce vor începe construcțiile religioase de zid, pe la sfîrșitul secolului al XIII-lea, se va recurge la alte planuri arhitectonice (biserica-sală în speță) ce corespundeau nevoilor locale ale celor ce le ridicau, ca și unei anume „mode“ contemporane despre care am scris cîte ceva⁸⁷. Iată de ce, o dată mai mult, credem că apariția

Fig. 18

triconcului în secolul al XIV-lea în Banatul de Severin nu stă în nici un fel de legătură directă cu modesta biserică treflată din secolul al XII-lea din nordul Dobrogei — așa cum se sugerase cândva⁸⁸ —, aceste două fapte de artă ținând fiecare de un alt stadiu de dezvoltare și răspîndire a planurilor triconc și treflat: cel de-al doilea ilustrează extinderea planului trilobat, întîlnit în Balcanii secolelor IX—XII, pînă în Paristrionul bizantin de răsărit, iar cel dintîi, o prezență — sub înrîurirea monahismului athonit și a lumii călugărești central- și vest-balcanice — a unor realități artistice deosebite din părțile apusene ale Dunării de Jos și ale sud-estului european, a unui tip de monument frecvent în Serbia și pe valea Moravei în secolul al XIV-lea, tip care deriva, evident, din acela precedent, al secolelor IX—XII, așa cum putea fi întîlnit de la Ohrida și Athos, prin fosta capitală a hanilor și țărilor bulgari din Pliska, pînă la gurile Dunării. Oricum, cercetînd chipul în care Oltenia celui de-al treilea sfert al secolului al XIV-lea a ajuns să cunoască, prin prima biserică a mănăstirii de la Vodița, tipul de lăcaș ce va face cariera cunoscută în vechea arhitectură românească, ne apare limpede faptul că, știutori ai unui plan consacrat de biserică mănăstirească de la marile lavre, cu numeroși călugări, din Serbia și de la Athos — anume planul triconc dezvoltat —, puținii călugări ai lui Nicodim⁸⁹, aidoma celor din așezămintele contemporane de mai mică însemnătate ale Bulgariei apusene, au adoptat un plan mai puțin pretențios, triconcul simplu, conceput adesea, în Serbia aceleiași secol al XIV-lea, de aceiași meșteri ce înălțaseră, în aceleași ținuturi, și biserici de plan triconc dezvoltat⁹⁰; tip triconc simplu care, trebuie adăugat, convenind unor mai mici comunități ce vor fi fost mai puțin stînjinite de lipsa coloanelor sau a stîlpilor din naosul bisericii principale a mănăstirii, în timpul frecventelor ceremonii monahale, a pelerinajelor la moaște, sau de absența unei clare fracționări a spațiilor necesare diferitelor categorii și trepte de călugări, în funcție de prescripțiile din tipicoane⁹¹, fusese consacrat cândva în chip evident pentru mănăstirile mai puțin vaste întemeiate de primii misionari în mediul slavo-bizantin al Macedoniei, misionari al căror prestigiu era încă mare în veacul al XIV-lea atît în țaratul sîrbesc, cît și la Athos unde viața și faptele lor erau îndreptar, unde fuseseră și erau încă copiate cu grijă manuscrise ale operei chirilo-metodiene și clementine⁹².

Aruncînd astfel o privire asupra principalelor etape geografice ale evoluției triconcului balcanic, marcate de principalele momente de misionarism monahal sud-est european în evul mediu timpuriu, vom observa încă o dată că ajungerea sa în secolul al XIV-lea în ținuturile românești — din mai îndepărtate surse athonite filtrate prin Serbia aceleiași veac⁹³, cea care prelungea în timp, cum am văzut (și nu numai în artă), deopotrivă tradițiile epocii lui Clement din Ohrida și cîștigurile culturale ale Sf. Munte —, constituia un capitol nu numai în propagarea spre miiazănoapte a unui tip arhitectonic consacrat în lumea călugărească a Balcanilor, dar și în cristalizarea structurilor monahale din sud-estul european, la limita nordică a acestuia, în chiar secolul în care intrarea ținuturilor românești într-o anume ordine statală conferea aceleiași sud-est european o anume, efemeră, unitate instituțională pe planul vieții feudale laice și ecleziastice.

Prin legăturile directe ale lui Nicodim de la Vodița și Tismana — răspînditorul triconcului la Dunărea de Jos în varianta sa simplă —, cu Isaia de la Hilandar — cel ce știm azi că a contribuit nu puțin la împămîntenirea aceleiași plan, în varianta sa dezvoltată, în Serbia secolului al XIV-lea —, prin cu tărie presupusa și dealtfel fireasca legătură a aceleiași Isaia cu atmosfera în care, la Athos și Peć, se perpetua înainte de și mai ales după 1300

amintirea operei cultural-misionare a lui Clement din Ohrida — cel a căruia faimă făcuse altădată ca planul triconc al bisericii principalei sale mănăstiri să cunoască o anume difuziune în Macedonia anilor 900 —, un șir de fapte de artă și cultură medievală sud-est europeană, pînă acum dispartate, se configurează într-un chip plin de interes, credem, pentru istoric. Iar pentru acel istoric care se apleacă cu stăruință asupra artei vechi românești, conștiința că evoluția unui plan arhitectonic de oarecare prestigiu, semnificație și răspîndire la Carpați și Dunăre nu constituie, la începuturile sale pe pămînt românesc, altceva decît sfîrșitul — în timp și spațiu — al unei dezvoltări începute — cu un și mai mare prestigiu, cu aceeași semnificație, chiar dacă cu o mai puțin largă răspîndire — cu mai multe secole înainte între Marea Egee și Marea Adriatică, nu face decît să încadreze, o dată mai mult, originile noastre cultural-artistice într-o mai vastă evoluție, sud-est europeană. Căci tocmai sub semnul acestui sud-est european, atît Vodița și Tismana — primele centre monahale de la Dunărea de Jos, cu biserici de plan triconc, de unde știm că Nicodim și urmașii săi imediați au condus o autentică acțiune misionară în spirit isihast, antieretic și antischismatic⁹⁴ —, cît și Cotmeana și Cozia — primele mănăstiri domnești din aceleași părți, cu biserici mai bogat împodobite decît primele, croite după același plan, chiar dacă suferind mai vizibil influențele „modei“ artistice locale sau ale celor contemporane din arii imediat învecinate —, erau în fapt, cum am subliniat-o cu alt prilej⁹⁵, așezăminte alcătuite — desigur grație unui model făcut cunoscut aici de către Nicodim — pe privilegiul fundamental al mănăstirilor de la Athos, cel al „autodespotiei“; privilegiu care — trebuie adăugat de îndată, pentru a nu se mai perpetua o mai veche și curentă confuzie — era necunoscut de mănăstirile cvasi-contemporane ale Moldovei, acolo unde, din pricini asupra cărora nu e locul a insista, statutul Neamțului și al Bistriței se aseamăna celui, sensibil diferit de cel de la Sfîntul Munte, al mănăstirilor din Serbia, fiind foarte posibil de altfel ca însuși triconcul de la Siret — în cazul datării sale între 1370 și 1375⁹⁶ — să-și găsească legături cu aria sîrbească în care varianta extrem de simplă a planului (de felul Voditei I) nu lipsea exact în acei ani ai veacului al XIV-lea, și unde biserica moldovenească pare a fi întreținut, în sfera patriarhiei din Peć — în chiar epoca nerecunoașterii amîndurora de către patriarhatul constantinopolitan — relații cu mult mai importante decît se crede îndeobște, în vremea premergătoare domniei lui Alexandru cel Bun⁹⁷. Oricum, triconcul de dinainte de 1400, dintr-o Moldovă al cărei cler pare a fi privit mai curînd spre Serbia decît spre Athos, ca și triconcul — puțin anterior sau chiar contemporan — dintr-o Oltenie a cărei călugărimă, apropiată de Craina sîrbească, nu era mai puțin marcată de rînduielile athonite, constituiau etapa finală a unui proces de întîlnire și contopire a celor două mari tradiții balcanice ale triconcului de la începutul mileniului nostru; era un proces ce se petrecuse nu cu mult timp înainte, la mijlocul secolului al XIV-lea, în ținuturile centrale ale Peninsulei, în părțile de sud ale stăpînirii lui Milutin și a lui Ștefan Dușan, ca și în Macedonia cucerită de către aceștia, acolo unde, deopotrivă, transformarea triconcului în monumentul bisericesc tipic de la Sf. Munte de-a lungul secolelor XI—XIV, dar și prestigiul celuilalt triconc — impus cîndva, în pragul secolului al X-lea, tocmai aici, prin misionarismul unui Clement și al unui Naum —, făceau ca lăcașul cu abside laterale la miazăzi și la miazănoapte în naos, cu sau fără stîlpi sau coloane în spațiul central al aceluiași naos, să devină, de obicei, monumentul reprezentativ al unei mănăstiri, clădit de îndată ce o obște călugărească se așeza, cu hrisoave de la țari, krali, cneji și voievozi, în pămînturi unde „ade-

vărata ortodoxie⁴ trebuia răspîndită cu fapta și cu slova. Iar în opera lor misionară cu rezonanță culturală vastă, de răspînditori ai unor norme de viață monahală pînă la ei prea puțin sau deloc știute, în Macedonia sfîrșitului de secol IX și a începutului de veac al X-lea, în Serbia și Oltenia celei de-a doua părți a secolului al XIV-lea — deci exact în ținuturile și exact în veacurile pentru care am putut stabili și pentru o altă ramură de artă decît aceea a arhitecturii, o impresionantă continuitate balcano-dunăreană de-a lungul epocii medievale timpurii⁵ —, întemeietorul mănăstirii Sf. Pantelimon din Ohrida, starețul de la cealaltă mănăstire a Sf. Pantelimon — cea de la Athos — și, în sfîrșit, egumenul mănăstirii Sf. Antonie din pustietățile de la Vodița, marchează tot atitea momente — legate între ele prin fire mai puțin știute sau de tot ascunse — în evoluția unei forme de arhitectură medievală, poate cea mai caracteristică și sigur cea mai îndelung viețuitoare în părțile de sud-est ale Europei, nu mai puțin în evoluția unui raport de istorie culturală pe care nădăjduim a-l putea reține de acum definitiv pentru începuturile evului mediu în Peninsula Balcanică: acela între misionarismul monastic de propagandă ortodoxă în grai slavon și planul arhitectonic al triconcului.

Note

1 R. THEODORESCU, *Artă și societate în Țara Românească a veacului al XIV-lea*, în SCIA, 1, 1972, p. 3—35.

2 E. LĂZĂRESCU, *Nicotim de la Tismana și rolul său în cultura veche românească. I (pînă în 1385)*, în *Romanoslavica*, XI, 1965, p. 237—285.

3 T. SIMEDREA, *Vlaja mândstirească în Țara Românească înainte de anul 1370*, în BOR, 7—8, 1962, p. 673—687.

4 R. THEODORESCU, *Quelques remarques sur le rôle des villes et des monastères dans la civilisation valaque du XIVe siècle*, în *Actes du IIe Congrès International des études du sud-est européen*. Athènes, 7—13 mai, 1970, II, Atena, 1972, p. 488—490.

5 E. LĂZĂRESCU, *op. cit.*, p. 264—267, p. 277, nota 2.

6 F. DVORNIK, *Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle*, Paris, 1926, p. 297, p. 313; I. SNEGAROV, *Les sources sur la vie et l'activité de Clément d'Ohrida*, în *Byzantinobulgarica*, I, 1962, p. 89.

7 F. DVORNIK, *op. cit.*, p. 282. Cit de necesare erau încă acțiunile de evanghelizare în Bulgaria secolului al IX-lea o arată unele contraofensive ale păgânismului, ca aceea din epoca scurtel cîrmuirii a fiului lui Boris, Vladimîr (888/889—892/893) (*ibidem*, p. 302—303); trebuie amintit, dealtfel, că în unele zone ale sud-estului european — în Peloponez, de pildă — mai

existau încă grupuri de slavi păgîni către 900 (*ibidem*, p. 244—245).

8 Așezate de istorici în sud-vestul Macedoniei (*ibidem*, p. 315, nota 1), după unii centrul fiind la Devol (P. GAUTIER, *Clément d'Ohrid, évêque de Draguisa*, în REB XXII, 1964, p. 213).

9 Δρεμβίτζας ή του Βελβίτζας. Teritorielle episcopiei de Dremblca sau Velca par a fi fost în apropiere de Ohrida (F. DVORNIK, *op. cit.*, p. 316, nota 1); Într-un codex din veacul al XIII-lea. Clement apare ca Ἐπίσκοπος Δρεμβίτζας (P. GAUTIER, *op. cit.*, p. 199—200).

10 F. DVORNIK, *op. cit.*, p. 315.

11 P. GAUTIER, *op. cit.*, p. 201—204.

12 F. DVORNIK, *op. cit.*, p. 178—179.

13 *Ibidem*, p. 303.

14 *Ibidem*, p. 302—303.

15 Teofilakt OHRIDSKI, *Jitie na Kliment Ohridski*, ed. Al. Millev, Sofia, 1955, p. 74 (XX, 62).

16 Știm astfel că în complexul mănăstiresc al Sf. Simion Stîlîntul cel Tînăr de lângă Antlohia se afla, spre sfîrșitul extrem al secolului al VI-lea, un sanctuar ce adăpostea trupul Sf. Marta, sanctuar ce căpătase — în împrejurări deosebite narate de haglograf — un plan tricon (G. BABIĆ, *Les chapelles annexes des églises byzantines*, Paris, 1969, p. 22, fig. 8).

17 Dj. STRIČEVIĆ, *Églises triconques médiévales en Serbie et en Macédoine et la tradition de l'architecture paléobyzantine*, in *Actes Ochride*, I, p. 227—228. Despre o legătură directă între monumentele de plan triconc din secolele V—VII (Dojani, Caričin Grad, Ohrida etc.) și cele din secolele IX—X din părțile Ohridei, pare a nu se putea vorbi (*ibidem*, p. 238—239), după cum pare a nu se putea stabili nici o legătură, pentru Dobrogea, între baptisteriul triconc justinianeu al bazilicii „de marmură” de la Tropaeum Tralani (Gr. IONESCU, *Istoria arhitecturii în România*, I, București, 1963, p. 46, fig. 19) și biserica treflată din secolul al XII-lea de la Niculișel (R. THEODORESCU, *Échos byzantins et éléments balkaniques dans l'art du Bas Danube du Xe au XIVe siècle*, in *Actes du XXIIe Congrès International d'Histoire de l'Art*, Budapest, 1969, I, Budapesta, 1972, p. 207—208).

18 D. KOCO, *Kitmentovot manastir „Sv. Pantelimon” i raskopkata pri „Imaret” u Ohrid*, in *Godišen Zbornik Filozofski Fakultet na Univerzitetu — Skopje*, I, 1948, p. 129—182.

19 Idem, *Trikonhajtite frkoti vo Kitmentovoto vreme*, in *Slovenska pismenost, 1050-godištnina na Kitment Ohridski*, Ohrida, 1966, p. 93; cf. K. MIATEV, *Arhitektura v srednovekovna Bălgaria*, Sofia, 1965, p. 105. Biserica mănăstirii Sf. Pantelimon (pentru unele detalii în legătură cu identificarea bisericii cercetate cu aceea a mănăstirii amintite, fără posibilitatea împedea a respingerii aceleiași identificări, vezi Dj. STRIČEVIĆ, *op. cit.*, p. 230, p. 235) a cunoscut unele adaosuri de-a lungul secolelor XII—XIV, ca de pildă pronaosul (?) cu patru coloane construit (în secolul al XII-lea?) pe locul încăperii ce adăpostea din 916 începînd, în colțului său sud-estic, mormîntul lui Clement — rolul coloanelor, bănuim noi, fiind acela de a determina un anume circuit tocmai în legătură cu mormîntul sfințitului —, un exonarthex (?) și unele paraclise (?); după unii specialiști, triconcul de la sfîrșitul secolului al IX-lea de la Ohrida luase locul unui triconc preclementin fiind de o mănăstire existentă în epoca lui Boris — ipoteză respinsă de Dj. STRIČEVIĆ (*op. cit.*, p. 228, nota 21) pentru care primul triconc de aici e din perioada lui Clement (*ibidem*, p. 235) și care propune o anume periodizare a etapelor constructive ce nu interesează în contextul de față —, triconc așezat la rîndu-l peste o construcție paleobizantină din veacul al VI-lea (D. KOCO, *loc. cit.*).

20 Idem, *Proutavanja i arheološki ispitivanja na frkpati na manastrot Sf. Naum*, in *Zbornik (1957—1958)*, *Izdanija na arheološkiot Muzej — Skopje*, II, 1958, p. 56—80; Idem, *L'Église du monastère de Saint Naum*,

in *Akten des XI. Internationalen Byzantinisten-Kongress, München, 1958*, München, 1960, p. 243—247.

21 Pentru faptul că unele adaosuri la un monument ecleziastic — precum cel al lui Clement (vezi nota 19) — puteau crea impresia existenței a două biserici separate, amintim o analogie de situații din veacul al IX-lea din lumea occidentală carolingiană unde, la Fulda, adăugarea unui transept la vestul bisericii făcea un izvor să vorbească despre construirea unei „biserici la apus” (R. KRAUTHEIMER, *The Carolingian Revival of Early Christian Architecture*, in W. E. Kleinbauer, *Modern Perspectives in Western Art History. An Anthology of 20-th — Century Writings on the Visual Arts*, New York, 1971, p. 355).

22 XXIII, 67:

καὶ ὅσως ἦσαν ἐν Ἀχρίδι τρεῖς ἐκκλησίαι. μία μὲν ἡ καθολικὴ, δύο δὲ τοῦ ἱεροῦ Κλημεντος, μεγέθει μὲν πολλῶ τῆς καθολικῆς βραχυτέρα, σχήματι δὲ περιηγμένῃ καὶ κυκλωτερῇ ταύτης ἐπιτεροτέρα

(Teofilakt OHRIDSKI, *op. cit.*, p. 78); în traducerea bulgară modernă a textului grecesc medieval, forma bisericilor la care facem aluzie e redată prin cuvîntele

(*ibidem*, p. 79).

23 I. SNEGAROV, *op. cit.*, p. 92, p. 100.

24 Pentru această presupusă „Viață” slavonă a lui Clement, vezi F. DVORNIK, *op. cit.*, p. 297; I. SNEGAROV, *op. cit.*, p. 115—117.

25 Dj. STRIČEVIĆ, *La Rénovation du type basilical dans l'architecture ecclésiastique des pays centrés des Balkans aux IXe—XIe siècles*, in *Actes Ochride* .... p. 208—209.

26 *Ibidem*, p. 189.

27 XXVII, 75:

ὅπου αὐτὸς οὐκείας χερσὶ κατασκευάσσει κατὰ τὸ δεξιὸν τοῦ προναοῦ μέρος

(Teofilakt OHRIDSKI, *op. cit.*, p. 84). Clement moare în iulie 916. Pentru imaginea mormîntului bănuit a fi fost al lui Clement, vezi D. KOCO, *Kitmentovot manastir* .... p. 154, p. 159, fig. 8, fig. 13.

28 Idem, *Proutavanja* .... p. 76, fig. 15; Idem, *L'Église du monastère* .... p. 247, pl. XXXVI, 2 (este de remarcat faptul că în biserica mănăstirii lui Naum, poziția mormîntului acestuia este asemănătoare celei a mormîntului lui Clement din biserica mănăstirii Sf. Pantelimon din Ohrida, vezi Dj. STRIČEVIĆ, *Églises triconques* .... p. 237). Naum, care moare în decembrie 910, ridicase biserica mănăstirii după venirea sa de la Preslav la Ohrida, o dată cu înălțarea la episcopat a tovarășului său Clement (I. IVANOV, *Slaviansko jitie na Sv. Nauma Ohridski ot X vek*, in *Bălgarski starini iz Makedonija*, Sofia, 1908, p. 56—57).

29 R. TEODORU, *Prtđvorul Tismanei*, în *SCIA*, 2, 1967, p. 169—171.

30 Dj. STRIČEVIĆ, *op. cit.*, p. 228, nota 19 și p. 237; cf. Dj. BOŠKOVIĆ, *L'Architecture de la Basse Antiquité et du Moyen Age dans les régions centrales des Balkans*, în *Actes Ochrtae ...*, p. 160, nota 14; D. KOCO, *Trikonhalnitte ĩrktol ...*, p. 93.

31 În afară de monumentele și de zonele balcanice pe care le avem aici în vedere, trebuie amintit că în categoria bisericilor trilobate simple intră și unele edificii religioase din secolele X—XII din părțile Zetei, în regiunea, cu o puternică viață monahală, a lacului Skadar și în ținuturile inconjurătoare — cum ar fi Bogorodica Krajinjska (A. DEROKO, *Monumentalna i dekorativna arhitektura u srednjevekovnoj Srbiji*, Belgrad, 1962, p. 34, fig. 33) și Zaton pe Lim (*ibidem*, p. 38, fig. 32) — unde triconcul are vechi tradiții, din secolele VII—VIII încã, perpetuate pînã în veacul al XIV-lea (vezi mai jos nota 82), ca și biserica mănăstirii Bogorodica lângã Kuršumlija, refăcutã într-ã douã jumãtate a secolului al XII-lea pe locul unui mult mai vechi lãcaș paleobizantin (*ibidem*, p. 50, fig. 151; cf. Dj. STRIČEVIĆ, *op. cit.*, p. 224).

32 G. MILLET, *L'École grecque dans l'architecture byzantine*, Paris, 1916, p. 94, fig. 47—48; K. MIATEV, *op. cit.*, p. 191; A. ALPAGO NOVELLO, *Grecia bizantina*, Milano, 1969, p. 84—86.

33 Este de remarcat faptul cã planul triconc apare în prima jumãtate a secolului al XI-lea — sub înțurarea ariei bizantine — mult mai spre nord de gurile Dunãrii, putînd fi întîlnit, de pildã, în centrul de culturã slavã al Poloniei primilor Pãști, anume la Plock, în Mazovia, pentru o bisericã de mãnãstire aici existentã în epoca conflictului dintre cele douã elemente de mislonarism confesional din aceste pãrți ale Europei, clerul latin și clerul slav (W. SZAFRAŃSKI, *Wczesnośredniowieczna architektura kamienna w Plocku*, în *Archaeologia Polsti*, 1, 1966, p. 225, fig. 7).

34 A. ALPAGO NOVELLO, *op. cit.*, p. 100—103.

35 Vezi nota 19 (ultima parte).

36 K. MIATEV, *Edna vajna nahodka v Baškopskita manastir*, în *Izvestia na arheologiceskita Institut*, XXI, 1957, p. 316—321, fig. 1; idem, *Arhitekturata ...*, p. 192—193.

37 G. MILLET, *loc. cit.*

38 Ch. DIEHL, M. Le TOURNEAU, H. SALADIN, *Les Monuments chrétiens de Salonique*, Paris, 1918, p. 203—211. Monumentul este datat la mijlocul secolului al XIV-lea sau curînd dupã acest moment (A. ALPAGO NOVELLO, *op. cit.*, p. 103—108; S. ČURČIĆ, *The Twin-Domed Narthex in*

Paleologan Architecture, în *ZRVI*, XIII, 1971, p. 334, fig. 1/B).

39 Ţ. GROŽDANOV, *Portretite na Klement Ohridski vo srednevekovnata umetnost*, în *Slovenska pismenost. 1050—godisnina ...*, p. 101—109.

40 N. DUČIĆ, *Startne Hilandarske. V. Jivotops starja Isatje, koji je jtu u XIV vjeku*, în *Glasnik*, 56, 1884, p. 70.

41 Despre ipoteticele legãturi directe ale tatãlului lui Isala, Djurdje, cu Theodor Metochites, vezi M. A. PURKOVIĆ, *Der Vater des Starez Isaïas*, în *Byzantinische Zeitschrift*, 1—2, 1951, p. 462.

42 Dj. STRIČEVIĆ, *Uloga starja Isatje u prenošenju svetogorskih tradicija u moravsku arhitektonsku školu*, în *ZRVI*, 3, 1955, p. 221—232.

43 N. DUČIĆ, *op. cit.*, p. 66; M. A. PURKOVIĆ, *op. cit.*, p. 461.

44 R. THEODORESCU, *Artã și societate ...*, p. 21, nota 77 (ultima parte); pe larg, în lucrarea noastrã *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X—XIV)*, București, 1974, p. 255.

45 A. DEROKO, *op. cit.*, p. 147—148.

46 N. DUČIĆ, *op. cit.*, p. 74.

47 Dj. STRIČEVIĆ, *op. cit.*, p. 226.

48 A. DEROKO, *op. cit.*, p. 148, p. 155, fig. 242, fig. 268.

49 *Ibidem*, p. 125—126, fig. 222.

50 Dj. STRIČEVIĆ, *op. cit.*, fig. 1 A; ambele monumente, legate de autorul citat, de activitatea lui Isala în părțile de sud ale Serbiei, sînt cuprinse în grupul zidurilor de secol XIV (A. DEROKO, *loc. cit.*; G. MILLET, *L'Antien art serbe. Les Églises*, Paris, 1919, p. 32); cu observația cã biserica din Kučevište e refăcutã în perioada turcã, respectîndu-se stilul inițial (A. DEROKO, *op. cit.*, p. 155).

51 *Ibidem*, p. 167, fig. 269; cf. G. MILLET, *L'École grecque ...*, p. 62, fig. 28—29.

52 Dj. STRIČEVIĆ, *op. cit.*, p. 224; cf. G. MILLET, *L'Antien art ...*, p. 33, p. 140, fig. 151.

53 Dj. STRIČEVIĆ, *op. cit.*, p. 231; A. DEROKO, *op. cit.*, fig. 373; triconcul dezvoltat este întîlnit, dupã Ravanica, la alte biserici mãnãstirești din Serbia secolelor XIV—XV: Drenča, 1379—1382 (*ibidem*, fig. 377); Nova Pavlica, 1379—1381 (*ibidem*, fig. 379); Ljubostinja, dupã 1387 (*ibidem*, fig. 386); Resava-Manaslija, 1407—1418 (*ibidem*, fig. 393) —, precum și la unele din veacul al XVI-lea (*ibidem*, fig. 419, 423, 425, 426).

54 Ţ. GROŽDANOV, *op. cit.*, p. 103—104; V. J. DJURIĆ, *L'Art des Paléologues et l'État serbe. Rôle de la cour et de l'Église serbes dans la première moitié du XIVe siècle*, în *Art et société à Byzance sous les Paléologues. Actes du Colloque organisé par l'Association internationale des études*

byzantinnes à Venise en septembre 1968, Venetia, 1971, p. 187.

55 Ț. GROŽDANOV, *Prilozi prouctavanju Sv. Softje Ohridske u XIV veku, in Zbornik za likovne umetnosti (Novi Sad)*, 5, 1969, p. 40—41.

56 V. J. DJURIĆ, *op. cit.*, p. 188—189, p. 191.

57 N. DUČIĆ, *op. cit.*, p. 75; pentru sugestia preluării planului triconc de către Nicodim prin Isaia, vezi Dj. STRIČEVIĆ, *op. cit.*, p. 227.

58 DRH, nr. 31, p. 67—70; vezi și E. LĂZĂRESCU, *op. cit.*, p. 269.

59 Dj. STRIČEVIĆ, *op. cit.*, p. 231.

60 N. DUČIĆ, *loc. cit.*

61 E. KALUŽNIACKI, *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375—1393)*, Viena, 1901, p. 211.

62 J. MEYENDORFF, *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas*, Paris, 1959, p. 205.

63 J. DULAC, *Oeuvres de Saint Denys l'Aréopagite*, Paris, 1865, p. 317—394.

64 F. DVORNIK, *op. cit.*, p. 199.

65 Este vorba de Ștefan Ieromonahul, autorul bisericesc din prima jumătate a secolului al XIX-lea (*Vlaja preacuvtosului sfințitul arhimandritul și inemeetorul sfințel mânăstiri Tismana, Craiova — Rîmnicul Vilcea*, 1935, p. 21—23. Pentru această ediție, vezi E. LĂZĂRESCU, *op. cit.*, p. 239, nota 9; cit despre valoarea informațiilor acestui ieromonah de la Tismana, vezi *ibidem*, p. 239—253).

66 E. TURDEANU, *La Littérature bulgare du XIVe siècle et sa diffusion dans les pays roumains*, Paris, 1947, p. 44, nota 3.

67 E. LĂZĂRESCU, *op. cit.*, p. 256, nota 7.

68 I. R. MIRCEA, *Cel mai vechi manuscris mintat din Țara Românească. Tetraevanghelul popii Nteodim (1404—1405)*, in *Romanoslavica*, XIII, 1966, p. 219.

69 D. PAVLOVIĆ, *Jedna pozajmica arhitepskopa Dantla II iz Kiltmenta Ohridskog, in Prilozi za knjevnost, jezik, istoriju i folklor*, 3—4, 1954, p. 260—263 (cf. H. POLENAKOVIĆ, *Klimentovata tradicija vo knjevnosta, in Slovenska ptmenost. 1050-godišnjina ...*, p. 77).

70 Ț. GROŽDANOV, *Portret Kiltmenta Ohridskog u frkvi Bogoroditje Odtghitrije u Peć, in Zograf*, 3, 1969, p. 13—15 (cu relevarea curiozității iconografice a atribuirii lui Clement din Ohrida a trăsăturilor fizionomice ale celui/sălt Clement, Romanul I).

71 Mormintul lui Danilo al II-lea este notat ca atare pe planul bisericii Bogorodica din secolul al XIV-lea, publicat de A. DEROKO, *op. cit.*, fig. 221.

72 E. LĂZĂRESCU, *op. cit.*, p. 253—254.

73 R. THEODORESCU, *Artă și societate ...*, p. 22—25.

74 Vezi mai recent, P. DIACONU, *Despre datarea circumnalațel și a „bisericil ireflațe” de la Niculițel, in Studii și cercetări de istorie veche*, 2, 1972, p. 312—315.

75 C. NICOLESCU, *Începuturile artei feudale din țara noastră în lumina ultimelor descoperiri arheologice, in SCIA*, 1, 1959, p. 52.

76 Pentru aceste biserici existente pe la-tifundii feudale, vezi Dj. STRIČEVIĆ, *Dva varijetela plana frkava moravske arhitektonske škole, in ZRVI*, 3, 1955, p. 216—217.

77 A. DEROKO, *op. cit.*, fig. 376 (datarea bisericii este circa 1377—1378); pentru monumentul de aici ca biserică de curte, vezi Dj. STRIČEVIĆ, *op. cit.*, p. 217.

78 A. DEROKO, *op. cit.*, fig. 375 (datarea bisericii este circa 1377—1378).

79 *Ibidem*, fig. 378 (datarea bisericii este către 1382); Dj. STRIČEVIĆ (*loc. cit.*) arată că această biserică apare în texte ca „pridvorna frkva”.

80 A. DEROKO, *op. cit.*, fig. 388 (datarea bisericii este circa 1409—1410); pentru monumentul de aici ca biserică de curte, vezi Dj. STRIČEVIĆ, *loc. cit.*

81 A. DEROKO, *op. cit.*, fig. 382 (datarea bisericii este 1413—1417); monumentul este ctitoria unui mare feudal, Bogdan (*ibidem*, p. 177), și apare în documente ca biserică mânăstirească abia în secolul al XVIII-lea (Dj. STRIČEVIĆ, *loc. cit.*).

82 A. DEROKO, *op. cit.*, fig. 397; P. MIJOVIĆ, *Za sistematiizaciju zetske srednjovjekovne arhitekture, in Tragom drevnih kultura Crne Gore, Titograd*, 1970, p. 187; biserică din Starcevo-Gorica, legată de numele starețului Macarie, duhovnic al familiei domnitoare din Zeta, Balšići, nu avea o funcție monahală, după cum această funcție nu era proprie nici altor monumente de plan triconc din aceste părți occidentale ale Balcanilor, ridicate în legătură cu episcopi și feudali din regiunile sirbo-albaneze (*ibidem*, p. 189).

83 K. MIATEV, *op. cit.*, p. 193, fig. 220 (cu datarea în secolul al XIII-lea sau în prima jumătate a secolului al XIV-lea).

84 *Ibidem*, p. 193—194, fig. 221, fig. 223 (cu datarea în secolul al XIV-lea).

85 *Ibidem*, p. 194, fig. 222, fig. 224 (cu datarea în secolul al XIV-lea, în vremea lui Constantin Dragaș ctormitorul din Velbužd, în ciuda inscripției din 1499). Prezența acestor mânăstiri într-o regiune de mai intens monahism organizat, cum pare a fi fost apusul Bulgariei — mai apropiat de Athos și de Serbia —, explică și existența aici a bisericilor de plan triconc deloc caracteristice părților centrale și răsăritene — mai bizantinizate, mai „moderne” — ale Bulgariei (Mesembria, Tîrnovo chiar), regiuni față de care în secolele XIII-XIV, în domeniul picturii mu-

rale de pildă, vestul bulgar prezenta anume arhaisme (A. GRABAR, *La Peinture religieuse en Bulgarie*, Paris, 1928, p. 185) ce trădau o rezistență, un conservatorism artistic și, poate, spiritual în genere (pentru alte cîteva biserici medievale timpurii din regiunile bulgare mai legate geografic de cele sîrbești și de Sfîntul Munte, sînt monumente de plan triconc simplu — la mănăstirile Sf. Ilie de la Teteven, Sf. Nicolae Mrački din Peștera-Radomir —, sînt edificiile de plan triconc complex — Kărdžali, Sf. Treime din Razlog —, vezi N. ČANEVA-DE-ČEVSKA, *Trikonhalnitte fărkti ot IX—XIV v. po bălgarskite zemi*, în *Arheologia*, 4, 1970, p. 8—21). Închind nota privitoare la centrele monahale din Bulgaria apuseană, remarcăm că și în Serbia primei jumătăți a secolului al XV-lea se întîlnește planul triconc în varianta sa simplă, folosit pentru biserici mănăstirești, cum o arată relativ recenta descoperire, în părțile Obrenovacului, a urmelor lăcașului mănăstirii Sf. Crisofor din Mislodjin (M. BIRTAŠEVIĆ, *Manastir Sf. Hristofora u Mislodjnu*, în *Starinar*, XIX, 1968, p. 273—275).

86 K. MIATEV, *op. cit.*, p. 103, fig. 100.

87 R. THEODORESCU, *op. cit.*, p. 7-12.

88 C. NICOLESCU, *op. cit.*, p. 56; idem, *Aspecte ale relațiilor culturale cu Bizanțul la Dunărea de Jos în secolele X—XIV*, în *SMIM*, V, 1962, p. 43, p. 47.

89 Pentru cifra de aproximativ 12 călugări trăitori în așezămîntul de la Vodița, vezi T. SIMEDREA, *Mănăstirea Vodița. Glosă pe marginea unui document inedit*, în *BOR*, 1—3, 1947, p. 64—65, nota 5.

90 Dj. STRIČEVIĆ, *op. cit.*, p. 214.

91 *Ibidem*, p. 219. Interesant de remarcă este faptul că în lumea feudală sîrbească, mai puternic înlăturată de Athos și de Macedonia, biserica de tip triconc simplu — cu vechi antecedente în părțile central-meridionale ale Balcanilor — a putut deveni modelul bisericii de curte feudală, funcție pe care la nord de Dunăre au păstrat-o bisericile de plan dreptunghiular atunci cînd, în jurul lui 1300, influența Bulgariei tîrnovenene, ce cunoscuse acest plan pentru capelele feudallilor locali, era precumpănitoare (vezi nota 87).

92 T. GROŽDANOV, *op. cit.*, p. 14.

93 G. BALȘ, *Influence du plan serbe sur le plan des églises roumaines*, în *Recueil dédié à la mémoire de Théodore Uspenskij. L'Art byzantin chez les Slaves*, I, Paris, 1930, p. 277.

94 R. THEODORESCU, *op. cit.*, p. 29—30; acțiunea antierețică a lui Nicodim se adăuga, la Vodița și Tismana, celelalte acțiuni, mai demult pusă în lumină de E. Lăzărescu (vezi nota 5), aceea anticatolică.

95 Idem, *Quelques remarques ...*, p. 490—492.

96 Amintim că în jurul structurii triconcului de la Sf. Treime din Siret s-au emis diverse ipoteze privitoare la prezența unor baze de pilaștri (?) — descoperite la restaurarea modernă — ce flancau spre răsărit și apus absidele laterale și care, în chip curios, nu au fost continuați în sus (V. VĂTĂȘIANU, *Istoria artei feudale în țările române*, I, București, 1959, p. 304), ceea ce a dus la concluzia renunțării la ei în timpul construcției, eventual pentru a împiedica micșorarea spațiului naosului (H. TEODORU, *Contribuții la studiul originii și evoluției planului triconc în Moldova*, în *BMI*, 1, 1970, p. 31, fig. 1—2, autorul respingînd ipoteza lui V. Vătășianu potrivit căreia aceste picioare de zidărie ar fi putut fi menite să întărească fundațiile). Chiar dacă biserica de la Siret va fi fost concepută de la bun început cu un naos fără pilaștri laterali, asemănător modului în care se prezenta, mai rudimentar trasat, naosul Vodiței I (pentru această asemănare, vezi V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 308, fig. 262 b), cronologia firească a apariției triconcului în Moldova — în același timp cu sau după împămîntenirea sa în Țara Românească — nu e cu nimic forțată, datarea implicită a monumentului de la Siret putîndu-se face cîndva în prima jumătate a celui de-al optulea deceniu al secolului al XIV-lea și în nici un caz în vremea în care îl plasează tradiția, adică în deceniul al șaselea al aceluiași veac (*ibidem*, p. 303), în epoca succesorului lui Dragoș, voievodul Sas care, dacă ar fi înălțat un monument în Moldova, l-ar fi conceput, desigur, în spiritul occidental ce-l era familiar din Maramureș și pe care îl vom întîlni încă în planul lăcașului ridicat la Rădăuți de urmașul său, Bogdan I.

97 R. THEODORESCU, *op. cit.*, p. 492; idem, *Artă și societate ...*, p. 18, nota 67.

98 Idem, *Pe marginea unor piese de argintărie și de podoabă din primul ev mediu balcano-dunărean*, în acest volum.

*Monumente
și
înțelesuri uitate*

IN JURUL „DESPOTIEI“ LUI MIRCEA CEL BĂTRIN SAU DESPRE UN ÎNSEMN SCULPTAT ȘI PICTAT DE LA COZIA

De aproape șase veacuri, între motivele podoabei sculptate în piatra chena-
relor de la ferestrele naosului și altarului bisericii mănăstirii Cozia, alături
de vrejuri și semipalmete, palmete și rozete, împletituri și păsări afrontate,
se numără și o acvilă bicefală. Cioplită în arhivolta ancadramentului uneia
dintre cele două ferestre ce luminează dinspre miazăzi naosul bisericii, bine-
cunoscuta pasăre heraldică are cele două capete ușor depărtate, trupul și
aripile relativ bine marcate în relieful mai curînd plat al decorației, fiind la
rîndu-i străjuită la dreapta și la stînga de alte două păsări — cel mai pro-
babil tot acvile —, toate purtînd pe cap un fel de coroană compusă din
mici creste.

Fig. 30

Cum se știe, motivul acvilei bicefale reappare — de data aceasta pictat —
în faimosul tablou ctitoricesc din naosul bisericii mari de la Cozia, împodo-
bind în dreptul genunchilor „chausses“-ele purtate de Mircea cel Bătrîn în
redactarea datorată zugravilor epocii brîncovenesti¹, redactare ce înlocuiește
pe aceea din veacul al XIV-lea și pe care o și copiază, desigur, cu inscripția
întovărășitoare cu tot, într-o măsură pe care, din păcate, nu o vom cunoaște
probabil niciodată cu precizie. Acvila are cele două capete încoronate și cu
un fleuron între ele, întregul aspect al păsării heraldice — închipuită cu
vervă, într-un desen robust — ținînd de o viziune întrucîtva barocizată pe
care o întîlnim și la alte reprezentări similare în epocă.

Fig. 31

Fig. 19

Aproape identice cu acvilele bicefale din naos sînt cele ce apar — tot
în legătură cu imaginea lui Mircea și exact în același loc al costumului — în
tabloul ctitoricesc din paraclisul ridicat la Cozia în 1710 de către Ioan de
la Hurezi. Spunem aproape identice întrucît, spre deosebire de imaginea acvi-
lelor bicefale zugrăvite în anii 1704—1705 în naos, cele mai recente cu cîțiva
ani din paraclis, imitînd fără doar și poate pe cele dintîi, sînt lipsite de
fleuronul dintre cele două capete ale acvilei.

În sfîrșit — și aici întîlnim mărturia cea mai prețioasă prin autentici-
tatea-i nealterată de refaceri — la un al treilea monument din ansamblul
monastic de pe malul Oltului, la biserica bolniței înălțate în 1542—1543,
găsim acvile bicefale împodobind, în portretele originare de pe peretele apu-
sean al pridvorului, mantia lui Mircea, ca și — fapt semnalat cu ani
în urmă² — la portretul fiului său, Mihail, elementele de costum pe care
unii³ înclină a le crede acele „tzaggia“ de care vorbește tratatul bizantin al
lui Pseudo Codinos.

Fig. 32

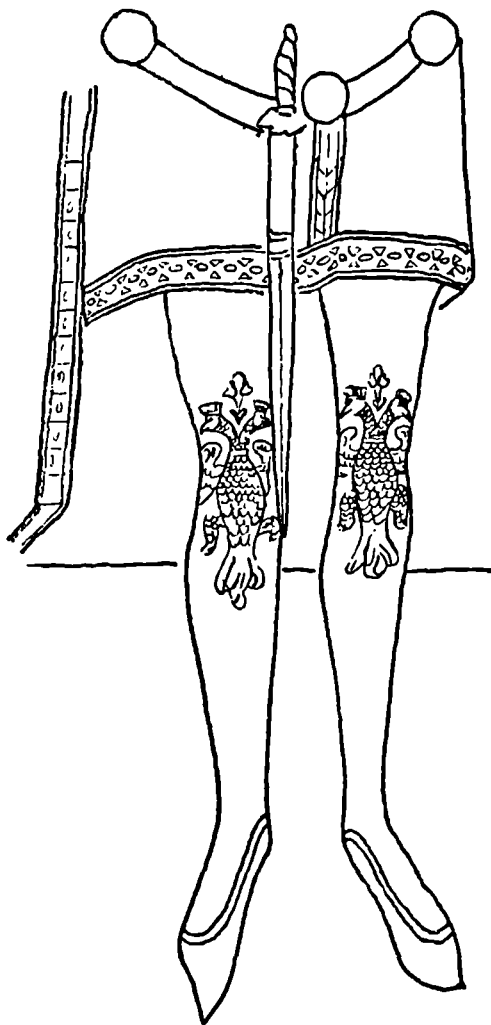
Fig. 20

Fig. 21

Pe mantia lui Mircea numărăm șapte reprezentări de acvile bicefale⁴
care, ca și cele de pe picioarele lui Mihail, sînt foarte stilizate. Zugrăvite cu

albastru închis pe galbenul mantiei lui Mircea și cu alb pe roșu-brun în portretul lui Mihail, acvilele bicefale din biserica bolniței de la Cozia au capul, aripile și labele trasate ca simple linii de culoare, desenul lor fiind destul de rudimentar. Fiecare pasăre heraldică poartă deasupra fiecăruia dintre capete câte un crin schematic redat, asemănător unei coroane, iar între capete câte un fleuron, de asemenea foarte stilizat, mai ușor de recunoscut pe costumul lui Mihail, mai sumar înfățișat în cel al lui Mircea. Faptul că în

Fig. 19. COZIA. Biserica mare a mănăstirii. Naos. Costumul lui Mircea cel Bătrîn (partea inferioară).

partea de jos a portretului acestuia din urmă fresca a suferit unele neajunsuri și, pare-se, chiar modificări, nu mai permite să se constate dacă au fost zugrăvite și pe partea inferioară a costumului voievodului acvile bicefale, așa cum apar ele în portretul alăturat al fiului său Mihail sau în repictarea brîncovească în naosul bisericii mari și în portretul din aceeași vreme din paraclisul cozian al lui Ioan de la Hurezi.

Fig. 20. COZIA. Biserica bolnițel.
Costumul lui Mircea cel Bătrîn
(partea superioară).

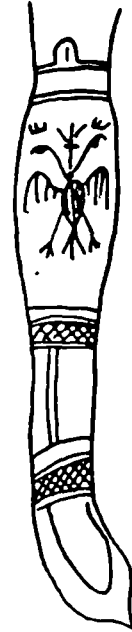

Fig. 21. COZIA. Biserica bolnițel. Costumul lui
Mihail, fiul lui Mircea cel
Bătrîn (partea inferioară).

Dar tocmai apariția sa în *două din cele trei* portrete ctitoricești de la Cozia înfățișând pe Mircea, ca și prezența-i *într-unul din cele două* cazuri ale reprezentării lui Mihail, ne fac să bănuim cu tărie că motivul heraldic la care ne referim apăsă încă de la început în frescele Coziei, că în tabloul ctitoricesc pictat inițial în veacul al XIV-lea în naosul bisericii mănăstirii cel puțin Mircea cel Bătrîn purta acvile bicefale pe „chausses”-ele de modă occidentală care, cu siguranță, nu vor fi lipsit nici atunci din acest portret. De aici și fidelitatea cu care zugravii epocii lui Constantin Brâncoveanu au preluat, chiar în cazul aceluiași portret, ca și în cel din paraclisul din 1710, motivul heraldic pe care l-au tratat în spiritul și viziunea epocii lor și în funcție de cunoștințele ce le aveau despre aspectul plastic sub care respectiva pasăre heraldică ornamentase în veacul al XVII-lea ctitoriile cantacuzinești.

Dacă în ceea ce privește prezența acvilelor bicefale zugrăvite în același sau aproape în același loc unde se văd și astăzi în portretul lui Mircea din naosul Coziei, însă într-o altă redactare, aparținând veacului al XIV-lea, nu credem că poate exista vreun motiv de îndoială, avem, e drept, mai puține argumente în ceea ce privește preluarea lor de către zugravii veacului al

XVI-lea la portretul voievodului din biserica bolniței imediat învecinate, preluare pe care, ne grăbim să adăugăm, o bănuim de asemenea.

Că în ansamblul său, portretul ctitoricesc inițial din naosul bisericii mari de la Cozia a fost transpus în pridvorul bisericii bolniței un veac și jumătate mai târziu, lucrul nu mai e necesar, credem, a fi demonstrat, factura costumelor celor două personaje voievodale, atitudinea și poziția lor în fiecare din cele două cazuri fiind grăitoare în această privință. Mai greu este de spus dacă și în detalii această preluare a avut loc: dacă, de pildă, „chausses”-ele lui Mircea — desigur cu acvilă bicefală în secolul al XIV-lea în tabloul din biserica mare — purtau același însemn heraldic și în secolul al XVI-lea la biserica bolniței; dacă pe mantia din portretul de secol XIV din naosul Coziei vor fi fost și acvile bicefale de felul celor ce apar în secolul al XVI-lea la biserica bolniței și pe care zugravii epocii brâncovenesti le vor fi suprimat, fie din cauză că nu le-au mai distins pe modelul imitat, fie pentru că înfățișarea pe care voiau să o dea păsării heraldice — mai plină, mai robustă, ocupînd un spațiu mai mare decî — nu se potrivea, decorativ vorbind, cu suprafața ocupată de mantia voievodală în noua redactare: dacă, în sfîrșit, costumele lui Mihail era împodobit sub genunchi cu acvila bicefală și în portretul din secolul al XIV-lea din naos, așa cum este în pictura, cu aproximativ o sută cincizeci de ani mai nouă, de la biserica bolniței.

Ca simplă ipoteză de lucru, bănuim că în veacul al XIV-lea, în fresca din naos costumele lui Mircea cel Bătrîn era împodobit cu acvile bicefale atît pe mantie cît și pe „chausses”-e, cele dintîi fiind preluate de zugravii veacului al XVI-lea, împreună probabil cu celelalte, azi dispărute (altfel nu ne-am explica apariția acvilelor în portretul lui Mihail care în nici un caz, cum se va înțelege mai jos, nu putea purta acest însemn heraldic alături de tatăl și predecesorul său lipsit de ele); cît despre cele din urmă — ne referim la acvilele de pe „chausses”-e din pictura veacului al XIV-lea —, ele au fost păstrate, așa cum se poate vedea și azi, de zugravii de la începutul secolului al XVIII-lea atît în naosul bisericii mari, cît și în paraclis, ele dispărînd însă în portretul lui Mihail unde sensul nu le-a fost înțeles de către cei care trei veacuri mai târziu cunoșteau, probabil, o anumită tradiție care îl îndreptăța doar pe Mircea a purta acvilele bicefale.

Asupra sensului apariției acestora în evul mediu european — în Peninsula Balcanică, ca și în alte părți —, unele cercetări, mai vechi sau mai recente, au adus lumini numeroase și necesare⁵. Știm astfel că, apărute ca element decorativ, cu străvechi origini asiatice, în Bizanț în veacurile X—XI încă, acvilele bicefale sînt întîlnite pentru prima oară în legătură cu purtătorii purperei imperiale și cu cel mai înalt demnitar al vremii finale a Imperiului — despotul —, o dată cu epoca Paleologilor. Devenite treptat un însemn caracteristic și aproape particular al acelor mari feudali ce au primit *δ σποτελα*, acvilele bicefale aveau să cunoască o lungă carieră heraldică în țările balcanice, la noi, în Imperiul rus, ca și în Occident, în Țările de Jos și în Imperiul german, începînd mai ales o dată cu un cîrmuitor al cărui nume va mai reveni în aceste pagini, ne referim la Sigismund de Luxemburg⁶.

Cît despre titlul de *despot* — cel care ne va interesa aici cel mai mult în legătură cu Mircea cel Bătrîn și cu apariția acvilelor bicefale de la Cozia —, vom reaminti doar că, devenit cel mai important după cel imperial o dată cu cea de-a doua jumătate a secolului al XII-lea, el era conferit la început, cu un anumit ceremonial și anumite însemne și drepturi pur onorifice, mostenitorului tronului, fiilor, fraților și ginerilor imperiali; mai apoi, în veacurile XIII—XIV, el cinstește și alte personaje din Bizanț și de peste

hotare, pentru ca în veacul al XV-lea, în vremurile tulburi ce preced imediat prăbușirea Imperiului, să ajungă a fi uzurpat chiar de către simpli feudali, stăpîni ai unui oraș sau ai unei mici regiuni⁷. Între purtătorii acestui titlu onorific și ai însemnelor ce decurgeau din el, date, ca și titlul, pe viață însă nu ereditar, trebuind, tot ca și titlul, să fie de fiecare dată conferite de bazileul bizantin — unica sursă de legitimitate în acele timpuri în Europa de răsărit și de sud-est —, cei mai numeroși s-au aflat tocmai în Peninsula Balcanică. Au fost între ei, în afară de feudali bizantini și occidentali, cîrmuitori bulgari și sîrbi, unii chiar țari total independenți și autocrați, cu dreptul purtării însemnului împăraților și despoților din Bizant. Printre cei dintîi, despre care avem relativ mai puține date, amintim, la sfîrșitul secolului al XII-lea, pe Ioan Asan și pe Gheorghe Terter, iar în veacul următor pe Mihail Șișman, mai apoi pe Ioan Strațimir, judecînd după monedele lor unde acvila bicefală apare, uneori într-o formă foarte apropiată celei pe care o întîlnim sculptată în piatră la biserica mare a Coziei sau pictată la biserica bolnitei de aici⁸. Mult mai răspîndit și merit unei mai lungi cariere a fost titlul de despot în Serbia. Ca și omologii lor bulgari, marii feudali din părțile apusene ale Balcanilor s-au înrudit cu familia imperială, primind titlul, sau l-au obținut în secolele XIV—XV în virtutea unor strînse legături politice cu Bizantul. Îi au, de pildă, mai ales cei din părțile de sud-est ale Serbiei, unde în cursul veacului al XIV-lea se cristalizează o regiune aproape autonomă, cu statut, se pare, de despotat⁹. Uglieșa, Oliver, Vucasin, Dragaș și alții poartă titlul îndeosebi în vremea de mare înflorire politică de sub Ștefan Dușan. În veacul următor îl primesc, tot de la împăratul bizantin, respectîndu-se normele și ceremonialul tradițional pentru conferirea înaltei demnități — împrejurare ce trebuie reținută pentru judecarea comparativă a unei situații din Țara Românească —, un contemporan al lui Mircea cel Bătrîn, Ștefan Lazarević, ca și alți cîrmuitori sîrbi¹⁰, iar după căderea Constantinopolului, regii unguri vor începe a conferi ei titlul diferiților membri ai marilor familii sîrbești în frunte cu Brankovići și Beriaslavići, pînă în veacul al XVI-lea¹¹.

Ca un reflex heraldic al acestei situații vom vedea, mai ales în pictura și în sculptura sîrbească, la ctitoriile unor personaje cinstite cu titlul despotal, dar și la cele ale unor suverani ce nu au avut niciodată un asemenea titlu¹², apariții foarte frecvente ale acvilei bicefale. În redactări plastice apropiate și mai ales în dispoziții similare celei de la fereastra naosului Coziei pot fi văzute asemenea păsări heraldice sculptate la chenarele unor ferestre de la Dečani¹³, Hilandar¹⁴ și Kalenic¹⁵, tot așa cum decorează felurite elemente arhitectonice (Banja¹⁶), obiecte de cult și odoare bisericesti (Lesnovo¹⁷, Markovo¹⁸) sau costume din tablouri votive (Manasija etc.¹⁹).

Apărută deci în Bizant, ca și în țările balcanice, în veacurile XIII—XIV, întotdeauna în legătură exclusivă cu despoți, cneji și regi, jucînd, firește, și un rol ornamental, dar niciodată numai pe acesta, acvila bicefală are și la Cozia un sens precis pe care unii istorici l-au remarcat. Este drept însă, au făcut-o întotdeauna doar în legătură cu însemnul heraldic zugrăvit, fără a-l asocia celui sculptat. Ni se pare totuși — în treacăt fie menționat acest detaliu — că prezența acvilei bicefale tocmai la fereastra care luminează portretul ctitoricesc împodobit în veacul al XIV-lea tot cu acvile bicefale, departe de a fi o simplă coincidență, semnifică și sublinia plastic — în sistemul de gîndire medievală — o subtilă legătură heraldică între interiorul și exteriorul monumentului. Notăm această împrejurare, pînă acum neobservată, întrucît, constatînd că există la Cozia un ritm anume al distribuției decorei celor șapte ancadramente originare²⁰, ni se pare că motivul acvilei bice-

fale de la prima fereastră a naosului pe fațada de miazăzi vine să întrerupă întrucâtva acest ritm, dar și să-și marcheze necesitatea ca însemn heraldic tocmai la fereastra prin care sînt luminate portretele de ctitori cu însemne similare.

A fost cît se poate de normal ca în abordările, din felurite unghiuri, ale istoriei muntene din ultimele decenii ale secolului al XIV-lea și de la începutul celui următor, chestiunea acvilei bicefale apărute în epocă — cu o singură excepție — numai la Cozia²¹ să atragă luarea aminte a specialiștilor. Acum mai bine de o jumătate de veac, referindu-se exclusiv la acvilele de pe costumul lui Mircea din naosul bisericii mănăstirii, D. Onciul intuia legătura dintre această „emblemă a despotatului“ și stăpînirea Dobrogei de către domn²², în timp ce istoricii ce i-au urmat — N. Iorga²³, P. P. Panaitescu²⁴, C. C. Giurescu²⁵ —, comentînd, uneori în chip diferit, originea calității de despot a voievodului valah, se referă, în ceea ce privește prezența acvilei bicefale zugrăvite în ctitoria sa de pe malul Oltului, la influențele de ceremonial și de costum venite din Bizanț și din țările balcanice unde, așa cum am văzut, despotia și acvila bicefală erau strîns legate și frecvente.

Dacă legătura făcută de Onciul, și mai apoi subînțeleasă și de ceilalți învățați, între apariția acvilei bicefale la Cozia și stăpînirea Dobrogei de către Țara Românească era pînă acum doar pur logică, sîntem în măsură, credem, de a aduce și un argument cronologic în sprijinul acestei explicații — singura posibilă de altfel —, corelînd data zidirii Coziei, așa cum a fost stabilită mai demult²⁶, cu unele evenimente din anii de început ai domniei lui Mircea.

Plasînd, printr-o strînsă argumentație și o critică atentă a izvoarelor contemporane și ulterioare, începerea zidirii Coziei în primăvara anului 1387, la cîteva luni deci după înscăunarea lui Mircea²⁷, iar sfințirea ei la 17 mai 1388, E. Lăzărescu a formulat ipoteza că terminarea definitivă a lucrărilor, zugrăvirea interiorului și finisarea detaliilor s-au petrecut între 1 septembrie 1390 și 31 august 1391 (văleatul 6899), așa cum pare a o indica și inscripția pictată în pronaos²⁸, sugerîndu-se totodată, de către același autor, posibilitatea ca sculptura decorativă să fi fost lucrată de pietrari în 1387 și în iarna 1387—1388²⁹, înainte deci de sfințirea monumentului și de zugrăvirea sa interioară.

Ceea ce nu s-a observat însă pînă acum — și ceea ce poate explica în chipul cel mai firesc prezența acvilelor bicefale în același timp în sculptura și în pictura principalei ctitorii a lui Mircea cel Bătrîn — este coincidența cronologică aproape perfectă între activitatea desfășurată pe șantierul de pe valea Oltului și unul dintre cele mai însemnate episoade ale acțiunii politico-militare a voievodului în primii ani ai domniei: cucerirea Dobrogei.

Bazîndu-se pe cronicile turcești compilate în veacul al XVI-lea de cunoscutul analist și orientalist german Johannes Leunclavius, istoricii români au interpretat în chipuri diferite — și care nu ne pot reține aici atenția — împrejurările în care Dobrogea a fost cucerită de Mircea cel Bătrîn. Ceea ce se știe în chip cert este că după înfrîngerea de la Pločnik (1387) și după însubordonarea lui Șisman din Tîrnovo și a lui Ivanco — stăpînitorul Varnei și cel puțin al părților de sud ale vechilor posesiuni ale lui Dobrotici —, turcii vor ocupa Silistra, Șiștov, Tîrnovo și apoi acele „cetăți și castele pe care mai înainte valahii transalpini le ocupaseră trecînd Dunărea în Bulgaria“³⁰. Se poate înțelege deci că Ivanco pierind probabil în luptele din 1388, posesiunile sale trec la turci, ca și Silistra țarului din Tîrnovo, o primă intervenție a lui Mircea pentru a le ocupa soldîndu-se cu un eșec. Însă cum

ulterior atît Silistra cît și Dobrogea vor apare ca posesiuni ale voievodului muntean, amintite în titulatura sa, s-a impus mai demult concluzia judicioasă că după retragerea grosului armatei turcești, Mircea a revenit cucerind Dobrogea și Silistra de la turci „începînd din 1388, apoi deplin în anul următor”³¹.

Dacă la 4 septembrie 1389, Mircea se intitulează pentru prima dată în documentele interne pînă acum păstrate domn „...și al părților Podunaviei”³² — aceasta semnificînd, ca și în titlul suveranilor sîrbi (Lazăr, Ștefan Lazarević, Vuk Branković), stăpînirea malurilor Dunării³³ —, cîteva luni mai tîrziu, la 20 ianuarie 1390³⁴ și, mai apoi, la 6 iulie 1391³⁵, în cele două dintii tratate cu Vladislav Jagello al Poloniei, voievodul Țării Românești este nu numai „Tristri dominus”, ci și „terrarum Dobrodicii despotus”, acestea fiind singurele prilejuri pînă acum cunoscute în care Mircea se numește pe sine cu înaltul titlu de origine bizantină.

Dacă toate aceste împrejurări militare și politice, ale căror urmări s-au reflectat și în titulatura voievodală adoptată în actele cancelariei muntene, le vom raporta la etapele de lucru de la Cozia, vom constata tocmai perfecta coincidență cronologică de care vorbeam. În cursul anului 1388 și în cel următor, atunci cînd biserica abia fusese, probabil, sfințită, iar lucrările de finisare continuau, voievodul-ctitor devenea stăpînitorul unei noi regiuni în care pînă atunci, timp de cîteva decenii, existaseră doi cîrmuitori ce purtaseră fiecare — unul sigur, celălalt probabil — titlul de drept: Dobrotici și unul dintre urmașii săi imediați, a cărui identificarea a fost de curînd dezbătută³⁶.

Credem deci a nu ne înșela văzînd în acvilele bicefale din veacul al XIV-lea de la Cozia — aceea ce există încă în redactarea inițială, cioplită în piatră, la ancadramentul unei ferestre a naosului, ca și cele ce au existat de la început pe costumul voievodal din portretul votiv din același naos — ecoul direct și strict contemporan al unor evenimente ce se petreceau sau abia se consumaseră, la hotarul de răsărit al statului muntean.

Devenit prin forța armelor — și numai în acest chip obișnuit în epocă — stăpîn al unui ținut în care existaseră despoti și care putuse deci intra în conștiința contemporanilor oarecum cu un „statut” de despotat, Mircea a preluat — în condiții pe care le știm prea puțin și într-o interpretare despre care vom nota cîte ceva mai departe — titlul înaintașilor, ca și însemnul heraldic ce-l însoțea în acea vreme, în Bizanț și în țările balcanice.

Dacă ar fi să ne imaginăm, evident ipotetic, cursul unor activități de la Cozia în acei ani, am înclina mai curînd să credem că pietrării finisau elementele de sculptură exterioară, între care și imaginea acvilei, nu în cursul anului 1387 și în iarna 1387—1388, așa cum s-a sugerat³⁷, ci mai curînd după sfințirea lăcașului (admițînd data propusă de E. Lăzărescu), poate în vara, toamna sau iarna anului 1388, dacă nu chiar în 1389, perioadă în care prin înstăpînirea sa în Dobrogea, Mircea putea să arboreze pe fațada principalei sale ctitorii, menite dealtfel a-i deveni necropolă, însemnul despotat.

Extinzînd puțin răstimpul necesar terminării definitive a împodobirii Coziei, în funcție de văleatul indicat în inscripția din pronaos (6899), observația este valabilă și pentru zugrăvirea interioară. Coincidența apariției însemnului heraldic pe care îl avem în vedere atît în sculptură cît și în pictură, ca și cealaltă coincidență, de ordin mai general, cu evenimentele din Dobrogea și, implicit, cu arogarea „dreptului” purtării acvilei bicefale de către Mircea, ne întăresc convingerea că puțin timp după ce s-a finisat sau, parțial, chiar în timpul finisării exteriorului unde însemnul nu lipsea, interiorul primea podoaba pictată în care același însemn își făcea apariția în

orișice caz înainte de 31 august 1391. Dacă ne vom aminti că cele două documente în limba latină emise de Mircea ca despot datează din ianuarie 1390 și din iulie 1391 vom realiza faptul că exact în perioada în care zugravii și sculptorii înfățișau la Cozia, din poruncă domnească, desigur, însemnul heraldic consacrat al titlului de despot, cancelaria voievodului utiliza același titlu într-o importantă acțiune politică a Țării Românești. În acest mod, departe de a fi rodul unei imitații formale sud-dunărene în ornamentică și costum, apariția acvile bicefale la biserica mare a Coziei, nu mai devreme de începutul anului 1388 și nu mai târziu de sfârșitul lui august 1391, exprima într-adevăr o realitate politică contemporană pe care în aceiași ani o reflecta și diplomația munteană.

Vorbind despre iconografia acvilei bicefale în Țara Românească a secolului al XIV-lea, rămîne o chestiune de elucidat: aceea de a ști dacă înaintea reprezentărilor sculptate și pictate de la Cozia vor mai fi existat în părțile noastre altele, similare. Zabovim asupra acestui fapt întrucît acum cîtva timp s-a susținut³⁸ că pe centura găsită în mormîntul zis „al ctitorului” din biserica Sf. Nicolae din Argeș — atribuit fie tatălui (Radu I), fie mai curînd unchiului lui Mircea (Vladislav I) — ar apare acvile bicefale stilizate³⁹. O analiză atentă a fotografiei și a planșei înfățișînd piesa — publicate acum cîteva decenii⁴⁰ — ne arată însă că V. Drăghiceanu, cel ce a descoperit-o și a descris-o, nu s-a înșelat văzînd pe ea doar motive romboidale care în nici un caz nu pot fi interpretate ca acvile stilizate. În acest chip, pentru teritoriul muntean propriu-zis, se exclude — în limita a ceea ce știm pînă azi — posibilitatea existenței acestui însemn heraldic înainte de anii 1388—1391.

Dacă însă, în această investigație a unor eventuale antecedente iconografice pentru singulara reprezentare de la Cozia, vom lărgi sfera geografică a cercetării — pastrîndu-ne totuși în limitele actualului teritoriu românesc —, vom constata că însemnul nu lipsește, în schimb, în acea zonă ce s-a aflat mereu în strînse legături cu Țara Românească și care, tocmai la sfârșitul secolului al XIV-lea și la începutul celui următor, făcînd parte un timp din statul lui Mircea, i-a dat acestuia posibilitatea purtării efemere a titlului de despot. Ne gîndim la apariția însemnului heraldic pe pămîntul dobrogean, în cîteva cazuri pînă acum cunoscute de noi, la Păcuiul lui Soare, ornamenteînd funduri de vase smălțuite datate în secolul al XIV-lea și atribuite unor ateliere indigene⁴¹.

O reprezentare de acvilă bicefală, deosebită însă ca redactare plastică de cele de la Păcuiul lui Soare, întîlnim la Chersones⁴², unde printre vasele smălțuite cu motive aviforme s-a găsit și un exemplar, datat larg în secolele XIII—XIV, purtînd acest însemn⁴³. Fără a încerca să absolutizăm valoarea documentară, pentru problema ce ne interesează, a exemplarelor ceramice din sudul Dobrogei și din sudul Crimeii — contemporane, de fapt, în limite mai largi de timp dacă ținem seama de relativitatea datărilor ceramicii de lux bizantine sau de influență bizantină din secolele XIII—XIV —, nu ne putem opri totuși de a nu remarca o asemănare de situații din cele două regiuni de descoperire, în strînsă legătură cu intensitatea circulației motivului acvilei bicefale. În veacul al XIV-lea, lumea dobrogeană, familiarizată cu forme de viață bizantinizate sau chiar bizantine, va fi văzut desigur în cîrmuitorii ei, în Dobrotici, în urmașul său (Terter-Ivanco?) și mai apoi în Mircea, conducători politici îndreptățiți, pe căi diferite, a purta alături de titlul de despot — uneori menționat — și însemnele heraldice ce decurgeau din el. Nu avem pînă acum nici o singură dovadă materială pe pămîntul dintre Dunăre

Fig. 33

și Mare în legătură cu prezența însemnului acvilei legat în chip mai precis fie de vreunul dintre acești stăpînitori dobrogeni ce au purtat — în chip cert sau numai probabil — titlul despotal, fie, eventual, de cîrmuitori din țaratul vecin de la Iirnov, dar nimic nu ne împiedică a presupune că apariția sa în repertoriul unor ceramiști locali — așa cum o cunoaștem prin exemplarele de la Păcuil lui Soare — nu are numai o semnificație decorativă, ci și una efectiv heraldică, fiind adoptat tocmai într-o regiune în care, așa cum era firesc și așa cum se întîmpla și în alte părți, succesiunea unor suverani cu titlul de despot a putut încetățeni și mai bine motivul, de mai veche circulație în arta bizantină.

Cît despre cealaltă arie amintită, Chersonesul, unde s-a descoperit un exemplar cu același motiv, însuși cel ce l-a publicat nu a omis să menționeze existența, încă din veacul al XIII-lea și pînă la începutul celui de-al XV-lea, a acvilei bicefale în heraldica feudalilor din Crimeea, într-o epocă în care înflorește aici principatul de Theodoro (Mangop) ai cărui conducători erau înrudiți nu numai cu marii feudali din Trapezuntul Comnenilor, ci și cu Paleologii din Constantinopol⁴⁴. Ca și în regiunea lui Dobrotici — cel ce a devenit rudă imperială și despot —, existau la Chersones cîrmuitori înrudiți și ei cu bazileul, îndreptățiți și ei a arbora însemnul acvilei devenit astfel cunoscut în Crimeea, iar ceramiștii peninsulei nord-pontice, ca și confracții lor dobrogeni, știindu-i desigur sensul heraldic, l-au adoptat și ca motiv ornamental.

Că asemenea exemplare nu erau produse într-un număr prea mare, că ele aveau un caracter de lux și o răspîndire limitată, o arată și raritatea descoperirilor de acest fel de pînă acum, în timp ce vase smălțuite de foarte bună calitate, produse în aceleași ateliere dar împodobite cu alte motive — între care și păsări —, sînt frecvente în Bizanț, în Crimeea, în Caucaz și la Dunărea de Jos.

Oricum, dacă interpretarea noastră este justă și dacă, așa cum bănuim, apariția în ceramică a motivului acvilei bicefale nu este fără legătură cu intensitatea circulației sale și ca însemn heraldic, avem în exemplarele de la Păcuil lui Soare un indiciu — este drept, limitat ca sferă de cuprindere și, poate, pasibil de discuții, dar nu mai puțin un indiciu și chiar cel mai timpuriu pînă azi pe teritoriul românesc — al raportului dintre respectivel însemn și anumite elemente de civilizație și forme de cîrmuire împrumutate din Bizanț de către Dobrogea veacului al XIV-lea, cu puțin timp înaintea cuprinderii efemere a provinciei înlăuntrul hotarelor statului muntean și a apariției aceluiași însemn cioplit în piatra și zugrăvit în fresca de la Cozia,

*

Prin caracterul excepțional al apariției sale în documentele cancelariei muntene, titlul de despot purtat de Mircea a atras atenția tuturor istoricilor noștri ce s-au ocupat de această epocă, iar părerile exprimate au căutat — în lipsa oricărei date precise asupra modului în care voievodul a ajuns a-și arbora prestigioasa calitate — să refacă, măcar ipotetic, împrejurările respective.

Astfel, imaginînd o obîrșie princiară bizantină mamei lui Mircea, N. Iorga încerca să găsească în această înrudire explicația obținerii calității despotale de către fiu⁴⁵, pentru ca mai apoi, pe urmele marelui istoric, V. Grecu să ajungă chiar să presupună un gest al împăratului din Constantinopol care ar fi conferit domnului titlul și însemnele de despot⁴⁶. Alături de ipoteza lui Iorga — și cu la fel de puține elemente de sprijin — o vom aminti pe aceea

a lui I. Minea care-l bănuia pe voievodul valah nepot de fiică al lui Dobrotici⁴⁷, deci succesor, oarecum în ordine firească, al prezumtivului său bunic la demnitatea despotală. Mai aproape de noi, P. P. Panaitescu, respingînd ipotezele unor ilustre origini bizantine sau dobrogene ale Calinichiei, ajunge sa formuleze clar ideea legăturii sigure și nemijlocite între cucerirea munteană a Dobrogei în 1388—1389, calitatea de despotat a teritoriului dintre Dunăre și Marea Neagră și titlul purtat efemer de Mircea⁴⁸. În sfîrșit, nuanțînd și mai mult interpretarea dată evenimentelor, P. Ș. Năsturel observa, cu ani în urmă, că tolosirea de către Mircea a titlului ce fusese odinioara al stăpînitorilor dobrogeni constituie, din punctul de vedere bizantin, o imitație de nimic îndrituita. Mai mult, autorul citat încerca să dea chiar o explicație dispariției titlului din documente: voievodul ar fi renunțat la el „poate ca urmare a unui protest al basileului“ ce nu-i acordase niciodata această demnitate fiului lui Kadu I⁴⁹.

Nu ne stă nici în intenții, nici în posibilități intrarea aici într-o discuție amănunțită asupra acestei chestiuni, dorința noastră limitîndu-se numai la notarea cîtorva observații de detaliu ce ar putea explica mai bine, eventual, conținutul a ceea ce sîntem înclinați a numi „momentul despotal“ al domniei lui Mircea.

În tapt, strîngînd laolaltă acele mărturii care indică explicit că Mircea a purtat o vreme titlul de despot, constatăm că ele se reduc la textele celor două înțelegeri încheiate cu Vladislav Jagello, la 20 ianuarie 1390 și la 6 iulie 1391, și la însemnele zugrăvite și sculptate în aceeași vreme la Cozia (o aserțiune cu două veacuri mai tîrziu, aceea a lui Leunclavius care știa într-un chip foarte vag că voievozii Valahiei au avut titlul de despoți după ce s-au eliberat de suzeranitatea regalității maghiare⁵⁰, rămîne nu mai puțin neclară în ceea ce privește originile ei și de aceea nu am putea-o adăuga decît cu foarte mare prudență mărturiilor prea limpezi de mai sus).

În rest — și lucrul e tulburător — nici o dovadă contemporană sau puțin mai tîrzie, diplomatică, numismatică, artistică, nu ne vorbește despre importantul titlu purtat de Mircea și aceasta tocmai într-o vreme în care în țările vecine de la sud de Dunăre mărturiile — scrise în documente de cancelarie, pictate în frescele portretelor votive, sculptate pe fațade de biserici sau săpate în ceara sigiliilor — indică existența aici a unor suverani ce aveau titlul de despot.

Nu cunoaștem pînă azi un singur document intern care să arate un asemenea titlu al lui Mircea, deși știm bine cu cîtă grijă cancelaria sa lua notă de fiecare posesiune a voievodului și de titlul corespunzător (herțeg al Amlașului și Făgărașului, domn al Banatului Severinului etc.). Evident, nu se poate invoca pentru explicarea acestei lipse necunoașterea de către cancelarie a unui titlu prea răspîndit în epocă, pe care-l purtau atîtea căpetenii feudale din sud-estul Europei, și aceasta cu atît mai mult cu cît, chiar în vremea lui Mircea și chiar pentru mănăstiri de pe teritoriul nostru, un suveran sîrb elibera un hrisov pe care îl semna ca „despot“⁵¹, bineînțeles și spre știința autorităților și a beneficiarilor de la nord de fluviu.

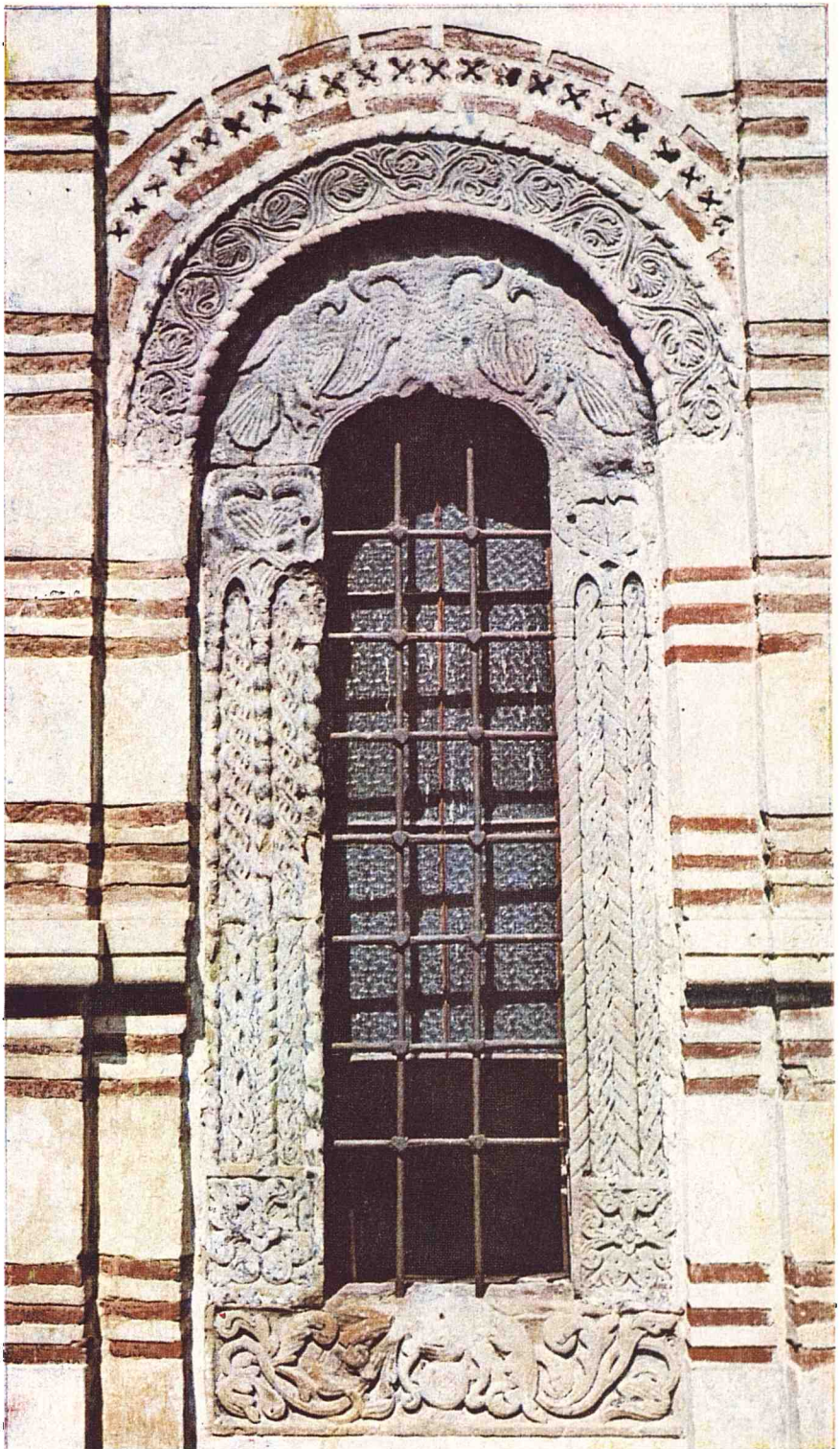
Deși numărul monedelor din vremea lui Mircea cel Bătrîn este destul de ridicat, nici o legendă monetară nu face mențiunea titlului de despot și nici o piesă nu reprezintă în vreun chip simbolul său heraldic, așa cum o făceau în aceeași vreme monedele sîrbești⁵² și vidinene⁵³ sau cum, după unii autori, par a o fi făcut cu cîțiva ani înainte monedele urmașului lui Dobrotici⁵⁴ în însăși Dobrogea a cărei ocupare îi dădea voievodului de la Argeș prilejul de afirmare heraldică pe care-l cercetăm.

Aceeași situație o constatăm în cazul sigiliilor muntene ale căror legendă și iconografie — nici măcar la cele însoțitoare ale înțelegerilor din 1390 și 1391 cu Polonia⁵⁵ — nu fac vreo mențiune despre calitatea de despot a lui Mircea, în timp ce de pe sigiliile balcanice contemporane ale unor despoți nu lipsesc acvile bicefale⁵⁶.

În sfârșit, dacă în cazul Moldovei, printr-o confuzie din veacurile XVII—XVIII, s-a putut menține în unele cercuri cărturărești de la sfârșitul evului mediu amintirea unui fantezist titlu despotal atribuit de Paleologi lui Alexandru cel Bun⁵⁷, nu constatăm în Țara Românească, la principalii cronicari, vreun ecou despre o „despotie“ a lui Mircea cel Bătrîn, deși în unele cronici întîlnim date în legătură cu așa-numitul „titluș“ al celor mai vechi voievozi munteni⁵⁸.

Asupra ultimei categorii de izvoare contemporane, documentele externe în limba latină⁵⁹ — cu excepția celor două din 1390 și 1391 care, fiind deosebit de explicite în ceea ce privește titlul de despot, nu ne mai interesează momentan —, se pot face câteva observații. În anul ce a precedat înțelegerea cu Polonia, în care Mircea apărea ca „*terrarum Dobrodicii despotus*“, la sfârșitul lui 1389 mai precis, se încheia tot cu Polonia o primă înțelegere — pe care tratatul din 20 ianuarie 1390 o ratifica de fapt — în textul căreia voievodul apărea numai ca „*voievod transalpin*“, poate nu numai din rațiuni diplomatice și de protocol, ci și pentru că definitivarea cuceririi Dobrogei era încă în curs⁶⁰; acest titlu, cel mai curent de altfel, va reveni și în tratatul din 1411 cu Polonia⁶¹ sau în privilegiul dat brașovenilor în 1413⁶². Este deci cert că pentru începuturile a ceea ce socotim a fi fost „momentul despotal“ al domniei lui Mircea, anii 1389—1390 constituie un *terminus post quem*, la stabilirea sa contribuind, așa cum am încercat să arătăm, și faptele de artă de la Cozia. Bănuim însă că există și posibilitatea găsirii celui alt *terminus, ante quem*, și a explicării sale în funcție de împrejurările istorice generale. În acest scop ne vom adresa unui foarte cunoscut document, textul înțelegerii de la Brașov din martie 1395 între Mircea și Sigismund de Luxemburg, prin care cel dintîi se obliga, între altele, să asigure celui de-al doilea libera trecere prin Țara Românească împotriva turcilor. Dacă însă, așa cum s-a relevat mai demult⁶³, în textul publicat în colecția Hurmuzaki⁶⁴ există o lacună acolo unde se indică regiunea spre care regele maghiar va avea cale liberă — imediat după cuvintele *ad partes* —, textul restituit în colecția Zimmermann-Werner dă ca probabilă lectura *ad partes Dobrodicii*⁶⁵. Mai mult chiar, există un pasaj al aceluiași tratat — pasaj care pentru chestiunea ce o urmărim aici are o valoare deosebită — unde se arată că muntenii vor trimite provizii oștii regale cînd aceasta va ajunge în — spune Mircea — „locurile stăpînirii noastre sau supuse nouă *dincolo* (s.n.) și aproape de Dunăre“ („*per loca dominio nostro et nostrae dicioni subiecta utpote ultra et prope Danubium per loca eidem nostro dominio et Danubio convicina*“); or, în actul din colecția Hurmuzaki lipsește indicarea acestui „*dincolo*“, pe care-l întîlnim în textul, cu mult mai corect publicat, din colecția sibiană. În acest fel, indicarea regiunilor de „*dincolo* de Dunăre“ — ce nu pot fi, evident, decît „părțile lui Dobrotici“ — ca teritorii controlate de Mircea poate ajuta la deslușirea nu numai a evenimentelor strict contemporane, ci și a evoluției stăpînirii muntene *dincolo* de fluviu în anii 1388/1389—1395.

Este locul a ne reaminti aici că exact în anii în care se petrecea ocuparea munteană a Dobrogei, Ungaria era cufundată în lupte civile ce slăbiseră mult poziția lui Sigismund, iar în urma înțelegerii polono-muntene din 1390—1391 Iagellonul luase pentru un timp locul regelui apostolic pe eși-

30. COZIA. Biserica mare a mănăstirii. Aucadrament de fereastră.

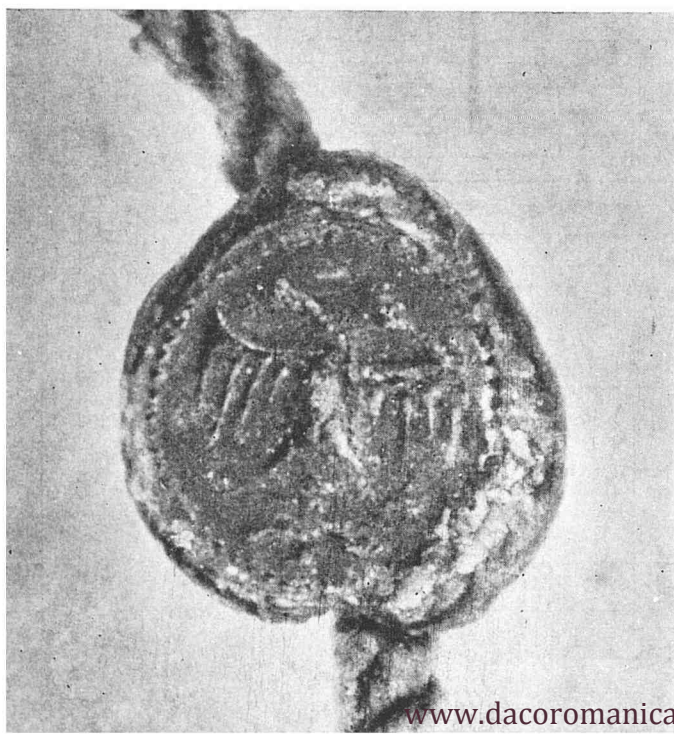
31. COZIA. Biserica mare a mănăstirii. Naos. Portretele lui Mircea cel Bătrîn și al fiului său Mihail.

32. COZIA. Biserica bolniței. Portretele lui Mireca cel Bătrîn și al fiului său Mihail.

33. PĂCUIUL LUI SOARE.
Vas smălțuit.
Fragment cu motiv heraldic.

34. BRAȘOV. Arhivele Statului.
Pecete boierească cu motiv heraldic.

chierul politic din aceste părți. Nu este lipsită de interes, în această ordine de idei, consemnarea faptului că acum, când Mircea cucerește Dobrogea, când își arborează titlul de despot în documente și însemnul despotal pe fațadele și în interiorul ctitoriei sale oltene, Ungaria era pentru câțiva ani în imposibilitatea de a-și manifesta vechile tendințe de expansiune spre Dunărea de Jos (mai mult, reținem și împrejurarea semnificativă că în fiecare perioadă când Mircea stăpânește sigur Dobrogea, în 1389—1391, după 1403—1404, există între Țara Românească și Polonia câte o apropiere îndreptată în primul rînd contra Ungariei).

Întorcîndu-ne la primul deceniu al domniei lui Mircea, observăm că după etapa de afirmare clară a calității despotale (1390—1391) urmează o vreme de grele încercări, culminînd cu invazia turcă din toamna anului 1394 și cu ridicarea unui pretendent împotriva voievodului legitim retras în părțile răsăritene ale Țării Românești, deci spre „părțile lui Dobrotici“. În aceste condiții, tratativele de la începutul primăverii anului 1395 cu Sigismund constituiau o evidentă schimbare a liniei politice muntene, pînă atunci în consens cu aceea a mai îndepărtatei Polonii: împotriva pericolului cel mai grav, acela otoman, se va recurge la vecinul cel mai apropiat și cel mai interesat în păstrarea liniei Dunării, în speță la regele Ungariei eliberat, pentru un timp, de grijile războiului civil.

Frapează în cele trei documente externe emise într-un răstimp nu prea îndelungat, între iarna anului 1390 și primăvara anului 1395, faptul că în primele două înțelegeri cu Polonia titlul de „despot al țării lui Dobrotici“ apare la un interval de un an și ceva, în timp ce patru ani mai tîrziu, în tratatul cu Ungaria, deși controlînd, alături de estul Munteniei, probabil și unele cetăți ale Dobrogei⁶⁶ — „părțile lui Dobrotici“ din text —, Mircea nu mai menționează calitatea sa de stăpînitor al acestor regiuni transdubiene spre și prin care are totuși, teoretic măcar, dreptul de a lăsa liberă trecere lui Sigismund. Între situația din 1390—1391 și aceea din 1395 există deci o clară deosebire în ceea ce privește poziția lui Mircea față de regele Ungariei și dacă tratatul de la Brașov a fost încheiat între două părți oarecum egale, avem totuși bănuiala că îndărătul acestui act se ascundea nu mai puțin și o încercare a lui Sigismund de a-și realiza un plan menit a cunoaște o istorie mai lungă: este vorba de intenția stabilirii unei hegemonii asupra Mării Negre, deci asupra gurilor Dunării și a Dobrogei în primul rînd. Sînt prea cunoscute vechile planuri de expansiune spre răsărit ale coroanei ungare înainte de Sigismund, după cum știute sînt eforturile acestuia, la sfîrșitul secolului al XIV-lea și în primele decenii ale celui de-al XV-lea, pentru asigurarea comerțului Ungariei și al părților sud-germane cu Marea Neagră prin Chilia, aceeași Chilie în care va sprijini pe genevezi și pe care o va voi legată de ținuturile central-europene printr-un puternic drum dunărean menit a ocoli și lovi puterea venețiană⁶⁷. Or, este evident că pentru realizarea unui asemenea plan, stăpînirea directă a Dobrogei lui Mircea era o chestiune vitală și dacă ea nu s-a realizat, faptul s-a datorat atît presiunii turcești și politicii muntene de după 1402, cît și slăbirii interesului pentru sud-estul european din partea regelui Ungariei, chemat în 1410 în fruntea Sfîntului Imperiu.

Iată de ce bănuim că în condițiile dificile în care s-a aflat Mircea în anii 1394—1396 — de la uzurparea lui Vlad pînă în momentul în care redevine singur stăpînitor al țării —, regele Ungariei a reușit să controleze nu numai linia Dunării, al cărei rol în ajunul unei cruciade ca aceea de la

Nicopole (septembrie 1396) nu mai e nevoie a fi subliniat, ci și „părțile lui Dobrotici“ asupra cărora, probabil, în primul rînd sub presiunea lui Sigismund — conjugată cu aceea a forțelor otomane din sud —, Mircea își încetează în fapt stăpînirea. Ca o consecință a acestei situații, din titlul ce a exprimat tot mereu în chip fidel realitatea stăpînirilor teritoriale ale voievodului muntean a dispărut definitiv „despotia“, în timp ce dezastrul de la Nicopole a contribuit la înstăpînirea turcilor în Dobrogea și la spulberarea, pentru o vreme, a planurilor de dominație pontică ale lui Sigismund.

Că nu a fost vorba, așa cum s-a sugerat mai demult, de o renunțare din partea lui Mircea la titlul de despot ca urmare a unui ipotetic protest bizantin, ni se pare un lucru aproape cert. Slăbit de luptele civile, destul de depărtat de o arenă politică asupra căreia nu mai avea practic nici o posibilitate de control, bazileul din Constantinopol nu a putut determina niciodată o asemenea renunțare, după cum nu a fost niciodată la originea unei conferiri, către domnul Țării Românești, a titlului care în această vreme era tot mai frecvent uzurat de feudali mai mari sau mai mărunți din Peninsula Balcanică⁶⁸. Altminteri ne-am putea întreba pe bună dreptate cum se explică faptul că, de pildă, niște cronicari bizantini atît de bine informați ca Ducas sau ca Sfrantzes, trăiți în preajma unor despoți, familiarizați cu procedeele de conferire a titlurilor de despoți — cunoscînd chiar cazuri de asemenea conferiri de demnități despotale către cîrmuitori sîrbi⁶⁹ —, cronicari care vobesc pe larg despre epoca în care se plasează și domnia lui Mircea, nu suflă un cuvînt nici despre vreo conferire, nici despre vreo pierdere a unui asemenea titlu, acte politice care, dacă ar fi existat aievea, ar fi avut o rezonanță anumită și ar fi contribuit la gloria împăratului din Constantinopol.

Într-o vreme în care unii feudali balcanici arborau titlul de despot fără a-l fi primit vreodată din partea unui Imperiu tot mai slăbit și cînd simpla cucerire militară a unui teritoriu cu statut de despotat determina pe cuceritori a-și lua titlul corespunzător, faptul că Mircea s-a numit pe sine „despot“ în vremea imediat următoare ocupării Dobrogei lui Dobrotici consuna întru totul cu chipul în care era înțeleasă în epocă arogarea acestui titlu. Departe de a fi fost un *titulus fictus* în titulatura lui Mircea, el a corespuns într-o primă etapă — care este totodată vremea zidirii și împodobirii Coziei — atît unei realități ce decurgea dintr-o cucerire, cît și afirmării pe plan extern diplomatic a unei demnități importante în aceste părți ale Europei.

Fără a răspunde însă nici unor necesități în cuprinsul țării — de unde și absența sa în documentele interne —, nici unor relații de preșanță feudală, titlul de despot a fost folosit doar un timp relativ scurt, la începutul domniei lui Mircea, ca urmare a unei răsunătoare victorii și cuceriri. Spre deosebire de înaintașul său dobrogean (Terter-Ivanco?) — care deși bate monedă ca despot, nu se intitulează ca atare într-un important document extern⁷⁰ —, Mircea își va arbora însemnul heraldic la Cozia și se va intitula despot în actele sale externe, fără a bate însă monedă și fără a-și crea un sigiliu cu însemnul sau cu titlul despotal.

În condițiile precare ale anilor 1394—1396, mai întîi, probabil, sub presiunea diplomatică din martie 1395 a lui Sigismund, completată mai apoi de aceea militară otomană în preajma și, mai ales, după cruciada de la Nicopole, Mircea va abandona un titlu devenit treptat, în acei ani, fără acoperire și pe care mai tîrziu, după 1404 — cînd, în condiții total schimbate, va reocupa ținutul dintre Dunăre și Mare — nu și-l va mai afirma, mulțumindu-se cu menționarea cîrmuirii dobrogene doar în documentele interne⁷¹.

Fără a cunoaște exact conținutul noii stăpîniri a lui Mircea în Dobrogea, acela al relațiilor sale — în ceea ce privește această provincie — cu turcii⁷² sau cu Sigismund care revenea spre Dunăre în 1406⁷³, putem bănui că nici măcar în acțiunile sale diplomatice, față de Polonia de pildă, acolo unde cu ani în urmă voievodul își subliniase cu două prilejuri titlul despotat, o asemenea afirmare nu își mai găsea utilitatea — și, poate, oportunitatea — în împrejurările politice complexe și nu o dată confuze din Europa de sud-est și est-centrală la începutul veacului al XV-lea⁷⁴.

*

Legată nemijlocit de problema semnificației însemnului heraldic de la Cozia este și explicarea ivirii lui în legătură cu fiul și succesorul imediat al lui Mircea, căci așa cum arătam la începutul acestor rînduri, în biserica bolniței, în portretul din secolul al XVI-lea al lui Mihail, apar pe costum, sub genunchi, acvile bicefale foarte stilizate.

Evident fiind faptul că portretele din veacul al XVI-lea de la biserica bolniței au copiat pe acelea din veacul al XIV-lea de la biserica mare, putem crede fără teamă de a greși că, în epoca lui Mircea, în naosul Coziei nu numai tatăl ci și fiul purtau acvile bicefale, copiate apoi de zugravii bisericii bolniței sub aspectul pe care îl cunoaștem⁷⁵. Sigur și vizibil pînă azi este că în veacul al XVIII-lea, la repictarea din epoca brîncovenească, în timp ce acvilele continuau să împodobească „chausses“-ele lui Mircea în portretul din biserica mare, Mihail apare fără ele. Lucrul este, credem, ușor explicabil, prin aceea că, trei veacuri mai tîrziu, numai amintirea — mereu păstrată și amplificată — a unui Mircea stăpînitor al ținuturilor transdanubiene se mai menținea în mediul monastic cozian, sensul apariției însemnelor despotale la Mihail fiind neînțeles sau uitat. Și totuși, unicul fiu legitim cunoscut al lui Mircea, în scurta-i trecere în scaunul Țării Românești a fost, ca și tatăl său, cîrmuitor „pînă la Marea cea Mare“⁷⁶, ca și tatăl său a luptat cu turcii pentru Dobrogea⁷⁷. Este foarte probabil că apariția acvilelor bicefale în portretul lui Mihail nu semnifică altceva decît că — potrivit normelor bizantine, dar în deplin consens cu practicile din aceste părți de lume și din această vreme — fiul moștenea o demnitate a tatălui.

Oarecum în aceeași situație cu Ivanco — moștenitor efemer, probabil, al titlului tatălui său, numai prin voia acestuia —, Mihail era zugrăvit în anii 1388—1391 la Cozia cu aceleași însemne pe care le purta, în același tablou ctitoricesc, tatăl său, căruia îi fusese mult timp asociat⁷⁸ și puțină vreme urmaș. Înțelese, ca sens, în veacul al XVI-lea de zugravii portretelor de la biserica bolniței, aceste însemne nu mai reprezentau nimic pentru ceilalți zugravi, de la începutul veacului al XVIII-lea, ce repictau portretul lui Mihail în biserica mare într-o epocă tîrzie în care, evident, amintirea unui Mihail voievod se estompase prea tare fiind covîrșită de aceea a tatălui său și în care niște acvile bicefale pe costumul efemerului domn nu mai aveau vreun sens bine definit.

Încercarea de a lega reprezentările păsărilor heraldice din portretul lui Mihail de la biserica bolniței de un prototip dispărut din portretul aceluiași personaj din naosul bisericii mari de la Cozia și, mai departe, raportarea lor la faptul semnificativ că Mihail a fost asociat la domnie al lui Mircea și, mai apoi, domn cu aceeași stăpînire efectivă și, mai mult decît probabil, cu aceleași însemne heraldice ca și tatăl său, ni se par singurele posibilități pe care le are istoricul de azi pentru explicarea coerentă a unor mărturii

aparent dispartate în legătură cu ecoul pe care l-a avut în posteritatea imediată ceea ce am denumit „momentul despotal“ al domniei lui Mircea cel Bătrîn.

✱

Ne rămîne a aborda încă, pe scurt, o ultimă chestiune, aceea a celei din urmă apariții în această epocă⁷⁹ a acvilei bicefale în Țara Românească, la începutul secolului al XV-lea, în vremea prea puțin cunoscutei domnii a lui Radu al II-lea Praznaglava, cel dintîi dintre fiii nelegitimi ai lui Mircea aflați în acest veac în scaunul muntean.

Evident, nu poate să nu atragă luarea aminte aici faptul că în epoca succesorului imediat al lui Mihail — succesor care aidoma tatălui și fratelui său vitreg s-a intitulat, cel puțin cu un prilej, într-un document din 1 iunie 1421, păstrat din păcate numai într-o copie slavonă, domn „pînă la Marea cea Mare“⁸⁰, fiind astfel, din cîte știm, ultimul voievod muntean purtător al unui titlu care să indice o stăpînire a Dobrogei — se mai poate constata apariția, de data aceasta într-un modest sigiliu, a însemnului care cu cîteva decenii înainte împodobise exteriorul Coziei și costumele zugrăvite în frescă ale celor doi înaintași ai lui Radu al II-lea.

Pe actul care conține făgăduiala de pace dată de acest voievod brașovenilor în mai 1421⁸¹ și care este sigilat cu o mare pecete ce a stîrnit și continuă să stîrnească discuții și întrebări între specialiști⁸², s-au păstrat de asemenea patru alte peceti inelare boierești din ceară neagră, fără legendă. Între acestea, una este mai mare și pe ea se poate clar desluși un vultur

Fig. 34 bicefal cu aripile întinse⁸³.

Lipsa unor alte date face dificilă, dacă nu chiar imposibilă, atribuirea exactă a fiecăreia dintre aceste peceti — inclusiv a celei din urmă — cîte unuia dintre marii feudali ce întăreau cu credința lor făgăduiala dată de proaspătul voievod orașului de dincolo de munți. Ipoteza, mai demult emisă⁸⁴, în legătură cu apartenența peceții cu acvilă bicefală lui Radu, primul dintre boierii menționați în act — poate un fost dregător din timpul lui Mircea —, nu se bizuie de fapt pe nimic, în timp ce o eventuală legare a ei de Praznaglava însuși — tentantă, cu atît mai mult cu cît marea pecete a noului domn, ce-și afirmă în exact aceeași vreme titlul de stăpînitor al Dobrogei, lipsește și nici nu știm dacă ea va fi existat vreodată pe acest document — se lovește de reguli precise ale sfragisticii. În acest fel rămîne a fi luată în discuție, cu cele mai multe șanse de probabilitate, ultima dintre opiniile exprimate în legătură cu pecețile actului din mai 1421 și anume aceea a lui A. Sacerdoțeanu care se întreba⁸⁵ dacă nu cumva — ținînd seama de principiul precăderii și de ordinea citării martorilor documentului — sigiliul ce ne preocupă nu va fi aparținut lui „jupan Stan“ care n-ar fi altul decît acel unic frate cunoscut al lui Mircea cel Bătrîn, amintit de cîteva ori în primii ani ai veacului al XV-lea⁸⁶. Sugestia este plină de interes și, deși nu subscriem cîtuși de puțin la restul interpretării pe care cunoscutul specialist o propunea în continuare pentru semnificația iconografică a sigiliului⁸⁷, ni se pare că — într-o vreme în care Dobrogea se afla încă sub controlul muntean, la începutul celui de-al treilea deceniu al secolului al XV-lea⁸⁸ — nimic nu va fi împiedicat pe un membru important al familiei domnitoare și care nu era altul decît fratele lui Mircea și unchiul — semnalat ca atare în documente — al celor doi fii și succesori ai marelui voievod, să-și arboreze, de data aceasta pe o pecete personală și cu un sens precis care ne scapă, un însemn pe care știm sigur că cel puțin fratele și un nepot al său îl

purtau în abia zugrăvitele portrete votive din naosul bisericii mari de la Cozia.

Oricum, acest ultim și modest exemplar pe care nu am voit a-l omite din discuția noastră, în ciuda impreciziunilor de care e înconjurat, nu face decât să se alăture, socotim, unor reprezentări similare care într-a doua parte a veacului al XIV-lea și la începutul celui următor, în sculptură, în pictură și, poate, în ceramică, constituiau tot atâtea reflexe heraldice ale unor realități de la Dunărea de Jos ce pot interesa în acest fel, deopotrivă, pe istoric, pe arheolog și pe istoricul de artă.

Note

1 „... pe picioare, mai bine păstrate, se vede aceeași stemă bizantină, într-o stilisare alta, mai plină, vădit mai nouă”, observa N. IORGA (*Domniile române după portrete și fresce contemporane*, Sibiu, 1930, p. IV), bănuind chiar o refacere a tabloului ctitoricesc din naosul bisericii mari de la Cozia încă în veacul al XVI-lea.

2 P. CHIHAI, *Observații asupra portretelor lui Mircea cel Bătrîn și doamnei Mara, de la Brădet*, în *SCIA*, 1, 1960, p. 254, nota 3.

3 Idem, *Semnificația portretelor din biserica mândștirii Argeș*, în *GB*, 7—8, 1967, p. 789, nota 7. Credem însă că e greu a se identifica părțile inferioare de costum purtate de Mihail în portretul din bolnița Coziei cu „tzaggia” de care vorbește tratatul anonim din veacul al XIV-lea, așa-numitul Pseudo Codinos (A. A. VASILIEV, *Histoire de l'empire byzantin*, II, Paris, 1932, p. 388 și textul original în Codinul Curopalatae, *De officialibus palatii Constantinopolitani et de officijs magnae ecclesiae liber*, Bonn, 1839, cap. 5), care au acvile pe laturi, de-a lungul picioarelor și pe călcâie, lucrate din pietre și perle. De această înfățișare nu sînt deloc apropiate elementele de costum din portretul lui Mihail de la biserica bolniței. Cum vor fi arătate inițial aceste detalii din tabloul ctitoricesc din biserica mare, pe care portretele ulterioare le-au copiat în mod evident — aducîndu-le însă și corecții fiind de neînțelegerea unor amănunte de către zugravii veacului al XVI-lea —, nu putem să ne imaginăm în nici un chip.

4 N. IORGA, *op. cit.*, p. IV, numără „deasupra pieptului, pe un fel de pieptar ... patru vulturi bizantine ...”, deși în reproducerea făcută după o copie, la fig. 7 a aceleiași lucrări, se pot vedea limpede cinci acvile bicefale; spre partea de jos a mantiei

există, parțial, încă două asemenea păsări heraldice, perfect vizibile și azi în portretul lui Mircea din biserica bolniței Coziei.

5 Studiul cel mai sintetic, cunoscut nouă, cuprinzînd și bibliografia problemei, este cel datorat lui A. V. SOLOVIEV, *Les emblèmes héraldiques de Byzance et les Slaves*, în *Seminarium Kondakovianum*, VII, 1935, p. 119—164; mai nou, cu o interesantă ipoteză „occidentalizantă” asupra apariției acvilei bicefale la sfîrșitul secolului al XV-lea în Rusia, semnalăm pe cel al lui G. ALEF, *The Adoption of the Muscovite Two-Headed Eagle: A Discordant View*, în *Speculum*, 1, 1966, p. 1—21.

6 *Ibidem*, p. 130.

7 L. BRÉHIER, *Le monde byzantin. II. Les institutions de l'empire byzantin*, Paris, 1949, p. 140 și urm.; R. GUILLAND, *Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. Le despote, δεσπότης*, în *REB*, XVII, 1959, p. 52—89.

8 Ioan Asan al Bulgariei era ginerele lui Mihail al VIII-lea Paleologul, iar Gheorghe Terter, nepot de sebastocrator bizantin, rudă imperială, este făcut despot de către același Mihail al VIII-lea, căsătorindu-se cu sora lui Ioan Asan (R. GUILLAND, *op. cit.*, p. 77—78 și A. V. SOLOVIEV, *op. cit.*, p. 144, nota 156). Cît despre Strațimir din Vidin, cumnatul lui Vladislav I și al lui Radu I prin căsătoria cu sora acestora Ana, deci rudă prin alianță a lui Mircea cel Bătrîn, nu știm pe ce căi l-a venit dreptul de a folosi pe monede acvila bicefală (N. A. MUȘMOV, *Strațimirovi moneti sâ douglav orel*, în *Byzantinoslavica*, VI, 1935—1936, p. 213—220). Tot ce cunoaștem este că înrudirea sa cu Paleologii era foarte depărtată și numai prin alianță, devenind prin sora sa după tată, Maria — sora bună a fratelui său vitreg și a dușmanului său neîmpăcat, Șișman din Vidin —, rudă cu An-

dronic al IV-lea (vezi tabloul genealogic la P. P. PANAITESCU, *Mircea cel Bătrîn*, București, 1944, p. 59 și lămuririle la p. 34).

9 Dj. STRICEVIĆ, *Jedna hipoteza o titularnom imenu srpskih despota XIV veka*, în *Starinar*, VII—VIII, 1956—1957, p. 130.

10 Un asemenea caz ne relatează Sfrantzes (*Memorit*, ed. V. Grecu, București, 1966, XXVIII, 2) în legătură cu despotul Lazăr, fiul lui Gheorghe Branković, devenit ginere al despotului Toma Paleologul; cf. DUCAS, *Istoria turco-bizantină*, ed. V. Grecu, București, 1958, XXX, 3, fără a da și numele noului despot creat de Ioan al VIII-lea Paleologul.

11 B. FERJANCIĆ, *Despot u Vizantiji i tujnoslovenskim zemljama*, Belgrad, 1960.

12 Vezi, de exemplu, la ctitorii ale unor regi nemanizi înruđiți cu Comnenii (A. V. SOLOVIEV, *op. cit.*, p. 137) sau la Hilandar, Ravanica, Kruševac, în legătură cu Lazăr care nu a fost despot ci cneaz și nu a fost aliat matrimonial cu Bizanțul.

13 A. DEROKO, *Monumentalna i dekorativna arhitektura usrednjevjekovnoj Srbiji*, Belgrad, 1962, p. 84, fig. 111 b, Monumentul datează din anii 1327—1335, fiind construit sub Ștefan Uroș al III-lea și Ștefan Dușan.

14 G. MILLET, *L'ancien art serbe, Les Eglises*, Paris, 1919, p. 147, fig. 164.

15 A. DEROKO, *op. cit.*, p. 226, fig. 364, Biserica a fost construită între 1413 și 1417 de către un mare feudal, Bogdan, dar printre ctitori e socotit și despotul Ștefan Lazarević; cf. G. MILLET, *op. cit.*, p. 34 și V. R. PETKOVIĆ, J. TATIĆ *Manastir Kalenić*, Virșeț, 1926, p. 11, fig. 24.

16 A. DEROKO, *op. cit.*, p. 140, fig. 207. Monumentul a fost ridicat în 1329, sub patronajul lui Ștefan Uroș al III-lea și al lui Ștefan Dușan.

17 G. MILLET, *op. cit.*, p. 26, fig. 11. Lăcașul a fost înălțat de către despotul Ioan Oliver și datează din anii 1341—1349.

18 A. DEROKO, *op. cit.*, p. 230, fig. 370. Biserica a fost începută sub Vucașin și terminată sub fiul său Marko, după 1371.

19 G. MILLET, *op. cit.*, p. 35, fig. 22. acvile bicefale în medalioane împodobind costumul ctitorului, despotul Ștefan Lazarević (1407). O dată încheiată enumerarea principalelor cazuri ale apariției acvilei bicefale în Serbia, vom remarca faptul că aici redactările plastice se apropie uneori de cele de la Cozia; pasărea heraldică nu are de obicei nici un fel de semn deasupra capetelor, dar poate primi între ele fleuroane (Banja, Markovo), cruci (Markovo). Înălțarea cea mai apropiată de cea de la Cozia pare a fi, după știința noastră, imaginea de la chenarul ferestrei absidei de răsărit a bisericii mănăstirii Kalenić. Cit despre apariția, la biserica bolniței de la Cozia, a fleuronului și a coroanei în formă de floare de

crin între și deasupra capetelor acvilei — copiland înălțarea mai veche, din secolul al XIV-lea, a acvilelor aflate la portretele din naosul bisericii mari, înălțare perpetuată pînă în reprezentările similare de la Cozia din epoca hrincovenească —, ea se explică, desigur, prin legăturile lui Mircea și ale predecesorilor săi, Vladislav și Radu, cu regatul Ungariei, floarea de crin apărând pe monedele celor doi fiil ai lui Nicolae Alexandru (O. ILIESCU, *Emisiuni monetare ale Țării Românești din secolele al XIV-lea și al XV-lea*, în *SCN*, II, 1958, p. 305, p. 312). Faptul că „monedele emise de Radu I, cu floare de crin în al doilea cartier al scutului, au de obicei legenda latină, (*ibidem*, p. 312) pune în lumină, o dată mai mult, o evidentă influență a Ungariei în arta monetară munteană de la sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul celui următor: Tot prin legături cu regatul maghiar, de data aceasta ale cirmuitorului bulgar din Vidin, Strațimir, se pot explica, probabil, și florile de crin de pe monedele sale (I. BĂNCILĂ, *Din numismatica lui Ioan Sraclimr*, în *SCN*, II, 1958, p. 345—365).

20 Vom observa, de pildă, că toate cele trei ferestre ale celor trei abside au la ancadramente același motiv, palmeta, iar cele două ferestre care au la ancadramente motivul păsărilor aflate se află pe singura diagonală rămasă posibilă; pe cealaltă diagonală se află — și aici ritmul apare întrerupt — o fereastră al cărei ancadrament e ornăt cu vrej și o alta cu ancadramentul împodobit cu acvila bicefală. În ceea ce privește cele trei abside, se poate stabili o similitudine perfectă între ele, nu numai prin prezența aceluiași motiv la ancadramentele ferestrelor, dar și prin același desen al rozetei din registrul superior.

21 Subliniem faptul întrucît s-a afirmat că acvile bicefale stilizate ar apărea anterior pe centura din mormintul zis „al ctitorului” de la biserica Sf. Nicolae din Argeș (P. CHIHAIA, *Observații asupra portretelor ...*, p. 254, nota 3) unde, de fapt, este un simplu desen geometric care nu are vreo legătură cu însemnul heraldic. De asemenea s-a crezut (E. VIRTOSU, *Din sigtlografiia Moldovei și a Țării Românești*, în *Documente privind istoria României, Introducere*, II, București, 1956, p. 494—495) că sigiliul Argeșului, care are în timp o acvilă bicefală și care e cunoscut numai prin exemplare din secolele XVII și XVIII, ar ține de „un prototip mult mai vechi, dar pe care nu-l cunoaștem”, trebuind pus „în directă legătură cu acvila bicefală bizantină de pe portretul lui Mircea cel Bătrîn zugrăvit la Cozia”. De fapt, sigiliul Argeșului pare a se fi format abia sub Neagoe Basarab, domn în legătură cu care acvila bicefală re apare

și a căruil activitate legată de orașul Argeș e prea bine cunoscută (P. CHIHAI, *Sem-nificația portrețelor ...*, p. 794, nota 29).

22 *Mircea cel Bătrîn*, în *ARMSI*, seria a II-a, tom. 41, 1920—1921, p. 179: „Tot în legătură cu posesiunea transdanubiană, ca/Despot al țerii lui Dobrotici/Mircea avea emblema despotatului, pajura bizantină, cum se vede la chipul lui de la Cozia”.

23 În *Histoire des Roumains et de la roman-tité orientale*, București, III, 1937, p. 329, p. 418, în treacăt numai, Iorga vorbește de „vulturii Serbiei, cu sens imperial”, și de „acvilele Imperiale” de pe zidurile Coziei.

24 *L'aigle byzantine sur les vêtements des princes roumains du Moyen Age*, în *BSH*, XVII, 1930, p. 64—67; idem, *Mircea cel Bătrîn*, p. 47, nota 23: „... e vorba de o modă de imitație, care apare atât la țarii bulgari, cât și la crail sîrbi și chiar la alți domni români de mai tîrziu ...”.

25 *Istoria românilor*, I, București, 1935, p. 477.

26 E. LĂZĂRESCU, *Data zidirii Coziei*, în *SCIA*, 1, 1962, p. 107—137.

27 *Ibidem*, p. 123, nota 1. Mircea a devenit domn după 23 septembrie 1386. Menționăm și propunerea (D. BĂLAȘA, *Complexul Călmănești: mănăstirea Călmănești-Ostrov, mănăstirea Cozia cu bolnița, schitul Piatra și biserică de mîr din Călmănești*, în *MO*, 1—2, 1968, p. 38—61) de admitere a anului 1393 ca dată a sfințirii Coziei și a anului 1388 ca moment al începerii lucrărilor de aici. Oricum, plinul activității meșterilor zidari și zugravii la Cozia rămîne încadrat tot în perioada 1388—1391, într-o perfectă coincidență cu împrejurări istorice pe care le evocăm mai departe.

28 E. LĂZĂRESCU, *op. cit.*, p. 119, p. 132—133.

29 *Ibidem*, p. 131.

30 Joannes LEUNCLAVIUS, *Historiae musulmanae turcorum, de monumentis ipsorum excerptae, libri XVIII*, Frankfurt, 1591, col. 276: „... arces et castella quae olim Transalpini valachi Danubium traicentibus occupaverant in Bulgaria”; vezi comentariii la P. P. PANAITESCU, *op. cit.*, p. 211.

31 *Ibidem*, p. 212. Pentru desfășurarea evenimentelor, am adoptat întru totul punctul de vedere al lui P. P. Panaitescu, ultimul și cel mai judicios expus în legătură cu problema destul de spinoasă a succesunii faptelor de arme de la sud de Dunăre în anii 1387—1389.

32 *DRH*, nr. 10, p. 29.

33 P. P. PANAITESCU, *op. cit.*, p. 111.

34 *Hurmuzaki*, I, nr. 282, p. 322.

35 *Ibidem*, nr. 275, p. 334—335.

36 Dacă în ceea ce-l privește pe Dobrotici, faptul că a purtat acest titlu este prea bine cunoscut din izvoarele scrise, pentru unul dintre urmașii săi abia unele monede de bronz descoperite în Dobrogea,

emise probabil de acesta și purtînd, în limba greacă, titlul de despot, par a arăta că și un predecesor imediat al lui Mircea la stăpînirea Dobrogei a purtat titlul; pentru descoperirile monetare, vezi T. GHERASIMOV, *Monetti na despot Ivanko*, în *Izvestia na bălgarskita arheologhiceski institut*, XIII, 1939 (1941), p. 288—296. Recent, într-un studiu intitulat *O formațiune statală la Dunărea de Jos la sfîrșitul secolului al XIV-lea, necunoscută pînă în prezent*, în *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie*, 2, 1978, p. 185—200, P. Diaconu, sprijinit pe aceleași argumente numismatice, a avansat prudent ipoteza eventualei identități dintre Ivanco, fiul știut al lui Dobrotici, și un anume Terter amintit în izvoarele bizantine drept vîlstar al aceluiași Dobrotici; înaltul feudal Terter (Ivanco) ar fi stat — după opinia autorului citat — în fruntea unei formațiuni politice al cărei centru ar fi fost la Silistra, distincte de despotatul dobrogean propriu-zis, împrejurare ce ar explica — prin moștenirea unei situații preexistente — menționarea separată, în titlul lui Mircea cel Bătrîn, a calităților sale de „stăpîn al Dristrei” și „despot al pămînturilor lui Dobrotici”.

37 Vezi nota 29.

38 Vezi nota 2.

39 Vezi nota 21 (prima parte).

40 *BCMI*, X—XVI, 1917—1923, fig. 55 și pl. X (descrierea se află la p. 60).

41 C. NICOLESCU, R. POPA, *La céramique émaillee des XIIIe—XIVe siècles de Păcutul lui Soare, în Dacia*, N.S., IX, 1965, p. 344, fig. 5 c; I. BARNEA, *Über die mittelalterlichen Tonderstellungen in der Dobruška (10.—14. Jahrhundert)*, în *RESEE*, 3—4, 1965, p. 596, fig. 7. Pentru datarea lor la sfîrșitul secolului al XIV-lea, vezi P. Diaconu, *op. cit.*, p. 194, notele 45—46.

42 I. BARNEA, *op. cit.*, nota 28.

43 A. L. IAKOBSON, *Srednevekovnii Herones (XII—XIV v.v.) în Materiali i issledovanîia po arheologii S.S.S.R.*, 17, 1950, p. XXXIV, p. 216, fig. 142.

44 A. A. VASILIEV, *The Goths in the Crimea*, Cambridge-Massachusetts, 1936, p. 182 și urm.; după 1404, eliberat de jugul tătar, principatul de Theodoro, apărut încă în secolul al XIV-lea, se află sub cîrmuirea lui Alexis, grec înrudit, se pare, cu o familie nobilă din Trapezunt exilată în Crimeea. Fără ca el să aibă stîng imperial bizantin, așa cum s-a afirmat, prin căsătoria fiului său Ioan a devenit rudă cu dinastia din Constantinopol (*ibidem*, p. 194—196), iar prin aceea a fiicei sale Maria, cu familia imperială din Trapezunt (*ibidem*, p. 214).

45 N. IORGA, *Istoria românilor*, III, București, 1937, p. 291; idem, *Veneția la Marea Neagră*. I. *Dobrotici*, în *ARMSI*, seria

a II-a, tom. 36, 1913—1914, p. 1057 „titlul de despot care nu era legat de ele (de pământurile cucerite din Dobrogea — n.n.), dar putea înfuri hotărârea împăratului bizantin, venea din acea căsătorie bizantină care dădu Țării Românești pe Doamna Calinichia“.

46 V. Grecu notează în comentariile la ediția Ducas (*op. cit.*, p. 259): „... și tot așa Ioan V Paleolog (1341—1391), căci în 1390 Mircea își spune acumă despot, trebuie să-l fi încoronat pe domnul Țării Românești despot, trimițându-i însemnele cuvenite“, fiind astfel consecvent cu o mai veche opinie a sa (*Istoricul bizantin Duca*, în *ARMSI*, seria a III-a, tom. 29, 1946—1947, p. 659): „Numai stăpânirea Dobrogei, care nici nu era despotat bizantin ca bunăoară Peloponesul, nu e îndestulătoare spre a justifica și explica titlul de despot, ci presupune negreșit un gest al împăratului bizantin“.

47 I. MINEA, *Urmașii lui Vladislav I și politica orientală a Ungariei* (extras), București, 1916, p. 23; „Calinichia ... era probabil fiica lui Dobrotici, ceea ce explică pretențiile traduse în fapte ale lui Mircea asupra țărilor lui Dobrotici“.

48 P. P. PANAITESCU, *op. cit.*, p. 47. Pe Calinichia o crede a fi fost a doua soție, de origine românească, a lui Radu I, călugărită sub numele păstrat în documente.

49 P. Ș. NĂSTUREL, *Une victoires du voïevode Mircea l'Ancien sur les Turcs devant Silistra (c. 1407—1408)*, în *Studia et acta orientalia*, I, 1957—1958, p. 247.

50 Joannes LEUNCLAVIUS, *Pandectes Historiae Turcicae liber singularis ad illustrandos annales*, Veneția, 1729 (în corpul ediției lui Chalcocondil), p. 326, cap. 71: „Valvoda Valachi, postquam ab Ungariae regum obedientia se subtraxissent, more Graecorum Despotae ... pro vaivodis audire maluerunt“; cf. Al. ELIAN, *Moldova și Btzanțul în secolul al XV-lea*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1964, p. 108. Vezi mai jos, nota 59.

51 DRH, nr. 31, p. 68—69; este vorba de cunoscutul hrisov al lui Ștefan Lazarević, din 1406, pentru Tismana și Vodița.

52 R. MARIĆ, *Studije iz srpske numizmatike*, Belgrad, 1956, p. 110—116, pl. XXIV—XXVII.

53 N. A. MUŠMOV, *op. cit.* (vezi nota 8).

54 Vezi nota 36.

55 C. MOISIL, *Stiglitile lui Mircea cel Bătrîn* (extras), București, 1945, p. 17, p. 19.

56 F. DÖLGER, *Aus den Schatzkammern des heiligen Berges*, München, 1948, p. 334, pl. 123/2, unde se reproduce un sigiliu al lui Ștefan Lazarević pe un act de la mânăstirea Lavra.

57 Al. ELIAN, *op. cit.*, p. 108—109.

58 Este cazul *Istoriei Țării Românești, 1290—1890. Letopiseșul Cantacuzinesc*, București, 1960 (ed. C. Grecescu — D. Simonescu), p. 2, p. 204; nici Miron Costin, în a sa *Cronica Țării Moldovei și a Munteniei* (în I. BOGDAN, *Cronice inedite atinșătoare de istoria românilor*, București, 1895), amintind stăpânirea Ungrovalahiei, Amlașului și Făgărașului, nu face vreo mențiune despre o „despotie“ a lui Mircea.

59 În ceea ce privește izvoarele în limba latină ceva mai târzii, nu putem omite pe Leunclavius. Rămîne ciudată — în ceea ce privește sorgintea-l — singulara și destul de vaga afirmație a analistului german în legătură cu „împrumutarea“ titlului de despot de către voievozii valahi. Știut este faptul că în unele cazuri izvoarele informațiilor învățatului din Heidelberg sînt total necunoscute (I. MINEA, *Principalele române și politica orientală a împăratului Sigismund*, București, 1919, p. 95), iar atunci cînd avem știință de ele, se numesc Chalcocondil, Schiltberger, Bonfinius sau Cromer, care cu toții cunosc numele voievodului muntean Mircea în felurite variante (Μύρζας, Merkes, Marcus, Merches, Mircius), dar nici unul — atît cît ne-a stat în putință să constatăm — calitatea sa de despot. Două posibilități pot rămîne deschise pentru explicarea știrii lui Leunclavius. Fie că, în cursul celor aproape două veacuri ce despart începutul domniei lui Mircea de activitatea analistului, s-au păstrat unele ecouri în afara Țării Românești despre titlul efemer purtat de voievod, de unde și caracterul vag al informației lui Leunclavius despre acest lucru, în contrast cu amplele sale cunoștințe despre alte zone balcano-dunărene, fie, pur și simplu, eruditul, compilînd datele din izvoare, a făcut o confuzie în cele din urmă explicabilă: cu cîteva capitole înainte de pasajul în care se referă la „voievozii Valahiei“, Leunclavius vorbește pe larg despre despoții din Serbia, din și genealogii ale acestora, avînd deci cunoștințe mult mai numeroase despre realitățile sud-dunărene decît despre cele de la nord de fluviu. Nu excludem deloc posibilitatea, firească în cazul compilațiilor medievale și renaștentiste, ca autorul să fi extins date de la domeniul unde cunoștințele-l erau mai numeroase la cel mai insuficient cunoscut, asimilînd statutul vechilor cirmuitori munteni celui al vrîrurilor feudale din lumea Peninsulei Balcanice care atrăseseră atenția învățatului. Că în secolele XVI—XVII au fost posibile confuzii între Mircea și suveranii sud-dunăreni, o arată ediția pariziană din 1650 a operei lui Chalcocondil — ce conține și *Pandectele* lui Leunclavius — unde adnotările marginale ale editorului fac mențiune despre „Myrxias sive Marcus Serviae Despotes, Dacorum Dux“ și unde

traducerea latină a textului grecesc, ce nu amintește decât pe Mircea „τόν Δακλαζ ἡγεμόνα“, conține un adaos al traducătorului din secolul al XVII-lea unde se identifică Serbia cu Dacia! (*Laonici Chalcocondylae Athenensis historiarum libri decem*, Paris, 1650, p. 91; adaosul apare și în 1843, în ediția de la Bonn, nota 171).

60 *Hurmuzaki*, I₁, p. 315—316. Evident, nu trebuie trecut cu vederea faptul că textul acestei înțelegeri încheiate la Radom prin intermediul unor soli munteni și moldoveni avea un caracter mai puțin solemn — „de lucru“, am spune azi —, fiind mai curind un protocol al concluziilor solilor; abia ratificarea din ianuarie 1390, cuprinzând angajamentele unor suverani ale căror titluri sînt menționate, îi confera întreaga valoare politică și diplomatică.

61 *Ibidem*, p. 472—473.

62 *Hurmuzaki*, XV₁, p. 8—10.

63 P. P. PANAITESCU, *op. cit.*, p. 252.

64 *Hurmuzaki*, I₂, p. 359—361.

65 F. ZIMMERMANN, C. WERNER, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Stebenbürgen*, III, Sibiu, 1902, p. 135—137; pentru completarea lacunei, p. 136, nota 2.

66 P. P. PANAITESCU, *op. cit.*, p. 253.

67 Asupra acestei chestiuni, vezi I. MINEA, *op. cit.*, p. 160; H. HEIMPEL, *Zur Handelpolitik Kaiser Stigmund*, în *Vierteljahrsschrift für Sozial u. Wirtschaftsgeschichte*, 1, 1930, p. 145—156; G. I. BRĂȚIANU, *Recherches sur Viena et Cetatea Albă*, București, 1935, p. 119—124; P. P. PANAITESCU, *op. cit.*, p. 304; A. ELIAN, *op. cit.*, p. 129.

68 R. GUILLAND, *op. cit.*, p. 76—78.

69 Este vorba de cinstirea lui Lazăr, fiul lui Gheorghe Branković, cu titlul de despot în anul 1446, la căsătoria sa cu Elena, fiica despotului Toma Paleologul, episod relatat atât de Ducas (XXX, 3), cât și de Sfrantzes (XXVIII, 2).

70 Ne referim la tratatul din mai 1387 încheiat la Pera între genovezi și trimișii lui Ivanco, unde acesta nu apare menționat cu titlul de despot, ci numai ca „dominus“ și „magnificus dominus“ (vezi textul latin în *Izvestiia na istoriceskoto družestvo vã Sofiia*, III, 1911, p. 20—36).

71 *DRH*, nr. 28, p. 64.

72 Nu trebuie uitat faptul că, în fond, în așa-numita „criză orientală“ de după moartea lui Balazid, Mircea a fost sprijinitor al unor sultani ca Musa și Mustafa. Atît D. ONCIUL *Mircea cel Mare și Alexandru cel Bun*, curs litografiat, Seminarul de Istoria românilor de la Universitatea din București, anul 1925—1926, p. 45), cât și N. IORGA (*Istoria românilor*, III, p. 336; *Histoire des Roumains ...*, III, p. 385, 399, 401) au socotit — poate nu fără dreptate — că, după 1402 și pînă spre sfir-

șitul domniei, Mircea a avut provincia transdanubiană ca feud turcesc în care s-au adăpostit elemente dizidente din Imperiul otoman (Musa el Insuși, mai apoi secul Redred-Din).

73 P. P. PANAITESCU, *op. cit.*, p. 306.

74 Apropierea petrecută între vechile rivale, Ungaria și Polonia, consfințită în 1412 prin tratatul de la Lublau, ca și unele apropieri dintre Ungaria și Polonia pe de o parte și Imperiul otoman pe de alta, în anii 1414—1415 (*Istoria României*, București, 1962, II, p. 383), nu au făcut decât să stăvilească veleitățile muntene de politică independentă și chiar de controlare a regiunilor balcano-dunărene.

75 Dacă aceste acvile bicefale se aflau și pe mantie și sub genunchi în costumele purtate de Mircea și Mihail în portretele din veacul al XIV-lea din naosul Cozlei, este o chestiune la care nu putem răspunde, evident, decât prin simple ipoteze, ținînd seama de elementele ce se mai văd astăzi în frescele din biserica mare și de la biserica bolniței: este posibil, cum am văzut, ca ambii voievozi să fi fost înfățișați la fel — cu acvile bicefale pe mantie și pe „chausses“-e — în secolul al XIV-lea, imaginile lor fiind copiate aldina în secolul al XVI-lea; apariția acvilelor pe mantia lui Mircea în biserica bolniței se poate datora tot atât de bine și unei influențe a modului în care au fost zugrăvite asemenea păsări heraldice pe mantia lui Neagoe din portretul, cu cîteva decenii mai timpuriu, de la Argeș, după cum acvilele de sub genunchi în portretul lui Mihail de la biserica bolniței pot fi doar o imitație după portretul lui Mircea din biserica mare. Oricum, este sigur faptul că atât Mircea cât și Mihail au fost reprezentați în veacul al XVI-lea cu acvile bicefale pe costum la biserica bolniței nu ca urmare a unei fantezii decorative a zugrăvitorilor, ci prin copierea unor prototipuri ce nu se puteau găsi în acea vreme decât, în primul rînd, la biserica mare.

76 *DRH*, nr. 45, p. 91.

77 A. A. VASILESCU, *Urmașii lui Mircea cel Bătrîn pînă la Vlad Țepeș, 1418—1456 (I)* (extras), București, 1925, p. 14; Dobrogea va fi cucerită de turci abia în urma expediției din primăvara anului 1420.

78 Mihail este înțilnit în documente ca asociat al tatălui său la 11 mai 1409 (*DRH*, nr. 35, p. 76); E. VIRTOSU, *Titlatura domnilor și asocierea la domnie în Țara Românească și Moldova (pînă în secolul al XVI-lea)*, București, 1960, p. 290, ocupîndu-se în mod special de această asociere, crede că ea a început efectiv, în fața amenințării otomane, în 1393—1394, o asociere formală existînd încă din 1388 cînd Mihail e „mare voievod“.

79 Vorbim, evident, de apariția acestui însemn heraldic în epoca ce cuprinde sfir-

tul veacului al XIV-lea și începutul celui următor, întrucât — cum bine se știe — în vremea lui Neagoe Basarab și mai târziu, în secolul al XVII-lea, acviile bicefale vor fi destul de frecvent întâlnite în Țara Românească, cu o semnificație mai mult sau mai puțin schimbată.

80 DRH, nr. 48, p. 97; este adevărat că avem aici de-a face cu o copie, în timp ce în restul documentelor, originale, păstrate de la Radu al II-lea, nu întâlnim nicăieri acest titlu.

81 Asupra citirii datei documentului există două interpretări: cea dintâi socotește că actul a fost emis la 7 mai (este prima opinie a lui I. BOGDAN, *Documente și regeste privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și Ungaria în secolul XV și XVI*, București, 1902, p. XLIX, p. 8, însușită recent și de A. SACERDOȚEANU, *Despre un sigiliu al lui Mircea cel Bătrîn. O rectificare sigtlografică*, în *Revista muzeelor*, 5, 1968, p. 444, nota 10), în timp ce a doua îl consideră dat cu zece zile mai târziu, la 17 mai (este ultima părere a lui I. BOGDAN, *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească în secolele XV și XVI*, București, 1905, p. LXXV, p. 10).

82 Pecetea cea mare a actului dat de Radu al II-lea are o legendă în limba latină cuprinzând numele și o parte din titulatura lui Mircea cel Bătrîn, ceea ce a făcut pe unii învățați să capete certitudinea că la această dată Radu nu avea un sigiliu mare propriu (E. VÎRTOSU, *Din sigtlografa ...*, p. 386—387, p. 409). De curind însă s-a emis o altă ipoteză conform căreia sigiliul inițial al lui Praznaglava ar fi fost smuls sau pierdut în împrejurări necunoscute, fiind înlocuit, în arhivele Brașovului, cu un sigiliu al lui Mircea, provenind, la rîndul, de la un act pierdut (A. SACERDOȚEANU, *loc. cit.*).

83 Nu împărtășim, se înțelege, convingerea lui A. Sacerdoțeanu că reprezentarea de pe pecetea cu pricina ar fi de fapt un „vultur normal cu capul la stînga în timp ce din dreapta un cap de pasăre cu ciocul lung îi crestează gîtul” (*op. cit.*, p. 445); este evident, pentru cel ce privește atent imaginea peceții, că motivul în cauză rămîne totuși o acvillă bicefală, doar o anume inabilitate a celui ce a confecționat matrița — inabilitate vizibilă la dimensionarea celor două capete ale păsării heraldice — putînd sugera, eventual, o altă interpretare.

84 I. BOGDAN, *op. cit.*, p. LXXV.

85 A. SACERDOȚEANU, *loc. cit.*,

86 În documentele din vremea lui Radu al II-lea — între care și în cel din mai 1421 — „jupan Stan” nu lipsește din rîndul

marilor boieri menționați. Pentru o mai precisă identificare a acestuia ne vine însă în ajutor, din feliere, hrisovul de întărire dat Cozlei, la 1 iunie 1421, unde se precizează că acest Stan nu este altul decît „unchiul volevodului” (DRH, nr. 48, p. 98). Că el este același „jupan Stan” amintit ca atare în actul dat Brașovului, o dovedește simpla confruntare a numelor boierilor semnalăți în cele două documente afit de apropiate în timp, de unde reiese că șapte dintre marii feudali (între care și acest Stan, unchiul lui Radu al II-lea) sînt prezenți deopotrivă în cele două ocazii. Singura întrebare care ar mai putea stăruia este aceea legată de chipul înrudirii dintre Praznaglava și Stan. Menționăm în această ordine de idei că P. P. PANAITESCU credea că acesta din urmă era „pe semne fratele mamei lui (a lui Radu — n. n.)” (*op. cit.*, p. 57) și aceasta deoarece pentru regretatul învățat, fratele lui Mircea cel Bătrîn — cel amintit într-un document al acestuia drept donator la mănăstirea Snagov (DRH, nr. 34, p. 73—74), — se numea Stalco (*op. cit.*, p. 53). Marile dificultăți de lectură ale numelui respectiv în documentul amintit (vezi despre aceasta la P. P. PANAITESCU, *loc. cit.*) neîngăduind o încheiere sigură, ni se pare totuși mai probabil că acest frate al lui Mircea se va fi numit Stan, fiind una și aceeași persoană cu unchiul — evident, patern — al lui Radu al II-lea și unul și același personaj cu cel care în 1421, în sfatul domnesc al nepotului său, își avea drept însemn heraldic al sigiliului o acvillă bicefală.

87 În studiul citat, A. Sacerdoțeanu, crezînd că se află în fața imaginii unui vultur obișnuit atacat de o altă pasăre, încearcă să o interpreteze ca simbolizînd, în spiritul *Fiziologului*, o înlăturare brutală de la succesiunea domnească, a unchiului de către nepot (menționăm totuși că cel dintâi apare la începutul verii anului 1421 în sfatul celui de-al doilea, așa cum reiese din foarte puținele documente pe care le cunoaștem din timpul lui Praznaglava; DRH, nr. 48, p. 98 și nr. 49, p. 100). Interpretarea tradițională — căreia ne ralleim pe deplin — și care vede în imaginea de pe sigiliu o acvillă bicefală, exclude însă de la sine pe aceea de mai sus.

88 S-ar putea admite că în 1421, Radu al II-lea, cunoscut de istoriografia noastră ca un domn apropiat turcilor, să fi avut dreptul unui control, pentru și în numele sultanului otoman, asupra provinciei de dincolo de Dunăre — ocupată de turcii încă cu un an înainte —, de unde și afirmarea titlului de cîrmuitor pînă la Marea Neagră de către acest fiu al lui Mircea cel Bătrîn.

PORTRETE BRODATE ȘI INTERFERENȚE STILISTICE ÎN MOLDOVA EPOCII LUI IEREMIA MOVILĂ ȘI A LUI VASILE LUPU

„Binecredinciosul și iubitorul de Hristos Io Ieremia Mogilă voevod, cu mila lui Dumnezeu Domn al țării Moldovei, domnii zece ani și zece luni și patru-sprezece zile cu frica lui Dumnezeu și țării sale din toate părțile îi făcu bună pace; el se mută în domnul cu pace din domnie și din viață, *avînd această faptură și înfățișare* (s. n.) în anul 7114, luna lui iunie 30^o1. Cu această inscripție slavonă, atît de tradițională și de medievală în limbaj, care îi dă înconjur într-un chenar și el tradițional — nu mai puțin cu sublinierea, înnoitoare ca spirit și de data aceasta foarte puțin tradițională, a prezenței unei reprezentări portretistice într-o operă de ev mediu —, acoperămîntul de mormînt din 1606, de la mănăstirea Sucevița, al boierului devenit domn, Fig. 35 descins probabil, prin mamă, din dinastia legiuită a Moldovei, aceea a Mușatinilor, deschide — așa cum s-a socotit pe bună dreptate — o pagină nouă în istoria broderiei vechi românești².

Portret de „prinț medieval, cu alură de condotier”³ — s-a spus, sugerîndu-se astfel dintr-odată „modernitatea” chipului în care este reprezentat voievodul moldovean ce a inaugurat veacul al XVII-lea printr-o operă de patronaj artistic care prelungea, programatic, tradiția secolului precedent —, portret în care este presimțită „o atmosferă încă străină de societatea moldovenească”, ținînd de „ambianța mondenă a principilor din lumea Occidentului, pe care voievodul îl cunoscuse direct și prin Polonia, a doua sa patrie”⁴, iată o judecată ce nu poate fi decît omologată în liniile-i generale și nuanțată în detaliu.

Căci, fără doar și poate, întemeietorul de nouă dinastie, înfățișat, parcă viu, cu întregul său orgoliu, în mantia de brocart cusută cu fir de aur, purtînd hermină și cușmă cu egretă, haină de argint cu cordon de aur, decupat strălucitor, cu o mîna pe sabie și cu alta în șold, pe fondul de catifea roșie-vișinie — așadar într-o cromatică „de pretenție”, de suveranitate, ce cunoscuse momente de triumf simbolic în Bizanț, în Occidentul medieval și în Italia barocului⁵ —, oferă aici o imagine care înseamnă în galeria portretelor laice românești din epoca veche, o considerabilă înnoire compozițională, stilistică și ideologică, apropiindu-ne de orizonturi mai vaste, ale Europei central-răsăritene, de la sfîrșitul secolului al XVI-lea și începutul celui de al XVII-lea, așadar din vremea de tranziție de la Renașterea tîrzie la baroc, interpretată pentru unele din ariile culturale de aici — și în primul rînd pentru aceea poloneză — drept vreme a manierismului⁶.

Referirea la Polonia, făcută și de alți specialiști — e drept, pe baza unor impresii fugare —, este pe cît de corectă pe atît de legitimă atunci

cînd comparăm portretul brodat al lui Ieremia Movilă, nu așa cum s-a procedat, anume cu eventuale reliefuri funerare medievale⁷, ci cu unele dintre portretele poloneze pictate ale epocii „sarmatismului“, așadar ale aceluși curent cultural aristocratic, conservator și cu afluxuri orientale, întrepătruns cu barocul dar nu confundat cu el⁸, ce a dominat la sfîrșitul secolului al XVI-lea și în secolul al XVII-lea „Respublica Polonorum“ și lumea nobiliară venită în contact cu aceasta, în Lituania și în Bielorusia, în Ucraina, în Ungaria și în Moldova; aceeași referire poate prinde un contur și mai precis dacă ne vom aduce aminte, pe de o parte, de ceea ce însemna în jurul anului 1600 prezența politică a regalității din Varșovia lui Sigismund al III-lea Vasa și a magnaților pe întreg esichierul Europei de răsărit, pe de altă parte, de chiar legăturile polone ale Movileștilor; aceasta chiar dacă, trebuie adăugat de îndată, trimiterea spre portretele Poloniei catolice din Renașterea tîrzie și de la începuturile barocului își păstrează, pentru portretul lui Ieremia Movilă din muzeul de la Sucevița, numai o parțială valabilitate stilistică și una iconografică mai largă, sensul mai profund al apariției imaginii principelui moldav trebuind căutată negreșit în chiar tradiția medievală și ortodoxă a tehnicii broderiei și a efigiei funerare românești din epoca Bizanțului final și din aceea postbizantină. Era în ordinea firească a lucrurilor ca acel „homo novus“ care era voievodul ce a stăpînit Moldova din 1595 începînd, să-și dorească imaginea întru posteritate plină de putere, de energie, așa cum ne apare ea pe broderia de la Sucevița, iar stilistic vorbind, este ușor de înțeles de ce și în acest sens imagini nobiliare și regale întîlnite, desigur, în numeroasele sale peregrinări prin Polonia oligarhică și catolică, la curțile și în castelele de aici, din jurul lui 1600, vor fi fost pline de sugestii pentru boierul moldovean de neam înalt — fiu de mare logofăt și de probabilă domniță mușatină⁹ —, ce petrecuse în 1588 ca sol al lui Petru Șchiopul pe malurile Vistulei și în părțile lituane¹⁰, intitulîndu-se cu pompă „marschalcus supremus provinciae Moldaviae“, apărînd contemporanilor străini drept „primus inter Valachos“¹¹ — întrînd ca atare în corespondență cu legatul apostolic și cu însuși papa Sixtus al V-lea¹² —, pentru înaltul feudal care, deși „narodu wołoskiego“, primea în 1593, printr-un decret al suveranului polono-suedez de la Varșovia și cu asentimentul Dietei, indigenatul polon¹³, hălăduind multă vreme în Podolia, pe domeniul movilesc de la Uście, pentru domnul pus în scaun cu ajutor polonez¹⁴, aflat în permanent contact cu coroana polonă și cu marele-i hatman, faimosul Zamoyski¹⁵, ce-l recunoșteau în 1597 domn pe viață și ereditar¹⁶, pentru voievodul român înrudit, prin căsătoriile fiicelor sale, cu întreaga mare aristocrație polonă dătătoare de regi, în frunte cu neamurile Wisnowiecki și Potocki, Corecki și Firlej¹⁷, în fine, pentru spiritul cultivat ce regreta într-o scrisoare din vremea boieriei a nu fi fost un „Cicero eloquentissimus“ și care sprijinea nu puțin, ca boier și ca domn, propaganda acelor iezuiți din Polonia¹⁹ care între 1600 și 1700 și-au pus o anume amprentă asupra educației umaniste a cîtorva dintre marii moldoveni ai epocii, între care cronicarii Grigore Ureche, Miron și Nicolae Costin.

Cum vor fi arătat imaginile pe care le socotim hotărîtoare pentru apariția aceleia de pe broderia funerară a lui Ieremia Movilă? Sînt toate de tipul celor foarte numeroase, ce pot fi întîlnite în colecții și galerii de muzee de la Varșovia și Willanow, de la Toruń și Cracovia²⁰, portrete pictate „in effigie“, cu sau fără caracter funerar la rîndu-le, specifice vremii „sarmatismului“ și epocii de patronaj artistic aulic, inaugurat după 1587 de Sigismund al III-lea²¹ — protectorul și suzeranul lui Ieremia Movilă —, por-

trete cu un pronunțat coeficient de realism, dătătoare de iluzie a vieții²², dominînd fondul cu însemne mai mult sau mai puțin simbolice și teatrale, sugerînd arhitecturi, peisaje sau mobilier din recuzita renascentistă, dătătoare de măsură pentru somptuozitatea, pentru fastul și orgoliul nobilimii polone a epocii²³, pentru puterea suveranilor și mai ales a magnaților aceleiași Polonii, care sînt cel mai adesea portretizați în acest fel, în haine luxoase, de culori strălucitoare — între care roșul ocupă un loc însemnat —, în mățasuri și blănuri, împodobiiți cu bijuterii, înconjurați de armuri și purtînd arme între care se distinge în primul rînd, ținută întotdeauna cu o mîna autoritară, ca un însemn de rang obligatoriu, sabia lungă permisă în epocă doar nobililor²⁴, străjuiți de cele mai multe ori, în colțul de sus, în dreapta sau în stînga, de blazoanele personale ce constituie și ele un semn distinctiv al acestor vremuri de triumf nobiliar, de exaltare a rolului politic al aristocrației feudale, obsedate de genealogii ilustre și fantastice, de heraldică și de poezie emblematică²⁵. Sînt imagini, toate, care, legate încă pe alocuri de canonul reprezentării funerare medievale, depășesc în fapt Renașterea cu ale sale numeroase epitafe pictate, cu scene religioase, cu steme și donatori princieri sau burghezi, dar nu ating încă pe de-a întregul sfera somptuoasei și încărcatei picturi „de aparat“ a barocului occidental, atît de prezent, prin filieră flamandă, germană și italiană, în Polonia.

Că Ieremia Movilă și membrii familiei sale — devenită dinastie voievodală a Moldovei la începutul secolului al XVII-lea — au putut cunoaște în peregrinările lor poloneze exact acest tip de portret nobiliar, lucrul este de la sine înțeles, știut fiind cît de mult cuprinsese întregul regat moda acestor reprezentări pictate în jurul lui 1600 și cît de mare era în aceeași vreme influența polonă „sarmatică“ în materie de stil de viață, de gust, de port, de artă, de literatură, în mediile nobiliare din zonele imediat învecinate Poloniei și îndeosebi ținuturilor ei meridionale unde o anume întrepătrundere a efigiei de sorginte renascentist-apuseană cu costumele și cu armele din Orient²⁶ putea să apropie și mai mult de un asemenea gust polonez și de asemenea imagini de nobili ai Republicii regale pe cei ce erau mai obișnuiți, în condițiile istorice și culturale ale ținutului lor, cu elementele artistice venite, spre pildă, din Imperiul otoman, precum magnații Ungariei de miazănoapte și de răsărit²⁷ sau boierii și voievozii Moldovei.

Bănuiala noastră poate fi confirmată, credem, și pe alte căi, prosopografice să le spunem, întrucît dintre toate portretele pictate poloneze, din această epocă, de care am putut lua cunoștință, ne-au adus în minte acoperămîntul de mormînt al lui Ieremia Movilă — compozițional, în primul rînd, și fără pretenția de a-i stabili cu precizie un prototip anume — tocmai două exemplare situate între sfîrșitul secolului al XVI-lea și începutul celui de al XVII-lea, așadar din chiar epoca domniei ctitorului Suceviței, a prezențelor și a contactelor sale poloneze atît de frecvente, înfățișînd personaje de care voievodul de la Iași și de la Suceava a fost, în mod sigur sau numai ipotetic, legat direct.

Dacă putem lăsa la o parte un portret de suveran polonez, precum cel al înaintașului lui Sigismund al III-lea, anume fostul voievod și apoi principe al Transilvaniei Ștefan Báthori, pictat într-un contur ascetic în 1583 de un artist bine știut și de el protejat²⁸ — doar prin ținuta modelului, zugrăvit cu trei ani înainte de moarte, amintitor de ceea ce va fi, mai bine de două decenii mai tîrziu, portretul funerar brodat al principelui moldovean —, cea dintîi imagine la care se cuvine a ne opri e aceea a unui personaj ilustru în istoria Poloniei din acel timp, Leon Sapieha. Înfățișat într-o „poză“ ce pare a fi

Fig. 37

Fig. 22

Fig. 22. Anonim. Portretul lui Leon Sapieha (desen).

fost stabilită de abia amintitul portret regal, dar cu mîna pe sabie — ca și Ieremia Movilă în broderia de la Sucevița —, cu o imensă cușmă și cu veșminte ce amintesc și ele — în spiritul nobiliar polon al epocii — de cele ale voievodului moldovean, pe un fundal de falduri și armuri²⁹, puternicul magnat nu este altul decît marele cancelar al ducatului Lituaniei, voievodul de Vilno, descendent din marii duci lituanieni — așadar dintr-o stirpe de noblețea vechilor Iagelloni regali —, sftenic apropiat al lui Sigismund al III-lea și sol al acestuia pe lîngă Boris Godunov în împrejurări ce nu erau fără atingere cu istoria românească și est-europeană a epocii lui Mihai Viteazul³⁰.

Dar acest Sapieha — bănuit chiar de Hasdeu a fi fost coborîtor din Mușatini, ca și Ieremia-vodă, printr-o fiică a lui Ștefan cel Mare³¹ — era,

și faptul trebuie amintit în acest context, un apropiat al Movileștilor. Lui i se adresa din Iași cu o scrisoare, în 1601, Ieremia Movilă el însuși³², vechea prietenie a înaltului demnitar al coroanei polone față de neamul Movilă era omagiată în februarie 1613 de văduva lui Ieremia într-o altă scrisoare către Sapieha, în care-i cerea ajutor pentru eliberarea fiului ei Constantin Movilă din robia tătarească³³, iar cîteva luni mai tîrziu, în iunie, tot marelui cancelar al Lituaniei — care, aflăm, arătase prietenie Elisabetei Movilă și copiilor săi la

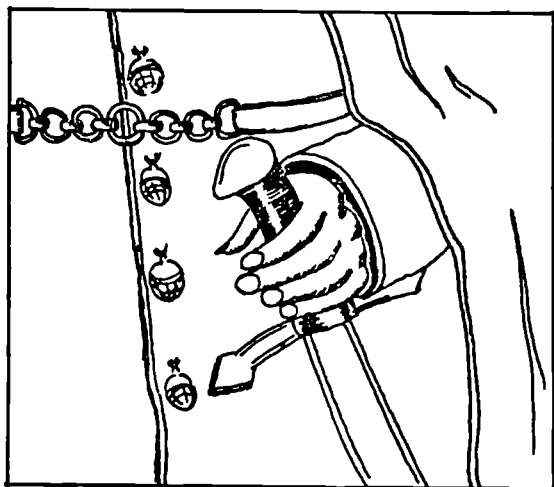

Fig. 23. Anonim. Portretul lui Leon Sapieha. Detaliu (desen)

Varșovia —, castelana de la Uście îi cerea sprijinul pentru așezarea celui alt vlăstar, Alexandru, în scaunul moldovenesc uzurpat de Tomșa³⁴, dar ocupat rînd pe rînd, înainte, de soțul, de cumnatul și de fiul ei.

Cel de al doilea portret de nobil polonez ce ne-a evocat îndată chipul brodat al lui Ieremia Movilă, îl înfățișează — pictat înainte de 1613, întovărășit de stemă și inscripție latină, pe un fundal cu coloane și draperii, iar în prim-plan cu atît de prețuitul, de manierist, simbol al timpului care este ceasornicul — pe Sebastian Lubomirski³⁵ din ilustra familie care în cel de al XVII-lea veac a fost mult amestecată în nefastele conflicte politice dintre șleahță și rege, și care era legată prin multiple fire — ca și rudele prin alianță ale lui Ieremia Movilă, Wisnowiecki și Firlej — de zonele meridionale ale Poloniei³⁶. Cîtor al unei capele din biserica dominicanilor din Cracovia, foarte reprezentativă, ca pictură, pentru barocul începutului de secol XVII³⁷, Sebastian Lubomirski era castelanul de Biecz, în Polonia Mică, același care în mai 1600, ca „senior și prieten“, era rugat de către Mihai Viteazul să fie intercesor pe lîngă Sigismund al III-lea, căruia Lubomirski îi era credincios dregător, în legătură cu delicata chestiune a ocupării Moldovei lui Ieremia-vodă³⁸.

Fig. 38

Fig. 39

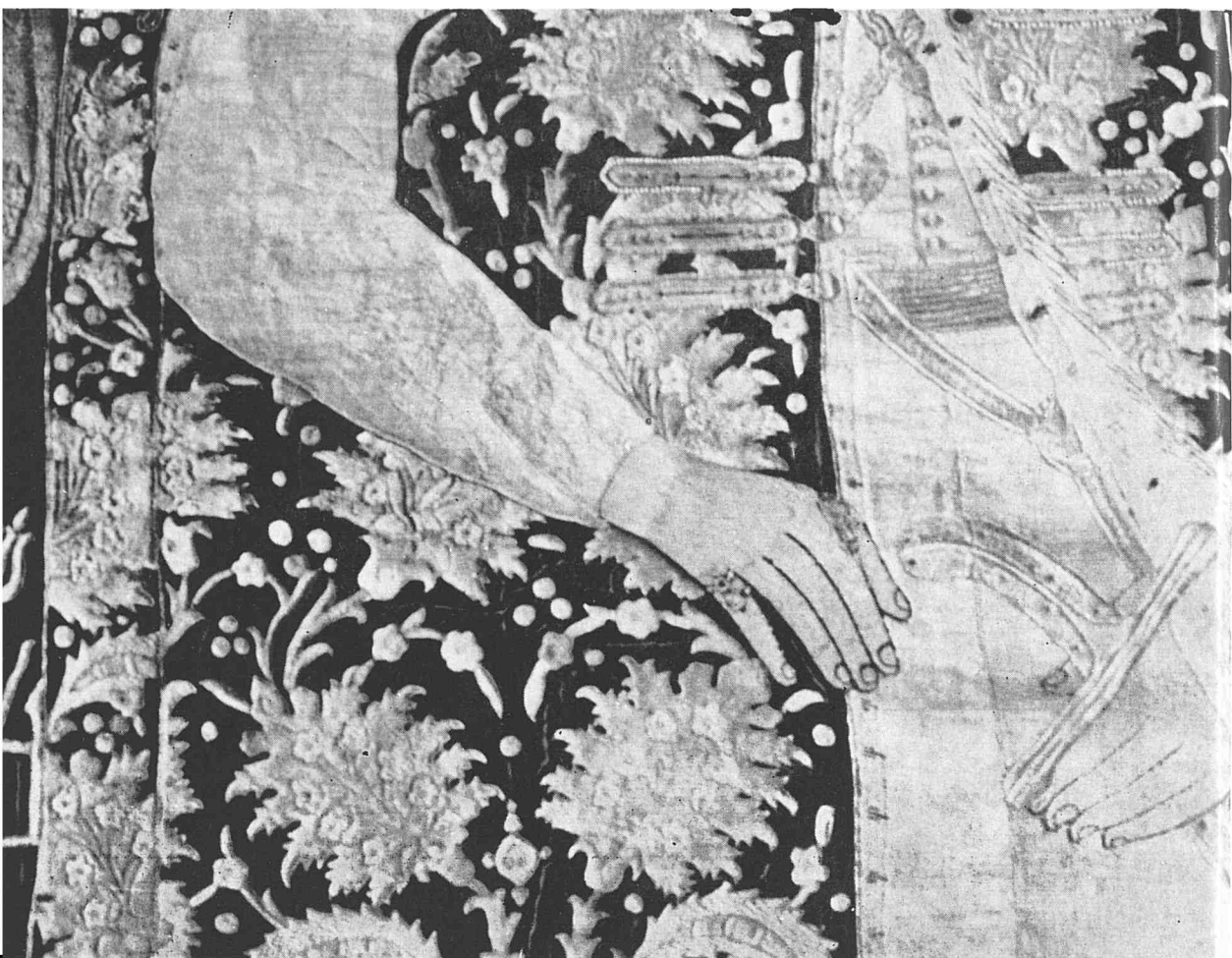
Cu portrete pictate din epoca „sarmatismului“ polon, precum cele ale lui Sapieha și Lubomirski, în minte, ansamblul și detaliile acoperămîntului de mormînt al lui Ieremia Movilă — socotite atît de novatoare, pe drept cuvînt, în peisajul artei vechi românești — se pot explica mai lesne probabil. Căci

nimeni nu se poate îndoii acum că apariția broderiei funerare a lui Ieremia Movilă e în legătură cu împrejurarea că este strict contemporană cu vremea de înflorire a acestei specii de portrete, cu caracter funerar îndeobște, portrete menite a sta în galeriile luxoaselor reședințe aristocratice polone, închipuind — severi și monumentali, puternic individualizați, pe fonduri geometrizate și plate, de arhitecturi sau peisaje de tradiție gotică și renescentistă — pe antecesorii mai îndepărtați sau mai apropiați ai magnaților cu care Movileștii erau în atâtea legături politice și matrimoniale. Stabilindu-i limpede sursele polone „sarmatice”, nu mai puțin va trebui să vedem în acoperământul de mormânt din 1606 al lui Ieremia Movilă, urmașul Mușatinilor, o operă în întregime românească, născută în contextul ortodox al unei arte ce fusese ilustrată, cu un secol doar înainte, de admirabilul și la extrem stilizatul portret funerar brodat al Mariei de Mangop — cea de sînge bizantin, devenită prințesă mușatină —, artă ale cărei canoane continuau să fie respectate în chiar primii ani ai veacului al XVII-lea, în contextul atît de medieval și de mușatin încă al Suceviței, așa cum o dovedește acoperământul de mormânt — și el medieval, tradițional și „hieratic” — al însuși fratelui lui Ieremia-vodă, Simion Movilă³⁹, ce-și doarme somnul de veci în aceeași necropolă moldovenească a primei familii boierești devenite dinastie voievodală la răsărit de Carpați. Comparat cu chiar imaginii ale lui Ieremia Movilă zugrăvite, tot la Sucevița, în pictura murală de la sfîrșitul extrem al secolului al XVI-lea, în tabloul votiv⁴⁰ sau, ca o influență a acestora, în manuscrise precum tetraevanghelul ilustrat cu miniaturi în ultima parte a domniei lui Ieremia și dăruit mănăstirii la cîteva luni după moartea voievodului, în 1607⁴¹ — și ele imagini tradiționale, mai curînd neindividualizate, făcînd parte din tipologia medievală a portretelor voievodale murale și miniate din Moldova secolelor XV și XVI —, chipul brodat al primului domn din neamul boieresc al Movileștilor, ne apare izbitor și nou prin realismul, prin forța sa individualizantă; la fel, costumul, atitudinea, însemnele heraldice înfățișate sus, în dreapta, cu stema țării în scut și cu coroana princiară închisă ce o surmontează, sînt aici noutăți care trimit nemijlocit spre portretele „sarmatice” poloneze cvasi-contemporane. Și totuși, pecetea tradiției medievale — ca și manierismul polonez sau maghiar al unor portrete nobiliare dintre Renaștere și baroc — ne întîmpină și în acest caz al acoperământului de mormânt de la Sucevița, într-o anume stilizare pe care tehnica broderiei, a „pictării cu acul”, cu fir de aur, de argint și de mătase, o accentuează și mai mult, într-un anume decorativism și, mai ales, într-o schematizare extremă a spațiului ce înconjoară figura: toate aceste trăsături ne îngăduie, credem, să vorbim — în termenii stricti ai artei moldovenești din jurul anului 1600 — despre un *manierism moldovenesc* închipuit de o asemenea broderie funerară, făcînd trecerea de la eleganța clasică a artei din Moldova celei de a doua jumătăți a secolului al XV-lea și a secolului al XVI-lea spre formele învolburate și încărcate, baroce — iarăși într-un sens local și într-un mediu ortodox — ale mijlocului veacului al XVII-lea.

Un manierism moldovenesc — să ni se permită paranteza — perfect contemporan, ca spirit și ca poziție față de un clasicism anterior, chiar dacă aflat într-un orizont stilistic deosebit, cu manierismul internațional al Europei centrale, de pildă, îmbibat de atmosfera aulică triumfătoare în Germania meridională sau la curtea din Praga a împăratului Rudolf al II-lea, tocmai la sfîrșitul secolului al XVI-lea și pînă către 1610—1620⁴²; un manierism pe care îl vedem ilustrat tot în primul deceniu de după 1600, la răsărit de Carpați, cîteva ani după realizarea broderiei de la Sucevița, de arhitectura și sculp-

35. SUCEVIȚA. Acoperământul de mormint al lui Ieremia Movilă.
Muzeul mănăstirii.

36. SUCEVIȚA. Acoperămintul de mormint al lui Ieremia Movilă.
Detaliu. Muzeul mănăstirii.

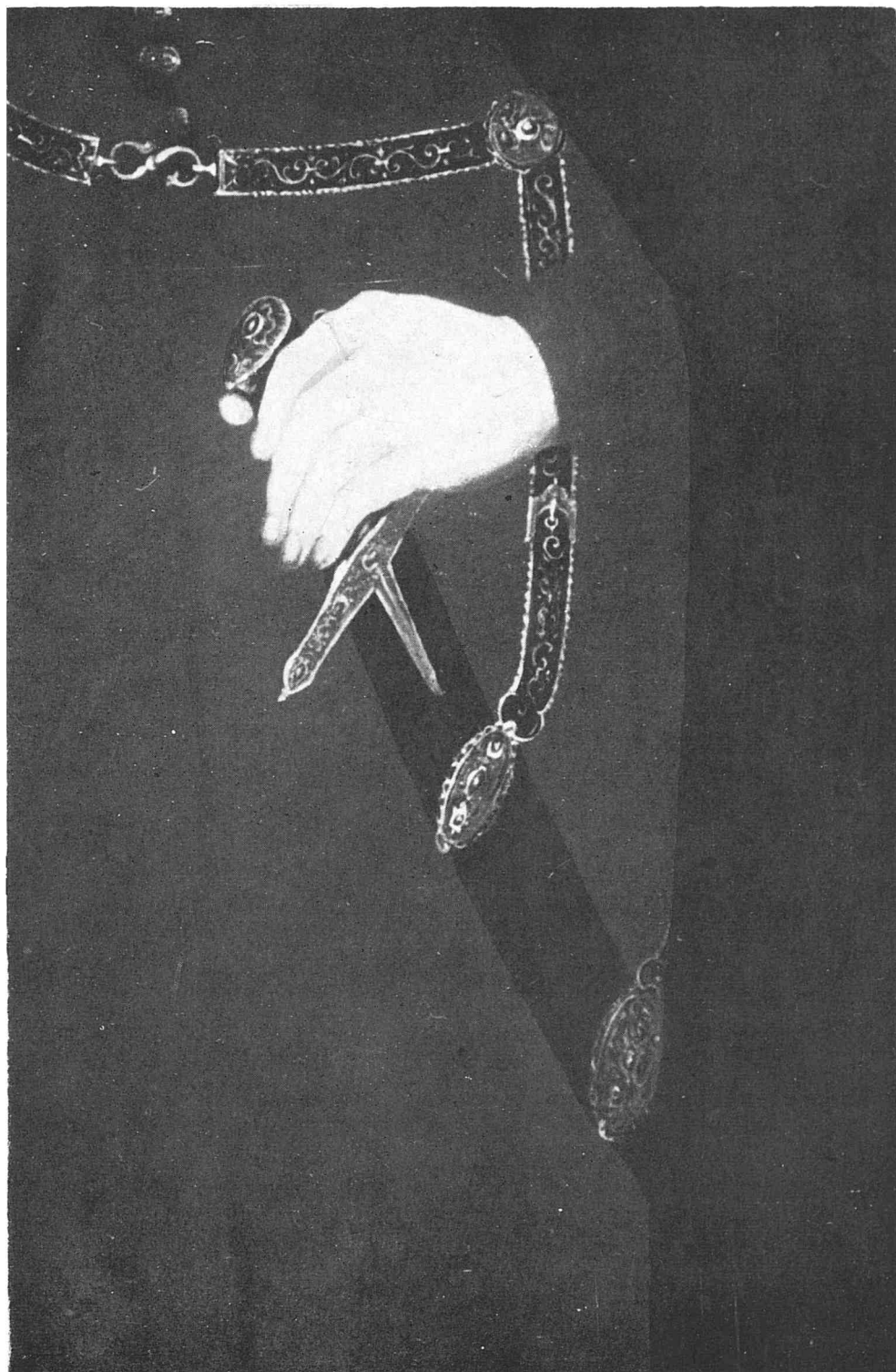

37. MARCIN KOBER.
Portretul regelui Ștefan Báthori. Mănăstirea misionarilor din Cracovia.

38. Anonim. Portretul lui Sebastian Lubomirski.
Muzeul Național din Varșovia.

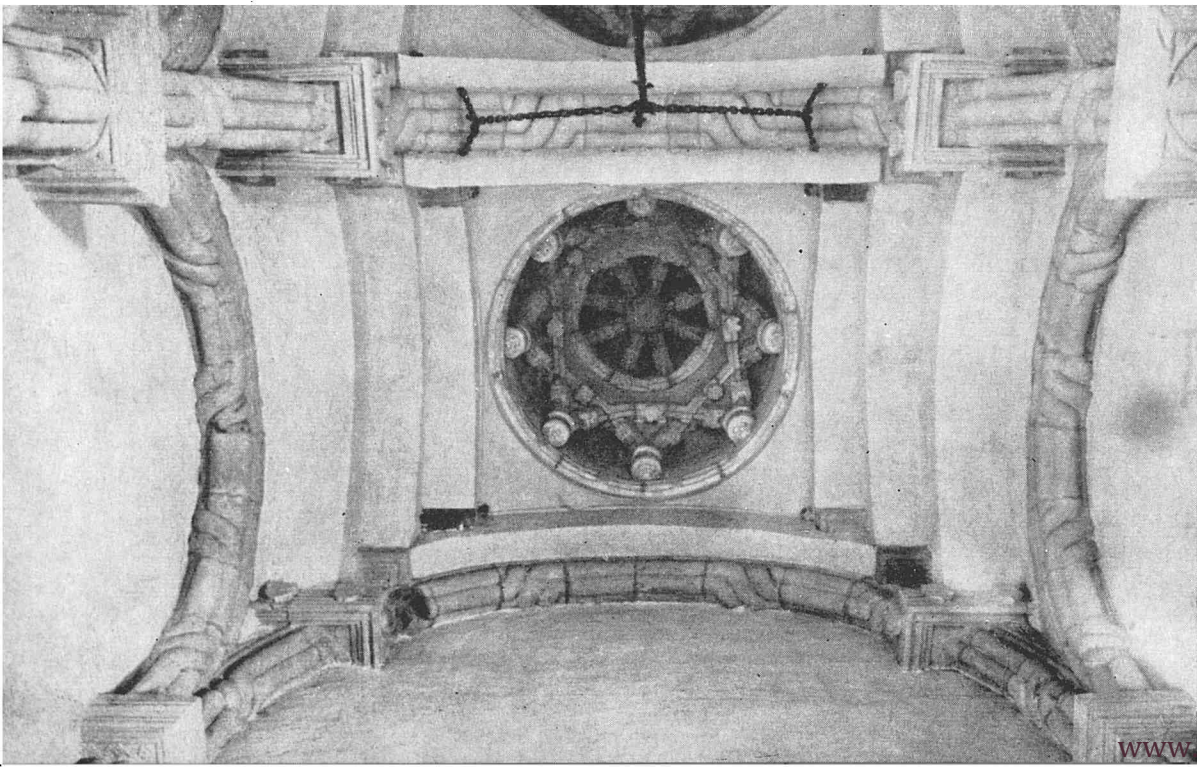

39. Anonim. Portretul lui Sebastian Lubomirski. Detaliu.
Muzeul Național din Varșovia.

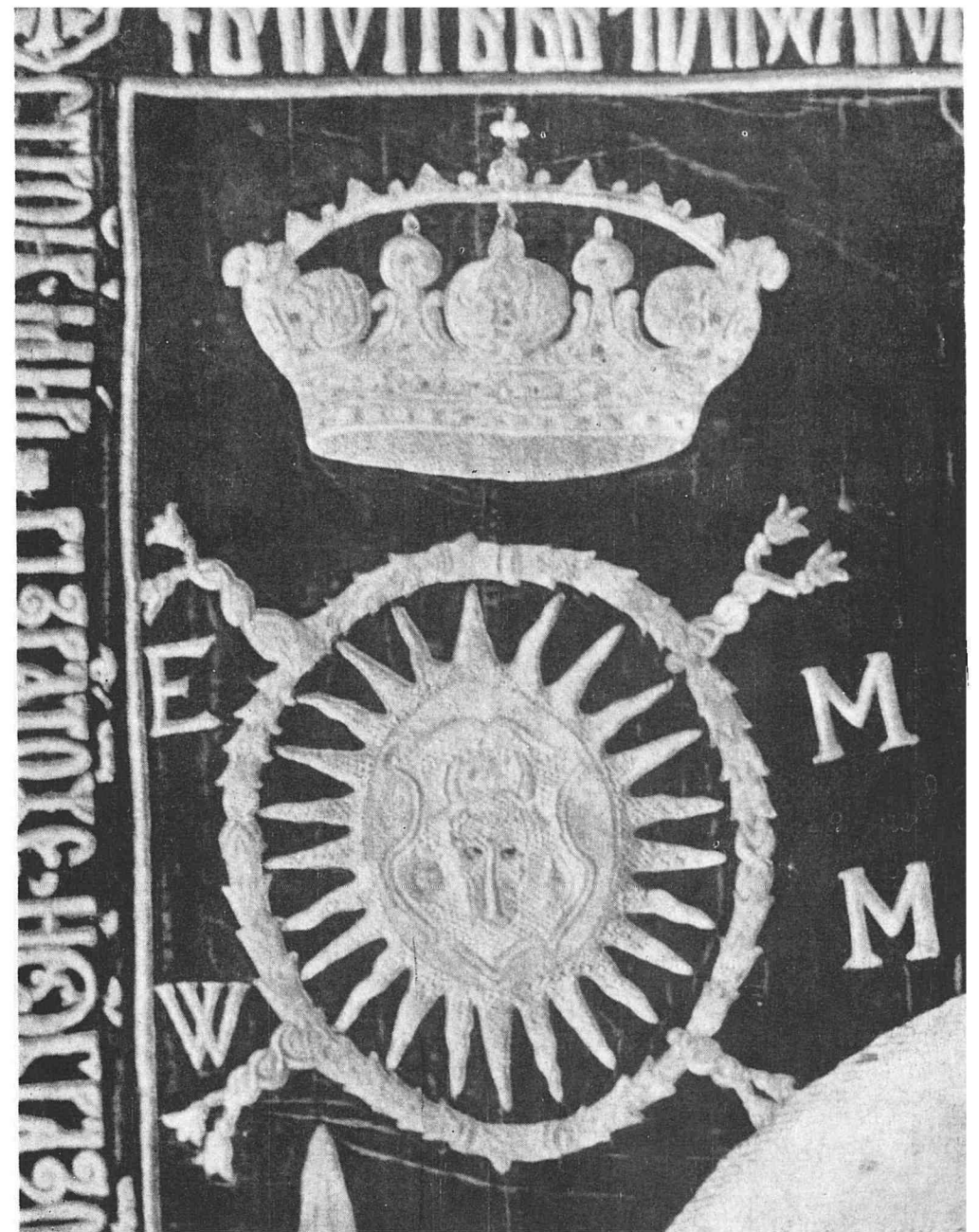
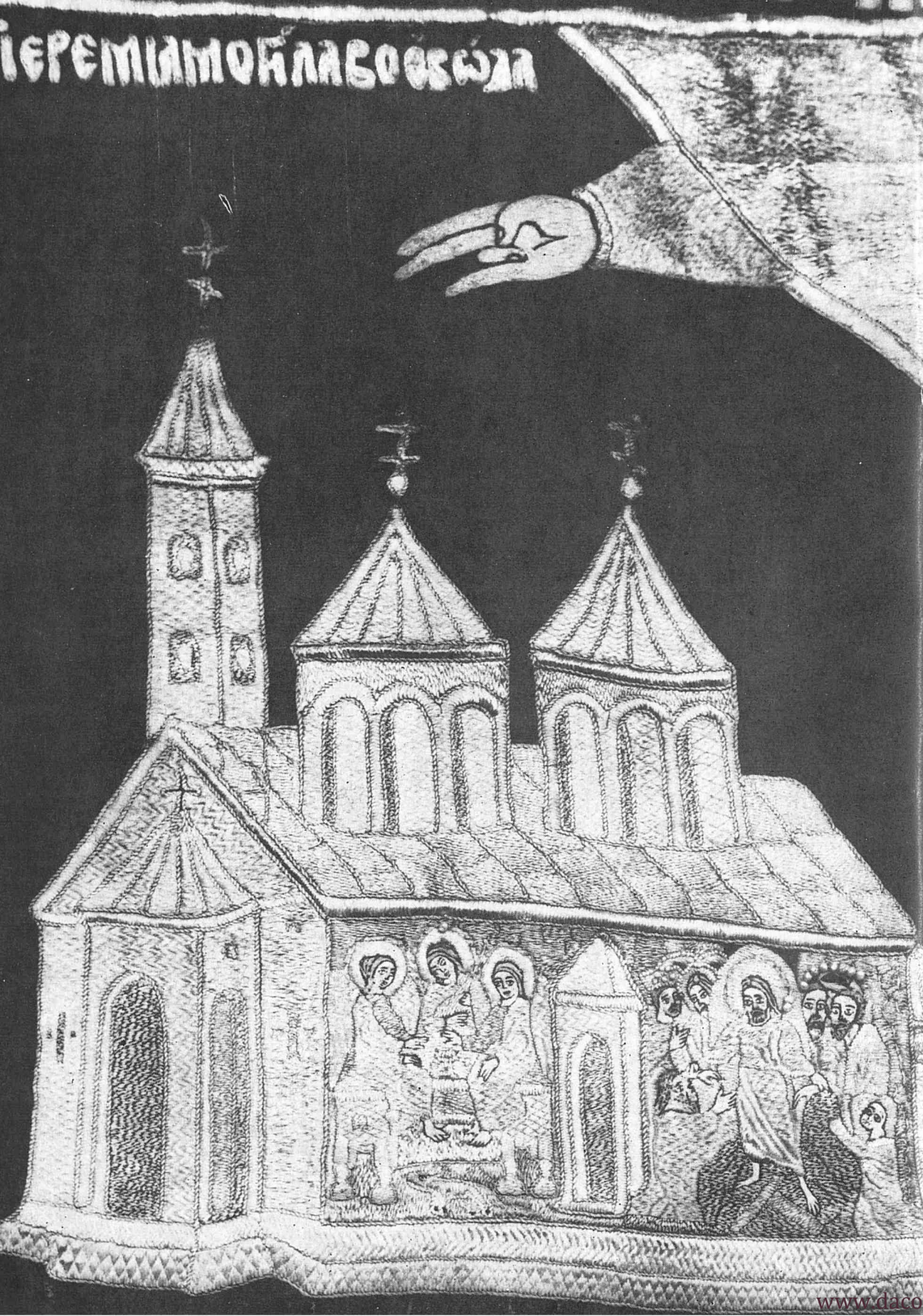
40. DRAGOMIRNA. Biserica mare a mănăstirii. Vedere exterioară.

41. DRAGOMIRNA. Biserica mare a mănăstirii. Vedere interioară cu bolți.

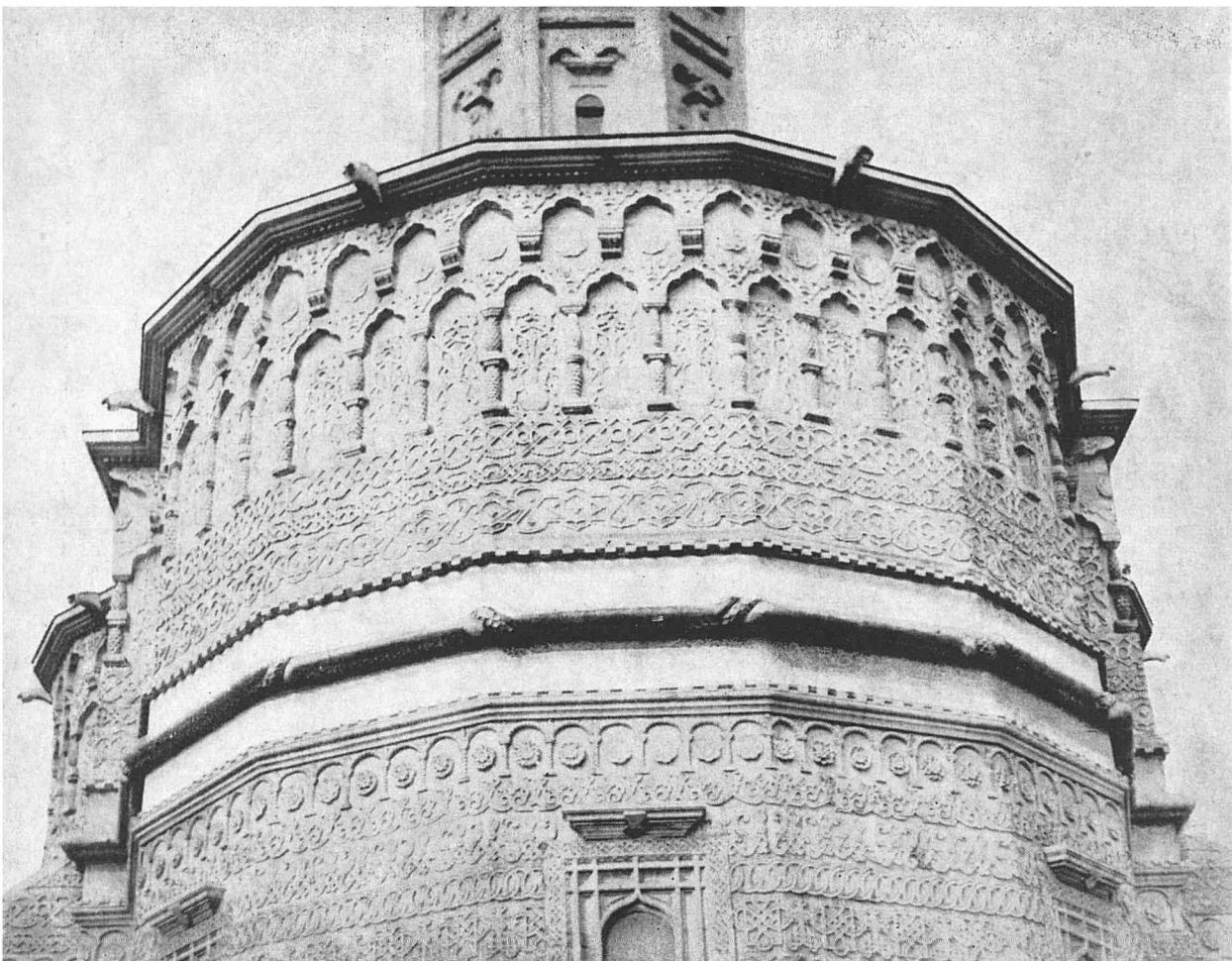
42. SUCEVIȚA.
Acoperământul
de mormint
al lui Ieremia Movilă.
Detaliu.
Muzeul mănăstirii.

44. SUCEVIȚA. Acoperământul de mormânt al lui Ieremia Movilă.
Detaliu. Muzeul mănăstirii.

43. SUCEVIȚA. Acoperământul de mormânt
al lui Ieremia Movilă. Detaliu.
Muzeul mănăstirii.

45. IAȘI. Biserica fostei mănăstiri Trei Ierarhi. Vedere exterioară.
Detaliu.

46. IAȘI. Portretul brodat al doamnei Tudosca,
soția lui Vasile Lupu. Detaliu. Muzeul Trei
Ierarhi.

47. IAȘI. Portretul brodat al lui Ioan, fiul lui Vasile Lupu.
Muzeul Trei Ierarhi.

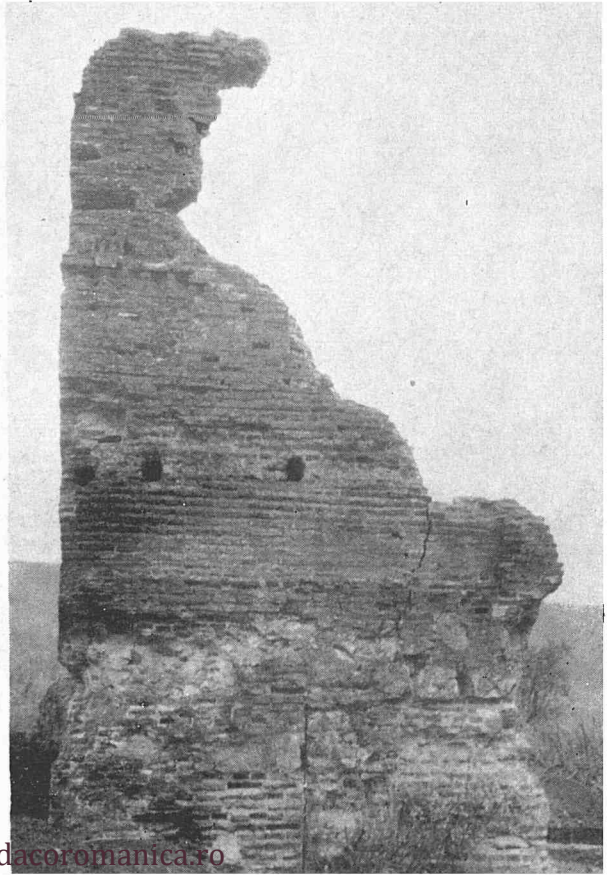
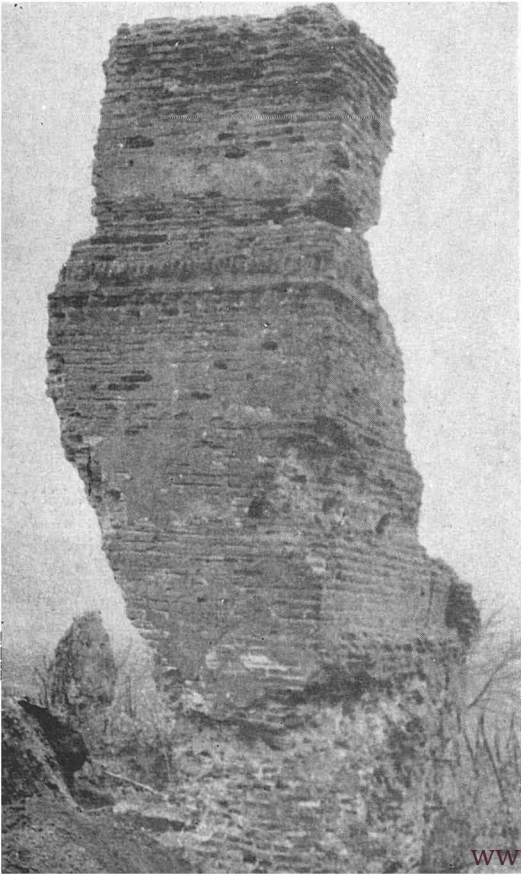
48. IAȘI. Portretul brodat al doamnei Tudosca, soția lui Vasile Lupu. Muzeul Trei Ierarhi.

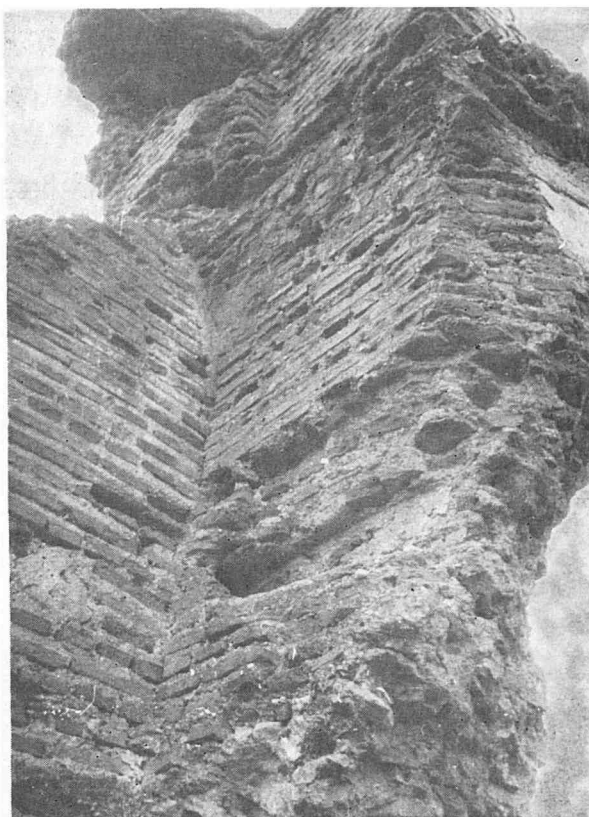

49. CĂTĂLUI. Biserica fostei mănăstiri. Fundații.

50—51. CĂTĂLUI. Turnul-clopotniță. Ruine

52. CĂTĂLUI. Turnul-clopotniță. Ruine.

53. CĂTĂLUI. Lespedea funerară a jupaniței Caplea.

С. С. Л. И. Ф. О. В.

СКИТЪЛ КЪТЪЛЪЮЛ МЕТОХЪЛ С. М. КОТРОЧЕНІИ

КЪ МОШІИЛЕ ЛЪИИ

Ал ѱроуѱахрен Невѱит.

Дане се востануѱа Архангелъ св. Митрофанъ, и въспомоще въ вѱстаниѱа нѱ магома. и
 въ денъ салуѱа Анѱѱеонъ. и въспомоще въспомоще нѱ магома. Данатъ ѱвѱтъ Дане ѱвѱтъ ѱвѱтъ, на нѱма.

54. Condica mănăstirii Cotroceni. Imaginea schitului Cătălui.

tura bisericii mari a mănăstirii Dragomirna (după 1602 și înainte de 1609/ Fig. 40 1610), atât de deosebită de ceea ce se poate numi arhitectura clasică moldovenească. Ilustrând o epocă istorică, stilistică și de civilizație⁴³, acest manierism, iubitor de ornamente⁴⁴, de rafinament și de prețiozitate aristocratică, vizibile mai ales în redarea somptuoaselor costume nobiliare — din Lorena și Flandra, pînă în Polonia și Moldova —, amator, nu mai puțin, de bizazerei și exotisme⁴⁵, de virtuozitate și decorativism strălucitor ce transformă o imagine ome- nească într-o siluetă⁴⁶ — precum aceea a lui Ieremia Movilă în comentata bro- derie —, unește realismul adînc cu deplina abstracțiune într-un spațiu, adesea, irațional, la „limita dintre adevărul izbitor al lucrurilor și materiei și lumea abstractă, ireală, a ornamentelor și arabescurilor“⁴⁷, fiind stilul „elegant“ prin excelență — spre a relua cuvintele unui învățat al domeniului⁴⁸ —, care duce la reprezentările plate îndeobște (ce sînt, deopotrivă, ale piesei brodate de la Sucevița și ale noutăților care erau sculpturile turlei de la Dragomirna). În sfîrșit, același manierism este cel care prelungea pretutindeni în Europa, de la miazănoapte de Alpi — și este o trăsătură fundamentală a acestui stil ce inau- gura, psihologic și antropologic, epoca modernă⁴⁹ —, în arhitectură ca și în pictură, în artele „minore“ ca și în literatură, tradițiile medievale⁵⁰ (gotică-ca- tolică, dar iată că și postbizantină-ortodoxă) regăsite iarăși tocmai în tipul bro- deriei funerare a lui Ieremia-vodă, ca și în bolțile Dragomirnei mitropolitului Crimca; și este, în același timp, manierismul, cel care cultiva în chip predilect canonul elegant al elansării ce face atât de insolită silueta aceleiași biserici a Dragomirnei⁵¹ (unde, în ceea ce ne privește, nu excludem unele sugestii goti- cizante dintre cele păstrate din plin în Renașterea tîrzie și la începuturile de baroc ale Poloniei meridionale, spre pildă):

Fig. 41

Desigur, în portretul lui Ieremia Movilă, florile de crin, chiparoșii — cu bine știut și vechi sens funerar, închipuind deopotrivă învierea și nemurirea —, lalelele evocatoare de peisaj oriental, pot fi interpretate ca o reducere la o Fig. 42 schemă pură, la simbol, a peisajelor — și ele simbolice cel mai adesea — din unele picturi poloneze de Renaștere și de „sarmatism“, după cum silueta Fig. 43 cititoriei de la Sucevița, în colțul din stînga-sus, poate fi interpretată ușor ca o naivă și pitorească încercare de sugerare a arhitecturilor regăsite în fun- dalurile aceluiași portrete din Polonia secolelor XVI și XVII, în timp ce însemnele heraldice din colțul opus al broderiei princiare sînt așezate exact Fig. 44 în locul unde se aflau de cele mai multe ori, în aceleași portrete, stemele nobi- liare și de suveranitate mult prețuite în întreaga civilizație a spațiului polo- no-ucrainean, în artă și în literatură deopotrivă⁵². Dar dincolo de preluarea iconografiei unui model pictat — unul sau altul dintre numeroasele portrete de magnați poloni ce vor fi fost văzute de comanditarul reprezentat în bro- deria de la Sucevița, voievod moldovean și nobil al regatului Poloniei în același timp, sau chiar de artistul anonim ce a creat-o după un carton sau după un portret pictat, astăzi pierdut, al lui Ieremia Movilă el însuși —, avem de-a face aici cu o asemenea adecvare tehnică și chiar stilistică a ima- ginii funerare la normele tradiționale moldovenești, postbizantine (măcar și numai dacă ne gîndim la broderia din 1477 a amintitei prințese din Man- gopul Crimeii), încît acest „unicum“ al artei vechi românești rămîne o operă cu sensuri și mai largi, ce pare a lega simbolic și exemplar — într-un mod căruia nu îi știm vreo analogie în aria orientală a continentului — spiritul artei ortodoxe, de tradiție bizantină, a sud-estului european, de acela al unei arte renascentist-tîrzii, din lumea slavă și catolică a Poloniei secolelor XVI—XVII.

Dacă de la manierism la baroc nu a fost de făcut decît un singur pas în arta poloneză a veacului al XVII-lea⁵³ — zonele sudice ale regatului practicînd, în epocă, o artă asupra căreia pecetea decorativului, a policromiei orientale nu este deloc de neglijat⁵⁴ —, un singur pas a fost făcut și de la manierismul „sui generis“ al Moldovei anilor 1600, așa cum e reprezentat de broderia funerară a lui Ieremia Movilă de la Sucevița, la barocul moldovenesc înțeles în termenii săi locali, cu puțin anterior primelor prezențe aici ale barocului de factură occidentală la mijlocul veacului al XVII-lea. Este de fapt ceea ce ne-am luat libertatea a numi — fie și cu riscul încărcării cu încă un epitet a unuia dintre cele mai controversate și dezbătute concepte de istorie culturală — *barocul ortodox postbizantin*, adică acel stil al artelor plastice ce adună laolaltă modalități ale repertoriului decorativ-medieval al Balcanilor și ale celui islamic, propriu acelor ținuturi ale Europei răsăritene din vremea Turcocrăției în care a continuat o viață statală și o activitate culturală „oficială“ în veacul al XVII-lea — precum țările române — și care cunoșteau, în momente de „monarhică“ autoritate (a lui Vasile Lupu în Moldova, cîteva decenii mai tîrziu a lui Constantin Brîncoveanu în Muntenia), fastuoasele instrumente de propagandă vizuală moștenite dintr-un Bizanț ce era prelungit, acum și aici, în ceea ce a fost denumit cu o celebră formulă „Bizanțul după Bizanț“.

Este de fapt barocul postbizantin din spațiul românesc — contemporan cu triumful barocului în alte zone europene⁵⁵, așa cum manierismul moldovenesc se învecinase cronologic cu alte manierisme ale continentului —, stilul unei anumite pompe aulice și a mecenatismului munificent ce atingea deopotrivă Lvovul Poloniei și îndepărtatul Orient ortodox și mediteranean, supuș turcilor, mai ales în timpul domniei Lupului-vodă, la sfîrșitul primei jumătăți a veacului al XVII-lea⁵⁶; așadar, un baroc evident către 1640 — vremea înălțării ctitoriei din Iași de la Trei Ierarhi⁵⁷ și a coaserii acelor faimoase portrete brodate păstrate tot aici, închipuind pe cea dintîi soție⁵⁸ și pe fiul voievodului moldovean de neam balcanic —, un baroc caracterizat prin profuziunea materialului statornic scos în relief, la propriu și figurat, de la ciopliturile bogate și aurite la firele de metal prețios, ca și prin fuziunea, într-o aceeași operă de artă, a multiple meșteșuguri artistice, de la arhitectură la sculptura decorativă în piatră și în lemn, de la broderie la frescă (profuziune și fuziune care sînt, pretutindeni în Europa, trăsături definitorii pentru ceea ce este denumit îndeobște „primul baroc“⁵⁹); un baroc, în fine, unit foarte curînd cu ecourile directe ale barocului din Apus, ajunsese în mediul românesc pe variate filiere — polono-ucraineană în Moldova și veneto-padovană în Țara Românească —, și într-un loc și în celălalt neputînd fi subestimată ponderea unui anume, puțin știut încă, baroc constantinopolitan.

Unirea fastului postbizantin vădit în atîtea strălucite ceremonii de cîrte, cu eleganța și pompa unor forme de baroc occidental venit prin lumea poloneză și ușor de remarcat, spre pildă, în modenatura fațadelor Goliei ieșene⁶⁰, ctitorită tot de Vasile Lupu, și cu strălucirea, culoarea și încărcarea exuberantă a fațadelor atît de orientalizante ale celeilalte, abia amintite, ctitorii a acestuia, biserica-necropolă de la Trei Ierarhi, construită după normele tradiției, dar ornată fabulos în spirit oriental, este aceea care dă, plastic vorbind, măsura unui anume început de baroc moldovenesc, orientalo-apusean, al epocii marcate de cîrmuirea acestui fiu de arnăut care, odată devenit principe, și-a schimbat numele într-unul de rezonanță imperială bizantină, amintind direct de bazileii de pe Bosfor, la două sute de ani după dispariția lor din istorie.

Fig. 45

Într-o epocă de triumf al vizualului — nu întâmplător cel mai însemnat cronicar al Moldovei secolului al XVII-lea, filo-polonul și umanistul care a fost Miron Costin, făcea undeva în „Letopisețul“ său elogiul văzului ce singur „den toate așadză întradevăr gândul nostru“⁶¹ —, de triumf al ostentației și al efectelor producătoare de uimire, de ceea ce pe alte meridiane ale barocului se numea „meraviglia“, sau „stravaganza“, sau „stupore“⁶², „tablourile brodate“ din jurul anului 1640, de la Trei Ierarhi, sînt simptomatice pentru un stil de artă și, am spune, pentru un stil de viață aulică, într-un veac al ambițiilor nemăsurate și al setei de putere pe care nimeni nu a ilustrat-o la noi ca Vasile Lupu el însuși — omul „cu hire înaltă și împărătească, mai multu decît domnească“, cu „nărocul, cu cîrma și vîlfa vestitei domniei lui“, spre a-l cita din nou pe Costin⁶³ —, veac de neliniște cumplită pentru Moldova călcată de oști leșești și sotnii căzăcești, de tătarii din Crîm și de armatele sultanului.

Pe fondul de catifea vișinie — întîlnit și în broderia de la Sucevița cîteva decenii înainte —, în costume de mare ceremonie, Tudosca, soția lui Vasile-vodă Lupu, încărcată de bijuterii, ca și Ioan, fiul „slabu și deznodatu și de mîini și de picioare“, după spusa cronicarului⁶⁴, vlăstarul fără noroc al voievodului, cu sabie la șold⁶⁵ — ca altădată Ieremia Movilă, dar pe atît de limfatic pe cît era celălalt de energic —, ne apar ca o replică a fațadelor bisericii Trei Ierarhi, aproape în relief, prin supraîncărcarea cu fir de metal prețios și prin insistența asupra fiecărui detaliu de costum și de podoabă, de un realism izbitor, aproape primar, dar alcătuite cu o știință consumată a redării fizionomiei, a evocării somptuoziității, a ilustrării acelei înclinații evidente a secolelor XVII și XVIII către valorile tactile și de mare plasticitate; înclinație regăsită în relief accentuat și opulent al detaliului săpat în piatra și în lemnul unor portaluri și strane, modelat în stucul unor icoane și picturi murale precum la Trei Ierarhi chiar, la Cetățuia și în atîtea alte monumente românești ale vremii, pe ziduri de palate și de biserici ale epocii brîncovenești, cizelat în metalul unor bijuterii de la sud de Carpați, în fine brodat în fir greu de metal precum în aceste portrete ale apropiaților lui Vasile Lupu.

Deloc medievale ca viziune⁶⁶ — s-a spus chiar că „anticipează, cu puțin... portretele pictate în ulei care fac trecerea către arta modernă“⁶⁷ —, retorice, aproape ca o frază barocă din literatura epocii, asemenea portrete erau și un prilej de etalare a luxului și a concreteței imediate a bogăției familiei unui „om nou“ prin excelență, fără strămoși și cu efemeri urmași prin ciari, unit și el prin legături de rudenie cu hatmanul unei Ucraine aflate în plin și înfloritor baroc, ca și cu Radziwillii Poloniei și Lituaniei, dar mai ales unit prin interese de patriarhiile Orientului și de Stambulul sultanilor; ele întruchipează din plin ceea ce socotim a fi fost — pregătitor al particularului gust moldovenesc, și îndeosebi ieșean, pentru plastica și literatura barocă occidentală după 1700, ca un semn vădit, poate, al acelei aristocratice mentalități în care Ibrăileanu și Lovinescu⁶⁸ descifrau o trăsătură permanentă a spiritului moldovenesc modern — barocul postbizantin al Moldovei la mijlocul secolului al XVII-lea. La mijlocul unui veac, așadar, așezat, cultural vorbind, între Orient și Occident, într-un voievodat ce avea să dea tocmai atunci umaniști, călători și erudiți precum Milescu sau Cantemir, care uneau prin opera lor, prin drumurile lor și prin lecturile lor, Răsăritul cu Apusul, așa cum le uniseră de fapt aieva, prin anii de după 1600, portretele moldovenești brodate despre care am vorbit pînă aici.

1 *Hurmuzaki*, Supl. II, vol. I, pagină de titlu.

2 Pentru această piesă de excepție vezi M. A. MUSICESCU, *Broderia medievală românească*, București, 1969, cat. 42, p. 41, fig. 70—72.

3 *Ibidem*, p. 17. Memorabilă și sintetică, descrierea acestei piese, datorată lui Henri Focillon, evocă de asemenea atmosfera europeană a vremii: „sur les épaules dorées de Jérémie Movila, sur sa statue d'or, dans la dorure de l'encadrement précieux, parait un visage à la Cranach, une sorte de Frédéric le Magnanime des rives de la Moldava, fort, trapu, barbu de noir, de la plus violente beauté“ (*L'ancien art roumain, in Moyen Age. Survivances et révelés*, Montréal, 1945, p. 199).

4 M. A. MUSICESCU, *loc. cit.*; limpede în acest sens — ca și lămuritoare pentru stadiul problemei — este afirmația aceleiași autoare: „Ipoteza unei influențe din Occident pe care Ieremia Movilă l-a cunoscut direct și cu care a rămas în contact activ chiar în domeniul artistic prin relațiile sale cu Polonia, merită un studiu mai adâncit“ (*Broderia, in Aria în Moldova de la începutul secolului al XVII-lea până în primele decenii ale secolului al XIX-lea, in Istoria artelor plastice în România*, II, București, 1970, p. 146); cit despre amintirile relațiilor artistice ale Movileștilor cu regiunile poloneze, în speță cu cele din sud, mai ales cu Lvovul unde ajută biserica Adormirii Maicii Domnului, vezi mai vechiul studiu al lui P. P. PANAITESCU, *Fundațiuni religioase românești în Galiția*, în *BCMI*, XXII, fasc. 59, 1929, p. 1—19. De raporturile portretului „sarmatic“ polonez cu arta românească a acestei epoci s-a ocupat, în treacăt, M. Walicki în cartea sa *Obrazy bliskie i dalekie* (ed. a II-a, Varșovia, 1963, p. 270—272). Foarte recent un anume „sarmatism“ a fost corect detectat de către D. Ionescu în broderia lui Ieremia Movilă (*Le Baroque en Moldavie au XVIIe siècle. Une introduction*, în *Synthesis*, IV, 1977, p. 95), făcând însă o apropiere ciudată și de neînțeles între această piesă și acoperământul de mormânt al lui Simion Movilă, păstrat la aceeași mănăstire a Suceviței, operă foarte deosebită stilistic de cea dintâi, ținând din plin de tradiția medievală moldovenească a acestui tip de reprezentare funerară și cu paralele semnificative, în secolele XVI și XVII, în unele broderii funerare rusești (M. A. MAIASOVA, *Drevnerusskoe šitie*, Moscova, 1971, cat. 49—55). O surprinzătoare eroare de

judecată găsim inserată în adesea foarte interesante comentarii ale lui E. PAPU din recenta sa lucrare, *Barocul ca tip de existență* (II, București, 1977, p. 282), unde imaginea domnească din același acoperământ de mormânt al lui Ieremia Movilă e socotită asemănătoare, stilistic, cu imagini ale picturii murale de la Sucevița, cu care în fapt portretul brodat al voievodului nu are nimic comun, tocmai din punctul de vedere al stilului. De asemenea foarte recent — dar și foarte tangential — legăturile Moldovei cu sfera „sarmatismului“ polonez le amintește, în urma noastră, L. I. Tananaeva (*Sarmatskii portret. Iz istorii polskogo portreta epohi barokko*, Moscova, 1979, p. 113, p. 274) care reproduce broderia funerară cu chipul lui Ieremia Movilă (*ibidem*, p. 115, fig. 38).

5 J. HUIZINGA, *Amurgul evului mediu. Studiu despre formele de viață și de gândire din secolele al XIV-lea și al XV-lea în Franța și în Țările de Jos*, București, 1970, p. 434—439; F. HASKELL, *Mecenati e pittori. Studio sui rapporti tra arte e società italiana nell'età barocca*, Florența, 1966, p. 57.

6 J. BIAŁOSTOCKI, *Noștunea de manierism și aria poloneză, în O istorie a teoriilor despre artă (sec. XV—XX)*, București, 1977, p. 278—308; cf. *Manierismus und „Volkssprache“ in der polnischen Kunst*, în *Stil und Ikonographie. Studien zur Kunstwissenschaft*, Dresda, 1966, p. 36—56.

7 V. VĂTĂȘIANU, *L'arte bizantină în România. I riteuri liturgice*, Roma, 1945, p. 38.

8 J. TAZBIR, *Sarmatyzm a barok*, în *Kwartalnik Historyczny*, 4, 1969, p. 815—880.

9. I. MICLESCU-PRĂJESCU, *New Data Regarding the Installation of Movilă Princeps*, în *The Slavonic and East-European Review*, 115, 1970, p. 228.

10 A. MESROBEANU, *Rotul politic al Movileștilor până la domnia lui Ieremia Vodă*, în *Cercetări Istorice*, 1, 1925, p. 179.

11 *Hurmuzaki*, XI, nr. 430, p. 295 (știut așa de Reinhold Heidenstein, biograful lui Jan Zamoyski).

12 *Hurmuzaki*, III, nr. 101, p. 114—115; nr. 102, p. 115—116.

13 *Hurmuzaki*, I, supl. II, nr. 165, p. 325—327; de altfel și unii străini, precum franciscanul Bernardino Quirini, îl știa ca „nobil polon“ (*Călători străini despre țările române*, IV, București, 1972, p. 35).

14 Hurmuzaki, I, supl. II, nr. 176, p. 344—345.

15 *Ibidem*, passim.

16 A. MESROBEANU, *op. cit.*, p. 189; I. MICLESCU-PRĂJESCU, *op. cit.*, p. 217.

17 S. de ZOTTA, *Știri noi despre Movilești*, în *Arhiva genealogică*, II, 1913, p. 102—103.

18 N. IORGA, *O scrisoare de boierie a lui Ieremia Movilă*, în *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, XI, București, 1906, p. 109—110.

19 A. MESROBEANU, *op. cit.*, p. 188.

20 Cercetări personale efectuate în noiembrie-decembrie 1977.

21 W. TOMKIEWICZ, *Polska kultura artystyczna u progu XVII w*, în *Sztuka około roku 1600*, Varșovia, 1974, p. 14; A. RYSZKIEWICZ, *Malarstwo polskie około roku 1600*, în același volum, p. 31.

22 *Ibidem*, p. 38.

23 J. BIALOSTOCKI, *Noftunec de manierism ...*, p. 301; vezi și T. DOBROWOLSKI, *Cztery style portretu „sarmackiego”*, în *Prace z historii sztuki*, 45, 1, 1962, p. 89—92.

24 M. BOGUCA, *L'„attrait” de la culture nobiliaire? (Sarmatisation de la bourgeoisie polonaise au XVIIe siècle)*, în *Acta Poloniae Historica*, 33, 1976, p. 35—37.

25 Pentru aceasta, în general, vezi M. PRAZ, *Emblema, impresa, epigramma, concetto*, în *Il giardino del sensi. Studi sul manierismo e il barocco*, Torino, 1975, p. 226—236.

26 J. TAZBIR, *op. cit.*; J. BIALOSTOCKI, *op. cit.*, p. 299—300.

27 În aceste zone maghiare, așa-numitele „tablouri de catafalc” din secolul al XVII-lea, cu inscripții și blazoane amintind de cele poloneze, au fost lucrate uneori de artiști polonezi, legăturile artistice ale acestor ținuturi panonice cu Polonia meridională fiind un fapt cunoscut (E. D. BUZÁSI, *17th Century Catafalque Paintings in Hungary*, în *AHA*, 1—2, 1975, p. 87—124; cf. K. GARAS, *Magyarországgy festészet a XVII. században*, Budapesta, 1953, p. 202).

28 A. RYSZKIEWICZ, *op. cit.*, p. 38, fig. 5, acest portret creând intrucivă tipul reprezentării nobiliare poloneze a secolului al XVII-lea (*ibidem*, p. 38—40); cf. F. KOPERA, *Dzieje malarstwa w Polsce*, II, Cracovia, 1926, p. 159, fig. 160. Prof. dr. A. Ryszkiewicz, directorul Institutului de Artă din Varșovia, a avut amabilitatea a ne procura fotografia portretului menționat.

29 A. RYSZKIEWICZ, *op. cit.*, p. 40, fig. 6.

30 K. NIESIECKI, *Korona Polska*, IV, Lvov, 1743, p. 24—28; pentru el vezi și B. P. HASDEU, *Cite-va epistole estrase din arhivele familiei principiloru Sapteha*

și relative la istoria Movileștiloru și a lui Mihaiu cellu Viteazu, în *Arhiva istorică a României*, III, 1867, p. 51—60.

31 *Ibidem*, p. 52 și urm.

32 *Ibidem*, p. 38—39.

33 *Ibidem*, p. 46—47.

34 *Ibidem*, p. 44—45 (cu data 1605 corectată la *ibidem*, p. 60—61).

35 Portretul se află astăzi expus în Muzeul Național din Varșovia (*Polski portret iz sobranii muzeev Polskoj Narodnoj Respubliki*, Moscova, 1976, cat. 16). Pentru personajul înfățișat vezi K. NIESIECKI, *Korona ...*, III, Lvov, 1740, p. 167. Din anii 1600—1620 datează și alte imagini pictate ale membrilor familiei acestui Lubomirski (*Polski portret ...*, cat. 14, cat. 15, cat. 17), foarte caracteristice pentru portretul nobiliar polonez al vremii; cf. W. DRECKA, *Portrety Sebastiana Lubomirskiego i jego rodzinny z XVI i XVII wieku*, în *Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie*, XVII, 1973, p. 87—122. Cît despre sensul ceasornicului în cultura manieristă, vezi G. R. HOCKE, *Lumea ca labirint. Manieră și manie în arta europeană de la 1520 pînă la 1650 și în prezent*, București, 1973, p. 141—147. Date în legătură cu Sebastian Lubomirski — castelan de Biecz în 1598, castelan de Wojnicz (lingă Tarnów) din 1603 pînă la moartea sa, în 1613 (*Polski słownik biograficzny*, Wrocław-Varșovia-Cracovia-Gdańsk, tom XVIII/1, fasc. 76, 1973, p. 40—42), precum și fotografia portretului său, a avut amabilitatea a ne transmite Dr. Krystyna Secomska.

36 J. BIALOSTOCKI, *op. cit.*, p. 299; cf. J. T. FRAZIK, *Sztuka ztemi przemyskiej-sarockiej około roku 1600. Uwagi o wykot naweach*, în *Sztuka około ...*, p. 201.

37 F. KOPERA, *op. cit.*, p. 203, p. 210.

38 Hurmuzaki, I, supl. II, nr. 323, p. 603—604 (în aceeași zi, la 22 mai, Ieremia Movilă scria lui Zamoyski în legătură cu consecințele acelorași evenimente — *ibidem*, nr. 324, p. 604—605 —, iar cu o zi înainte, rivalul său Mihai Viteazul se adresa regelui Sigismund al Poloniei cu justificări asemănătoare celor din scrisoarea către Sebastian Lubomirski, *ibidem*, nr. 322, p. 600—602).

39 M. A. MUSICESCU, *op. cit.*, cat. 44, p. 17, p. 41—42, fig. 73—74.

40 V. BRĂTULESCU, *Pictura Suceviței și datarea ei*, în *MMS*, 5—6, 1964, p. 224.

41 S. der NERSESSIAN, *Two Slavonic Parallels of the Greek Tetraevangelia: Parts. 74* (extras), Washington, 1927, p. 7, p. 34, p. 39, fig. 42.

42 J. SHEARMAN, *Mannerism*, Londra, 1967, p. 30.

43 V. L. TAPIÉ, *Le Baroque*, Paris, 1963, p. 124; E. H. GOMBRICH, *Mannerism: The Historiographic Background, in Norm and Form. Studies in the Art of the Renaissance*, Londra, 1966, p. 103.

44 G. R. HOCKE, *op. cit.*, p. 284—285.

45 Ar fi locul de amintit, poate, că printre podoabele din tezaurul lui Ieremia Movilă, se găsea, de pildă, un elefant de aur! (I. CORFUS, *Odoarele Movileștilor rămase în Polonia. Contribuții la istoria artei și a prețurilor*, în *Studii*, 1, 1972, p. 50, nr. 56—57).

46 J. BIALOSTOCKI, *Problema manierismului și paisagistica din Țările de Jos, în O istorie ...*, p. 261.

47 *Ibidem*, p. 263; pentru aceasta, vezi și A. HAUSER, *Mannerism. The Crisis of the Renaissance and the Origin of Modern Art*, Londra, 1965, p. 30.

48 J. SHEARMAN, *op. cit.*, p. 19, p. 35 („the stylish style“).

49 A. HAUSER, *op. cit.*, p. 33, p. 37.

50 J. SHEARMAN, *op. cit.*, p. 25; E. R. CURTIUS, *Literatura europeană și epul mediu latin*, București, 1970, p. 314 și urm.; J. BIALOSTOCKI, *op. cit.*, p. 263; pe larg și interesant despre aceasta, vezi T. CHRZANOWSKI, „*Neogotyck okolo roku 1600*“. *Proba interpretacji, în Sztuka okolo ...*, p. 75—112.

51 Pentru unii autori, accentuarea verticalei monumentului — vizibilă în arhitectura moldovenească încă la sfârșitul secolului al XVI-lea — ar fi deja la Dragomirna un semn al barocului, ca și denivelările interioare ce conduc la un spațiu aproape scenic, ca și contrastul dintre simplitatea paramentului și împodobirea bogată cu sculpturi a turlei (D. IONESCU, *op. cit.*, p. 79—81). Global, teza poate fi acceptată cu nuanțarea obligatorie a unui moment „manierist“ ce precede, prin Dragomirna, barocul moldovenesc al secolului al XVII-lea. Baroc este monumentul central al mănăstirii întemeliate de Crimca și pentru E. Papu care — în ciuda exprimării intructivă curioase a unei succesiuni stilistice (pentru autorul citat barocul Dragomirnei „se deschide către manierism“! vezi *op. cit.*, II, p. 280) — are meritul de a fi intuit „maniera“ din stilul cunoscutel bisericii de lângă Suceava; în același timp, elementele gotice din arhitectura de la Dragomirna au permis discutarea ei, alături de alte exemplare de artă europeană de la sfârșitul secolului al XVI-lea și de la începutul celui de al XVII-lea, în contextul unei anume certe componente medievale a manierismului (T. CHRZANOWSKI, *op. cit.*, p. 78).

52 D. H. MAZILU, *Barocul în literatura română din secolul al XVII-lea*, București,

1976, p. 134. Movileștii ei înșiși sînt purtători — alături de stema Moldovei — de stemă de familie, apărută la Sucevița în pictură, în sculptura funerară, în arta metalului, figurînd și în armoriile polone (K. NIESIECKI, *op. cit.*, p. 288—290), anume două spade încrucișate cu garda spre talpă (D. CERNOVODEANU, *Știința și arta heraldică în România*, București, 1977, p. 122) ce arată „cutezanța în treburile cavaleresti“ (apud D. H. MAZILU, *op. cit.*, p. 132).

53 Pentru „manierismul“ artei poloneze la sfârșitul secolului al XVI-lea și la începutul celui următor, vezi J. BIALOSTOCKI, *Noțiunea de manierism ...*, p. 282.

54 *Ibidem*, p. 299—300.

55 La Roma chiar, barocul a dominat în arhitectură către 1620—1630, cu dezvoltare integrală cîteva decenii mai tîrziu. Dealtmînter, epoca 1630—1650 — socotită drept fundamentală pentru nașterea omului modern în Occident (apud V. CÂNDEA, *Les intellectuels du Sud-est européen au XVIIe siècle (I)*, în *RESEE*, 2, 1970, p. 182 —, pare a fi însemnat și pentru români, într-un secol al barocului local, începutul unei orientări „aulice“ spre Apus și către nou.

56 Despre o „stare de spirit barocă“ în mediul românesc, cu început de din deceniul al patrulea al secolului al XVII-lea vorbește D. H. MAZILU (*op. cit.*, p. 21).

57 Ținînd seama de rolul fundamental al fațadel în baroc (E. PAPU, *op. cit.*, II, p. 119), nu este greu de înțeles socotirea drept barocă a acestui cunoscut monument românesc („cea mai spectaculoasă cucerire a barocului la noi“, scrie autorul abia pomenit, *ibidem*, p. 281), interpretare căreia ne raliem integral tocmai în sensul descifrării unui baroc specific românesc, adăugăm noi, în acest caz, postbizantin.

58 Pentru caracterul baroc al portretului Tudoscăi Bucloc, vezi D. IONESCU, *op. cit.*, p. 95.

59 A. BLUNT, *Some Uses and Misuses of the Terms Baroque and Rococo as applied to architecture*, Londra, 1973, p. 9.

60 „Monument — chele“ și foarte pur al barocului din Moldova secolului al XVII-lea, după cum demonstrează D. IONESCU, *op. cit.*, p. 83, p. 90.

61 M. COSTIN, *Opere* (ed. P. P. Panaitescu), București, 1958, p. 142; pentru locul și rolul vizualului în baroc, vezi și E. PAPU, *op. cit.*, I, p. 31—32; II, p. 185.

62 A. MARINO, *Dicționar de idei literare*, I, București, 1973, p. 244.

63 M. COSTIN, *op. cit.*, p. 113, p. 130; ne apare, în acest sens, foarte semnificativă coincidența perfectă în timp a domniei lui Vasile Lupu cu afirmarea — la celălalt capăt al Europei, în 1651, de către Hobbes în al său „Leviathan“ — a faptului că viața

omului este „a restless desire for power after power, unto death“ (apud J. BIALOSTOCKI, „Barocul“: stil, epocă, atitudine, în *O istorie ...*, p. 344).

64 M. COSTIN, *op. cit.*, p. 117.

65 M. A. MUSICESCU, *op. cit.*, cat. 56–57, p. 44–45, fig. 82–85. În legătură cu aceste portrete de la Iași, la care se remarcă, în anume gesturi, un caracter „monden și manierist“ (opinia autoarei citate, *Broderia ...*, loc. cit.), credem că aerul lor de „manieră“ ar putea veni din sigura lor inspi-

rație din broderia domnească de la Sucevița, cu câteva decenii mai veche. Pentru aceste portrete brodate de la Trei Ierarhi, vezi și N. IORGA, *Tapișeriile doamnei Tudosca a lui Vasilie Lupu*, în *BCMI*, VIII, fasc. 32, 1915, p. 145–153.

66 M. A. MUSICESCU, *Broderia medevală ...*, p. 18.

67 *Ibidem*, p. 19.

68 E. LOVINESCU, *Istoria civilizației române moderne*, București, 1972, p. 110–132.

UN MONUMENT MEDIEVAL DIN MUNTENIA DUNĂREANĂ: CĂTĂLUIUL

Aflarea unui monument religios de arhitectură medievală în ținuturile dinspre Dunăre ale vechii Țări Românești — exceptând, desigur, venerabilele ruine ale Vodiței oltene — constituie, neîndoios, o noutate dacă se ține seama de istoria zbuciumată a hotarului meridional al voievodatului Basarabilor; noutatea devine și mai frapantă atunci când cercetarea identifică asemenea urme lângă malul Dunării muntene, spre colțul de sud-est al Țării Românești, acolo unde câmpia deschisă, vecinătatea fluviului și a stăpînirii otomane nemijlocite, drumurile de războaie și de jafuri au făcut deosebit de dificilă ctitorirea unor monumente durabile în evul de mijloc. Iată de ce am considerat drept deosebit de prețioasă descoperirea, prin cercetări arheologice, a urmelor unui așezământ monastic medieval dinainte de 1600 pe malul răsăritean al lacului Cătălui — este vorba de mănăstirea cu același nume din părțile Ilfovului de miazăzi¹ —, descoperire ce comportă o serie de precizări de natură istorică și artistică pe care le socotim binevenite, în ciuda caracterului încă destul de fragmentar al știrilor noastre despre evoluția pînă nu demult neștiutului monument muntean.

La cercetarea relativ puținelor documente păstrate, publicate sau încă inedite, stabilirea istoriei Cătăluiului se dovedește destul de anevoioasă atît în ceea ce privește fixarea exactă a începuturilor mănăstirii și a sfîrșitului ei, cît și în delimitarea, de asemenea precisă, a principalelor sale faze. Nu mai puțin însă, datele sigure de care dispunem sugerează la rîndu-le unele explicații, aruncă unele lumini în aceste direcții, conducîndu-ne și la interpretări al căror caracter de cîteva ori ipotetic nu va scăpa, desigur, nimănui.

Cea dintîi mențiune, după știința noastră, a toponimicului Cătălui în legătură cu așezarea la care ne referim apare într-un document din 8 ianuarie 1392 prin care Mircea cel Bătrîn înzestrează mănăstirea Cozia, între altele, cu satul Bujorani și cu o moară pe Cătălui (sau *Catalui*), deducem, pe o apă, poate un pîrîu, cu acest nume². La 19 iunie 1421, Radu Praznaglava amintește și el proprietățile pe care mănăstirile Cozia și Cotmeana le-au primit de la tatăl său, între ele fiind și *Catolui*, de data aceasta un sat numit astfel, „cu metohurile și cu moara și toate bălțile”³. De aici înainte el va fi menționat ca proprietate a mănăstirii de pe malul Olului într-o serie de documente: la 12 decembrie 1424⁴, în formula „moara la Catalui, cu satul”, la 25 iunie 1436 („moara la Catalui cu satul”)⁵, la 9 ianuarie 1443⁶ și la 7 august 1451⁷, avînd astfel cu siguranță atestată în întreaga primă jumătate a secolului al XV-lea existența unui sat al Coziei cu numele de Cătălui, Catalui sau Catolui în această zonă a Dunării muntene.

Nu departe, desigur, de acest sat menționat în documentele de la sfârșitul secolului al XIV-lea și din secolul al XV-lea avea să apară într-a doua jumătate a veacului următor, așa cum ne lasă să o știm datele actelor de cancelarie domnească, mănăstirea Cătălui, Gura Cătăluiului sau „mănăstirea de la Clătești”, amintită de câteva ori în ultima treime a secolului al XVI-lea.

Astfel, la 7 iulie 1577, Alexandru Mircea întărește ocine, bălți și robi „acestei sfinte și dumnezeiești mănăstiri numită Cătăluiui, hramul sfântului și prea cuviosului părintele nostru, arhierarhului, făcătorul de minuni, Nicolae al Mira Lichiei”, averile fiind dăruite lăcașului de către „cinstitul dregător al domniei mele jupan Stan mare spătar și jupanîța lui, Caplea”⁸.

Doi ani mai târziu, la 10 noiembrie 1579, Mihnea Turcitul stabilește hotarele ocinei mănăstirii⁹, reieșind și din acest document că averile Cătăluiului au fost dăruite de către Stan și Caplea, cu importanta precizare: „Astfel, au dat ei și au așezat aceste mai sus zise ocine, sate și Ațigani *la sfînta lor mănăstire pe care au zidit-o și au făcut-o ei . . .*” (s.n.). Interesul major al acestui document rezidă și în faptul că ne dă explicit și pentru prima oară genealogia amintitei Caplea, aflându-i o ilustră descendență pe linie feminină din neamul domnesc al Basarabilor veacului al XV-lea, tatăl ei fiind jupan Teodosie ban al Craiovei, iar bunicul ei jupan Neagoe mare vornic, soț al unei nepoate directe de voievod, așa cum vom vedea mai jos.

Tot acest document ne dă informația, prețioasă pentru cercetările arheologice, că mama Caplei, călugărită sub numele de monahia Maria — și ea donatoare la Cătălui —, „s-a scris la sfîntul mare pomelnic și s-a înmormîntat la sfînta mănăstire” — deducem în chip firesc —, în biserica fiicei și a ginerelei ei.

La 12 decembrie 1579, același Mihnea întărește din nou mănăstirii hotarele ocinei în legătură cu care călugării cunoscuseră „greutate și nevoie” mai ales din partea a doi boieri, avînd însă, în cele din urmă, cîștig de cauză¹⁰. La aceste împrejurări ca și la ctitorii Cătăluiului se vor referi și celelalte două documente păstrate din secolul fondării sale, cel din 27 ianuarie 1581¹¹ și cel din 24 februarie al aceluiași an¹².

O incursiune atentă în documentele veacului al XVI-lea ne permite să aflăm cîte ceva despre fiecare personaj mai însemnat amintit în legătură, directă sau indirectă, cu Cătăluiul.

Cel dintîi în ordine cronologică, marele vornic Neagoe, fusese în cel de al treilea deceniu al secolului unul dintre cei mai marcantîi boieri ai țării, amintit, între altele, și ca posesor al unor moșii din jurul viitoarei mănăstiri¹³. Mai mult, el este acel Neagoe căsătorit cu o nepoată de fiică a lui Vlad Călugărul¹⁴, aflat în fruntea conspirației ce înlătură pe Radu de la Afumați și pe urmașul acestuia, conducînd țara pînă la venirea domnului numit de turci¹⁵.

Situat și el în primele rînduri ale ierarhiei feudale, fiul lui Neagoe și tatăl Caplei — fondatoarea Cătăluiului¹⁶ —, Teodosie, zis „din Periș”, devine mare ban în iulie 1546, sub Mircea Ciobanul.

De la el ni s-a păstrat un act dat Bistriței oltene¹⁷, iar în calitate de „mare ban al Jiului” se află încă în sfatul domnesc în octombrie 1546¹⁸, pentru ca în vara anului următor să fie consemnată apariția sa printre boierii răzvrătiți și mai apoi tăiați de domnie în lupta de la Periș¹⁹.

În sfârșit, ginerele său, ctitorul Cătăluiului, deci personajul ce ne interesează cel mai mult aici, apare ca spătar sub Alexandru Mircea (1568—1577) și în timpul primei domnii a lui Mihnea Turcitul (1577—1583). Stan din Corbi, spătar sau mare spătar, este menționat pentru prima oară în

această însemnată dregătorie în vara anului 1568²⁰, iar pentru ultima, în primăvara 1579²¹, el stingându-se din viață în 1582, cum o indică lîmpede lespede sa funerară găsită în partea de miazăzi a vechiului pronaos din biserica monastică de el ctitorită²². În acest fel, o datare mai strînsă a întemeierii Cătăluiului s-ar putea face, eventual, între 1568 și 1577, cînd ctitorul noii mănăstiri se afla deja într-o slujbă importantă în stat, înrudit fiind prin alianță cu domnii țării. Mai mult chiar, faptul că abia în ultimul său an de domnie Alexandru Mircea dă un hrisov de întărire mănăstirii pînă atunci nemenționate, întărire ce se repetă în vremea urmașului său Mihnea Turcitul de mai multe ori, ne poate conduce, implicit, la ipoteza că abia spre sfîrșitul acestui interval de nouă ani (1568—1577), în ultima parte a cîrmuirii lui Alexandru Mircea (mai exact spus, în prima jumătate a deceniului al optulea al secolului), marele său spătar împreună cu soția-i de obîrșie domnească își vor fi înălțat ctitoria.

Posedînd ocine, bălți, mori²³ și alte bunuri, Cătăluiul se va fi numărat printre mănăstirile boierești nu lipsite de importanță ale Munteniei, după cum apropierea sa de Dunăre nu va fi rămas nici ea fără ecouri asupra vieții obștii călugărești.

Deși nu avem nici o dată precisă referitoare la Cătălui în chip expres, bănuim că luptele duse în 1594 și 1595 în jurul Giurgiului, prădăciunile amintite în cronică ca săvîrșite de către oștenii lui Sinan Pașa, ca și jafurile turco-tătare din vremea lui Radu Șerban²⁴ s-au repercutat și asupra mănăstirii — încă nouă la acea dată —, ținînd seama de faptul că linia Dunării și mai ales zona în care se afla Cătăluiul au constituit teatrul unor cunșcute lupte.

La sfîrșitul secolului al XVI-lea sau la începutul celui următor, sub semnul unor asemenea încercări, plasăm deci încheierea primei faze din istoria mănăstirii, corespunzătoare, din punctul de vedere al structurii monumentului, bisericii inițiale.

Adăugirea unui exonartex, poate întărirea — prin dublarea ei — a absidei altarului și construirea turnului-clopotniță — îngrijit lucrat din cărămidă, singurul monument păstrat parțial în picioare din întreaga așezare monastică —, ca și alte transformări surprinse pe cale arheologică, marchează, la începutul primei jumătăți a secolului al XVII-lea după toate probabilitățile, începuturile celei de a doua faze. Importantele reconstrucții acum săvîrșite în legătură cu edificiul principal, biserica, se leagă — așa cum ne lasă să o știm, coroborarea datelor epigrafice cu cele documentare depistate în arhive — de activitatea la Cătălui a unor urmași direcți ai ctitorilor din veacul precedent, boierii Corbeni.

O mare lespede funerară cu chenar și motive vegetale geometrizate, cu inscripție românească, aflată în curtea bisericii din satul Căscioarele, adusă aici cu ani în urmă chiar din punctul cercetat pe cale arheologică, indică pe Teodosie Corbeanu drept personajul al cărui mormînt îl acoperă. Este vorba de marele ban din timpul lui Matei Basarab, nepot de fiu al marelui spătar Stan și al Caplei²⁵. După toate indicațiile primite de la cei ce au asistat la descoperirea pietrei funerare, bănuim ca foarte probabilă prezența ei în exonartexul care a fost adăugat în veacul al XVII-lea, poate chiar cu cheltuielile banului Teodosie, al doilea cu acest nume și cu această calitate din familia boierească fondatoare a Cătăluiului, unde va fi considerat de acum înainte drept ctitor. Acest din urmă fapt reiese din unele

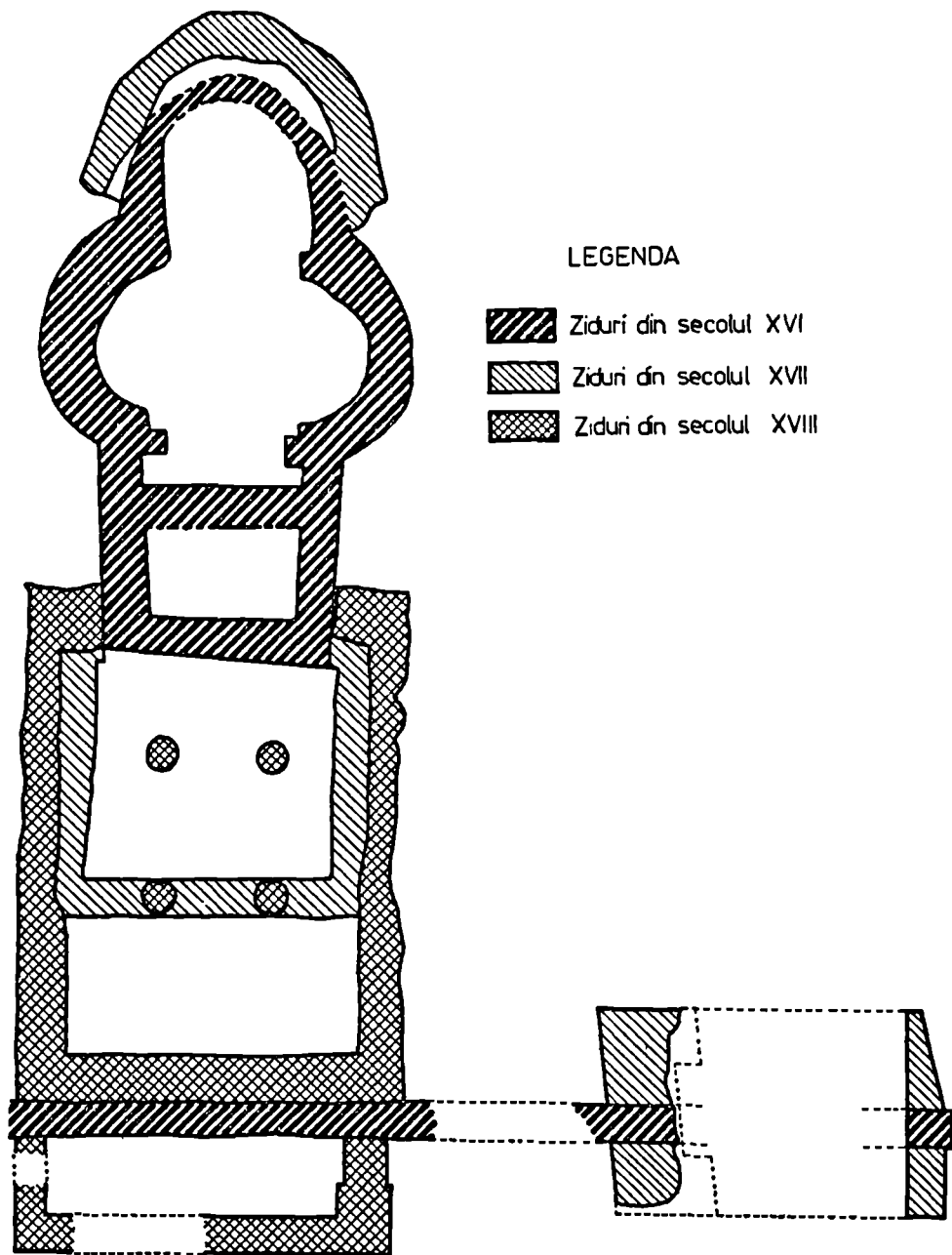

Fig. 24. CĂTĂLUI. Biserica mănăstirii. Plan.

documente, cu aproape un veac mai târziu, a căror cercetare aruncă noi lumini asupra celei de a doua faze din existența mănăstirii.

Știm astfel că la 23 iulie 1736, călugării de la Cotroceni se plîng domniei de neajunsurile pricinuite de către un Constantin Corbeanu²⁶, într-un chip ce nu întîrzie a sugera raporturile numitului boier cu așezămîntul de la

Cătălui: „Cu plecăciune înștiințăm pe Măria Ta pentru sfânta mănăstire Cătăluiul, care iaste zidită din temelie de dumnealor Corbeni (s. n.), apoi cînd au fost s-au sculat Constantin Corbeanul de au luat o moșie Luica sud Ilfov de la mănăstirea Cătăluiul, ce era dată danie, și a făcut schimb cu

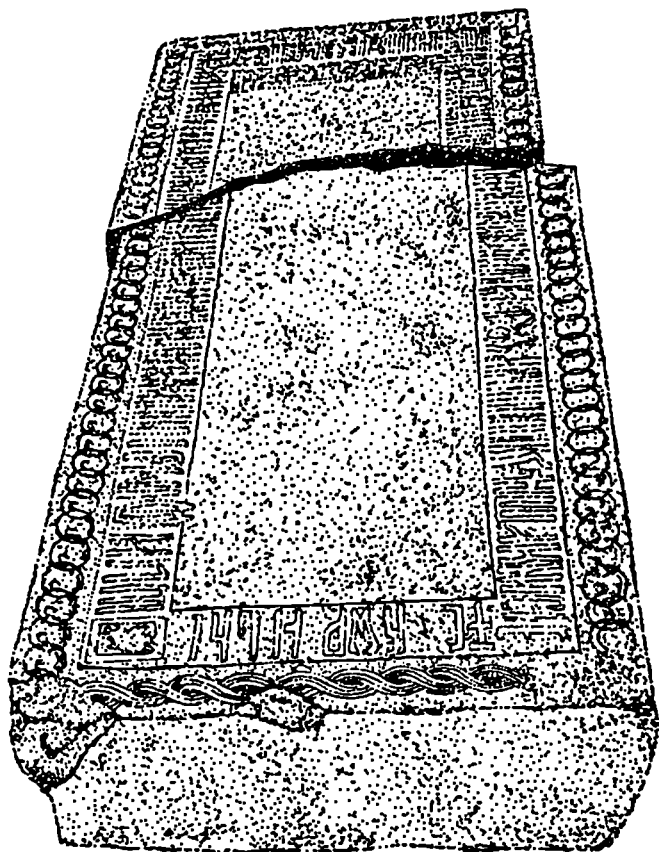

Fig. 25. CĂTĂLUI: Lespedea funerară a marelui ban Teodosie Corbeanu (desen).

mănăstirea Cotroceni de a luat o moșie Petreștii sud Vlașca ...”, continuînd cu indicarea modului inechitabil în care schimbul s-a produs.

Că respectivul boier avea legături ctitoricești cu Cătăluiul, lucrul reiese în mod evident din practica menționată și pentru a-l sublinia ne vine în ajutor textul unui al doilea document, cu cîtiva ani mai nou, din 18 februarie 1742²⁷, unde se vorbește despre un eveniment însemnat din istoria aşezămîntului monastic: același Constantin Corbeanu vel sătrar cu soția sa și cu mai mulți ctitori dau la această dată zapis egumenului de la Cotroceni și arată că „avînd și noi un schit, zidit și înălțat den temelie dă răposații părinții noștri (s. n.) ce să chiamă Cătăluiul ...” îl închină, cu averi cu tot, ctitoriei bucureștene a lui Șerban Cantacuzino.

Amintită astfel în documentele veacului al XVIII-lea, zidirea „din temelie” a bisericii Cătăluiului → căci schitul este, mai mult ca probabil,

unul și același cu biserica vechii mănăstiri — indică, fie și la modul hiperbolic, că transformările din prima jumătate a secolului al XVII-lea au fost deosebite și, implicit, că neajunsurile cunoscute de lăcaș la sfârșitul primei sale faze de existență nu au fost dintre cele de minimă importanță.

În ceea ce îi privește pe noii ctitori din veacurile XVII—XVIII, cunoaștem descendența lor din cei dintâi ctitori de la Cătălu, închinătorul așezământului către Cotroceni fiind strănepot de frate al banului Teodosie Corbeanu, nepot de fiu al cunoscutului ban Vintilă ot Corbi și totodată nepot prin alianță al lui Șerban-vodă Cantacuzino²³. Precizările genealogice de mai sus nu le considerăm lipsite de însemnătate, dovedindu-se o dată mai mult și cu o rară expresivitate, în cazul ctitoriei boierești de la Cătălu, o *continuitate ctitoricească de aproape două sute de ani în tradiția uneia și aceleiași familii* ce a jucat un rol de prim rang în viața politică a Țării Românești, în secolul al XVI-lea, ca și în cel următor.

Istoria Cătăluului în restul secolului al XVII-lea este cunoscută mai ales prin referiri indirecte în documente emise la sfârșitul veacului amintit sau în cursul celui următor.

Cel mai însemnat dintre acestea îl socotim pe acela dat la 28 iulie 1692 de Constantin Brîncoveanu, sub forma unui hrisov de miluire a mănăstirii cu vinăciul de pe moșia Cătălu²⁹, în termeni ce ne permit a reconstitui un crîmpei din viața așezământului monastic în secolul ce se încheia: „Pentru că fiind această sfîntă mănăstire săracă și fără de nici un venit, și neavînd călugării de acolo nici o hrană, și fiind la această margine în drumul răcoțîilor, s-au fost milostivit și alți răposăți domni, ce au fost mai denainte, de au făcut această milă cu acest vinerici la sfînta mănăstire, precum am văzut domnia mea cartea răposatului unchiului domniei mele Șerban voevod, care s-au găsit rămasă den jaful tătarilor (s. n.), întru care mărturisăște cum că au fost cărți vechi și de alți răposăți domni, mai denainte vrăme, și de la răposatul Antonie voevod, și de la Duca voevod, de mila acestui vinerici, și întărită mila aciasta și cu cartea sfînții sale părintelui nostru kir Dositeu patriarhul al sfîntei cetăți, a Ierusalimului, cu mare blestem, ca să nu să strice aciastă milă și pomană ci să fie stătătoare“, dîndu-se și importanta știre de mai jos: „... iar cu împlinirea venirii tătarilor, care au venit aici în țară împotriva nămților, care au venit cu Haizler în țară, au fost lovit tătarii aciastă mănăstire Cătăluul, fără de veste, de au luat ce au găsit, dobitoacele, și arginturile mănăstiri, și toate cărțile ce au avut de moșie, iar după aciasta în urma tătarilor, eșind călugării de unde au fost fugiți din baltă, aflat-au cărțile de moșie ale mănăstirii risipite și fărâmate ...“.

Întărind unele venituri mănăstirești prin ațut de explicitul hrisov abia citat, Constantin Brîncoveanu se plasa, o dată mai mult, în tradiția domnească a unor Antonie din Popești, Gheorghe Duca sau Șerban Cantacuzino, ce ajutaseră fiecare, cum aflăm din acest document, în cursul celei de a doua jumătăți a secolului al XVII-lea, așezământul, de o însemnătate din ce în ce mai mult diminuată, de la Cătălu.

Jafurile tătarești de la începuturile domniei Brîncoveanului³⁰, amintite în toate cronicile contemporane și prilejuite, în anul 1689, de intrarea în Țara Românească a trupelor austriece conduse de generalul Heissler („Haizler“ din documentul citat), punînd în grea cumpănă viața mănăstirii încheie, socotim, cea de a doua fază din istoria acesteia.

Reîntărirea unor drepturi, unele reparații desigur (probabil chiar dublarea primului exonartex cu un alt spațiu, mai vast) aparțin începutului celui de al treilea și ultimului capitol din istoria mănăstirii de la Dunăre.

În cursul veacului al XVIII-lea, Cătăliul mai este semnalat în câteva rînduri ca schit, „schitul” sau mănăstire, fie cu ocazia întăririi milei de vinărici la 12 noiembrie 1714³¹ sau cu amintitul prilej al închinării la Cotroceni în 1742, fie la 10 iunie 1745 (sub numele de Cataloiul)³² sau, în sfîrșit, la o nouă întărire a milelor sale la 30 iunie 1749³³. Mențiunile de la sfîrșitul secolului sînt rare, referindu-se desigur la un ansamblu monastic a cărui însemnătate era cu totul redusă. În *Istoria politică și geografică a Țării Românești*, tipărită de frații Tunusli și legată de realități de dinainte de 1774, printre mănăstirile ilfovene este amintită și cea de la Cătăliu³⁴, în 1778 Bauer știe de existența unui „M. Kataliul couvent sur la Danube”³⁵, iar la 1790 harta austriacă marca locul unei vechi mănăstiri — „altes Kloster” — între Chirnovgi (Kiernadsy) și Căscioarele (Kasczora)³⁶. De la începutul veacului trecut încă, s-a păstrat desenul, cu unele detalii asupra cărora vom reveni, al „schitului Cătăliul metohul sfintei mănăstiri Cotrocenii” pe o filă de condică alcătuită în 1806³⁷, iar cîțiva ani mai tîrziu, același monument, cunoscut poate numai prin tradiție și de aceea purtînd o denumire ce era deja confundată cu aceea a Căliului oltean, era menționat, tot ca metoh, în cunoscuta *Istorie generală a Daciei* a lui Dionisie Fotino³⁸.

Fig. 54

Pe temeiul datelor de care dispunem în prezent, credem că în primele decenii ale secolului trecut, cel mai tîrziu, s-a petrecut dispariția definitivă a vechii ctitorii boierești de la Cătăliu, urmele descoperite de arheologi venind astfel să marcheze, după o tăcere de mai bine de un veac, un nou punct pe harta monumentelor medievale din Muntenia.

Nu vor fi lipsite de utilitate, în încheiere, câteva observații asupra încădrării bisericii fostei mănăstiri de la Cătăliu — așa cum o cunoaștem în urma cercetărilor pe teren — în ansamblul arhitecturii epocilor în care a fost ridicată și succesiv refăcută.

Așa cum se va fi prezentat în veacul al XVI-lea, lăcașul inițial amintea desigur alte monumente contemporane, dacă judecăm după elementele sesizate, mai ales în 1965, pe cale arheologică, și care indică aici, între altele, o alcătuire a paramentului exterior — atît cît s-a mai păstrat — din șiruri de cărămizi alternate cu rînduri de piatră, totul tencuit apoi și acoperit cu o zugrăveală ce imita dispoziția ca și culoarea cărămizilor (în timp ce interiorul poate să fi primit o decorație al cărei caracter îl ignorăm, dar în cromatica căreia albastrul închis va fi jucat un anume rol — probabil acela de fond —, dacă ținem seama de urmele de tencuială de această culoare descoperite în jurul ruinelor dezvelite). Folosirea modalității de decorație exterioară pe care am amintit-o — în prima sa fază sau, cel mai tîrziu, în primele decenii ale secolului al XVII-lea — rînduiește și ea biserica în șirul monumentelor muntene ale vremii (biserica domnească din Tîrgoviște³⁹, bisericile mănăstirilor Mărcuța și Radu-Vodă din București, de pildă). Cărămizile de tip special, concave, convexe și triunghiulare la un cap probează că, aidoma turnului-clopotniță păstrat parțial în stadiul de avansată ruină, biserica va fi avut, cel mai probabil, un brîu de cărămizi rotunjite încadrat de benzi formate din șiruri de cărămizi dispuse în formă de zimți ca la Tîrgșor, Bucovăț, Tutana, Căliu⁴⁰.

În ceea ce privește planul trilobat, cu absidele laterale — ca și aceea a altarului — poligonale la exterior și semicirculare în interior, el amintește, mai ales prin aspectul naosului, cu firide bine marcate spre apus, de monumentele muntene ce repetau în secolul al XVI-lea trăsăturile generale ale tipului Cozia.

Ca dimensiuni, monumentul inițial de la Cătălui nu era prea departe de cele de la Olteni (1562), Mărcuța (1587) și Căluu (1588), fiind mai mic decât cele din urmă⁴¹, însă mai vast decât cel dintâi⁴² (cele trei biserici aici citate pot dealtfel sugera întrucîtva, credem, și proporțiile în elevație ale ctitoriei marelui spătar Stan și a Caplei).

După indicațiile de plan, monumentul din secolul al XVI-lea a fost, foarte probabil, încununat de o turlă pe naos — obișnuită la acest tip —, în timp ce pronaosul va fi fost acoperit cu o boltă semicilindrică, mai curînd transversală, ca la Căluu, decât longitudinală, ca la Olteni.

Între importante transformări suferite de biserică în veacurile următoare reținem aici numai două: adăugirea, probabil în vremea lui Teodosie Corbeanu banul, deci în cele dintâi decenii ale secolului al XVII-lea, a unui exonartex — poate și cu rol funerar — și dublarea parțială a acestuia cu un spațiu foarte vast, cu patru coloane centrale de zidărie (dintre care cele două ce făceau pereche spre vest se suprapuneau chiar urmelor zidului apusean al abia amintitului exonartex), coloane ce au susținut, mai mult decât probabil, o turlă.

Construcția acestei a doua încăperi ce îngloba pe cea dintâi — și ea adăugată bisericii din veacul al XVI-lea —, aproape dublînd în lungime monumentul inițial, o plasăm între ultimul deceniu al secolului al XVII-lea și începutul veacului următor, deci în cuprinsul celei de a treia faze din istoria mănăstirii. Alcătuirea unei asemenea mari încăperi — ce va fi servit în secolul al XVIII-lea ca pronaos al întregului lăcaș (un fel de pronaos-*pridvor*, mai degrabă⁴³), date fiind dimensiunile extrem de reduse ale nartexului din secolul al XVI-lea — ne duce cu gîndul la pronaosul bisericii fostei mănăstiri Văcărești⁴⁴, al cărui spațiu central era acoperit cu o turlă așezată pe patru coloane (amintind la rîndu-i de dispoziția interioară a exonartexului de la dispăruta mitropolie din Tîrgoviște și a pronaosului de la Snagov). Ținînd seama de datarea pe care o propunem pentru acest al doilea nartex de la Cătălui, trebuie să remarcăm relativa sa contemporaneitate cu Văcăreștii (1716—1722) și ne putem întreba chiar dacă nu cumva meșterii ce au lucrat pentru Corbeni la adaosurile de la începutul secolului al XVIII-lea nu se vor fi inspirat întrucîtva din admirabila realizare de lîngă București a meșterilor Mavrocordaților.

În ceea ce privește intrarea în biserică, în secolul al XVII-lea, ca și în cel de al XVIII-lea, prin cele două spații adăugate succesiv, credem că s-ar putea admite și existența accesului lateral, alături de cel obișnuit pe la vest, așa cum îl întîlnim în epocă la pridvoarele deschise de la Bălteni, Gura Motrului, mitropolia din București sau de la Hurezi. Aceasta ar fi, poate, una din explicațiile apariției în amintitul desen din 1806, executat pe o filă din condica mănăstirii Cotroceni și voind a înfățișa schitul Cătălui, a unei intrări laterale în extremitatea apuseană a monumentului, intrare legată pe cît se pare, după același desen, de un adaos vestic pe care-l putem socoti drept ultima, vastă, încăpere adăugată. În rest, desenul respectiv considerăm că se referă, foarte aproximativ, la aspectul edificiiului în ultima sa fază, reprezentînd o biserică în formă de navă (?), acoperită cu șindriță sau, poate, cu țiglă, cu turlă pe vechiul pronaos (?), cu un brîu ce împarte fațadele în obișnuitele două registre, dintre care cel inferior alcătuit din cărămidă alternată cu piatră sau acoperit cu tencuială pe care era doar zugrăvită o asemenea alternanță⁴⁵.

Repetăm, este dificil a afirma că aceasta va fi fost aspectul bisericii în etapa ei finală, că fantezia desenatorului (considerat a fi Dionisie Eclesiarhul)

nu a alterat ceva din înfățișarea monumentului sau că, în sfârșit, biserica a fost văzută de către acesta sau numai înfățișată după descrieri sau reprezentări mai vechi⁴⁶.

Sigur este, oricum, faptul că în decorația sa exterioară, ca și, foarte probabil, în aceea interioară despre care nu vom ști din păcate niciodată prea multe, în plan ca și în structură, biserica mănăstirii de la Cătăluiu a cunoscut o serie de transformări, străbătînd mai bine de două veacuri un drum punctat de principalele evenimente a căror evocare, adeseori poate prea succintă, alteori relativ ipotetică, a constituit obiectul acestor rînduri.

Note

1 În 1965, cercetările au fost efectuate de către regretatul Gh. Cantacuzino — pasionatul investigator al altor vechi monumente muntenești și inițiator al scoaterii la lumină a ruinelor Cătălului — în colaborare cu autorul acestor rînduri. În 1966 și 1967, ele au fost continuate de Gh. Cantacuzino singur. Pentru situația pe teren a obiectivelor descoperite (incintă, construcții anexe, lespezi funerare etc.), ca și pentru descrierea lor, vezi comunicarea lui Gh. CANTACUZINO, *Un monument medieval necunoscut, mănăstirea Cătăluiu*, ținută în cadrul celei de a II-a sesiuni științifice a muzeelor, în decembrie 1965. Vezi și Gh. CANTACUZINO, C. BĂLAN, *Date noi pe marginea cercetărilor istorico-arheologice de la mănăstirea Cătăluiu*, în *Revista Muzeelor*, 6. 1968, p. 547—553. Menționăm că fotografiile reproduse la fig. 49—53 provin din arhiva documentară Gh. Cantacuzino.

2 *DRH*, nr. 17, p. 44.

3 *Ibidem*, nr. 49, p. 99.

4 *Ibidem*, nr. 56, p. 111.

5 *Ibidem*, nr. 77, p. 140.

6 *Ibidem*, nr. 96, p. 167.

7 *Ibidem*, nr. 107, p. 188.

8 *Documente privind istoria României, Veacul XVI. B. Țara Românească*, IV, București, 1952, nr. 284, p. 284. Între aceste averi sînt ocine „la Discoperiști jumătate, din cîmp și din pădure și din apă și de pretutîndeni”, „... la Găojani jumătate, din cîmp și din apă și de pretutîndeni”, „... partea din Lupșanul toată ... și balta numită Nichitînul și Suvăista și Gura Cătălului jumătate, pînă la gura gurilei” și încă 12 sălașe de țigani și patru mori în sat la Clătești.

9 *Ibidem*, nr. 427, p. 424—426. Între alte danii se amintește partea dată mănăsti-

rîi de către monahia Maria: „... satul Fășăianii, a treia parte de peste tot hotarul și din Dincești o jumătate de vie”.

10 *Ibidem*, nr. 436, p. 434—437. Cu această ocazie reiese clar și faptul că „mănăstirea numită Cătăluiu”, amintită la începutul documentului, este una și aceeași cu „mănăstirea numită Gura Cătălului” sau „mănăstirea de la Clătești” pomenită la finele aceluiași document; cf. C. C. GIURESCU, *Un vechi oraș al Țării Românești: Cornăjețul*, în *Studii și articole de istorie*, II, 1957, p. 103.

11 *Documente privind istoria României, Veacul XVI. B. Țara Românească*, V, București, 1952, nr. 11, p. 10—11.

12 *Ibidem*, nr. 13, p. 12—13.

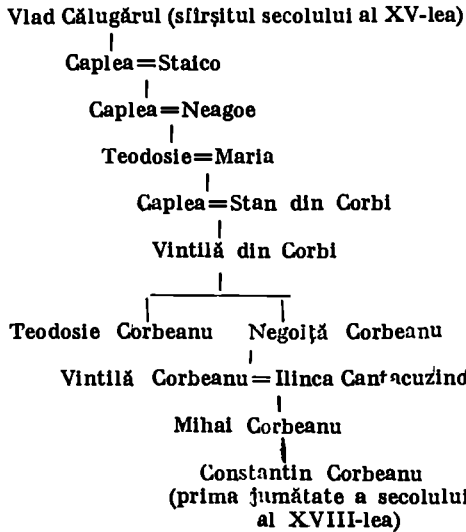
13 T. PALADE, *Radu de la Afumași*, București, 1939, p. 78; vezi și *Documente privind istoria României. Veacul XVI. B. Țara Românească*, II, București, 1951, nr. 14, p. 14—18: Neagoe și soția sa Caplea au în 1526 „Descupereștii toți ...”. Această moșie, ce va fi mai apoi a mănăstirii Cătălului, e amintită și în 1492, cînd e întărită de Vlad Călugărul lui jupan Staico logofăt, desigur socrul lui Neagoe și străbunicul Caplei, soția lui Stan spătar (*DRH*, nr. 234, p. 376). Cît despre Neagoe, fiul lui Socol și bunicul Caplei, știm că a fost mare postelnic în 1516, mare spătar în 1522—1523, mare vistiernic în 1525—1526 și, în sfârșit, mare vornic în 1527—1529 (vezi *Lista dregătorilor din sfatul domnesc al Țării Românești în secolele XV—XVII*, în *SMIM*, IV, 1980, p. 565—583).

14 T. PALADE, *op. cit.*, p. 78—79: era soțul Caplei din Băjești, fiică a lui Staico din Bucov și Băjești și a Caplei, aceasta din urmă fiind la rîndu-i fiica lui Vlad Călugărul și sora lui Radu cel Mare (G. D. FLORESCU, *Vintilă I din Cornăjești*, Bu-

curești, 1944, p. 246, nota 1; cf. I. C. FLITTI, *Banatul Olteniei și Craioveștii*, Craiova, f. a., p. 67, nota 520).

15 *Istoria României*, II, București, 1962, p. 654; pentru el, vezi și N. STOICESCU, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Sec. XIV—XVII*, București, 1971, p. 74—75.

16 Schița filiației principalelor personaje ce și-au legat numele de istoria Cătăluului în secolele XVI—XVIII s-ar prezenta în felul următor:

17 *Documente privind ...*, nr. 358, p. 343—344; Teodosie este căsătorit cu Maria, viitoarea monahie, îngropată la Cătălui unde a fost și donatoare (vezi nota 9). Danile făcute Cătăluului sînt amintite în prima jumătate a secolului al XVI-lea printre stăpînirile marelui vornic Drăghici din Florești, fapt care face pe unii cercetători a bănuî că această Maria ar fi din neamul boierilor Florești (G. D. FLORESCU, *op. cit.*, p. 245, nota 5, continuată la p. 246; N. STOICESCU, *op. cit.*, p. 97).

18 *Documente privind ...*, nr. 359, p. 344.

19 T. PALADE, *op. cit.*, p. 79, Teodosie a fost pentru foarte scurt timp în această însemnată dregătorie. Devenit mare ban între 20 și 25 iulie 1546, îl întîlnim ca atare numai cîteva luni, cel puțin pînă în octombrie 1546. În orice caz, la 10 ianuarie 1547 apare deja un alt boier în această dregătorie (*Documente privind ...*, nr. 357—362, p. 343—346, cuprinzînd documente imediat anterioare și imediat posterioare menționării foarte efemere a lui Teodosie). Pentru moartea sa violentă avem și mărturia cronicii (I. I. GEORGESCU, *O copie necunoscută a Letopîsefului Cantacuzinesc*, în *MO*, 7—9, 1961, p. 507).

20 Spătarul Stan din Corbi este amintit pentru prima oară în documente la 19 iulie 1568 (*Documente privind ...*, *Veacul XVI. B. Țara Românească*, III, București, 1952, nr. 321, p. 277 și *Lista dregătorilor ...*, p. 571), iar pentru ultima oară, ca dregător, în aprilie 1579 (N. STOICESCU, *op. cit.*, p. 89—90, în mai 1580 fiind deja „fost mare spătar”). El este altul decît spătarul Stan cel Gros, aflat în această dregătorie în perioada imediat precedentă, menționat pentru prima oară în 1560 (după *Lista dregătorilor ...*, p. 571, în martie, pe baza unui document original din *Documente privind ...*, nr. 134, p. 112; în ianuarie, dacă ținem seama de un document păstrat într-o traducere românească din secolul al XVIII-lea, *ibidem*, nr. 132, p. 111), iar pentru ultima oară în iunie 1568 (*ibidem*, nr. 312, p. 270).

21 N. IORGA, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, XI, București, 1906, p. 98. În chip sigur Stan din Corbi mai apare printre membrii statului domnesc ca mare spătar la 4 aprilie 1579 (*Documente privind ...*, *Veac XVI. B. Țara Românească*, IV, nr. 375, p. 372). La 14 aprilie 1579 este menționat „Stan spătar” (*ibidem*, nr. 376, p. 373). Remarcăm că în aceeași vreme, alături de Stan din Corbi mai există un alt Stan spătar — așa cum pare a reieși din două documente, destul de apropiate cronologic, în care acesta din urmă este numit împreună cu ctitorul de la Cătălui: la 26 februarie 1576 (*ibidem*, nr. 217, p. 215—216), cu prilejul întăririi unui sat lui „Jupan Stan mare spătar”, printre martori e amintit și un „Stan spătar”, iar la 11 iulie 1577 (*ibidem*, nr. 287, p. 287) într-un act domnesc de danie (păstrat, e drept, într-o copie slavonă în care se puteau strecura și greșelile) sînt amintiți succesiv „Jupan Stan mare spătar” și „Ispravnic Stan spătar”. Pare mai probabil totuși că, apărut numai într-o traducere tirzie românească a documentului slavon, cel desemnat ca „Stan spătar” la 14 aprilie 1579 va fi fost același cu ctitorul Cătăluului, menționat în chip sigur ultima oară cu zece zile mai devreme, la 4 aprilie, în dregătoria de mare spătar (în *Lista dregătorilor*, p. 571 este consemnată ca dată finală 14 aprilie 1579 pentru Stan din Corbi). Rămîne oricum ciudat faptul că imediat după aceea dispar ambii Stani — dacă doi au fost —, iar ca spătar apare, cîteva zile mai tirziu, un Dumitru (*Documente privind ...*, nr. 379, p. 376).

La 14 mai 1580 (*ibidem*, nr. 465, p. 473) Mihnea Turcitul îl amintește deja pe întemeietorul Cătăluului drept „cinstitul dregător al domniei mele jupan Stan fost (s.n.) mare spătar”. Stan din Corbi moare în 1582, iar soția sa Caplea un deceniu mai

tirziu, în mai 1591 (Gh. CANTACUZINO, C. BĂLAN, *op. cit.*, p. 552, fig. 3/1, cu sublinierea interesului deosebit al lespezii sale funerare — găsită în exteriorul bisericii, lângă zidul apusean al vechiului pronaos —, lespede de dimensiuni reduse, purtând o inscripție îngrijit scrisă și decorată cu rozetă, în spiritul ornamenticii din epocă); amintirea morții „roabei lui Dumnezeu, jupanița Caplea”, la 9 mai 1591, „în zilele lui Ștefan voievod” constituie prima menționare a începerii efemerei domniei, la București, a lui Ștefan Surdul (1591—1592), vlăstarul nelegitim al domnului Moldovei Ioan cel Viteaz și succesor al abia trecutului Mihnea-vodă, devenit Mehmed, bețul din Nicopole (aprilie 1591); pentru toate aceste evenimente și pentru confirmarea, prin alte izvoare, a informației cronologice din inscripția tom-bală de la Cătălul, vezi *ibidem*, p. 552—553).

22 Piatra tom-bală a fost descoperită prin cercetările arheologice de la Cătălul, în 1965; pentru ea, vezi Gh. CANTACUZINO, C. BĂLAN, *op. cit.*, p. 549—550, fig. 2/3.

23 *Istoria României*, II, p. 828.

24 *Ibidem*, p. 1008. În septembrie 1602, hanul tătar Gazi Ghirai suferă o înfrângere la Ogretin, urmată de incursiuni muntene dincolo de Dunăre (1603), dar și de incursiuni tătărești la nord de fluviu, incursiuni din cauza cărora, așa cum arată însuși Radu Șerban într-o scrisoare din octombrie 1603, „șara a ajuns acum mai pustie decât fusese pe vremea lui Sinan Pașa” („die Landt ist nun mehr also verwüst, dass in des Sinan Bassa Zeit auch nit also verwüst gewesen”), în *Hurmuzaki*, IV, 1, nr. 293, p. 347; cf. T. MUTAȘCU, *Aria militară în Țara Românească la începutul secolului al XVII-lea. Radu Șerban*. București, 1961, p. 124.

25 Teodosie Corbeanu banul, aflat în această dregătorie din ianuarie 1638 până în martie 1641 (*Lista dregătorilor ...*, p. 566), e fiul lui Vintilă și nepotul de fiu al lui Stan mare spătar și al Caplei, totodată frate al Mariei, prima soție a cunoscutului boier cărturar Udriște Năsturel (N. STOICESCU, *op. cit.*, p. 159, p. 215). A fost căsătorit întâi cu Mara, fiica lui Preda Bezescu (date referitoare la ei în *Documente privind ... Veacul XVII. B. Țara Românească*, III, București, 1951, nr. 469, p. 519; nr. 515, p. 580; IV, nr. 452, p. 443; nr. 471, p. 459; nr. 530, p. 508), iar a doua oară cu Hrisosculina, așa cum reiese din inscripția sa funerară (1648) aflată în curtea actualei biserici de la Căscioarele (Gh. CANTACUZINO, C. BĂLAN, *op. cit.*, p. 553). Teodosie Corbeanu este unul din personajele cele mai de văză din vremea lui Matei Basarab (vezi pentru alte date, N. IORGA, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*,

IV, p. 442, p. 548; N. STOICESCU, *op. cit.*, p. 159—160). Pentru descendența sa genealogică, vezi tabloul Corbeanu—Rudeanu în I. C. FILITTI, *Arhiva Gheorghe Grigore Cantacuzino*, București, 1919.

Din acest secol al XVII-lea datează, la Cătălul, aplicele de costum ca și fragmentele — prost conservate — ale unui veșmînt de boieroaică descoperite într-un mormînt din fața pridvorului adăugat al bisericii mănăstirii; ele au fost amintite în trecut de către C. NICOLESCU într-a sa *Istorie a costumului de curte în țările române* (București, 1970, p. 156, nota 1, p. 168, nota 1) și se află în curs de restaurare la Muzeul de artă al R. S. României unde le-am putut cerceta prin amabilitatea colegului Marin Matei Popescu. Din același mormînt provin — lucrați în meta, prețios și după gustul vremii întru totul — doi cercei cu pandantive, ornați cu smalț verde și cu cite o piatră roșie incastată, ca și un inel cu piatră verzule la chaton, acesta din urmă străjuț de mici volute stilizate. Bijuteriile de secol XVII descoperite de Gh. Cantacuzino la Cătălul se află în tezaurul Muzeului de istorie al R. S. României și urmează a fi publicate de către colegul G. Trohani.

26 T. BĂLĂȘEL, *Un vechiu schit căruta i s-a perdut urma, Cătălulul*, în *BOR*, 4, 1927, p. 223—229; pentru documentul citat, p. 224.

27 Arhivele Statului București, *M-rea Cotroceni*, pachet II, doc. 31.

28 Teodosie Corbeanu era frate cu Ne-goită, tatăl banului Vintilă II ot Corbi (martie 1688 — septembrie 1692, vezi *Lista dregătorilor ...*, p. 567; N. STOICESCU, *op. cit.*, p. 160) și străbunicul lui Constantin Corbeanu vel sătrar. Vintilă ot Corbi, influent boier la curtea lui Șerban Cantacuzino, era totodată cumnat al acestuia — așadar și unchi prin alianță al lui Constantin Brincoveanu — fiind căsătorit cu Ilinca, sora domnului și fiica postelnicului Constantin Cantacuzino (vezi nota 25 și T. Bălășel, *op. cit.*, p. 225—227).

29 Arhivele Statului București, *M-rea Cotroceni*, pachet LXIV, doc. 3, transcris în 1806 în *Condica M-ret Cotroceni*, nr. 692, fila 106 recto și verso, după care redăm fragmentele din document.

30 *Cronici muntene*, ed. M. Gregorian, I, București, 1961, p. 223—224, p. 470; II, București, 1961, p. 29—30, p. 290.

31 Arhivele Statului București, *M-rea Cotroceni*, pachet LXIV, doc. 4.

32 *Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*, I, București, 1961, nr. 227, p. 435—436.

33 Arhivele Statului București, *M-rea Cotroceni*, pachet LXIV, doc. 5.

34 *Istorie politică și geografică a Teret Romanesci de la cea mai veche a sa întemeiere pînă la anul 1774* (trad. G. Sion), București, 1863, p. 173 (în ediția grecească apărută la Viena, în 1806, p. 322). Lucrarea este îndebște atribuită banului Mihail Cantacuzino (*Istoria României*, III, București, 1964, p. 1098).

35 F. G. de BAUER, *Mémoires historiques et géographiques sur la Valachie*, Frankfurt-Leipzig, 1778, p. 157.

36 *Harta austriacă din 1790*, foaia 83 (la Cabinetul de hărți al Bibliotecii Academiei R. S. România)

37 Arhivele Statului București, *Condica M-rei Cotroceni*, nr. 692, fila 100 recto.

38 D. FOTINO, *Istoria generală a Daciei* (trad. G. Sion), III, București, 1859—1860, p. 168. Confuzia Cătăului-Căluu o face și D. FRUNZESCU, *Dicționar topografic și statistic al României*, București, 1872, p. 91 (autorul folosind, între altele, informații date de D. Fotino în lucrarea citată).

39 R. THEODORESCU, *Date noi privind fazele evolutive ale Curții Domnești din Trgoviște*, comunicare ținută la 26 februarie 1964 în cadrul primei sesiuni a sectorului de artă veche românească din Institutul de Istoria artei din București.

40 Ne este mai greu să presupunem că monumentul avea fațadele împărțite în registre cu firide ale căror arce, colonete și ciubuce erau lucrate din cărămizi rotunjite, întrucît aceste elemente aveau să fie caracteristice, parțial sau total, unor monumente puțin mai tîrzii decît Cătălulul și anume celor care la sfîrșitul secolului al XVI-lea muntean reprezentau exemplarele cu cea mai reușită plastică a fațadelor din

epocă: Mărcuța și, mai ales, Mihai-vodă (Gr. IONESCU, *Istoria arhitecturii în România*, I, București, 1963, p. 391). Dacă au existat registre cu firide, arcele, pilaștrii, colonetele vor fi avut mai degrabă aspectul de la Bucovăț, Tutana, Căluu (*ibidem*, p. 385—389). Tot atît de bine însă exteriorul bisericii noastre putea să fie asemănător celui al bisericii ruinate din Tirgșor (*ibidem*, p. 384, fig. 265).

41 Dimensiunile interioare ale bisericii inițiale, din secolul al XVI-lea, de la Cătălulul sînt 10,20 m x 5,95 m (în dreptul absidelor laterale). Dimensiunile interioare la Mărcuța și Căluu sînt 14,63 m x 8,45 m și 14,50 m x 7,30 m (date după N. GHIKA—BUDEȘTI, *Evoluția arhitecturii în Muntenia și Oltenia. II. Vechiul stil românesc din veacul al XVI-lea*, în *BCMI*, XXIII, fasc. 63—66, 1931, fig. 102, fig. 89, fie prin adunarea valorilor notate, fie în raport cu scara grafică).

42 Dimensiunile interioare ale bisericii din Olteni sînt 7,70 m x 4,08 m (*ibidem*, fig. 57).

43 De menționat este și faptul că în fața acestei încăperi, spre vest, a fost improvizat, în aceeași fază constructivă pare-se, un mic pridvor ale cărui ziduri au fost date la iveală în prelungirea celor dintii.

44 Gr. IONESCU, *Istoria arhitecturii ...*, II, București, 1965, p. 102, fig. 67.

45 I. POPESCU-CILIEI, *Învelșurile vechilor noastre biserici*, Craiova, 1945, p. 80, fig. 15.

46 Pentru reprezentările de arhitectură din condicile atribuite lui Dionisie, vezi V. THEODORESCU, *Dionisie Eclesiarhul mintaturist*, în *Revista arhivelor*, 2, 1973, p. 304.

Prescurtări bibliografice

a. Documente

- DRH — *Documenta Romaniae Historica. B. Țara Românească*, I, București, 1966.
- Hurmuzaki-E. de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. I, 2 (ed. N. Densușianu), București, 1890; Supl. I, vol. I (ed. Gr. Tocilescu, Al. Odobescu), București, 1886; Supl. II, vol. I (ed. I. Bogdan), București, 1893; vol. III, București, 1880; vol. IV, I, București, 1882; vol. IV, 2, București, 1884; vol. XI (ed. N. Iorga), București, 1900; vol. XII (ed. N. Iorga), București, 1903; vol. XV, I (ed. N. Iorga), București, 1911.

b. Acte ale unor congrese internaționale

- Actes Bucarest — *Actes du XIVe Congrès international des études byzantines. Bucarest. 6—12 septembre 1971*, I, București, 1974; II, București, 1975; III, București, 1976.
- Actes Ochrade — *Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines. Ochrade. 10—16 septembre 1961*, I, Belgrad, 1963; II—III, Belgrad, 1964.
- Actes Sofia — *Actes du Premier Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes. Sofia. 26 août—1 septembre 1966*, II, Sofia, 1969.
- Congrès Athènes. Rapports — *XVe Congrès international d'études byzantines. Rapports et co-rapports. III. Art et archéologie, Atena, 1976; IV. Pensée, philosophie, histoire des idées, Atena, 1976.*
- Congrès Athènes. Résumés — *XVe Congrès international d'études byzantines. Résumés des communications. I. Histoire, Atena, 1976; III. Art et archéologie, Atena, 1976.*

c. Periodice

- AHA — *Acta Historiae Artium*, Budapesta
- ARMSI — *Academia Română. Memoriile secțiunii istorice*, București
- BCMI — *Buletinul comisiunii monumentelor istorice*, București
- BMI — *Buletinul monumentelor istorice*, București
- BOR — *Biserica Ortodoxă Română*, București
- BSH — *Académie Roumaine. Bulletin de la section historique*, București
- GB — *Glasul Bisericii*, București
- JWCI — *Journal of Warburg and Courtauld Institutes*, Londra
- MCA — *Materiala și cercetări arheologice*, București
- MMS — *Mitropolita Moldovei și Sucevei*, Iași
- MO — *Mitropolita Olteniei*, Craiova
- REB — *Revue d'études byzantines*, Paris
- RESEE — *Revue des études sud-est européennes*, București
- RIR — *Revista istorică română*, București
- SCIA — *Studii și cercetări de istoria artei. Seria artă plastică*, București
- SGN — *Studii și cercetări de numismatică*, București
- SMIM — *Studii și materiale de istorie medie*, București
- ZRVI — *Zbornik Radova. Vizantološki Institut*, Belgrad

Indici

1. Indice de nume de locuri geografice și de monumente de artă

- Aachen** 12, 18
— capela palatină 11, 24, 31
Adrianopol 75, 92
Africa 72
Alba v. Alba Iulia
Alba Iulia 15, 24
— bazilică trinavată 27
Alba Regia v. Székesfehérvár
Alep 77, 84, 93
Alexandria (Egipt) 76, 77
Alpi 42, 161
Amiens 41
Amlaș 143, 152
Amnaș 108, 109
Anglia 40, 41, 79
Antiohia (Siria) 73, 76, 77, 93
— mănăstirea Sf. Simion
— Stilitul cu sanctuarul Sf. Marta 128
Aquincum v. Székesfehérvár
Arbure 56
Arçar 110
Ardeal v. Transilvania
Argeș (riu) 50
Argeș v. Curtea de Argeș
Asia 72
Asia Mică 109
Athos v. Muntele Athos
Atica 119
- Bačkovo** 119
Balcani v. Peninsula Balcanică
Banat 30, 103, 107, 109, 110, 113
Banatul de Severin 114, 123, 126, 143
Banja 138, 150
Băjești 82
Bălteni 175
Becicherecul Mare 113
Belgrad
— Institutul republican pentru protecția monumentelor culturale 31
— Muzeul etnografic 97
- Beoția** 23
Berlin
— Muzeul de Stat 113
Bicaz 159, 165
Bielorusia 156
Bistrița (Neamț) 88, 127
Bistrița (Vilcea) 48, 59, 71, 78, 87, 93, 169
Bizanț (imperiu) 8, 12—19, 21—24, 28, 30, 50—52, 57, 68, 71, 73, 85, 96, 100, 103—105, 110, 115, 119, 137—140, 142, 150, 155, 156, 162
Bizanț v. Constantinopol
Blatnica 102
Boemia 12, 31, 38
Bogorodica Krajinska 130
Bologna 78
Bosfor 12, 79, 121, 162
Bosnia 16, 21
Brașov 144, 145, 154
Brincoveni 74, 87, 89
Bucovăț 174, 179
București 57—59, 62, 76, 86, 89, 93, 175
— biserica fostei mitropolii 87, 89, 175
— biserica fostei mănăstiri Colțea 46, 74
— biserica fostei mănăstiri Cotroceni 46, 55, 58, 63, 64, 68, 86, 89, 171—175
— biserica fostei mănăstiri Mărcuța 174, 175, 179
— biserica fostei mănăstiri Mihai Vodă 179
— biserica fostei mănăstiri Radu Vodă 174
— biserica fostei mănăstiri Sf. Gheorghe Nou 75, 86, 89
— biserica fostei mănăstiri Văcărești 47, 52, 59—64, 70, 75, 79, 87—89, 91, 94, 175
— biserica Doamnei 82
— biserica Fundeni 46, 74

- Biblioteca Academiei R. S. România (Cabinetul de hărți) 179
- Direcția Generală a Arhivelor Statului (Arhivele Statului) 178, 179
- Institutul de istoria artei 88, 179
- Muzeul de artă al R. S. România 178
- Muzeul de istorie al R. S. România 178
- Buda 24
- Bujorani v. Bujoreni
- Bujoreni (Ilfov) 168
- Bulgaria 9, 10, 12—14, 16, 18, 19, 22, 24, 25, 29, 31, 97, 100, 103, 105, 107—110, 115, 119, 126, 128, 131, 132, 139, 149
- Buzău 69

- Caričin Grad** 129
- Carpați 28—30, 40, 44, 45, 75, 96, 103, 114, 127, 160, 163
- Castoria 125
  - biserica Panaghia Coubelitissa 118
- Catalui v. Cătăluț
- Cataloi v. Cătăluț
- Catolui v. Cătăluț
- Caucaz 28, 142
- Căluțu 48, 174, 175, 179
- Căscioarele (Ilfov) 170, 174, 178
- Cătăluț (sat, lac, mănăstire) 168—170, 172—179
- Cehia 31
- „Cele două Sicilii“ (regat) 91
- Cenad 34
- Cernigov 9, 20, 28, 33
  - biserica Spas Preobrajenski 9, 20, 22, 26
- Chersones 14, 18, 33, 141, 142
- Chilia 145
- Chios 87
- Chirnoși 174
- Cipru 15, 112
- Cîmpulung (Muscel) 29, 85
  - biserica domnească 28, 88
- Clătești v. Cătăluț
- Cluny 12
- Constantinopol 9, 10, 12—15, 18—21, 24, 25, 33, 47, 57, 58, 64, 72, 74, 76—78, 81, 84, 89, 99, 115, 120, 122, 138, 142, 146, 151, 163.
  - Pera (cartier) 153
  - biserica Sf. Ilie 14
  - biserica Sf. Sofia 51, 76, 92
- Cornetul 82
- Cotmeana 114, 127, 168
- Covei 104, 113
- Cozia 59, 63, 103, 114, 125, 127, 136, 138—142, 144, 146—148, 150, 151, 154, 168, 174
  - biserica mănăstirii 30, 36, 134, 136—138, 147, 149, 153
  - biserica bolniței 134, 135, 137, 147, 149
- paraclis 134—136
- Cracovia 11, 31, 156
  - biserica dominicanilor 159
- Craina 121
- Crimeea 14, 33, 105, 107, 141, 142, 151, 161, 163
- Curtea de Argeș 29, 46, 54, 62, 64, 76, 79, 143, 150, 151
  - biserica Sf. Nicolae 28—30, 36, 54, 62, 88, 141, 150
  - biserica mănăstirii 24, 47, 51, 54, 55, 58, 59, 62—64, 67, 70—72, 76, 89, 93, 153

- Dacia v. Țara Românească**
- Dealul 54, 55, 63, 64
- Dețani 26, 138
- Descoperiști 176
- Descoperiști v. Descoperiști
- Desna 20
- Devol 128
- Dincești v. Dințești
- Dințești 176
- Discoperiști v. Descoperiști
- Djurdjevi Stupovi 21
- Dobri Do 99
- Dobrogea 30, 36, 105, 107, 108, 124—128, 129, 139—148, 151, 152
- Dolj 104
- Doljani 129
- Draghidsevo 109
- Dragomirna 78, 94, 161, 166
  - biserica mică 49
  - biserica mănăstirii 49, 72, 161
- Drembica 116, 128
- Drenča 130
- Drobeta-Turnu Severin
  - Muzeul Porților de Fier 97
- Duklja 16
- Dunăre 16, 28, 40, 45, 48, 75, 82, 88, 97, 102, 104, 105, 109, 110, 114, 115, 118, 124—127, 130, 132, 139—147, 149, 151, 154, 168, 170, 173, 178
- Dunărea de Jos v. Dunăre
- Dunărea de Mijloc v. Dunăre

- Esztergom** 15, 20
- Europa (orientală, occidentală, nordică, — meridională, centrală, est-centrală, de sud-est) 8—10, 12, 13, 16, 17, 19, 22, 24, 25, 28—32, 38—42, 45, 52, 57, 66, 68, 72, 73, 75, 76, 78, 84, 91, 94, 102, 104, 107, 108, 110, 128, 130, 138, 143, 146, 147, 156, 160—162, 166
- Făgăraș (regiune) 143, 152
- Fierăști v. Hierăști
- Filipeștii de Pădure 52
- Fășăianii 176
- Flandra 161
- Florența 41

Franta 39, 41, 79
Fulda 12, 129 ^F

Garvăn 105, 108

Găojani (Ilfov) 176
Genova 42
Georgia (Caucaz) 112
Germania 12, 40, 137, 145, 160
Ghiurghedjik 105
Giurgiu 170
Gniezno 31
Gogoșu 97–100, 102, 103, 109, 112
Gorica 118
Gorj 39, 122
Gorna Bela Redșka 110
Gorno Orizari 98–100, 102, 103
Govora 59
Grecia 91, 102, 119
Gura Cătălului v. Cătălu'
Gura Motruului 175

Hațeg 103

Heidelberg 152
Heracleea 75, 92
Hierăști 50, 90
Hoarda de Aur 109
Hodoș-Bodrog 113
Hudești 65
Humor 56
Hurezi 46, 55, 59, 60, 63, 64, 68, 70, 74,
79, 86, 89, 92, 175

Iași 44, 52, 62, 65, 76, 157, 159, 162, 167

— biserica veche a mitropoliei 89
— biserica mănăstirii Cetățuia 163
— biserica fostei mănăstiri Golia 46,
57, 73, 74, 78, 162
— biserica fostei mănăstiri Trei Ie-
rarhi („Trisfetitele“) 46, 51, 57, 63,
65, 67, 70, 72–75, 77–79, 91, 92,
162, 163, 167

Ierusalim 75–77, 93

— templu 76

Ilfov 168, 172

Imperiul bizantin v. Bizanț (imperiu)

Imperiul german v. Germania

Imperiul otoman v. Turcia

Imperiul rus v. Rusia

Indiile Orientale 83

Iran 100

Italia 20, 24, 34, 41, 63, 74, 78, 91, 155

Iugoslavia 31

Izgherli 100–102

Jiu 169

Justiniana Prima 14

Kalenic 125, 138, 150

Kalocsa 15, 27

Karlowitz 47

Kárdzali 132

Kiev 8, 9, 14, 15, 18–20, 22, 24, 25, 27,
28, 33, 49, 67, 90, 107

— biserica Arhanghelului Mihail 27

— biserica „Decime!“ (a Micii Dom-
nului) 14, 18, 22, 26

— biserica Sf. Sofia 9, 11, 18–20,
22–28

— fosta mănăstire Pecerska Lavra
(biserica Adormirii) 14, 27

Kočani 98

Kossovo-Metohia 120

Kriva Palanka 119

Krușevac v. Lazarica-Krușevac

Kučeviște

— biserica mănăstirii Sf. Arhanghel
120, 130

Kurșumlija

— biserica mănăstirii Bogorodica 21,
130

Kutmičevica 115

Ladoga 14

Lazarica-Krușevac 125, 150

Lesново 120, 138

Letonia 105

Lichnidos v. Ohrida

Lim 130

Liov v. Lvov

Lipova 113

Lituania 67, 156, 158, 159, 163

Ljubostinja 130

Locuri Sfinte 75, 77

Lom 110

Londra

— Muzeul Britanic 113

Lorena 161

Lorsch 12

Lublau 153

Luica 172

Lupșanul 176

Lvov 52, 76, 162

— biserica Adormirea Micii Domnu-
lui 164

— Universitatea 94

Macedonia 16, 97, 99, 100, 102, 103,
108, 113, 115–121, 125–128, 132

Madara 13

Magdeburg 12

Manasija v. Resava

Mangop 142, 151, 161

Maramureș 36, 132

Mare v. Marea Neagră

Marea Adriatică 9, 127

Marea Egee 119, 127

Marea cea Mare v. Marea Neagră

Marea Neagră 9, 13, 14, 28, 104, 107,
142, 143, 145, 146–148

Markovo 120, 138, 150

Matejce 120, 121

Mazovia 130

Măgureni 52

Mărgineni 79, 94

Mehedinți 39, 97, 102

- Menlic** 75
Mesembria 131
Meteore 76, 92
„Midia“ 75
Mihail Kogălniceanu 108, 109
Mikulčice 31
Mileševa 26, 27
Mislodjin
   — biserica mănăstirii Sf. Cristofor 132
Mogoșoia 74
Moldova („Moldava“) (râu) 164
Moldova 28, 29, 36, 38, 42—52, 55—57, 61, 62, 64—67, 70—73, 76—79, 83, 84, 87—93, 108, 110, 127, 132, 144, 155—157, 159—163, 166, 178
Moldovița 56
Morava (vale) 21, 120, 121, 125, 126
Moravia 15, 31, 115
Muntele Athos 12, 14, 21, 71, 75, 76, 92, 93, 114, 116, 119, 120—123, 126, 127, 131, 132
   — mănăstirea Cutlumuz 75
   — mănăstirea Hilandar 16, 26, 75, 119, 120, 122, 123, 126, 138, 150
   — mănăstirea Iviron 93
   — mănăstirea Lavra 75, 117—120, 152
   — mănăstirea Rossicon (Sf. Panteimon) 119, 120, 122, 128
   — mănăstirea Vatopedi 75
Muntenia v. Țara Românească
Muscel 28

Neamț (mănăstire) 127
Neapole 39
Neupara 125
Niceea 16, 21, 31
Nichitin (baltă) 176
Nicopole 54, 110, 146, 178
Niculifeț 118
   — biserica „treflată“ 124, 125, 129
Nipru 9, 13, 15, 18, 20, 28
Nova Pavlica 130
Novgorod 14, 27
   — biserica Sf. Sofia 27

Obrenovac 132
Ogretin 178
Ohrida (lac, oraș) 14—16, 115—121, 125, 126, 128—129
   — biserica Sf. Sofia 117
   — biserica mănăstirii Sf. Pantelimon (Imaret Djami) 115—117, 119, 128, 129
   — biserica mănăstirii Sf. Arhanghell 117, 129
Olt (râu) 134, 139, 168,
Olteni 175, 179
Oltenia 44, 48, 103, 104, 109, 110, 114, 116, 122, 125—128
Oradea 35
Orehovo
   — biserica mănăstirii Sf. Nicolae 125
Oțeleni 108, 109

Padova 46
Paleopatra 75, 92
Panonia 9, 13, 15, 26, 28, 34, 35, 115
Paris 79
Paristrion 126
Passau 15
Patmos 93
Păciul lui Soare 141, 142
Pec 27, 121—123, 126, 127
   — biserica Bogorodica Hodighitria 123, 131
Pécs 35
Peloponez 57, 119, 128, 152
Peninsula Balcanică 12, 16, 17, 20—22, 28, 34, 52, 96—100, 102—104, 107, 109, 110, 114—116, 118, 123, 126, 128, 131, 132, 137, 138, 146, 152, 162
Peninsula Calcidică 119
Periş 169
Persia v. Iran
Peșakovo 110
Peștera-Radomir
   — biserica Sf. Nicolae Mrački 132
Petrești (Vlașca) 172
Pliska 9, 18, 28, 32, 113, 118, 126
   — cetatea „exteroară“ 125
   — bazilica „regală“ 9, 17, 22, 25—27
   — bazilici 27
   — biserica nr. 28 125
Płock 130
Pločnik 139
Podolia 156
Podunavia v. Dunăre
Pogánovo
   — biserica mănăstirii Sf. Ioan Bogoslov 125
Polonia 12, 29, 31, 38, 39, 42, 51, 65, 73, 76, 78, 88, 130, 140, 144, 145, 147, 153, 155—157, 159, 161—165
Polonia Mică v. Polonia
Popovo 109
Potlogi 74
Poznań 11, 31
Praga 11, 31, 60
Prahova 46, 79
Preslav 9, 18, 22, 27, 28, 115, 129
   — biserica „rotundă“ 9, 18, 22, 24, 25
Probota 56, 63, 88
Prusia 39
Putna 63, 88

Radom 153
Raška 8, 16, 21, 24, 28
Ravanica 121, 130, 150
Ravenna 12, 18, 24
   — San Vitale 11
Razlog
   — biserica Sf. Treime 132
Rădăuți 132
   — biserica Sf. Nicolae 28, 30, 88
Rdjavac 120
Reichenau 12
Resava 130, 138

- „Republica Polonorum“ v. Polonia
 Rin 12, 80
 Roma 9, 10, 12—17, 28, 33, 34, 41, 42,
 78, 84, 114, 166
 — bazilica San Clemente 33
 „Roma“ („a doua“) v. Constantinopol
 România 96, 98, 104, 109, 125
 Rudenica 125
 Rumelia 54
 Ruse 109
 Rusia 9—12, 14, 16, 18—20, 22, 24,
 27, 29, 33, 39, 40, 46, 84, 89, 92,
 96, 105, 137, 149
- Saint-Denis 12, 80, 100
 Salonic 12, 21, 24
 — biserica Sf. Ilie (Eski Serai) 119
 Salzburg 12, 15
 Sardica v. Sofia
 Scandinavia 10, 12, 105
 Serbia 9—11, 16, 17, 20, 21, 24—27, 29,
 31, 48, 55, 84, 96, 99, 102, 103, 108,
 109, 113, 119—121, 123, 125—128,
 130—132, 138, 150—153
 Seres 75
 Sfetagora v. Muntele Athos
 Sfântul Imperiu v. Germania
 Sf. Ioachim Sarandaporski 119
 Sf. Mormint v. Locuri Sfinte
 Sf. Munte v. Muntele Athos
 Sf. Nikita 112
 Silezia 105, 107
 Silistra 139, 140, 151
 Sinai 76, 93
 Siret 127
 — biserica Sf. Treime 127, 132
 Siria 84
 Sirmium 15
 Snnicolaul Mare 100—102, 113
 Skadar 125, 130
 Skoplje 112
 Skopska Crna Gora 120
 Sliveni 109
 Smederevo 104
 Snagov (mănăstire) 93, 154, 175
 Sofia 75, 110
 Sopoćani 26
 Spania 28, 39
 Stambul v. Constantinopol
 Stara Planina 28
 Starcevo-Gorica 125, 131
 Staré Město 31
 Staro Nagoricino 121
 Stănești 48
 Stobl 97, 99, 100, 112
 Studenica 9, 16, 25—29, 35, 121
 — biserica Maicii Domnului (Bogo-
 rodica) 9, 11, 21, 24, 27
 Suceava 29, 49, 56, 76, 86, 157, 166
 Sucevița 45, 51, 56, 63, 65, 67, 70, 72,
 74, 79, 155—158, 160—164, 166, 167
 — muzeu 156
- Sud-estul european v. Europa
 Suedia 40
- Suvăista v. Șuvăita
 Székesfehérvár 9, 15, 20, 28, 34
 — bazilica Fecloarei Maria 9, 11, 12,
 20, 23, 24, 26, 27, 34
- Șiștov 139
 Șușița 109
 Șuvăita (baltă) 176
- Tarnów 165
 Temska 97—100, 102, 103, 113
 Teteven
 — biserica mănăstirii Sf. Ilie 132
 Theodoro v. Mangop
 Tihany 35
 Timișoara
 — Muzeul Banatului 112
 Tismana 104, 114, 118, 122, 126, 127,
 131, 132, 152,
 Tîrgoviște 29, 55, 59, 64, 76, 92
 — biserica domnească 174
 — biserica mitropoliei (dispărută) 175
 — biserica fostei mănăstiri Stelea 7
 Tîrgșor 174, 179
 Tlcea 22
 Tîrnovo 131, 139, 142
 Tmutarakan 20, 33
 Transilvania 15, 24, 30, 38, 103, 107, 108,
 157
 Trapezunt 142, 151
 Trier 80
 „Tristra“ v. Silistra
 Trin
 — biserica mănăstirii Sf. Arhangheli
 125
 Tropaeum Traiani 129
 Toruń 156
 Turcia 93, 110, 153
 „Turcia“ v. Ungaria
 Tutana 174, 179
- Țara Românească 28, 29, 36, 38—40, 42—50,
 52, 54, 55, 57, 58, 60—68, 70—72,
 74—77, 79, 81, 83—87, 89—92, 103,
 104, 114, 115, 122, 132, 138—141,
 143—148, 152, 153, 162, 168, 170,
 173, 174
- Țara Moldovei v. Moldova
 Țările de Jos 137
- Ubojac v. Rdjavac
 Ucraina 67, 156, 163
 Ungaria 8—12, 15, 16, 20, 23, 26, 29, 31,
 34, 35, 38, 41, 67, 85, 96, 105, 107,
 109, 144, 145, 150, 153, 156, 157
 Ungrovlahia v. Țara Românească
 Uniunea Sovietică 31, 105
 U.R.S.S. v. Uniunea Sovietică
 Uście 156, 159
- Valahia v. Țara Românească
 Varna 139
 Varșovia 156, 159

— Institutul de Artă 165
 — Muzeul Național 165
 Vasilovce 110
 Velbujd 131
 Velica v. Drembica
 Veluče 125
 Veneția 34, 39, 42, 74, 93
 — San Marco 100
 Veszprem 15
 Viatka 112
 Vidin 121, 149, 150
 Viena 87, 179
 Vilno 158
 Vistula 156
 Vlcea 39, 48
 Vlașca 172
 Vodița 103, 114, 115, 120, 122, 123, 126,
 127, 132, 152, 168
 — prima biserică a mănăstirii Sf.

Antonie (Vodița I) 116, 123, 125, 127,
 128, 132
 Voinești (Iași) 107—109
 Volga 10, 107
 Vrața 49
 Vrșac 99

Willanow 156
 Wojnicz 165

Zahlumja 16
 Zalavár 15, 26
 Zaton 130
 Zaum 120
 Zglavenica 118
 Zeta 130, 131
 Žiča 25
 Zlesti 118

2. Indice de nume de personaje istorice

Adrian I (papă) 12
 Adrian al II-lea (papă) 15
 Ahile (personaj homeric) 51
 Ahmed al III-lea (sultan otoman) 92
 Alexandru cel Bun (domn al Moldovei) 29,
 86, 88, 127, 144
 Alexandru Coconul (domn al Țării Românești și al Moldovei) 87
 Alexandru Iliaș (domn al Țării Românești și al Moldovei) 61, 87, 88
 Alexandru Lăpușneanu (domn al Moldovei) 57, 87
 Alexandru Mircea (domn al Țării Românești) 169
 Alexis (cîrmuitor al principatului de Mangop) 51
 Ana (prințesă bizantină, cneaghină a Kievului) 14
 Ana (soția țarului Ioan Strațimîr) 149
 Anastasia (regină a Ungariei) 24
 Anca din Colani (fiică a lui Șerban din Izvorani, bunica lui Radu Șerban) 85
 Andrei I (rege al Ungariei) 16, 24
 Andronic al IV-lea (împărat bizantin) 150
 Angheli (dinastie bizantină) 21
 Anghelina (fiică a lui Neagoe Basarab) 64
 Antim Ivireanul (mitropolit al Țării Românești) 69
 Antonie din Popești (domn al Țării Românești) 86, 173
 Aron Tiranul (domn al Moldovei) 57
 Arpad (căpetenie maghiară) 15, 24
 Asenizi (dinastie din Bulgaria) 31
 Asparuh (căpetenie bulgară) 13
 Atanasie (călugăr athonit) 11, 118, 120

Balazid (I) (sultan otoman) 153
 Balica (familie din Moldova) 45, 48
 Balšici (familie din Zeta) 131
 Barberini (Maffeo) v. Urban al VIII-lea
 Basarab I (domn al Țării Românești) 29,
 36, 54
 Basarab Țepeluș (domn al Țării Românești) 48, 53
 Basarabi (dinastie din Țara Românească) 28, 29, 43, 45, 48, 53, 54, 59, 62, 64,
 68, 69, 71, 72, 76, 79, 85—90, 114,
 168, 169
 Báthori (Ștefan) (principe al Transilvaniei, rege al Poloniei) 83, 157
 Băjescu (familie din Țara Românească) 63
 Băjescu (Mareș) (mare dregător din Țara Românească) 82
 Băsărăbești v. Basarabi
 Bedr-ed-Din (șeic turc) 153
 Berislavić (familie din Serbia) 138
 Bernhard de Hildesheim (episcop german) 80
 Bocignoli v. Bocignoli (Michael)
 Bocignoli (Michael) (călător raguzan) 54
 Bogdan (mare feudal din Serbia) 131, 150
 Bogdan v. Bogdan I
 Bogdan I (voievod al Maramureșului, domn al Moldovei) 36, 86, 88, 132
 Bogdănești (familie din Moldova) 28
 Bonfini (Antonio) (cronicar din Ungaria, de origine italiană) 152
 Bonfinius v. Bonfini (Antonio)
 Boris v. Boris-Mihail
 Boris-Mihail (han bulgar) 10, 13, 14, 17,
 25, 26, 115, 117, 128, 129

- Branković (dinastie din Serbia) 17, 85, 86, 138
- Branković (Gheorghe) (despot în Serbia) 85, 150, 153
- Branković (Iovan) (despot în Serbia) 85
- Branković (Lazăr) (despot în Serbia) 85, 150, 153
- Branković (Ștefan) (despot în Serbia) 55, 85
- Branković (Vuk) (mare feudal din Serbia) 140
- Brîncoveanu v. Brîncoveanu (Constantin)
- Brîncoveanu (familie din Țara Românească) 64
- Brîncoveanu (Constantin) (domn al Țării Românești) 30, 43, 46, 47, 51–53, 55, 57, 59–62, 64, 68–70, 74, 75, 77, 78, 83, 85–87, 89, 92, 93, 135, 162, 173, 178
- Brîncoveanu (Maria) (soția lui Constantin Brîncoveanu) 86
- Brîncoveanu (Papa) (boier din Țara Românească) 59, 68, 69
- Brîncoveanu (Preda) (mare dregător în Țara Românească) 59, 86, 89
- Buzea (Radu), v. Radu al lui Buzea
- Buzești (familie din Țara Românească) 43, 48, 82
- Buzescu (Mara) (fiică a lui Preda Buzescu, soție a lui Teodosie Corbeanu) 178
- Buzescu (Preda) (mare dregător în Țara Românească) 48, 178
- Buzescu (Radu) (mare dregător în Țara Românească) 48
- Buzescu (Stroe) (mare dregător în Țara Românească) 48
- Byron (George Gordon, lord) (poet englez) 91
- C**alinichia (mama lui Mircea cel Bătrîn) 143, 152
- Cantacuzinești (Cantacuzini) v. Cantacuzino
- Cantacuzino (familie bizantină) 55, 57
- Cantacuzino (Ioan al VI-lea) (împărat bizantin) 85
- Cantacuzino (Irina) (soție a lui Gheorghe Branković) 85
- Cantacuzino (familie din țările române) 46, 52, 56, 57, 59, 62, 63, 68, 74, 77–79, 84, 86, 92
- Cantacuzino (Andronic) (mare dregător în Țara Românească) 57, 86
- Cantacuzino (Constantin) (mare dregător în Țara Românească; mare postelnic) 46, 52, 57, 58, 84, 89, 178
- Cantacuzino (Constantin) (mare dregător în Țara Românească; mare stolnic) 46, 68, 78, 79, 81, 94
- Cantacuzino (Gheorghe) (mare dregător în Țara Românească) 64
- Cantacuzino (Ilinca) (soția lui Vintilă II Corbeanu) 177, 178
- Cantacuzino (Iordache) (mare dregător în Țara Românească) 87
- Cantacuzino (Iordache) (mare dregător în Moldova) 84
- Cantacuzino (Maria) (soția lui Șerban vodă Cantacuzino) 82
- Cantacuzino (Matei) (mare dregător în Țara Românească) 64
- Cantacuzino (Mihail, Șaitanoglu) (notabil grec din Stambul) 46, 57, 68
- Cantacuzino (Mihail) (mare dregător în Țara Românească; mare spătar) 46, 78, 81, 92
- Cantacuzino (Mihail) (mare dregător în Țara Românească; mare ban) 84, 88, 179
- Cantacuzino (Pirvu) (mare dregător în Țara Românească) 81, 92
- Cantacuzino (Șerban) (domn al Țării Românești) 43, 46, 52, 53, 55, 57–59, 64, 68, 69, 77, 82, 85, –87, 89, 93, 172, 173, 178
- Cantacuzino (Șerban II) (mare dregător în Țara Românească) 81
- Cantacuzino (Ștefan) (domn al Țării Românești) 68
- Cantacuzino (Toma) (mare dregător în Țara Românească) 81
- Cantacuzino (Toma) (mare dregător în Moldova) 84
- Cantemir (Dimitrie) (domn al Moldovei) 59, 68, 86, 87, 89, 163
- Caplea (soția lui Staico din Bucov și Băjești) 176, 177
- Caplea din Băjești (soția lui Neagoe din Periş) 176, 177
- Caplea din Periş (soția lui Stan din Corbi) 169, 170, 175–178
- Carol cel Mare (rege franc, împărat german) 11, 12, 18
- Chalcocondil v. Chalcocondil (Laonic)
- Chalcocondil (Laonic) (cronicar bizantin) 152
- Charles d’Amboise (mare demnitar francez) 41
- Chiril v. Constantin – Chiril
- Clement (episcop al Romei) 18, 25, 131
- Clement din Ohrida (misionar) 18, 115–121, 123, 126, 127, 129, 131
- Clement Romanul v. Clement (episcop al Romei)
- Coci (Lupu) v. Vasile Lupu
- Coci (Nicolae) (mare dregător în Țara Românească) 46, 57
- Coloman I (rege al Ungariei) 23, 26, 35
- Comneni (dinastie bizantină) 12, 21, 105, 142, 150
- Constantin cel Mare (împărat roman) 51, 68, 83, 93
- Constantin-Chiril (misionar) 33, 115
- Constantin Dragaș (cîrmuitor balcanic) 131, 138
- Constantin Șerban „Cîrnul” v. Constantin Șerban
- Constantin Șerban (domn al Țării Românești) 46, 58, 85, 86, 89
- Corbeni (familie din Țara Românească) 170, 172, 175
- Corbeanu (Constantin) (boier din Țara Românească) 171, 172, 177

- Corbeanu (Hrisosculina) (soția lui Teodosie Corbeanu) 178
- Corbeanu (Maria) (soție a lui Udriște Năsturel) 178
- Corbeanu (Mihai) (boier din Țara Românească) 177
- Corbeanu (Negoiță) (boier din Țara Românească) 177, 178
- Corbeanu (Teodosie) (mare dregător în Țara Românească) 170, 173, 175, 177, 178
- Corbeanu (Vintilă I) (mare dregător în Țara Românească, fiul lui Stan din Corbi) 173, 177, 178
- Corbeanu (Vintilă II) (mare dregător în Țara Românească, nepot de fiu al lui Vintilă I Corbeanu) 177, 178
- Corecki (familie din Polonia) 39, 156
- Costin (Miron) (mare dregător și cronicar în Moldova) 51, 65, 68, 78, 83, 90, 152, 156, 163, 166, 167
- Costin (Nicolae) (mare dregător și cronicar în Moldova) 29, 156
- Craiovești (familie din Țara Românească) 43, 45, 48, 51, 53, 54, 58, 59, 71, 76, 78, 85, 87, 89
- Craiovescu (Barbu) (mare dregător în Țara Românească) 48
- Craiovescu (Neagoe „de la Craiova”) (mare feudal din Țara Românească) 48
- Craiovescu (Pirvu I) (mare dregător în Țara Românească; mare vornic) 48, 53
- Craiovescu (Pirvu II) (mare dregător în Țara Românească; mare ban) 48
- Craiovescu (Preda) (mare dregător în Țara Românească) 48
- Craiovescu (Radu) (mare dregător în Țara Românească) 48, 85
- Cranach v. Cranach „cel Bătrîn” (Lucas)
- Cranach „cel Bătrîn” (Lucas) (pictor și gravor german) 164
- Crimca (Anastasiu) (mitropolit al Moldovei) 43, 49, 72, 94, 161, 166
- Cromer v. Kromer (Marcin)
- Čuzmen (mare dregător în Serbia) 99
- Dan I** (domn al Țării Românești) 97
- Danciu din Brincoveni (mare dregător în Țara Românească) 85
- Dandolo (familie din Veneția) 21
- Daniilo al II-lea (arhiepiscop al Serbiei) 123, 131
- Dapontes (Constantin-Chesarie) (cronicar și secretar domnesc în țările române) 88, 92
- David din Brincoveni (boier din Țara Românească) 89
- Desfontaines (abate francez) 88
- Demetrios Chomatianos (arhiepiscop al Ohridel) 117
- Despina (soția lui Neagoe Basarab) 55, 64, 71, 85
- Despot vodă v. Iacob Heraclid Despotul Dionisie Echesiarhul (cronicar din Țara Românească) 175, 179
- Djurdje (feudal din Serbia) 136
- Dobrotici (cirmuitor în Dobrogea) 139–143, 145, 148, 151, 152
- Donka (mama prezumtivă a Despinei) 85
- Dositel (patriarh al Ierusalimului) 173
- Dosoftei (mitropolit al Moldovei) 90
- Dragaș v. Constantin Dragaș
- Dragoș (cirmuitor în Moldova) 29, 132
- „Dragus” v. Dragoș
- Drăghici din Florești (mare dregător în Țara Românească) 177
- Drăgoești (familie în Țara Românească) 48
- Duca (Gheorghe) (domn al Moldovei și al Țării Românești) 173
- Ducas v. Ducas (Mihail?)
- Ducas (Mihail?) (cronicar bizantin) 146, 153
- Dumitru v. Dumitru din Cepturi
- Dumitru din Cepturi (mare dregător în Țara Românească) 177
- Dușan v. Ștefan Dușan
- Eftimie** (patriarh al Tirnovei) 122
- Egbert (arhiepiscop al Trierului) 80
- Eginhardt (cronicar franc) 11, 24, 31
- Elena (fiică a despotului Toma Paleologul) 153
- Elina (soția lui Matei Basarab) 50
- Elina (soția marelui postelnic Constantin Cantacuzino) 58
- Elisabeta (regină a Ungariei) 41
- Emeric (prinț maghiar) 34
- Erasmus v. Erasmus din Rotterdam
- Erasmus din Rotterdam (umanist de origine neerlandeză) 78
- Eudes de Metz (constructor franc) 11
- Evlia Celebi (călător turc) 72, 73
- Exaporitul v. Mavrocordat (Alexandru Exaporitul)
- Firlej** (familie din Polonia) 156, 159
- Flachat (Jean Claude) (călător francez) 75
- Florica (fiica lui Mihai Viteazul) 48
- Fotios (patriarh bizantin) 10, 13, 115
- Frederic Magnanimum v. Johann — Frederic Magnanimum
- Gavrill Protul** (cărturar și ierarh athonit) 24, 51, 71, 75, 76, 91, 93
- Gazi Ghirai (han tătar) 178
- Gerardus de Sagredo (episcop al Cenadului) 34
- Geza („duce” maghiar) 15, 23, 26, 34
- Geza I (rege al Ungariei) 16
- Gheorghe (I) Terter (țar bulgar) 138, 149
- Ghețea (Gheorghe) (negustor, mare dregător în Țara Românească) 82
- Ghica (Grigore I) (domn al Țării Românești) 47
- Giustiniani (familie italiană) 42
- Glykis v. Glykis (Nikolaos)
- Glykis (Nikolaos) (editor grec din Veneția) 93
- Godunov (Boris) (țar al Rusiei) 158

Gonzaga (Ludovico) (marchiz de Mantova) 41
Greceanu (Radu) (mare dregător și cronicar în Țara Românească) 69, 78, 83, 87, 92
Grigore Palamas (teolog bizantin) 122
Gyula (cirmuitor maghiar) 15
Habsburg (dinastie imperială) 46, 57, 64
 „Haizler“ v. Heissler
Hanovra (dinastie în Germania și în Anglia) 39
Hartvic (episcop în Ungaria) 23, 26, 34
Hasan pașa (dregător turc) 54
Heidenstein (Reinhold) (secretar regal în Polonia) 164
Heissler (Donat) (general imperial austriac) 173
Henric al II-lea (împărat german) 80
Henric al III-lea (rege al Angliei) 41
Hobbes v. Hobbes (Thomas)
Hobbes (Thomas) (filosof englez) 166
Hrisant (patriarh al Ierusalimului) 75, 93
Hrisoscoleu (Casandra) (fiică a lui Alexandru Iliș, soție a lui Ioan Hrisoscoleu) 87, 88
Hrisoscoleu (Ioan) (notabil grec din Stambul) 87
Hrisoscoleu (Sultana) v. Mavrocordat (Sultana)
Hudici (familie din Moldova) 56
Iacob Heraclid Despotul (domn al Moldovei) 85
Iagelloni (dinastie din Polonia) 88, 158
Iaroslav Vladimirovici (cneaz al Kievului) 14, 15, 19, 20, 22–28
Iaroslav cel Înțelept v. Iaroslav Vladimirovici
Iașco Hudici (boier din Moldova) 85
Ierotei (episcop al „Turciei“) 15
Ignatie (patriarh bizantin) 14
Iarion (mitropolit al Kievului) 19
Iliș (domn al Moldovei?) 87
Ioachim (episcop al Novgorodului) 14
Ioan al V-lea Paleologul (împărat bizantin) 152
Ioan al VIII-lea Paleologul (împărat bizantin) 150
Ioan (fiu al lui Alexis, cirmuitor din Trapezunt) 151
Ioan (fiu al lui Neagoe Basarab) 64
Ioan (fiu al lui Vasile Lupu) 65, 73, 163
Ioan Asan v. Ioan Asan al III-lea
Ioan Asan al III-lea (țar bulgar) 138, 149
Ioan Exarhul (cărturar bulgar) 22, 24
Ioan de la Hurezli (ctitor la Cozia) 134, 135
Ioan Oliver (despot în Serbia) 138, 150
Ioan (Ivan) Strajinir (țar bulgar din Vidin) 97, 138, 149, 150
Ioan cel Viteaz (domn al Moldovei) 178
Ioanichie monah v. Ion Movilă
Ioanichie (mitropolit de Heracleea) 92
Isaia de la Hilandar (călugăr balcanic) 119–123, 126, 130, 131

Ivan al IV-lea (țar al Rusiei) 39
Ivanco (cirmuitor în Dobrogea) 139, 141, 146, 147, 151, 153
Johann-Frederic Magnanimum (elector de Saxonia) 164
Justinian (împărat romano-bizantin) 11, 51, 76, 83, 92
Kocel (cirmuitor în Panonia) 15
Kormesios (han bulgar) 13
Kromer (Marcin) (umanist și istoric din Polonia) 152
Krum (han bulgar) 13, 17
Ladislau cel Sfânt (rege al Ungariei) 27
Lalotă Basarab (domn al Țării Românești) 64, 89
Lazăr (cneaz în Serbia) 55, 120, 122, 140, 150
Leunclavius (Johannes) v. Löwenklav (Johann)
Liotard (Jean Etienne) (pictor elvețian) 88
Löwenklav (Johann) (orientalist german) 139, 143, 151, 152
Lubomirski (Sebastian) (magnat polonez) 83, 159, 165
Ludovic Germanicul (împărat al Germaniei) 13
Lupu v. Vasile Lupu
Macarie (patriarh al Antiohiei) 73
Macarie (stareț din Zeta) 131
Macedoneni (dinastie bizantină) 12, 18, 105
Manuil din Corint (cleric și cărturar al patriarhiei din Constantinopol) 78
Marcea (mare dregător în Țara Românească) 85
Marcus v. Mircea cel Bătrîn
Marga (soră a lui Neagoe Basarab) 85
Maria Rareș (?) v. Movilă (Maria)
Maria (soră a lui Șisman) 149
Maria (fiică a lui Alexis, cirmuitor din Trapezunt) 151
Maria (vară a lui Neagoe Basarab) 85
Maria (fiica lui Radu Craiovescu, soția lui Șerban din Izvorani) 85
Maria (din Florești ?) (soția lui Teodosie din Periş) 169, 176, 177
Maria monahia v. Maria (din Florești?)
Maria de Mangop (soție a lui Ștefan cel Mare) 160
Marko (fiu al lui Vucașin) 150
Matei Basarab (domn al Țării Românești) 49, 50, 55, 59, 65, 85, 86, 89, 90, 178
Matei din Brincoveni v. Matei Basarab
Mavrocordat (dinastie din Țara Românească și din Moldova) 47, 52, 53, 60–62, 64, 70, 87–89, 91, 94, 175
Mavrocordat (Alexandru Exaporitul (dragoman) 47, 61, 69, 77, 78, 87–91
Mavrocordat Delibey (Alexandru I) (domn al Moldovei) 90

- Mavrocordat Firaris (Alexandru al II-lea) (domn al Moldovei) 90, 91
- Mavrocordat Missolonghi (Alexandru) (patriot grec) 91
- Mavrocordat (Constantin) (domn al Țării Românești și al Moldovei) 47, 52, 64, 75, 88—90, 92
- Mavrocordat (Ioan I) (domn al Țării Românești) 64, 89
- Mavrocordat (Ioan al II-lea) (domn al Moldovei) 90
- Mavrocordat (Maria) (fiică a lui Nicolae vodă Mavrocordat) 89
- Mavrocordat din Chios (Nicolae) (tatăl lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul) 87
- Mavrocordat (Nicolae) (domn al Moldovei și al Țării Românești) 43, 47, 52, 60—62, 64, 69, 75, 77, 78, 83, 84, 87—90, 93
- Mavrocordat (Pulcheria) (soție a lui Nicolae vodă Mavrocordat) 89
- Mavrocordat (Scarlat) (fiu al lui Nicolae vodă Mavrocordat) 89
- Mavrocordat (Smaranda Stavropoleos) (soție a lui Nicolae vodă Mavrocordat) 87, 88
- Mavrocordat (Smaranda) (soție a lui Constantin Mavrocordat) 88
- Mavrocordat (Sultana) (soția lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul) 61, 88
- Mavrocordat (Toma) (fiu al lui Nicolae vodă Mavrocordat) 89
- Mavrocordați v. Mavrocordat
- Medici (Cosimo de) (notabil florentin) 41
- Mehmed (bei de Nicopole) v. Mihnea Turcitul
- Meletie Sirigul (teolog ortodox) 77
- Merches v. Mircea cel Bătrîn
- Merkes v. Mircea cel Bătrîn
- Metodiu (misionar) 15, 115, 116
- Mihai Viteazul (domn al Țării Românești, al Moldovei și al Ardealului) 48, 54, 58, 86, 158, 159, 165
- Mihail (domn al Țării Românești) 134—137, 147—149, 153
- Mihail al VIII-lea Paleologul (împărat bizantin) 149
- Mihail Șișman (jar bulgar) 138
- Mihnea Turcitul (domn al Țării Românești) 169, 170, 177, 178
- Milescu (Nicolae) (boier și cărturar din Moldova) 163
- Milutin (rege srb) 27, 119—121, 127
- Mircea cel Bătrîn (domn al Țării Românești) 36, 67, 97, 134—154, 168
- Mircea Ciobanul (domn al Țării Românești) 169
- Mircius v. Mircea cel Bătrîn
- Mitrofan (episcop al Buzăului) 69
- Mogilă v. Movilă
- Montaigne v. Montaigne (Michel Eyquem de)
- Montaigne (Michel Eyquem de) (moralist și scriitor francez) 78
- Montefeltro (Federico di) (duce de Urbino) 41, 81
- Movilă (dinastie în Moldova) 39, 45, 48, 51, 53, 55, 56, 65, 70, 72, 74, 76, 78, 92, 156, 159, 160, 164, 166.
- Movilă (Alexandru) (domn al Moldovei) 56, 65, 67, 159
- Movilă (Constantin) (domn al Moldovei) 56, 65, 159
- Movilă (Elisabeta) (soție a lui Ieremia Movilă) 159
- Movilă (Gheorghe) (mitropolit al Moldovei) 56
- Movilă (Ieremia) (domn al Moldovei) 43, 45, 46, 49, 51, 56, 65, 67, 76—78, 82—84, 86, 90, 93, 155—166
- Movilă din Hudești (Ion) (mare dregător în Moldova) 46, 56, 65, 85
- Movilă (Maria) (soția lui Ion Movilă din Hudești) 56, 85
- Movilă (Mihail) (domn al Moldovei) 65
- Movilă (Moise) (domn al Moldovei) 65
- Movilă (Petru) (mitropolit al Kievului) 49, 67, 90
- Movilă (Simion) (domn al Țării Românești și al Moldovei) 56, 65, 90, 160, 164
- Movilă (Teodosia) (fiică a lui Simion Movilă) 90
- Movilă (Zamfira) (fiică a lui Ieremia Movilă) 90
- Movilești v. Movilă
- „Mpodan“ v. Bogdan I
- Mstislav Vladimirovici (cneaz al Tmutarakanului și al Cernigovului) 20, 26, 33
- Musa (sultan otoman) 153
- Mustafa (sultan otoman) 153
- Muşat v. Muşatini
- Muşatini (dinastie din Moldova) 28, 43, 47, 48, 53, 56, 61, 65, 76, 79, 86, 88, 155, 158, 160
- Naum (misionar) 18, 115—120, 127, 129
- Năsturel (familie din Țara Românească) 63
- Năsturel (Radu din Fierăști) (mare dregător în Țara Românească) 50
- Năsturel (Udriște sau Oreste) (mare dregător și cărturar în Țara Românească) 43, 49, 50, 55, 69, 85, 90, 94, 178
- Neagoe Basarab (domn al Țării Românești) 24, 30, 43—55, 58, 59, 61—64, 66—68, 70—72, 75, 76, 78, 79, 83, 85, 88, 89, 91, 92, 150, 153, 154
- Neagoe din Periș (mare dregător în Țara Românească) 169, 176, 177
- Neagu (boier în Țara Românească) 86
- Nemanizi (dinastie din Serbia) 8, 16, 17, 21, 25, 27, 31, 84
- Nicodim (călugăr balcanic) 104, 114, 115, 118, 120—123, 126, 127, 131, 132
- Nicodim de la Vodița și Tismana v. Nicodim
- Nicolae I (papă) 13
- Nicolae al III-lea (papă) 41
- Nicolae Alexandru (domn al Țării Românești) 36, 54, 150
- Nifon (patriarh al Constantinopolului) 78

Olga (cneaghiină fusă) 14, 15
Oliver v. Ioan Oliver
Omurtag (han bulgar) 13
Orsini (familie din Roma) 41
Otto I (împărat al Germaniei) 24

Palamas v. Grigore Palamas
Paleologi (dinastie bizantină) 96, 137, 142, 144, 149
Papa din Brincoveni v. Brincoveanu (Papa)
Partenie (patriarh al Constantinopolului) 75
Partenie (mitropolit al Adrianopolului) 92
Pascal al II-lea (papă) 41
Paul din Alep (călător sirian) 50, 72, 73
Pătrașcu cel Bun (domn al Țării Românești) 48, 54
Petru Cercel (domn al Țării Românești) 48, 54
Petru I Mușat (domn al Moldovei) 29
Petru Rareș (domn al Moldovei) 56, 87, 88
Petru Șchiopul (domn al Moldovei) 45, 156
Petru (fiu al lui Neagoe Basarab) 64
Piaști (dinastie din Polonia) 130
Pirvu Mutu (zugrav din Țara Românească) 46
Platonida monahia v. Despina
Popescu (Radu) (mare dregător și cronicar în Țara Românească) 29, 89, 91, 92
Potocki (familie din Polonia) 39, 156
Praznaglava v. Radu al II-lea
Preda din Brincoveni v. Brincoveanu (Preda)
Presian (han bulgar) 13
Pribina (cirmuitor în Panonia) 15, 26
Protul v. Gavriil Protul
Pseudo Codinos (autor bizantin) 134
Pseudo Dionisie Areopagitul (autor bizantino-oriental) 120, 122

Quirini (Bernardino) (călător franciscan de origine italo-cretană) 82, 164

Radu I (domn al Țării Românești) 141, 143, 149, 150, 152, 154
Radu al II-lea (Praznaglava) (domn al Țării Românești) 148, 168
Radu de Ia Afumați (domn al Țării Românești) 54, 64, 169
Radu al lui Buzea (mare dregător în Țara Românească) 82
Radu cel Mare (domn al Țării Românești) 48, 54, 55, 71, 91, 176
Radu Mihnea (domn al Țării Românești și al Moldovei) 52, 83, 87
Radu Negru (domn legendar al Țării Românești) 29
Radu Paisie (domn al Țării Românești) 54
Radu Șerban (domn al Țării Românești) 58, 59, 64, 85, 86, 89, 170, 178
Radziwill (familie din Polonia) 39, 163
Radziwill (Janusz) (hatman al Lituaniei) 67
Rezzonico (familie din Veneția) 42
Romanov (dinastie din Rusia) 39, 57
Rosetti (Nicolae) (mare dregător în Moldova) 87

Rostislav Vsevolodovici (cneaz al Pereiaslavului, nepot de fiu al lui Iaroslav cel Înțelept) 26
Rudolf al II-lea (împărat al Germaniei) 160
Ruxandra (fiică a lui Neagoe Basarab) 64

Sapieha (Leon) (voievod de Vilno) 83, 157—159
Sas (cirmuitor în Moldova) 132
Sava Nemanja (arhiepiscop al Serbiei) 16, 21, 24, 26, 35
Scarlatti (Roxanda) (soția lui Nicolae Mavrocordat din Chios, mama lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul) 87
Schiltberger v. Schiltberger (Johann)
Schiltberger (Johann) (călător german) 152
Selim al II-lea (sultan otoman) 57
Sforza (Francesco) (duce de Milano) 41
Sfrantzes v. Sfrantzes (Gheorghios)
Sfrantzes (Gheorghios) (cronicar bizantin) 146, 150, 153
Sigismund de Luxemburg (rege al Ungariei, împărat al Germaniei) 137, 144—147
Sigismund al III-lea Vasa (rege al Poloniei) 65, 156—159, 165
Simion (țar bulgar) 17, 18, 22, 25, 115
Simion monah v. Ștefan Nemanja (mare jupan în Serbia)
Sinan Pașa (mare vizir otoman) 170, 178
Sixtus al V-lea (papă) 156
Smaranda („doamna“ v. Mavrocordat (Smaranda Stavropoleos)
Socol (boier din Țara Românească, tatăl lui Neagoe din Periš) 176
Solomon (rege veterotestamentar) 76, 92
Staičo jupan v. Stan jupan (frate al lui Mircea cel Bătrîn)
Staičo mare logofăt v. Staičo din Bucov și Băjești
Staičo din Bucov și Băjești (mare dregător în Țara Românească) 176, 177
Stan jupan (frate al lui Mircea cel Bătrîn) 148, 154
Stan (boier din Țara Românească; spătar) 177
Stan din Corbi (mare dregător în Țara Românească; mare spătar) 169, 175—178
Stan cel Gros (mare dregător în Țara Românească; mare spătar) 177
Stana (fiică a lui Neagoe Basarab) 64
Stanca (soția lui Mihai Viteazul) 48
Stanca (mama lui Constantin Brincoveanu) 57
Stavropoleos (Smaranda) v. Mavrocordat (Smaranda Stavropoleos)
Strațimир v. Ioan (Ivan) Strațimир
Stroici (familie din Moldova) 43, 45, 48, 49, 82
Stroici (Luca sau Lupu) (mare dregător în Moldova) 49, 78, 94
Stroici (Simion) (mare dregător în Moldova) 49
Stuart (dinastie din Anglia) 39

- Suetonius (istoric roman) 11
 Suger (călugăr francez, abate de Saint-Denis) 80
 Sviatoslav (cneaz al Kievului) 19
 Sviatoslav al II-lea Iaroslavici (cneaz al Kievului) 26
- Şaitanoglu v. Cantacuzino (Mihail Şaitanoglu)
 Şerban din Coiani v. Radu Şerban
 Şerban din Izvorani (mare dregător în Ţara Românească) 85, 86
 Şişman (ţar bulgar din Tirnovo) 139, 149
 Ştefan I (rege al Ungariei) 12, 15, 20, 23, 24, 26, 34, 35
 Ştefan Duşan (ţar srb) 99, 119—121, 127, 138, 150
 Ştefan Ieromonahul (călugăr din Ţara Românească) 131
 Ştefan Lazarević (despot în Serbia) 138, 140, 150, 152
 Ştefan cel Mare (domn al Moldovei) 45, 56, 57, 76, 85, 88, 158
 Ştefan Nemanja (mare jupan în Serbia) 16, 21, 25—27
 Ştefan Nemanja „Primul Încoronat“ (rege al Serbiei) 16, 21, 35
 Ştefan cel Sfânt v. Ştefan I
 Ştefan Surdul (domn al Ţării Româneşti) 178
 Ştefan al II-lea Tomşa (domn al Moldovei) 159
 Ştefan Uroş al III-lea (rege al Serbiei) 150
 Ştefanovici (Mihail) (tipograf în ţările române) 69
 Ştefăniţă v. Ştefăniţă Lupu
 Ştefăniţă Lupu (domn al Moldovei) 65, 73
- Teodosie din Periş (mare dregător în Ţara Românească) 169, 177
 Teofan (mitropolit al Paleopatrei) 92
 Teofilact (arhiepiscop al Ohridei) 17, 128, 129
 Teolipt (patriarh al Constantinopolului) 75
 Tertz v. Ivanco
 Tervel (han bulgar) 13
 Theodor Metochites (demnitar şi cărturar bizantin) 130
 Theodosie (domn al Ţării Româneşti) 53, 88, 92
 Theodosie cel Mare (împărat roman) 51
 Theopemptos (mitropolit al Kievului) 15
 Toma Paleologul (despot bizantin) 150, 153
 Tomşa v. Ştefan al II-lea Tomşa
 Traian (împărat roman) 33
- Tudosca (soţie a lui Vasile Lupu) 65, 73, 163, 166
 Tunusii (fraţii) (editori) 174
- Ugileşa (cirmuitoar în Serbia) 120, 138
 Urban al VIII-lea (papă) 42
 Ureche (familie din Moldova) 45, 58
 Ureche (Grigore) (mare dregător şi cronicar în Moldova) 29, 36, 49, 78, 156
- Varlaam (mitropolit al Moldovei) 49, 78, 90, 92
 Vasile I Macedoneanul (împărat bizantin) 51
 Vasile al II-lea (împărat bizantin) 18
 Vasile Lupu (domn al Moldovei) 30, 39, 43, 46, 47, 49, 51, 52, 57, 65—68, 70, 72—75, 77, 78, 83, 92, 93, 162, 163, 166
 Văcărescu (Constantin) (mare dregător în Ţara Românească) 87
 Vlăceslav Vladimirovici (cneaz al Kievului) 26
 Vintilă din (ot) Corbi v. Corbeanu (Vintilă I) şi Corbeanu (Vintilă II)
 Vilsan din Caracal (boier din Ţara Românească, tatăl lui Danclu din Brîncoveni) 85
 Vlad (uzurpator în Ţara Românească) 145
 Vlad Călugăru! (domn al Ţării Româneşti) 48, 54, 64, 76, 169, 176, 177
 Vlad cel Tânăr (domn al Ţării Româneşti) 64, 67
 Vladimir v. Vladimir Sviatoslavici
 Vladimir (fiu al lui Boris-Mihail) 128
 Vladimir Iaroslavici (cneaz al Novgorodului) 27
 Vladimir Sviatoslavici (cneaz al Kievului) 12, 14, 15, 18—20, 23, 25, 26, 33
 Vladimir Monomahul (cneaz al Kievului) 26
 Vladislav I (domn al Ţării Româneşti) 54, 76, 88, 141, 149, 150
 Vladislav Jagello (rege al Poloniei) 140, 143, 144
 Vsevolod Iaroslavici (cneaz al Kievului) 26
 Vucaşin (cirmuitoar în Serbia) 138, 150
- Wisnowiecki (familie din Polonia) 39, 156 159
- Zamoyski (Jan) (cancelar al Poloniei) 156, 164, 165
 Žefarović (Hristofor) (artist balcanic) 90

3. Indice de nume de autori moderni

Akrabova — Jandova I. 34, 35
 Alef G. 149

Alexandrescu-Dersca
 Bulgaru M.M. 91

- Alpage Novello A. 130
 Amiranaşvili Ş.I. 112
 Andreescu Şt. 93
 Andronic Al. 86
 Angelov D. 32, 33
 Anguelov D. v. Angelov D
 Antal F. 37
 Antalfy A. 91
 Arseven C. E. 92
 Azernikova E. 31
- B**
 Babić G. 34, 36, 128
 Babinger F. 81, 83, 90
 Bakay K. 33, 35
 Balş G. 112, 135
 Bandmann G. 31
 Barдох J. 32
 Barnea I. 151
 Barthes R. 80.
 Bastide R. 80
 Bauer F. G. de v. Bauer F. W.
 Bauer F. W. 174, 179
 Baumgarten N. de 33, 35
 Bălan C. 176, 178
 Bălaşa D. 151
 Bălăşel T. 178
 Băncilă I. 150
 Bărcăciulă Al. 112
 Băzu O. 83, 90
 Berciu D. 112, 113
 Berza M. 81, 82
 Beşevliev V. 32, 33
 Beza M. 92, 93
 Białostocki J. 164—167
 Bianu I. 83, 85, 90, 93, 94
 Bichir Gh. 113
 Birtaşević M. 132
 Bloch M. 38
 Biunt A. 166
 Bogdan I. 152, 154, 180
 Bogucka M. 81, 165
 Boiadjiev St. 31, 35
 Boladzjev St. v. Boladjiev St.
 Bonnot R. 79, 80
 Bošković Dj. 136
 Bouchard J. 94
 Božić I. 32
 Brătianu G. I. 153
 Brătulescu V. 86, 165
 Bréhler L. 149
 Briusova V. G. 35
 Bulín H. 32
 Burckhardt J. 37
 Buzási E. D. 165
- C**
 Camariano M. 87, 93
 Cankova-Petkova G. 32
 Cantacuzino Gh. 176, 178
 Cantacuzino Gh. I. 86
 Carataşu M. 94
 Casey R. P. 32
 Castelnovo E. 79
 Cazacu M. 83, 91
 Cădea V. 83, 93, 166
- Cernovodeanu D. 166
 Charanis P. 31
 Chihala P. 83, 84, 90, 149—151
 Chrzanowski T. 81, 166
 Ciurea D. 82, 85, 93
 Clough C. H. 81
 Comşa E. 112, 113
 Concheva M. v. Tonceva M.
 Constantiniu F. 80, 83
 Corfus I. 83, 166
 Corović-Ljubinković M. 34, 35, 113
 Cronţ Gh. 81
 Cruikshank Dodd E. 112
 Csallany D. 113
 Csóka J. L. 34
 Curtius E. R. 166
 Čaneva-Dečevska N. 132
 Čurčić S. 130
- D**
 Dawson C. 31
 Densuşianu N. 180
 Dercsényi D. 35
 Deroko A. 130, 131, 150
 Diaconu P. 131, 151
 Diehl Ch. 112, 130
 Dima-Drăgan C. 94
 Djurić V. J. 32, 35, 130, 131
 Dobrowolski T. 165
 Dófiger F. 152
 Drăghiceanu V. 141
 Drăguţ V. 87
 Drecka W. 165
 Duby G. 35, 38, 80
 Dučić N. 130, 131
 Dujčev I. 31, 32, 34, 84
 Dulac J. 131
 Dumitrescu C. L. 81, 82
 Dupront A. 38, 80
 Duthilleul P. 33
 Duţu Al. 84, 87, 89, 92, 93
 Dvořak M. 37
 Dvornik F. 33, 35, 128, 129, 131
- E**
 Eilan Al. 152, 153
 Endlicher S. L. 34
 Entz G. 34
 Erbiccanu C. 92
- F**
 Fasoli G. 34
 Febvre L. 38
 Fehér G. 32, 113
 Ferjančić B. 32, 150
 Fettich N. 107
 Filitti I. G. 85, 177, 178
 Florescu G. D. 86, 176, 177
 Focillon H. 164
 Fotino D. 174, 179
 Francastel P. 80, 88
 Fraser Jenkins A. D. 80, 81
 Frazik J. T. 165
 Frunzescu D. 179
- G**
 Garas K. 165
 Gardner J. 80

- Gautler P. 128
 Georgescu I. I. 177
 Georgescu V. Al. 82, 83
 Gheorghieva S. 113
 Gherasimov T. 151
 Ghika-Budești N. 179
 Girard-Pipau F. 81
 Giurescu C. C. 86, 87, 139, 176
 Glass D. 80
 Gombos A. F. 34
 Gombrich E. H. 37, 80, 166
 Gorovei Șt. S. 85
 Grabar A. 31–34, 132
 Greceanu E. 83
 Greceanu R. 83
 Grecescu C. 152
 Grecianu St. D. 82
 Grecu V. 142, 150, 152
 Gregorian M. 36, 83, 88, 178
 Grigoraș N. 83, 90, 92
 Groždanov T. 130–132
 Górski K. 32, 36
 Gubltza K. 113
 Gulliland R. 149, 153
 Guyau M. J. 37
- H**
 Halphen L. 31
 Hampel J. 107
 Han V. 112, 113
 Hartt F. 37, 80
 Hasdeu B. P. 93, 94, 158, 165
 Haskell F. 42, 81, 92, 164
 Hauser A. 37, 166
 Helmpel H. 153
 Hetherington P. 80
 Hocke G. R. 165, 166
 Hodoș N. 85, 93, 94
 Holostenko N. V. 33
 Honigman E. 32
 Huizinga J. 90, 91, 164
 Hurmuzaki E. de 144, 180
- I**
 Iakobson A. L. 151
 Ibrăileanu G. 163
 Iliescu O. 113, 150
 Ionescu D. 36, 82, 88, 90, 164, 166
 Ionescu Gr. 86–88, 129, 179
 Iorga N. 46, 81–90, 92–94, 112, 139, 142, 149, 151, 153, 165, 167, 178, 180
 Ivanov I. 129
 Ivanova-Mavrodinova V. 33–35
- J**
 Jankuhn H. 104, 105, 107, 110, 113
- K**
 Kalužniacki E. 131
 Kamen H. 80
 Karger M. K. 35
 Kiersnowski L. 31
 Kleinbauer W. E. 31, 80, 129
 Kłoczowski J. 31, 36
 Koco D. 129, 130
 Kopera F. 165
 Kornecki M. 81
- Kozak E. A. 90
 Kozák K. 33, 35, 82
 Kralovánzsky A. 34
 Kraus H. 80
 Krauthelmer R. 31, 129
- L**
 Lahtov V. 113
 Lancaster R. K. 80
 Lapedatu Al. 89
 Lasko P. 80
 László Gy. 113
 Laurent V. 32
 Lazarev V. 33–35
 Lăzărescu E. 84–86, 88, 91, 128, 131, 132, 139, 140, 151
 Lecca O. G. 85, 87
 Legrand E. 87, 89
 Le Tournéau M. 130
 Lihacev D. S. 34
 Lovag Z. 34
 Lovinescu E. 163, 167
- M**
 Malasova M. A. 164
 Maksimović I. 34
 Mandić Sv. 34, 35
 Marić R. 152
 Marino A. 166
 Matel M. D. 86
 Mathew G. 91
 Mavrodinov N. 101, 112, 113
 Mazilu D. H. 83, 90, 94, 166
 Medaković D. 84
 Mehmet M. A. 84
 Merhautová A. 31
 Mesrobeanu A. 81, 85, 86, 164, 165
 Meyendorff J. 131
 Mlatev K. 32, 35, 129–132
 Michailov St. 31–33
 Micăescu-Prăjescu I. 82, 85, 86, 90, 164, 165
 Migeon G. 112
 Mihăliță G. 84, 93
 Mihordea V. 94
 Mijović P. 131
 Milev Al. 128
 Millet G. 130, 150
 Minea I. 143, 152, 153
 Mircea I. R. 85, 131
 Moisil C. 152
 Moisil F. 84
 Moravcsik G. 35
 Mousnier R. 90
 Musicescu M. A. 81–83, 85, 86, 91, 92, 164, 165, 167
 Mușmov N. A. 149, 152
 Mutașcu T. 178
- N**
 Nagy A. 33–35
 Nastase D. 92
 Năsturel P. Ș. 84, 85, 91, 143, 152
 Năsturel P. V. 82
 Neagoe M. 82–85, 90–93
 Negrici E. 83
 Nersessian S. der 165

Nicol D. M. 84–86
Nicolescu C. 92, 131, 132, 151, 178
Nicolescu R. 88
Nlesiecki K. 165, 166
Nikolajević I. 34

Obofensky D. 32, 34
Odobescu Al. 180
Onclui D. 139. 153
Onu L. 36
Oprescu G. 88

Palade T. 176. 177
Panaitescu P. P. 36. 82, 83, 139. 143,
150–154, 164. 166
Panofsky E. 80
Papu E. 164, 166
Pavlović D. 131
Petković V. R. 112, 150
Petrov P. 31. 32
Petrović J. 112
Pitrulescu D. 112
Pieșla D. 82, 84–86, 88
Poienaković H. 131
Poienaković-Stejić R. 112
Popa C. 92
Popa R. 92, 151
Popescu D. 113
Popescu M. M. 178
Popescu N. M. 91
Popescu-Ciljenii I. 179
Popilian Gh. 113
Praz M. 165
Purković M. A. 130

Radojčić G. (Dj.) Sp. 32
Radojčić Sv. 33–35
Radu B. 91
Romanescu M. 113
Roșu L. 113
Ryszkiewicz A. 165

Sacerdoțeanu A. 90, 148, 154
Saladin H. 130
Scobeltzine A. 80, 84
Sekomska K. 165
Shearman J. 165, 166
Simedrea T. 83, 128, 132
Simion G. 113
Simonescu D. 83, 90, 152
Slon G. 179
Snegarov I. 128, 129
Śniezynska-Stoiot E. 80
Soloviev A. V. 32, 149, 150
Spinka M. 35
Stancev St. 35, 113
Starobinski J. 80
Stănescu E. 82
Stoicescu N. 81, 82, 84–86, 89, 177, 178
Stourza A. A. C. 82, 84, 87–90, 94
Stričević Dj. 32–34, 129–132, 150

Swoboda V. 32
Sypfer W. 80
Szafranski W. 130
Szakál E. 34
Székely G. 32
Szöke B. 113

Ștefănescu I. D. 89

Taine II. 37
Tananaeva L. I. 164
Tapié V. L. 166
Tatič J. 150
Tazbir J. 164, 165
Tăpkova-Zaimova V. 33
Tenenti A. 80
Teodor D. Gh. 108, 113
Teodorescu V. 179
Teodoru II. 132
Teodoru R. 130
Tervarent G. de 91
Theodorescu R. 32, 35, 36, 80, 82. 91,
128–132, 179
Tocilescu Gr. 180
Tomić-Trivounac G. 112
Tomkiewicz W. 165
Trohani G. 178
Tsontcheva M. v. Țonceva M.
Turdeanu E. 131

Țonceva M. 32–34

Uica S. 81, 86

Vasilescu A. A. 153
Vasiliev A. A. 149, 151
Vătășlanu V. 33, 35, 113, 132, 164
Virtosu E. 150, 153, 154
Viăduceanu V. 113
Volnescu T. 82, 84, 91–93
Vojnov M. 35

Walicki M. 164
Warburg A. 37, 80
Werner C. 144, 153
Wessel K. 33
Woronin N. M. 33

Zaborovschi I. 83
Zachwatowicz J. 31
Zamfirescu D. 82–84, 90–93
Zehm K. H. 34
Zielińska T. 81
Zimmermann F. 144, 153
Živojinović M. 32
Zotta S. de 81, 82, 165

BUN DE TIPAR: 10 NOIEMBRIE 1979.
APĂRUT 1979. COLI DE TIPAR 12,25.
PLANȘE 20. TIRAJUL 4 300 EX.

INTREPRINDEREA POLIGRAFICĂ SIBIU
ȘOS. ALBA IULIA NR. 40
SIBIU
REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

LEI 35

EDITURA MERIDIANE

www.dacoromanica.ro